

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

लभनादास लगवानदास स्मारकमंडळाचा अंक-२४...

मधुकर

भूष लेखक
विनोबा भावे

नवज्योति प्रकाशने
अमरावती

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીતી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧,૦૦૦

બે રૂપિયા

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૧

પ્રસ્તાવના

એમને પ્રસિદ્ધિની કદી પરવા નહોતી તેમને ‘પૂજ્ય’ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહે અસાધારણ પ્રસિદ્ધિ આપી દીધી. એ પ્રસિદ્ધિ મળી ગઈ તો તેનાથી પણ જળકમળવત્ અલિપ્ત રહેવાની શક્તિ વિનોબામાં જોટલી છે તેટલી ખીજા કોઈમાં નથી. જે વિશેષતાઓને લીધે પૂજ્ય ગાંધીજીએ એમને પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે પસંદ કર્યા, એ વિશેષતાઓ બધા લોકો નથી સમજી શક્યા, એવી મને શંકા છે. કેટલાક મોટા મોટા સરકારી અમલદારોએ કહ્યું કહેવાય છે: “જવાહરલાલજી, જૂસાભાઈ તો મોટા નેતા છે. એમને સખન સખ કરવી પડે છે કેમકે એમનો પ્રભાવ હજારો લોકો પર છે. વિનોબા તો ‘Small fry’ — અલ્પ જીવ — છે, એમને ગાંધીજીએ આગળ આપ્યા છે, એમની અસરનો સરકારને ડર નથી.” ડર હોય કે ન હોય, મિ. એમરીએ પણ હમણાં પોતાના નિવેદનમાં એમના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમને એક સાચા દયાધર્મી તરીકે વર્ણવ્યા છે.

વિનોબાનો પ્રભાવ લોકો આજે નહિ જાણે, વરસો પછી જાણશે. એમની થોડી વિશેષતાઓનો નિર્દેશ કરવાનું હું આવશ્યક માનું છું. તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે; એવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કદાચ ખીજા પણ હશે. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન છે; એવા પ્રખર વિદ્વાન ખીજા પણ છે. તેઓ સાદાઈને વધો છે; એમનાથી પણ વધારે સાદાઈથી રહેનારા ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં કેટલાક છે. તેઓ રચનાત્મક કાર્યના પુરસ્કૃતી અને-રાતદિવસ એમાં જ મંડ્યા રહેનારા છે; એવા પણ ગાંધીજીને અનુસરનારાઓમાં કેટલાક છે. એમના જોડી-તેજસ્વી

બુદ્ધિશક્તિવાળા પણ કેટલાક છે. પણ એમનામાં કેટલીક
 એવી વસ્તુઓ છે જે બીજા કોઈમાં નથી. કોઈ નિશ્ચય ક્યો,
 કોઈ સિદ્ધાંત અદલ્ય ક્યો, તો તે જ દાણથી તેનો અમલ કરવો
 એ એમનો પ્રથમ પંક્તિનો ગુણ છે. એમનો બીજો ગુણ
 નિરંતર વિકાસશીલતા છે. આપણામાં બાકે જ કોઈ એવો
 હશે જે કહી શકે કે હું પ્રતિષ્ઠા વિકાસ કરી રહ્યો છું.
 ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈમાં એ ગુણ મેં જોયો નથી તે
 વિનોબામાં જોયો છે. આવા ગુણોને લીધે જ વસ્તુની ઉમરે
 તેમણે અરબી ન્તી અધરી ભાષાનો અભ્યાસ ક્યો, કુરાને કરીક
 પદવા માંડ્યું અને તેના સમયમાં દારૂનું ચર્ચ મથા. આપુના
 ધણા મોટા અનુયાયીઓ એવા છે કે એમનો જનતા પર બહુ
 પ્રભાવ પડે છે; પણ આપુના કોઈક જ અનુયાયીએ, વિનોબાએ
 જેટલા સત્ય-અદિસાના પૂજારી અને કાયદેના સાચા મેવકો
 તૈયાર ક્યાં છે. એટલા ક્યાં હશે. ‘યોગઃ કર્મણુ કૌગલમ્’
 એ અર્થમાં વિનોબા સાચા પોગી છે. એમનાં વિચાર. વાણી
 અને આચારમાં જેવો એકરંગ છે એવો એકરંગ બહુ થોડા
 કાર્યકર્તાઓમાં હશે. ‘સંવાદ કરો સકલ કર્મે શાન્ત તૌમાર હંદ’
 — કવિવર દાગોળની આ પ્રાર્થના વિનોબા ક્રમશઃ પૂર્વજન્મે
 કરીને આપ્યા હશે, તેથી એમનું જીવન એક મધુર સંગીતમય
 છે. આવા અનુયાયીથી ગાંધીજી અને એમના સત્યાગ્રહની
 પણ શોભા છે.

એમના કેટલાક લેખોનો આ સંગ્રહ બહુ ઉપયોગી થઈ
 પડશે. એમનું મિતભાષીપણું, એમનો વિચાર અને વાણીનો
 સંયમ, અને એમની તત્વગિણનો આ સંગ્રહમાં ઉભલે ઉભલે
 પરિચય મળશે

મેશાત્રામ

૨૫-૧૧-૪૦

મહારેવ દેસાઈ

પ્રકાશકનું નિવેદન

પાંચ વરસ ઉપર શ્રી. વિનોબા સંપાદિત મદારાષ્ટ્ર-ધર્મ નામના મરાઠી સાપ્તાહિક (સને ૧૯૨૪-૧૯૨૭) માંથી વીણી કાઢેલા લેખોનો એક સંગ્રહ ‘મધુકર’ નામથી વર્ધાથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો. તેના નામનો ખુલાસો શ્રી. વિનોબાએ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબ આપ્યો હતો :

“મદારાષ્ટ્ર-ધર્મનું ટુંકું રૂપ ‘મ. ધ.’ તેને પાણિનીય નિયમ મુજબ ‘ઉ’ અનુબંધ લેડીને ‘મધુ’ એ સાંકેતિક શબ્દ બનાવ્યો છે. મધુ એટલે ‘મદારાષ્ટ્ર-ધર્મ’ માંથી વીણી કાઢેલું લખાણ. તેના સંગ્રહનું પુસ્તક તે ‘મધુકર’.”

પ્રસ્તુત પુસ્તકનો પહેલો ખંડ તે એ જ ‘મધુકર’ નો અનુવાદ છે. બીજા ખંડના તેવીસ લેખો ‘આમસેવાજીત’, ‘સર્વોદય’ વગેરે સામયિકોમાં આવેલા લેખોનો અનુવાદ છે.

વળી આ સંગ્રહનો છેલ્લો લેખ ઉપર જણાવેલા ‘મદારાષ્ટ્ર-ધર્મ’ માંથી લીધો છે. આમ છતાં શ્રી. વિનોબાના લેખોના આ આખા સંગ્રહને પણ ‘મધુકર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે; એમાં ઔચિત્યનો ભંગ નહિ ગણાય એવી આશા છે.

રેડિયાબારશ

સં. ૧૯૬૭

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૩
પ્રકાશકનું નિવેદન	૫

ખંડ ૧ લો

૧. ધરડો તક	૭
૨. જોશેજો તેસા	૯
૩. ત્યાગ અને દાન	૯
૪. અધિતપક્ષ	૧૩
૫. ગ્રંથ મૃદદેવતાઓ	૨૨
૬. છાકરાઓ જતા રહેશે	૨૫
૭. રથ-રથને જુઓ	૩૦
૮. કાંતવા માઠ	૩૫
૯. નામપાત્ર	૩૮
૧૦. કૃષ્ણભક્તિનો રોગ	૪૨
૧૧. દેહપૂનની દારિદ્ર્યભક્તિ	૪૮
૧૨. રેંટિયાના સહચારી બાવ	૫૫
૧૩. સ્વચ્છતાની ઉદ્વિગ્ધ કાળમા રાખો	૬૧
૧૪. મનુષ્યો જોઈએ	૬૨

૧૫. કવિને આવશ્યક ગુણ	
૧૬. સાક્ષર કે સાધક ?	
૧૭. બે શરતો	
૧૮. નવું વરસ	૧૮૮
૧૯. લાભ શો ?	૬૧
૨૦. મત અને મતપ્રચાર	૬૬
૨૧. કેટલાક પ્રશ્નો	૧૦૩
૨૨. ગીતાજ્યંતી	૧૦૮
૨૩. સંતોનો ભાગવત-ધર્મ	૧૧૧
૨૪. એક પત્ર	૧૧૬
૨૫. ત્રણ મુદ્દા	૧૨૪
૨૬. જૂનો રોગ	૧૨૭
૨૭. અવજ્ઞ અને કીર્તન	૧૩૦
૨૮. રોજની પ્રાર્થના	૧૩૭
૨૯. તુલસીરામાયણ	૧૪૧
૩૦. કૌટુંબિક શાળા	૧૪૭
૩૧. પાંડુબી આશા અને આજસુ રમૂતિ	૧૫૧
૩૨. રવદેશી ધર્મ	૧૫૬
૩૩. મદારાષ્ટ્રની સરસ્વતી	૧૬૦
૩૪. છવન અને શિક્ષણ	૧૬૪
૩૫. માત્ર શિક્ષણ	૧૭૪
૩૬. ભિક્ષા	૧૮૧
૩૭. પૂર્ણા પૂર્ણમ્	૧૮૬
૩૮. કેલામવાસી રાજવાડે	૧૯૦
૩૯. શામગેવાનું કાવ્ય	૧૯૮
૪૦. હાસ-નવરસી	૨૦૪
૪૧. પ્રાસંગિક નેમિ	૨૦૬
૪૨. વાચકોને વિદ્યાપના	૨૨૧

૧. આગ્રાદીની સરતની રચનાત્મક તૈયારી	૨૨૫
૨. બે પ્રશ્ન	૨૨૯
૩. સ્વાધ્યાયની આવશ્યકતા	૨૩૧
૪. ગદીબો સાથે તન્મયતા	૨૩૫
૫. તરણોપાય શોધ	૨૩૯
૬. બેદારેમાં જીવન-વેતન	૨૪૩
૭. શ્રમજીવિન	૨૫૫
૮. શક્તિચર્ચની રૂપરેખા	૨૭૭
૯. સ્વતંત્રતાની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ	૨૭૯
૧૦. ખાદી અને ગાદીની સરખામણ	૩૦૦
૧૧. નિર્દોષ જ્ઞાન અને દ્રેષ્ટ દેશાનું પ્રતીક - ખાદી	૩૦૭
૧૨. શ્રમજીવની ઉપાસના	૩૨૧
૧૩. રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર	૩૩૧
૧૪. 'વૃક્ષશાખા'ન્યાય	૩૩૯
૧૫. સંસ્કૃતિ કે સ્વરાજ્યનીતિ ?	૩૪૫
૧૬. મેવા બાજીની : બાજી સમાજની	૩૫૬
૧૭. મામસેવા અને મામધર્મ	૩૬૧
૧૮. સાહિત્યની દિગ્ગંજ	૩૬૭
૧૯. લોકમાન્યનાં ચરણોમાં	૩૭૧
૨૦. નિર્ભયતાના પ્રકાર	૩૮૦
૨૧. આત્મશક્તિનું બાન	૩૮૨
૨૨. સેવાનો આચાર-ધર્મ	૪૦૨
૨૩. ચાર પરમાર્થ	૪૨૧

મધુકર

ધરડો તર્ક

કોઈ માણસની ઉમર મોટી હોય તો તેને આપણે ધરડો કહીએ છીએ. આવા ધરડાઓ આપણા દેશમાં આજકાલ ઘણા ઓછા નજરે પડે છે. આપણા સોડોની સરેરાશ આવરદા હાલ ચોવીસ વર્ષની છે. વિલાયત વગેરે દેશોમાં આનું પ્રમાણ આથી બમણા ઉપર છે. એટલે એ તરફ ધરડાઓ એ રીતે ઘણા જોવામાં આવે છે.

પણ આપણે ત્યાં આવા ધરડાઓ ઓછા હોય તોય ખીણ એક જાતના ધરડાઓ ઘણા છે. આ ધરડાઓ તે કોણ ? નવી વસ્તુ શીખવાની ધગશ જેનામાંથી જતી રહી હોય તે ધરડો એમ એક સંતે કહ્યું છે. આવા ધરડાઓ આપણા દેશમાં ત્યાં જાઓ ત્યાં નજરે પડશે. નાનપણમાં જે કંઈ દૈવવશાત મળ્યું તે ખડું. થોડો મોટો થઈને ધંધે વળાઓ કે પછી ‘અમુક વસ્તુ શીખી લે’ એમ કોઈ કહે તો તે ન બની શકે. આવી જડતા બહેલા અને ન બહેલા બન્ને વર્ગના હાડમાં અનેક વરસોની શુભામીને પરિણામે ઊતરી ગયા જેવી થઈ છે. બહેલા સોડોમાં તેનું પ્રમાણ કદાચ વધારે હોય, ઓછું તો નથી જ.

એક વખત એક રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને મેં સડેજ સૂચવ્યું, ‘તમે થોડુંક હિન્દી શીખી લો. હિન્દીને આપણે રાષ્ટ્રભાષા માનીએ છીએ. કંઈ નહિ તો રાષ્ટ્રીય શાળામાં તો હિન્દીનો અભ્યાસ થવો જ જોઈએ. તેમાંય હિન્દી કંઈ અધરી ભાષા નથી, ઘણી સહેલી છે. (અને તેથી

જ તે રાષ્ટ્ર-બાપા થઈ શકી છે.) એકાં ઉનાળાની રમતમાં દિન્દી બાપા સદેજે રમતમાં શીખી શકાય તેમ છે. તમે શીખી લો તો આપણે છોકરાઓને યોદ્ધા દિન્દી શીખવી શકીશું. ત્યારે તે બાઈએ સીધો જવાબ આપ્યો. 'તમારી વાત સાચી છે. દિન્દી એમ તો કંઈ ખાસ અધરી બાપા નથી. પણ હવે મારાથી કંઈ નવું શીખી શકાય એમ લાગતું નથી. હું જે કંઈ બણ્યો છું તેટલાથી તમે મને તેટલું કામ મારી પાસે કરાવી શો. જોઈએ તો ચાલે જાએ પાંચ દસાદ બધાવીશ. પણ નવું શીખવાનું ન કહે. બળીબળીને કંટાળી ગયો છું હવે!' બિચારો છવીછવીને પણ કંટાળી ગયેલો દેખાયો. એનું નામ તે ધરડો.

આ થઈ સાગી દિન્દી શીખવાની વાત. એથી આગળ જઈને જો કોઈ એમ કહે કે, 'હિન્દુ-મુસલમાન ઈકથ મજબૂત કરવું હોય તો જાને કોમે પામે આવીને એકબીજાનો કીકડીક પરિચય સાધવો જોઈએ. એમ કરવાથી ઘણી ગેરસમજને આપોઆપ દૂર થઈ જશે. તો એટલા માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં દેવનાગરી લિપિની સાથે સાથે ઉર્દૂ લિપિ પણ શીખવવી જોઈએ. અને તેમ કરવું હોય તો શિક્ષકોએ તે લિપિ પ્રથમ શીખી શેરી જોઈએ.' તો તે કહેનાર ગાંડામાં જ પપવાનો. અને વધારામાં જવાબમાં એમ કહેવામાં આરશે કે 'જુઓ બાઈ, મુસલમાનોનું બધું જ ઊલટું. અમે ચોટલી રાખીએ છીએ તો તેઓ ચોટલી છાદી નાંખે છે. અમે દાદી સાફ કરીએ છીએ તો તેઓ દાદી રાખે છે. તેવી જ તેમની લિપિ છે એમ કહે છે. અમે ડાબી બાજુથી જમણી તરફ લખીએ છીએ તો તેઓ જમણેથી ડાબી તરફ લખે છે. આવી લિપિ અમારાથી કેમ

કરીને શીખી શકાય ?' આ કંઈ કલ્પનાથી ઉપજતી કાઢેલી વાત નથી. આવો જવાબ એક ગૃહસ્થ પાસેથી જાતે સાંભળેલો છે. તેમાં મુસલમાનો વિશે વાત કરવાની હજી, એ એક ગમ્મત દાખલ આકસ્મિક આવેલી હતી. એ તેમના કહેવાનો ખાસ આશય ન હતો. તેમના કહેવાનો હેતુ એટલો જ કે, 'હવે નવું શીખવાનું ન જોઈએ.'

અને સૂતર કંતાવાનું કોઈ કહે તો ?—પછી પૂછવાનું જ શું ? 'પડેલી વાત તો એ કે વખત જ ઘણા ઓછો મળે છે. પણ વખત ગમે તેમ કરીને કાઢી શકાય તોય આજ સુધી આવું કામ કદી કરેલું નહિ એટલે હવે તે કેમ કરી શકાશે ?' અહીંથી શરૂઆત થવાની. 'જે આજ સુધી થયું નથી તે હવે પછી થવાનું નથી.' આનું જ નામ ધરડો તર્ક. આ ધરડાને એમ કેમ નથી સમજાવતું કે આજ સુધી નથી થયું એવું ઘણું બધું બધું થવાનું છે. મારા બાબાનું લગ્ન હજી સુધી થયું નથી, તે હજી થવાનું છે, એ મને સમજાય છે. પણ આજ સુધી મારે હાથે સૂતર કંતાયું નથી તે હવે પછી કંતાવાનું છે એટલું કેમ મને સમજાવતું નથી ? એનો જવાબ સ્પષ્ટ જ છે. આજ સુધી મેં સ્વરાજ મેળવ્યું નથી, તે હવે પછી મેળવવાનું છે, એટલું પધાનમાં આવતું નથી તેથી. અને તેની સાથે જ આજ સુધી હું મરી ગયો ન હોઉં તોય મારે હવે પછી મરવાનું આવશે, બલકે આજ સુધી હું મરી ગયો નથી તેથી જ હવે પછી મારે મરવું પડવાનું છે, એ વાતનું જાન પણ નહિ થયું છે તેથી. હે મારા મન, આજ સુધી હું મરી ગયો નથી તેથી હવે પછી પણ મરવાનો નથી એવા ધરડા તર્કનો બોગ મા જન. નહિ તો મારે દાનિ થશે.

જેસેકા તૈસા

‘તલવારની સાથે તલવારથી જ લડવું નેઈએ. તે વિના ચાલે જ નહિ,’ એમ આપણામાંથી ઘણાના મનમાં વહેમ બરાયેલો છે. એનું ખરું કારણ એ છે કે આજે આપણી પાસે તલવાર નથી. ઘણી વખત એમ બને છે કે આપણી પાસે જે વસ્તુ નથી હોતી તેની વધારેપડતી કિંમત આપણે આંકીએ છીએ. એવી આપણી દશા થયેલી છે. આપણા મનમાં તલવાર કેમ આવે છે ? મ્યાનમાં નથી મારે. સાચે જ આપણા મ્યાનમાં જે તલવાર શોધી તો તેને વિશે આપણા મનમાં આટલો મોહ ન થાત.

મોહ ન થાત, કારણ આપણને સાચી વસ્તુ સમગ્રર્થ ગઈ હોત. ‘તલવારની સાથે તલવાર’ એ શબ્દો જે આપણા બાપદાદાને દાને પડ્યા હોત તો તેઓ દસવું ખાણી શક્યા ન હોત. કારણ તેમને લડાઈનો અનુભવ હતો. કેમ લડાય છે તે તેઓ જરાજર જાણતા હતા. તેમણે આપણને સહેજે સમજાવ્યું હોત કે ‘બાઈ, તલવારની સાથે તો લડવાથી લડવું પડે છે.’ જે કાળમાં લોકો ‘ત’ કહેતાં ‘તલવાર’ સમજતા તે વખતે આ વસ્તુ શોધો જરાજર જાણતા હતા. આજે હવે આપણે ‘ત’ કહેતાં ‘તરખૂચ’ સમજીએ છીએ, તેથી આ વાત આપણે જાણે બિતરતી નથી.

આપણે ‘જૈસેકો તૈસા’ એમ ઘણી વાર બોલીએ છીએ, પણ આપણે એની મતલબ જ સમજતા નથી. ‘જૈસેકો તૈસા’ નો એટલો જ અર્થ છે કે દુશ્મનની તલવાર જેટલી મજબૂત હોય તેટલી આપણી ઢાલ મજબૂત હોવી જોઈએ. ‘જૈસેકો તૈસા’નો અર્થ તલવારની સાથે તલવાર લડાવવી એમ કરવો એ મંદ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. તલવારની સાથે તો ઢાલ જ લડાવવાની હોય. પણ તે ઢાલનું સહન કરવાનું બળ તલવારના કટકાના જોર કરતાં જરાય ઓછું ન પડવું જોઈએ. દુશ્મનના સવાલમાં જે પાંચ શેર ક્રોધ ભરેલો હોય તો આપણા જવાબમાં પાંચ શેર કરતાં ઓછો પ્રેમ હોય તે ન ચાલે.

શિક્ષકને વિદ્યાર્થીઓના અજ્ઞાનની સામે ઝઘડવાનું હોય છે. તે જે ‘જૈસેકો તૈસા’ નો બલતો જ અર્થ કરી બેસે અને છોકરાઓને પૂછવા માંડે કે, ‘તમને જે આટલી સાદી વાત સમજતી નથી તો મને પણ શા માટે સમજાવી જોઈએ ? તમે મારા સવાલોનો જવાબ આપી શકતા નથી તો મારે તમારા સવાલોના જવાબ શું કામ આપવા જોઈએ ? તમે જે પોતાની પાસે અજ્ઞાન સંધરો છો તો મારે જ એકલાએ શું કામ જ્ઞાન સંધરવું જોઈએ ?’ તો તેનો એટલો જ જવાબ આપી શકાય કે ‘છોકરાઓ અજ્ઞાન સંધરે છે એટલે તો જ્ઞાન સંધરવાની ખાસ જવાબદારી તારે માથે છે.’ અજ્ઞાનની સાથે મુકાબલો કરવો હોય તો તે જ્ઞાનથી જ કરી શકાય. ‘જૈસેકો તૈસા’નો એટલો જ અર્થ કે સામા પક્ષના બળ કરતાં આપણું બળ ઓછું ન પડવું જોઈએ. સામા માણસનું અજ્ઞાન જેટલું ઊંડું હોય તેટલું બદલે તેથી વધારે ઊંડું આપણું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેથી જ છેક નીચલાં ધોરણોને શીખવવા માટે ઘણા ઊંચી કક્ષાના

શિક્ષકોની તરફ હોય છે. અગાઉ પૌરાણિક કાળમાં જે લડાઈઓ થતી તેમાં પણ એક પક્ષ તરફથી જો મેલાત્મ છાંડવામાં આવતું તો સામો પક્ષ તેની ઉપર વાલુનું અસ્ત્ર ફેંકતો. પવનને જોરે વાદળાં ફાંફી કાઢવાનાં હોય કે વાદળાં ઉપર વાદળાં પછાડવાનાં હોય ? એક અજ્ઞાનની સાથે બીજું અજ્ઞાન અકાળવાનું હોય કે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર કરવાનું હોય ?

જોને વ્યવહારનું કંઈકેય જ્ઞાન છે તેને આ વાત સમજતાં મુશ્કેલી ન લાગવી જોઈએ. દેવતાને હોલવી નાખવો હોય તો પાણી રેડવું જોઈએ; અંધારું થયું હોય તો દીવો કરવો જોઈએ; આટલી સાદી વાત કોને નથી સમજતી ? અને જો સમજાય છે તો, ક્રોધને પ્રેમથી જીતવો જોઈએ, બૂરાઈને બહાઈથી જીતવી જોઈએ, કંબૂસાર્ત્રને દિલદારપણાથી જીતવી જોઈએ, અસત્યને સત્યથી જીતવું જોઈએ, એ સંતોનાં વચનો કેમ મળે નથી ઊતરતાં ? આ વસ્તુઓ પણ વ્યવહારની જ છે, પણ આપણે વિચાર કરતા નથી તેથી તે આપણને સમજતી નથી. આપણા જ અંતરમાં જરા તપાસી જોઈએ તો બધી વાતો સ્પષ્ટ થવા માંડશે.

ત્યાગ અને દાન

એક માણસે બલાધર્થી અને પ્રમાણિકતાથી ધંધો કરીને પૈસો મેળવ્યો છે. એ પૈસાથી તે પોતાનો સંસાર મુખેથી ચલાવી રહ્યો છે. જૈરીછોકરાં માટે તેને માયા છે. પોતાના દેહ માટે મમતા છે. સ્વાભાવિકપણે જ તેનું પૈસા તરફ વિશેષ ધ્યાન છે. દિવાળીના દિવસ આવતાં તે પોતાના હિસાબનું સરવૈયુ કાળજીપૂર્વક કાઢે છે. સરવાળે ખર્ચ આવક કરતાં ઓછું થયું છે, અને તેથી પૂંજ કંઈકે વધી છે એમ જોઈ તે રાજ થાય છે. બારે હાથમાડથી તથા તેટલા જ બક્તિભાવથી તે લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે. તેને દ્રવ્યનો લોભ હોય તોય તેની સાથે જ તેને કીર્તિ કે સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કંડો, યા પરોપકારની કંડો, ખૂબ પરવા છે. દેવધર્મ માટે — એમાં જ દેશ પણ આવી ગયો સમજો — ખર્ચાંચેલા પૈસાનો વ્યાજ સાથે બદલો મળે છે એવો તેને વિશ્વાસ છે. તેથી તેને માટે તે છૂટે હાથે ખર્ચ કરે છે. નાના બાળકને જેમ માનો તેમ આસપાસનાં ગરીબગુરુઆને તેનો મોટો આધાર લાગે છે.

બીજા એક માણસે આવી જ રીતે પ્રમાણિકતાથી પૈસો મેળવ્યો હતો. પણ તેથી તેને પ્રતોષ ન હતો. એક વખત બગીચા માટે તેણે એક કૂવો ખોદાવ્યો. કૂવો ધણી ઊંડો ગયો. તેમાંથી થોડીક માટી, કેટલોક મુરમ અને મોટા જથ્થામાં પથ્થર નીકળ્યા. તેનો એક કુંગર જ બન્યો. તે પોતાના

મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘મારી તિજોરીમાં પણ પૈસાનો એવો જ એક કુંગર બેગો થયો છે. તેને લીધે બીજો ક્યાંક એવડો જ મોટો ખાડો તો નહિ પડ્યો હોય ?’ વિચારનો ધક્કો ચિજ્જીના આંચકા જેવો હોય છે. આટલા વિચારથી તેની જાંઘ જીડી ગઈ ને તે જાગ્યો: એ કૂવો જ તેનો ગુરુ બન્યો. તે કૂવા પાસેથી તેને જે મંત્ર મળ્યો તેની દસોટી ઉપર તેણે પોતાની પ્રમાણિકતા ધસી લેઈ. પણ તે પૂરતા દસની નથી એમ તેને જણાયું. ‘વેપારી પ્રમાણિકતા’ મેં જાળવી હોય તોય આવા રેતીના પાવા ઉપર મારું ઘર કેટલું ટકવાનું ? આ વિચાર તેને ઝોડની જેમ વળગ્યો. આખરે, પથ્થર અને માટી તથા માણેક અને મોતી એમાંના તફાવત તેને દેખાતો બંધ થયો. ‘નકામે કૂડોકચરો સંઘરી રાખવામાં શો અર્થ છે ?’ - એવો વિચાર કરીને તે એક દિવસ સુંદર પરોઢિયે જાડ્યો. બધી સંપત્તિ તેણે ગધેડાની પીઠ ઉપર લાદી અને તે લઈને તે ગંગાને કિનારે પહોંચ્યો. ‘હે માતા, મારું પાપ ધોઈ નાખ,’ એમ કહી તેણે એ બધી કમાણી માતાના ખોળામાં દાસવી દીધી અને સ્નાન કરીને મુક્ત થયો. તેને કાંઈ પૂછતું કે ‘દાન પણ તમે કેમ ન કર્યું ?’ તો તે જવાબ આપતો, ‘દાન કરવા જાઉં તો ‘પાત્ર’ જોવું પડે. અપાત્રને દાન કરવાથી ધર્મ કરવા જતાં અધર્મ થઈ જાય છે. મને અનાયાસે ગંગાનું ‘પાત્ર’ મળી ગયું. તેમાં મેં દાન કર્યું.’ એથીયે દૂંદાણમાં તે એટલું જ કહેતો, ‘ક્યારાનું તે કંઈ દાન કરવાનું હોય ?’ આગળ જતાં છેવટે તે ‘ઐન !’ થી જવાબ આપવા લાગ્યો. આવી રીતે તેણે સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યાથી હવે તેના બધા ‘જિગરના દોરતો’ એ તેનો સામ ક્યો છે.

પહેલો દાખલો દાનનો છે, બીજો ત્યાગનો છે. આજના જમાનામાં પહેલો દાખલો જેમ મનમાં ફસી જાય છે તેમ બીજો ફસતો નથી. પણ આ આપણી દુર્જનતા છે. એટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ પણ કલિયુગમાં દાનનો મહિમા કહ્યો છે. ‘કલિયુગ’ એટલે પણ શું? કલિયુગ એટલે મનની નબળાઈ. નબળું મન પૈસાનો લોભ સાવ છોડી શકતું નથી. તેથી એવું મન ઘણો જિંચો ફૂંકો મારે તોય તે દાન સુધી જ પહોંચે છે. ત્યાગ જેટલે જિંચે તે જઈ શકતું નથી. લોભી મનને ત્યાગનું નામ દેતાં કંઈ ને કંઈ થાય છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ તેની આગળ દાનનો મહિમા અને ગુણ ગાયાં છે.

ત્યાગ તો છેક મૂળ ઉપર જ ધા કરે છે. દાન કરવું એ ઉપર ઉપરથી પાંદડાં તોડવા જેવું છે. ત્યાગ પેટમાં આપવાની દવા છે. દાન કપાળે ચોપડવાનો સૂંઠનો લેપ છે. ત્યાગમાં અન્યાય માટેની ચીડ છે. દાનમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો મોહ ફોય છે. ત્યાગથી પાપનું મુદ્દત સુધ્ધાં ચૂકતું થાય છે, ન્યારે દાનથી તો માત્ર પાપનું વ્યાજ જ ચૂકવાય છે. ત્યાગનો સ્વભાવ દયાળુ છે. દાનનો સ્વભાવ માયાળુ છે. બંને ધર્મ-કાર્યો જ છે. ત્યાગનો નિવાસ ધર્મની ટોચ ઉપર છે, દાનનું રહેઠાણ તેની તળેટીએ છે.

ગ્રામીન કાળમાં માણસ અને ઘોડો અલગ અલગ રહેતા. ઠાઈ કોઈના તાબામાં ન હતું. એક વખત માણસને કંઈ ઉતાવળનું કામ આવ્યું. એટલે તેણે ઘોડા પાસે તેની પીઠ થોડા વખત પૂરતી બાંહે માગી. ઘોડાએ પણ પડોશધર્મ માનીને માણસની માગણી સ્વીકારી. માણસે કહ્યું, ‘પણ મારાથી તારી પીઠ ઉપર એમ ને એમ નહિ બેસી શકાય. લગામ

પડેરાવવા દઈશ તો જ તારી પીઠ હું વાપરી શકીશ.' ઘોડાએ આ વાત પણ કબૂલ કરી. ઘોડાને લગામ ધાત્રીને માણસ ઘોડા ઉપર સવાર તો થયો; ઘોડાએ પણ ઘોડા જ વખતમાં તેનું કામ પાર પાડી આપ્યું. દલે કદાર મુજબ માણસે ઘોડાની પીઠ ખાલી કરવાનું આપ્યું; પણ માણસનો લાભ છૂટે નહિ. એ કહે, — 'આમ જો બાઈ, તારી પીઠ માગ્યી દલે ઉઠાડતી નથી, એટલે એટલી વાત તું મને માફ કર. એમ તો તે મારી આકરી કરી છે, (અને દલે પછી પણ કરીશ!) એ વાત હું કદાપિ બૂલીશ નહિ. તે જલ્દી હું તારી આકરી કરીશ. તારે માટે તનેજો આંધીશ. તને દાણો ખવડાવીશ, પાણી પાઈશ, ખરેરો કરીશ, તું જો કહે તે કરીશ. પણ એટલી વાત દલે કરીશ મા.' ઘોડો બિચારો શું કરી શકે? મોટેથી લજ્જાથી એ મૂંગા જનાવરે પોતાની ફરિયાદ પ્રભુના દરબારમાં નોંધાવી. ઘોડાને ત્યાગ જોઈતા હતો ત્યારે માણસ દાનની વાતો કરતો હતો! બસા માણસ! તારો આટલો બોલ પણ ખરો પડવા દેજે.

ઋષિતર્પણ

માણસ એ દેવ અને પશુ બેની વચ્ચેવચ જીભો છે. એક રીતે એ તે બે વચ્ચેનો સાંધો છે, અથવા તો તે બેને જોડનારી કડી છે એમ પણ કહી શકાય. તે બે છ્વંછે તો પશુ કરતાં પણ પશુ તે થઈ શકે છે, એનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય જ છે. પણ બે તે ધારે તો દેવ બનવાની શક્તિ પણ તેનામાં છે, એવો અનુભવ પણ — બલે તે ઘણો થોડો હોય — દુનિયાને થયો છે. ‘નરકા નારાયણ’ થવું અશક્ય નથી. આ વાત આજ સુધી અનેક મહાન પુરુષોએ પોતાની કરણીથી દુનિયાને બતાવી આપી છે. એવા જ પુરુષોમાંનો આજના જમાનામાં લોકમાન્ય તિલકનો દાખલો છે. જે માણસો પોતાનું કર્તવ્યકર્મ બજાવીને દેવકોટિમાં દાખલ થાય છે તેમને વેદોએ ‘કર્મ-દેવ’ એવી પદવી આપેલી છે. આ પદવી લોકમાન્ય તિલકે આપણા બધાની આંખ આગળ જ પ્રાપ્ત કરી હતી. એ પ્રસંગનું સ્મરણ તો હજી તાજું છે. પણ એકલું સ્મરણ બસ નથી. સ્મરણની સાથે અનુકરણ જોઈએ.

આકાશના પોલાણમાં અસંખ્ય તારાઓ બરેલા છે. દૂરબીનની સહાય વિના કેવળ આંખથી એ બધાનું દર્શન કરી શકાતું નથી. દૂરબીનથી પણ બધાનું દર્શન તો નથી જ થઈ શકતું. પણ એકલી આંખની નજરમાંથી સંતોષ રહેલા

કેટલાક નાના તારા દૂરથીને દેખાય છે. જીવન પણ આકાશના જેવું પોણું બાસે છે. પણ એ પોણું દેખાતું જીવન નક્કર સિદ્ધાંતોથી બરેલું છે. એકલી શુદ્ધિને તેમાંના ઘણા એના સિદ્ધાંતો ગમ્ય છે. પણ તપશ્ચર્યાની દૂરથીને લગાડીએ ત્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો ડાકિયાં કરવા લાગે છે. આવે એકાદ સિદ્ધાંત કે તરવ જે જેવા પામ્યો દોષ તેને મંત્ર-દર્શન થયું એમ કહેવાય. તેનું જ નામ ઋષિ. ‘ઋષિ’નો મૂળ અર્થ ‘મંત્ર જોનારો’ એવો છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ ધોર તપશ્ચર્યા કરી ગાયત્રી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તિલક મહારાજ પણ આજના જમાનાના આવા જ એક ઋષિ હતા. કારણ તેમણે પણ તપ કર્યું હતું અને મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એ મંત્ર તે કયો ? ‘સ્વરાજ એ મારો જન્મસિદ્ધ હતો, અને તે હું મેળવીશ જ.’ આ તે મંત્ર. આ મંત્રનો ઉચ્ચાર તો આપણે ખૂબ કર્યો છે. પણ કેવળ ઉચ્ચાર બસ નથી, ઉચ્ચારની સાથે આચાર જોઈએ.

આ આચારનું ધોરણ કેવું હોવું જોઈએ તે લોકમાન્ય તિલકે કહી દીધું છે. તેમ કરવું તેમને માટે અનિવાર્ય હતું. કારણ એકલું તરવ કે એકલો સિદ્ધાંત કલે કેમ ચાલે ? એની સાથે જ તેનો ઉપયોગ ક્યારે અને કેવી રીતે કરવો વગેરે મુદ્દાઓની ચોખ્ખવટ કરવી એ જરૂરનું છે, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. તેથી કેવળ ઉપરનો મંત્ર કહી તેમને સંતોષ થયો નહિ. તે મંત્રનું ભાષ્ય પણ તેમણે જાતે જ લખ્યું. બગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુનને બોલ્યા આપવાનું નિમિત્ત બનાવી આખી દુનિયાને ઉપદેશ કર્યો એમ સંકરાચાર્યે કહ્યું છે. તેમ જ લોકમાન્યે ‘ગીતારહસ્ય’માં ગીતાને નિમિત્ત બનાવીને ઉપરના મંત્રનું વિવરણ

કરેલું છે. પણ આ વાત આપણા ધ્યાનમાં આવી નહિ. તેથી ગીતારહસ્યનો ગીતાના શ્લોકો સાથે મેળ સિદ્ધ કરવાની નકામી ભાંજગડ આપણે ઊભી કરી અને વિનાકારણ આપણે ગોટાળામાં પડ્યા. ગીતારહસ્ય એ ઉપરના સ્વરાન્યમંત્રનું રહસ્ય છે એમ જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણને ગીતારહસ્યનો અર્થ ખરાખર સમજાશે. પણ એકલું સમજવું બસ નથી, સમજવાની સાથે જ શું કરવું તેની સૂઝ પડવી જોઈએ.

૨

~~સાચું~~ 'સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ હક છે' એ થયો હકનો ભાગ. આને જ 'અને તે હું મેળવીશ' એ કર્તવ્યનો ભાગ જોડેલો છે. આસુરી સંપત્તિ કહે છે, — 'હકનું રક્ષણ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે.' દૈવી સંપત્તિ કહે છે, — 'કર્તવ્ય કરતા રહેવું એ મારો હક છે.' પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને આસુરી સંપત્તિની લગની લાગી છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિને દૈવી સંપત્તિ માટે પ્રેમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો હકના અર્થનો સ્વતંત્ર શબ્દ જ મળતો નથી. તે અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે 'અધિકાર' શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પણ અધિકાર શબ્દનો અર્થ મૂળમાં તો 'ભાગે આવેલું કામ' અથવા કર્તવ્ય એવો જ છે. 'તને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, તેના ફળનો નથી' આ ગીતાના વચનમાં 'અધિકાર' શબ્દના અર્થની સાથે જ દૈવી સંપત્તિના વલણનું પણ સારું સ્પષ્ટીકરણ થયેલું છે. ઉપરના સ્વરાન્યમંત્રની અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેના પૂર્વાર્ધની, એકંદરે રચના, તદ્દન પશ્ચિમની ઢાળની થયેલી છે, એ વાત કંઈ ખોટી નથી. પણ મગફૂર મંત્રનો અવતાર સામાન્યપણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી મુગ્ધ બનેલા

લોકો મારે જ હોવાથી તેમ ચું એક રીતે સ્વાભાવિક જ હતું. અને જે વાન મંત્રની ચર્ચા તે જ વાત બાબતની હોવાની એ તો દેખીતું જ છે. તેથી ‘ગીતારહસ્ય’ ઉપર પશ્ચિમના વલણની સારી પેઠે છાપ પડેલી દેખાય છે. પણ શિષ્ય મમે તેટલા વિદ્વાન હોય તોય ગુરુજના હાથ નજે કામ કરતાં તેની ‘વિદ્વાતા કંઈક ઝાંખી પડે છે. અથવા તો બબકવાળા રંગની વસ્તુ પણ ચાંદા-મામાના રાત્ર્યમાં ફીફી પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેવી જ રીતે ગીતારહસ્યમાં શ્રીકૃષ્ણના યોગશાસ્ત્રને સંબાળીને પ્રવચન કરવાનું હતું તેથી મૂળના રાત્રસ વલણની ઉમતા સારી પેઠે મર્યાદામાં રહી છે. તેથી મંત્રમાં પૂર્વાર્ધ ઉપર જોર દેખાતું હોય તોય બાબતમાં ઉત્તરાર્ધ ઉપર જોર છે. ‘સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હતું છે’ ખરો. પણ આજસુ હકનો કોણ બાવ પૂછે? તેથી આ પૂર્વાર્ધના સિદ્ધાન્ત કરતાં ‘અને તે હું મેળવીશ જ’ એ ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલો સંકલ્પ જ વધારે મહત્ત્વનો છે. સ્વરાજ આજે શાથી નથી? અને આવતી કાલે કેમ કરીને મેળવીશું? એ જ મુદ્દાના સવાલો છે. અને તેમનો લોકમાન્યે ગીતારહસ્યમાં આપેલો જવાબ અક્ષરેઅક્ષર ખરો છે.

લોકમાન્યનું કહેવું ટૂંકમાં આમ છે,—સ્વરાજ મેળવવું હોય તો જ્ઞાન અને કર્મની જોડીમાં બંધાણ પડે એ ન ચાલે. આજ સુધી ડહાપણ અને કર્તૃત્વની અરસપરસ ઓળખાણ જ ન હતી. એકનું મોઢું પૂર્વ તરફ તો બીજાનું પશ્ચિમ તરફ, એવી દ્રશ્ય હતી. તેથી સ્વરાજ્યનાં દર્શન, ચર્ચા નહિ. ડહાપણને કર્તૃત્વનો સ્પર્શ પણ સહન ચાલ નહિ. ‘આ અરપૃસ્થતા દૂર કરવામાં આવે તો સ્વરાજ પાસે જ છે,’ એ કથન કેટલું સ્પષ્ટ છે! આજે જુદોનો અનુભવ અને મુવડોનો ઉત્સાહ એ

એ જુદા પડ્યા છે; સ્ત્રીઓનું ડહાપણ અને પુરુષોનું કર્તૃત્વ એ બેની કારગતી ચર્મ છે; બ્રાહ્મણોનું શાસ્ત્ર અને બ્રાહ્મણેતરોની કળા એ બે વચ્ચે તડ પડી છે; હિન્દુઓની કાર્ષદક્ષતા અને મુસલમાનોનું જોમ એ બેમાં સંપ રહ્યો નથી; અમ્રજોની સમ્યતા અને અંત્યજોની સેવાનો સંપર્ક રહ્યો નથી; બિશુકોનો ધર્મ અને ગૃહસ્થોનું કર્મ એ બેનો મેળ રહ્યો નથી. આ સ્થિતિ જો મુધારી શકાય, જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય જો સાધી શકાય તો સ્વરાજ એ આપણા હાથની વાત છે, એ કહેવાની બાબે જ જરૂર હોય.

જૂના વખતમાં મહારાષ્ટ્રે સ્વરાજ્યની બારે મોટી ચળવળ કરી હતી. આ ચળવળના આગેવાનોનો પણ લોકમાન્યે ગીતારક્ત્યમાં જે મુઠો રજૂ કર્યો છે તેના ઉપર જ બાર હતો. ‘ચિત્તી નામ હતી કામ’ (મનમાં રામનું નામ અને હાથમાં કામ) આ તે વખતની ચળવળનો ધ્યાનમંત્ર હતો. જોરોબા કુંબાર એ આગેવાનોના ગુરુ મનાતા. એટલી તેમના જ્ઞાનની ખ્યાતિ હતી. પણ તેથી કાચાં માટલાં શેકીને પાકાં બનાવવાનું તેમનું કારખાનું કદી પણ બંધ પડ્યું ન હતું. સેના વાળંદ એ પણ એ ચળવળમાંના એક મોટા સેનાપતિ હતા. તેમ માયાપરનો મેલ હિતારી અરીસો આગળ ધરવાનું તેમનું કામ નિયમિતપણે ચાલુ જ હતું. નામદેવ તો એ ચળવળના પ્રાણસમા કહેવાય. પ્રજા પોતે નામદેવનું નામ જોટલું જપતા તેટલું કદાચ પ્રજાનું નામ નામદેવ બાબે જ જપતા હોય. આમ છતાં શરેલાં કપડાં સીવવાનું તેમનું કુલવ્રત અબાધિતપણે ચાલુ જ હતું. અને આમ હતું તેથી જ એ વખતે થોડા સમય માટે પણ મહારાષ્ટ્રને સ્વરાજ્યનાં દર્શન થયાં.

“જાની” કહેવાડાવનારા શોકોને કર્મ કરવાનો કંટાળો આવવા માંડે, અથવા કર્મ કરવાની શરમ લાગવા માંડે એટલે રાષ્ટ્રની પડતીનો સમય આવ્યો જ સમજવો. આ નિયમ ગિજને રોમના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટપણે નોંધી ગ્રાખ્યો છે, અને આપણે ત્યાંના બધા સંતોએ, કવિઓએ, આચાર્યોએ એકે અથવા બે જ વાત કહેલી છે. ‘જેઓ કર્મને હલકું ગણી તેને ટાળે છે તે અણુલક ગમાર છે, જાની નથી,’ એ વાક્ય તો જાનીઓના રાગ જ્ઞાનેશ્વર પોતે કહી ગયા છે. અને મેં અગાઉ ચર્ચાએલા સંતોને માર્ગ પૂછીને આ કહ્યું છે એમ તેમણે પોતે જ ખાતરી આપેલી છે. સોક્રાતિસને પણ એ જ વાત કહેવાની હતી. પણ તેમને એવો બાસ થયો કે આ વાત કહેવાના કામમાં મને કોઈની, જ મદદ નથી, હું સાવ એકલો પડી ગયો છું. અને તેમ લાગવાથી, તેણે ચિંતાર્થ જઈને આવેશપૂર્વક તેમણે પોતાનું મનતબ્ય રજૂ કર્યું છે. આને માટે જવાબદાર કોણ ? — આપણુ ગુલામ શોકોની બાધાર્થ અને વેવશો અકર્મણ્ય પરમાર્થ.

૩

✓ ખરેખર જ્ઞાનને કર્મનો ડર પણ લાગતો નથી તેમ જ કંટાળો પણ લાગતો નથી. સામાન્ય જ્ઞાનને જ નહિ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે. માણસમાં જ્ઞાન જોટલું પચ્યું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે કર્મમાં પણ રસ લેતો થયો જ જણાવો. જ્ઞાનના ઉદયની સાથે કર્મની માયાકૂટનો અસ્ત થાય છે એ સ્વયં વાત છે. યંણુ કર્મની માયાકૂટનો અસ્ત થાય છે એનો અર્થ કર્મનો અસ્ત થાય છે એવો નથી; કર્મ સહજ ચર્ચ જાય છે એવો

તેનો અર્થ છે. આપણે કેટલાક જ્ઞાનીઓની જ સાક્ષી આપીએ.

પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણની જુગાની જોઈએ. તેઓ કહે છે, — “માણસના ચિત્તમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતાની સાથે જ તેના ‘હું’નો અસ્ત થાય છે. તેથી તેને લોકો મારે લાગણી થવા માંડે છે. ઉપરાંત, ધૈર્યનાં અને ઉત્સાહનાં કિરણ બધે ફેલાવાથી ભીતિ કે કંટાળાનો તો સવાલ જ રહેતો નથી. આવી સ્થિતિમાં જ્ઞાની બેવડા જ્ઞેરથી કર્મનું આચરણ કરવા લાગે છે. ભૂતદયાને લીધે તેના દેહને લોકસંગ્રહની સહેજે ટેવ પડે છે” આના અનુસંધાનમાં તેમણે જનક રાંજનનો જૂનો દાખલો આપ્યો છે. અને તેને પોતાના અનુભવથી પુષ્ટિ આપી છે. વધારામાં, ‘શ્રેષ્ઠ પુરુષો કર્મ ન કરે તો લોકોને કર્મનો પાઠ કાણ આપે?’ એવા સામાજિક મુક્તિવાદથી તેનું વધુ સમર્થન કયું છે.

ખીજી જુગાની શંકરાચાર્યની. તેઓથી કહે છે: “જ્ઞાનનો અભિ પ્રદીપ્ત થાય એટલે કર્મો બળી જાય છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સાંસારિક કર્મોને ઉદ્દેશીને છે. પારમાર્થિક કર્મોને તે લાગુ પડતું નથી. પારમાર્થિક કર્મો આચરવાથી જ માણસને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. એટલે કે, ખીજી રીતે કહીએ તો આ કર્મની કૃપેથી જ્ઞાનનો જન્મ થયેલો હોય છે. તેથી તે કર્મ જ્ઞાનને માતા સમાન છે. આવી સ્થિતિમાં આ કર્મ ઉપર પણ જે જ્ઞાન દયિયાર ચલાવે તો તેને માતૃહત્યાનું પાપ લાગે! તેથી સાધક અવસ્થામાં શરૂ કરેલું ‘પ્રારબ્ધ’ કર્મ જ્ઞાન થયા પછી પણ બાકી રહે છે.” આ મુદ્દાનું વિવરણ કરતી વખતે ‘કુંભારનો આકે માટલું તૈયાર થઈ ગયા

પછી પણ શેઠા વખત સુધી ફર્યા કરે છે' એવો વ્યાવહારિક દાખલો તેમણે આપેલો છે.

ત્રીજી જુગની સમર્થ રામનાસની. તેઓ કહે છે:—
 “સાધકને જ્ઞાનનું ‘રહસ્ય’ પ્રાપ્ત થઈ જાય તોય તે પૂર્વવત્ પ્રયત્ન કરતો જ રહે છે. કારણ, આ ગદસ્યનેય કાદ નદિ ચડે તેનો શો બરોસો? એવો વિચાર કરી સત્કર્મો વડે તે પોતાના જ્ઞાનને હંમેશા ધસતો રહે છે. તેથી કાદ ચડવાની ખાતરી રહેતી નથી. ખાસો હજીવીને વધારે મજબૂત કરવા માટે તે સાવધાન વૃત્તિથી પોતાની ઉપાસના ચાતુ રાખે છે. અને હંમેશા સુધી સત્કર્મનું આચરણ કરતો રહે છે.”

ચોથી જુગની તુકારામ મદારાજની. તેઓ કહે છે,—
 “કોઈ એક માણસ મૂળ આમળેથી હતો. તેના ગળામાં હાથીએ માળા પહેરાવી. તેથી જિયારો રાગ થયો. તોય તેનું પંચાંગ કહેવાનું કામ બંધ થયું નહિ.” જાની માણસની સ્થિતિ એ રાગ જેવી જ હોય છે. સાધકવર્યામાં પડેલી ટેવ તેને કેવી રીતે છૂટે? પોતાના આ અભિપ્રાયની પુષ્ટિ માટે તેમણે પોતાનો જ અનુભવ કહ્યો છે. “હું માત્ર એક સામાન્ય ‘તુકો’ હતો તે વખતે સંતોની સોખત થઈ અને બજનનો છંદ લાગ્યો. હવે હું ‘રામ’ થયો છું ખરો પણ મારું બજન કોઈ બંધ થતું નથી. મૂળનો સ્વભાવ જતો નથી તેને હું શું કરું?”

૪

અરજુ. મોટા સોડોની પાછળ જઈ આપણે વધારે પડતી મોટી વાતો કરી. આ વાતો આપણા અધિકાર બહારની છે. બહુઓને તો તે સમજાશે પણ નહિ. પણ કંઈ વાંધો નથી. આજે જે વસ્તુઓ સમજાતી નથી તે કાલે સમજવા લાગશે.

સંતોની કૃપાથી આપણે અધિકાર ધીમે ધીમે વધશે. તેમાંય અવારનવાર આવી વાતો કાને પડે તો તેમાં કશું ખોવાપણું નથી. આપત-ન હોય તોય તહેવારને દિવસે લોકો શાહુકારનું દેવું કરીને પણ તહેવાર નથી જિજ્વતા ? તેમ જ લોકમાન્યની પ્રુણ્યતિથિને દિવસે સંતોના ચરણ પાસે આપણે ભીખ માગીને ચાર ટુકડા ભેગા કર્યા તેમાં કશું ખોટું કયું નથી. એમ ન કરીએ તો ગરીબોને મિષ્ટાન્નના ખે કાળિયા પણ કપારે ખાવા મળે ? બીજું, આપણે કંઈ શાહુકારનું દેવું કયું નથી, સંતોનું દેવું કયું છે, તેથી આપણે સુરક્ષિત છીએ. સંતો આપણને કનડશે એની તો મુદ્દશે ધારતી નથી. સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે આપણે આ મિષ્ટાન્ન પચાવી શકીશું કે નહિ.

ત્રણ ગૃહદેવતાઓ

ઠાઈની પણ જનજનને બાધ ન આવે, મર્યાદાભંગ ન થાય, અને સમાજનું ગાર્હ પણ વ્યવસ્થિતપણે ચાલે, બનતા સુધી બધાં કામો શાંતિથી પાર પડે, કાન્તિનો પ્રસંગ ન આવે, એ દેવ નજર આગળ રાખીને હિન્દુ સમાજની રચના કરવામાં આવેલી છે. તેથી હંમેશની જરૂરિયાતો માટે ઠાઈએ બીજા ઉપર અવલંબીને ન રહેવું એવો નિયમ હિન્દુ સમાજે ધડી આપેલો છે. આ નિયમનું સરળતાથી, પાલન થાય તેટલા માટે હિન્દુ સમાજે કેટલીક સંસ્થાઓ બની કરી છે. અને તે સંસ્થાઓ બરાબર જળવાઈ રહે તેટલા માટે તેમનો ધર્મમાં સમાવેશ કરી દીધો છે. એવી સંસ્થાઓમાં સૌથી વધારે મહત્વની ત્રણ સંસ્થાઓ છે.

તેમાં પહેલી સંસ્થા તે ચૂસો છે. આને આપણને એ સંસ્થાનું મહત્વ સમજાતું નથી. કારણ, આપણા સદ્બાણે આપણા ધર્મમાંનો ચૂસો દોલવાઈ ગયો નથી. વસ્તુનું સાચું મહત્વ અતિપરિચયને લીધે જણાતું નથી. નિસાળમાં 'ગાઈ ચોર તુમે ઉપકાર' (આ. મારા ઉપર તારા બારે ઉપકાર છે) એ ગીત ગમે તેટલો વખત ગોખ્યું હોય તોય, માતા જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી તેના ઉપકારની કલ્પના ઉભત્ત છોકરાને નથી આવી શકતી. પણ માતા ગુજરી જતાં, હવે આપણે

અનાથ થયા એ વાત જ્યારે ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે માતા એ શી ચીજ છે તેનું એને જ્ઞાન થાય છે. યુરોપના લોકોનો ચૂલો હોણવા લાગ્યો એટલે ચૂલોની ખીટી હાંફ વિષે ત્યાંના કવિઓએ કાવ્યો લખ્યાં છે. આપણે ત્યાં હજી આવાં કાવ્યોની જરૂર જોવી થઈ નથી. જોકે મુંબઈ જેવા સ્થળોએ મિલમાં કે કોલેજમાં ગંધાવૈતરું કરનારા કેટલાક જીવો ચૂલોની હાંફથી વંચિત થયા છે એ જૂલવું ન જોઈએ. વખતસર સાવધ થઈને આ નવા વાવેતરનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રનો ચૂલો હોણવા જેવી ગંભીર જૂલ ખીજી ભાગ્યે જ હોઈ શકે.

ખીજી મહત્વની સંસ્થા તે ધંટી. ધંટી કેવળ આટો જ પીસતી નથી; ઘરમાંનું આજસુ અને રોગ પણ તે પીસી નાખે છે. આ સંસ્થા હવે શહેરોમાંથી લગભગ નષ્ટ થવા આવી છે. જનાબાઈ સાથે પ્રજા પાંડુરંગ દળવા લાગ્યા હતા, એ વાતની કદર આજના જમાનાની શકેરની સી કરી શકતી નથી. જિલહું, કન્યા માટે એવું ઘર શોધી કાઢું કે તેને નસીબે દળવાનું ન આવે, એવી તેના પિતાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન હોય છે. દળતાં ગાવા માટે તુકારામ મહારાજે ઓવીઓ રચેલી છે. મોરોપતે રુકિમણી-ગીત, સીતા-ગીત તથા સાવિત્રી-ગીત એમ ત્રણ ગીતો રચેલાં છે. પણ બહેકી ગયેલા લોકોને તેની શી પડી છે? શ્રમ બચાવીને શું કરવાના? પ્રાણુ તો નહિ જ બચે. પણ પ્રાણુ ન બચે તોય બહેતર, શ્રમ તો બચવો જ જોઈએ; એટલો બધો શ્રમ કરવાનો લોકોને કંટાળો લાગવા માંડ્યો છે. મિલનો સોટ બળી ગયેલો હોય છે. તેને લીધે રોગ ફેલાય છે. જાત્રાલયોમાં, વીશીઓમાં, ક્યારેક ક્યારેક મહિના મહિનાનો વાસી સોટ વાપરવામાં આવે છે. સોના જેવા મોંઘામૂલા ધર્મ મિલમાં

દળાવવા એ ધડની જ નહિ પણ પોતાના શરીરની પણ મારી કરાવવા જેવું છે. આ જાનનાં જ્યાં ડોક્ટરોનો એક મન છે, તેથી ધંદીનો પુનરુદ્ધાર કરવો એ અગત્યનું છે, એ વાત સૌ મોઢીને માન્ય હોવી જોઈએ.

ત્રીજી સંસ્થા તે રેટિયાની ત્રાક. રેટિયા વિષે હવે પછી ઘણું લાંબું પુરાણ કહેવાનું છે. તોય આજે મંગલાચરણ પૂરતું કંઈક કહેવું જ જોઈએ. પૂર્વે હરકોઈ કુટુંબમાં રેટિયો ચાલતો હતો. તેથી ‘એક શાદી’ની જેમ ‘દો લંગોટી’ના સવાલનો પણ ઉકેલ આપોઆપ આવી જયો હતો. ગામડાના કારીગરોમાં વણકર એ પણ એક કારીગર હતો. ધેર કનિકું સુતર આ વણકર પામેથી વણાવી મેંવાતું. અને તેના બદલામાં વરસને અતિ તેને થોકુંક અનાજ મળતું. આ પદ્ધતિ હવે તદ્દન જુલાઈ ગઈ છે. રેટિયો ઘરમાં દાખલ થાય તો ચૂસાનો અને ધંદીનો સવાલ પણ રહેશે નહિ. ગામડામાં પેટપૂરતું ખાવા ન મળવાથી ત્યાંના લોકોને શહેરમાં આવવું પડે છે. એ તેમનું શહેરમાં આવવાનું જો બંધ કરી શકાય તો આપોઆપ ચૂસો સળગશે, અને ધંદી પણ ફરવા માંડશે. ગામડાના લોકોના શહેર તરફ વહેના પ્રવાહને બંધ કરવાની તાકાત એકલા રેટિયામાં છે. તેથી રેટિયાની સ્થાપના થઈ જાય તો ધંદી અને ચૂસા માટે જુદું કશું કરવાની જરૂર નહિ રહે. ચૂસો, ધંદી અને ત્રાક એ ત્રણ ગૃહદેવતાઓ છે. તેમની ઉપાસના કરનાર ગૃહસ્થનું સદાય કુશલ થશે. શાન્તિઃ પુષ્ટિસ્તુષ્ટિધાસ્તુ ।

છોકરાઓ જતા રહેશે

છ મહિના પહેલાં હું બુસાવળની રાષ્ટ્રીય શાળા બંધ કરી આવ્યો. પરમ દિવસે હિંગણઘાટની રાષ્ટ્રીય શાળા બંધ કરી આવ્યો. બન્ને જગ્યાના 'આવરણ' સમારંભો મારે હાથે પાર પડ્યા. હું 'આવરણ સમારંભ' કરું છું, 'અન્યવિધિ' નથી કહેતો કારણ, રાષ્ટ્રીય શાળા મરી જાય તોય તેથી કંઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મરતું નથી. આત્માના અમરત્વની જેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અમરત્વ વિગે મારી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે. કારણ, તેનો મેં અનુભવ લીધો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષક, જોઈએ તો, તેનો અનુભવ જાતે લઈ શકે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને મૃત્યુ છે એવી વાત કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષક પોતે જાણતો છે ત્યાં સુધી કહી શકે નહિ. જેમ બા એટલે ઘર તેમ જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષક એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. આખી દુનિયાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મૃત્યુ દેખાય તોય રાષ્ટ્રીય શિક્ષકને તે કદી ન દેખાવું જોઈએ. લોકોની આંખને જ્યાં અંધારું દેખાય છે ત્યાં સૂર્યને કદી અંધારું દેખાયું છે ખરું? રાષ્ટ્રીય શાળા એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી એક ક્ષેત્ર માત્ર છે. ક્ષેત્રનો નાશ થાય તોય આત્માનો નાશ થતો નથી. બિલકુલ, શરીરના બંધનમાંથી છૂટતાં ક્યારેક ક્યારેક આત્મા વધારે પ્રકુલ્લ બને છે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થિતિ આજે એવી જ

✓ છે. સાવ નિષ્પ્રાણ માળાઓમાં રહેવાનો લાભ છાડી દેવો એ આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું છે. તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો શતદિવસ જપ કરનારા મારા જેવા માણસને રાષ્ટ્રીય માળાનો અન્ત્યવિધિ (લૌકિક દષ્ટિએ) કરનાં દુઃખ થતું નથી.

એક વખત એક રાક્ષસ અને એક માણસ અમુક એક દરાર કરીને પ્રવાસે નીકળ્યા. બેચાર દિવસ તેમનું ફીક ચાલ્યું. પછી રાક્ષસ દરારની એક પછી એક શરતનો ભંગ કરવા લાગ્યો અને માણસ ઉપર એક એક નવી શરત રોજ લાગતો ગયો. માણસ જરાક સરખો વાંધો ઉઠાવે કે કહે, 'તને ખાઈ જઈશ.' માણસે કેટલાક દિવસ એ સદન હતું, પણ તેથી તો 'તને ખાઈ જઈશ' એ મંત્રનો જપ વધારે વખત થવા માંડ્યો. છેવટે માણસ મરખિયો થયો અને 'ખાઈ જઈશ, ખાઈ જઈશ, એમ કહે છે તો દરે ખાઈ જ નાખ' એમ છેવટે તેમણે રાક્ષસને સંભળાવી દીધું.

રાષ્ટ્રીય માળાઓની પાછળ પણ આવો જ એક રાક્ષસ પડેલા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કરારની એકે શરત તે પાળતો નથી. ગમે તેવી નવી શરતો લાદવાનું કહે છે. અને જરા કંઈક તેની મરજી વિરુદ્ધ થાય, તો તે આ એક મંત્રનો પ્રયોગ કરે છે : 'છોકરાઓ જતા રહેશે.' અંગ્રેજોનો જુલમ કમી કરવા જઈએ, તો 'છોકરાઓ જતા રહેશે.' એક વખત રેલિયો અને એક વખત બજાર એમ કરવા જઈએ, તો 'છોકરાઓ જતા રહેશે.' આનો અર્થ શો ? રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ગમે તે તત્ત્વ મખસ કરીએ, તો 'છોકરાઓ જતા રહેશે' ! પણ છોકરાઓ નીકળી જવા માટે પ્રથમ આવ્યા જ દતા મા

માટે? રાષ્ટ્રીય શાળામાં જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પાળવામાં ન આવે, તો તે બીજે કયે કેશણે પળાવાના? રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સિદ્ધાંતો જે આવ કરવાના, તો પછી બાકી રહેલા છાત્રના ગોળાનો ઉપયોગ શો? ઉપયોગ એટલો જ કે દેશસેવાના દંબ ઉપર તેનો લેપ કરી શકાય.

અને આટલું કરીનેય પરિણામ શું આવ્યું? બુસાવળની રાષ્ટ્રીય શાળા શું, કે હિંમણુઘાટની રાષ્ટ્રીય શાળા શું, શાથી મરી ગઈ? ‘છોકરાઓ જતા રહેશે’ના રોગથી જ — એટલે કે જે રોગ થશે, થશે એવી ધાસ્તી રાખવામાં આવતી હતી તે જ રોગથી. ઘણી વખત રોગનો બીજાં કારણો કરતાં ભાવના સાથે જ વધારે સંબંધ હોય છે, એમ માનસશાસ્ત્રે નિર્ણય કર્યો છે. તેથી જ ઠાઠને ક્ષયરોગ લાગુ થયો હોય તો તેને ‘ક્ષયની ભાવના’ થઈ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. એ જ ભાષામાં કહીએ, તો રાષ્ટ્રીય શાળાઓ મરી ગઈ તે ‘છોકરાઓ જતા રહેશે’ના રોગથી મરી ગઈ એમ કહેવા કરતાં ‘છોકરાઓ જતા રહેશે’ની ભાવનાથી મરી ગઈ એમ કહેવું જોઈએ. જેવી ભાવના તેવું ફળ એ અક્ષર સિદ્ધાંત છે.

ધરડા માણસો એક વાન ઘણી વાર કહે છે : — એક વખત બપોરના તાપમાં ચાલીને થાકી ગયેલો એક પ્રવાસી એક ઝાડ નીચે આરામ લેવા બેઠો. થોડો વિસામો લીધા પછી ‘હવે જો હું’ બરફ જેવું પાણી મળે તો શી મજા પડે!’ એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. તેની સાથે જ જમીનમાં એક કાટ પડી અને પાનાળના પાણીની મધુર ધારા તેના મોઢામાં આવીને પડી! જે ઝાડ-તળે તે બેઠો હતો તે કદપશુ હતું

તેની તેને ખચર ન હતી. તેથી તે પ્રવામીને નવાઈ લાગી. થોડા વખત પછી નવાઈનું રૂપાંતર બીનિમાં થયું. 'આ જૂન તો નદિ દોષ !' એવો વિચાર આવનાંની સાથે જ એક અતિ ચિકરાળ જૂન સામે આવીને ઊભું. પ્રવામીને થઈ ગયું, 'મને હવે આ ખાધા સિવાય નદિ રહે,' — થયું, એનો પ્રવાસ ત્યાં જ ખતમ થયો !

સમાજ પણ આવું જ એક દુષ્પરિણામ છે. તેની જાણમાં બેસી 'રાષ્ટ્રીય શાળાઓ છાત્રાઓથી બંધાઈ જશે' એવી એક જોરદાર બાવના કરવામાં આવી તે વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ છાત્રાઓથી ઊભગર્ભ ગઈ. પછી 'છાત્રાઓ જતા રહેશે' એવી દુઃખી બાવના પેદા થઈ. છાત્રાઓ એસરી ગયા. તેમાં સમાજનો શો દોષ ? 'છાત્રાઓ ધીમે ધીમે વધતા જ જશે' એવી બાવના રાખીને જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં તત્ત્વો બગાડર અમલમાં મૂક્યાં હોત તો છાત્રાઓ નીકળી ન જ જાત. કેઈ નહિ તો એછામાં એછું, 'છાત્રાઓ જતા રહે, તો છાત્રાઓ' એવો ચાંખેલા જવાબ રાક્ષસને આપી દીધો હોત, તો આજના જેવી 'તત્ત્વો ગયાં, છાત્રાઓ ગયા, અને માત્ર નાહકની ધમાલ તેટલી બાકી રહી' એવી ઘટના ન થાત.

આમાં દીકરા કરવાનો હિક્કેસ નથી. થયું તે થઈ ગયું. તેમાંથી બોધ લેવો જોઈએ. સમાજ એકઠુખી હોવો શક્ય નથી. સમાજમાં જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારા અનેક લોકો હોય છે. તે બધાને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવો ટથા છે. કેઈ પણ — પછી તે એછામાં એછાં બલે હો — ચોક્કસ તત્ત્વો નક્કી કરીને તેમનો આંખ માંથીને અમલ કરતા રહેવું જોઈએ. આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં તત્ત્વો તરફ તો દુર્લક્ષ

ક્યું જ, પણ લોક-સંગ્રહની પાછળ જઈ સામાન્ય શિક્ષણનાં તરવો પણ ફગાવી દીધાં. ‘હળવી પરીક્ષા લઈને છોકરાઓને ઝટઝટ પાસ કરી લઈએ છીએ. કોઈ પણ છોકરાને તે કહે તે વર્ગમાં દાખલ કરીએ છીએ. ગમે તેમ પણ છોકરાનાં પગલાં એક વાર નિશાળમાં પડો એટલે થયું.’ છેવટે લોકોનું સમાધાન તો ન જ થયું. બિલકું, ‘રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષણમાં અને સરકારી શાળાના શિક્ષણમાં તફાવત શો?’ એ આક્ષેપ માથે આવ્યો. આ બધી ‘લોક-સંગ્રહ’ની લીલા છે.

એક વખત શંકર અને પાર્વતી નંદી ઉપર બેસીને ફરવા નીકળેલાં. તે જોઈ બળદ હોય તોય તેને આમ તબડાવવો એ સારું છે? એવો આક્ષેપ એક વટેમાર્ગીએ કર્યો. તેનું સમાધાન કરવા માટે પાર્વતી માતા નીચે ઝિતરીને પગે ચાલવા લાગ્યાં. એટલે ‘સુકુમાર અમલાની દરકાર ન કરનાર આ પહેલવાન જેવો મોણુ છે બાઈ?’ એવી બીજા એક માણસે ટીકા કરી. પછી દેવી નંદી ઉપર બેઠાં અને શંકર ચાલવા લાગ્યા. એટલે બંને બેઠકૂક હયાં. છેવટે નારદે નંદીને માથે ચઢાવવાની સલાહ આપી. ત્યારે બંને જણાએ પૂર્વવત્ સીધા નંદી ઉપર આસન જમાવ્યું. કારણ નારદના કહેવાનો મુલો તેમના ધ્યાનમાં આવી ચૂક્યો હતો. ‘પોતાનાં તરવો છોડી દઈને અપ્તરંગી લોકસંગ્રહની પાછળ જવામાં કેશો અર્થ નથી,’ એટલો બોધ આપણે ગળે ઝિતરે તોય બંધ થયેલી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સાર્થક થયું ગણાય.

સ્વ-રૂપને જુઓ

કોઈ એક પૈસાદારનો છોકરો સડેજ એક વખત રમવા ઘરની બહાર નીકળ્યો હતો. આ તરફ સૂર્યનારાયણની શાંત તપશ્ચર્યા આકાશમાં ચાલુ જ હતી. બાબો હતો બહુ નાજુક અને સુવાળો. પગ ઝાઝવા માંડ્યા. તેથી કુનિયાનો દોસ્ત (મિત્ર=સૂર્ય) પણ તેને દુશ્મન જેવો લાગ્યો. પૈસાદારનો જ છોકરો રહ્યો આખરે. બેઝું વાપરવામાં બાબો એકો હતો. તેણે એક તુકો શોધી કાઢ્યો કે, બધી જમીન ઉપર ચામડું પાથરી દીધું હોય તો પગ ન દાઝે. તરત ઘેર આવી પોતાની કંપના બાપને કહી. બાપને બાબાની કંપના સાંભળીને સાંભિમાન આનંદ તો થયો, પણ તે રોકીને તેણે કહ્યું, ‘અરે માંડા, આખી પૃથ્વીને ચામડું પહેરાવવા કરતાં તું જ તારા પગમાં જોડા પહેર એટલે થયું !’

આપણી સ્થિતિ આ પૈસાદારના મૂરખ છોકરા જેવી છે, તેથી આકાશને પણ બાયમાં લેનારી મોટી મોટી કંપનાઓ આપણને મૂકે છે, પણ સાત, સરળ અને સહેલા ઉપાયો સૂઝતા નથી. કોઈ પણ સચાલનો અંદરથી વિચાર ન કરતાં બહારથી વિચાર કરવાની આપણને દેવ જ પડતી જાય છે. માંઠ છોડવી હોય ત્યારે તે અંદરથી છૂટેલવી પડે છે; બહારથી ખેંચતાણ કરવાથી છૂટી થવાને બદલે તે વધારે મજબૂત થઈ

બેસે છે, એ આપણને સમજાતું નથી. એશિયા ખંડનું ઐક્ય કરવાની દૃષ્ટના આપણે શોધી કાઢીએ છીએ, પણ આપણા મનમાં રહેલા ક્રોધને જીતવા પૂરતો આપણને વખત મળતો નથી. કોઈ પણ વાત આખા જગતને કેમ કરીને લાગુ કરી શકાય તેની રકીમ (યોજના) ઘડવામાં આપણે ભેજી ખરચીએ છીએ, પણ આપણને પોતાને તે લાગુ કરવાનું અચૂક જૂઠું જોઈએ છીએ. થવું જોઈએ વાસ્તવિક આથી ઊંચું. જે વસ્તુ આખા જગતને લાગુ કરવી જોઈએ એમ આપણને લાગે છે તેનો અમલ આપણે પોતે તરત શરૂ કરી દેવો જોઈએ. આચાર એ જ પ્રચારનું એકમાત્ર સાધન છે.

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા સૌથી ઝડપથી કાણુ કરે છે એ બાબત દેવોની સભામાં એક વાર ચર્ચા નીકળી. દરેક જણે લાંબો ચોડો હિસાબ ગણીને ‘હું અમુક વખતમાં પ્રદક્ષિણા કરી આવીશ’ એવો જવાબ ગણી કાઢ્યો. તે મુજબ બધાએ પ્રદક્ષિણા કરી આવીને વિષ્ણુને નમસ્કાર કરવા એમ નક્કી થયું. જે જુઓ તે દોડવા માંડ્યો. નારદ એકલા જ સ્વસ્થ બેઠા હતા. તેમણે ચર્ચામાં ભાગ લીધો નહિ તેમ દોડવામાં ભાગ લીધો નહિ. બ્રહ્મ-વીણાની ધૂનમાં તેઓ તલ્લીન થઈ ગયા હતા. પણ પહેલવહેલો દેવ હાંફતો હાંફતો પાછો આવી રહ્યો છે એ જોતાં જ તેમણે પોતાની આસપાસ ચક્કર લગાવીને વિષ્ણુને નમસ્કાર કર્યા. બધા દેવો પાછા આવ્યા પછી વિષ્ણુએ હરીશર્ધનું પરિણામ જાહેર કર્યું અને નારદને પહેલો નંબર આપ્યો. વિષ્ણુ બોલ્યા, “ ‘પિંડે તે બ્રહ્માંડે’ એ સૂત્ર મુજબ નારદે પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ”

આપણે તો આખી દુનિયા સુધારવાનો ઇગરો કર્યો બેસીએ છીએ, અને દુનિયામાં આપણે પણ સમાવેશ થાય છે એટલી મુદ્દાની વાત પણ ખ્યાનમાં લેના નથી, તેથી આપણું આખું ચિત્ર એક ‘વિરોધાસંગ્રહ’નું ઉદાહરણ થઈ બેઠું છે. મૌનના પ્રચાર માટે આપણે વ્યાખ્યાનો આપીએ છીએ ! અને પ્રચાર ન થાય એટલે વિચારમાં પડીએ છીએ. પણ હોંસ આવતો નથી. પણ તેનો હોંસ આવે પણ શી રીતે ?

વેદાન્તમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે : દસ માખડો યાત્રા કરવા નીકળેલા. ગરતો વરસા લેખમવાળો હતો તેથી બધા માખડોએ એકત્ર મળીને ચાલવું એમ નક્કી થયું. રસ્તામાં એક જંગલ વટાવવાનું આવ્યું. એક જાણે માખડો ગણી લેયા તો નવ જ થયા. બીજાએ ગણી લેયા, તોય નવ જ. આમ કેમ થયું ? દસમો માખડ ક્યાં ગયો ? કંઈ પત્તો જ લાગે નહિ. જેવડે દસમો માખડ ખોવાઈ ગયો એવો બધાએ મળીને ફાવ પસાર કર્યો ?

અત્યારે આપણે પણ એવો જ યોદાગો થયો છે. ‘કામ કરવા માટે માખડો નથી’ એમ કહેનારા ‘માખડો’ કેહેકાણે નજરે પડે છે. દરેક જાણ પોતાને ગણતરીમાં લેવાનું બૂલી જાય છે અને દિસામ કરવા બેમે છે, તેને લીધે કામનો કશો મેળ ખાતો નથી. પોતાને બાદ કરીને વિશ્વનો ડોયડો હોંસવાનો પ્રયત્ન જયા છે. તેથી કરીને હાથમાં કશું જ આવતું નથી અને માખડ નક્કમો મૂંઝાઈ જાય છે. અશુદ્ધિને વિશ્વરૂપ-દર્શનની દોશ થઈ આવેલી. બગવાને એ હોંસ સારી પેઠે પૂરી કરી ! બિચારાએ વિશ્વરૂપ-દર્શનનું ફરી નામ દીધું નહિ ! ૨૧-૩૫ ગુરુઓ; વિશ્વરૂપ જોવાની બાંજગડમાં આ પડો.

‘ત્રીસ કરોડ માણસોનાં શરીર ખાદીમય થવાં જોઈએ. ૩ કરોડ કુટુંબોમાં રેંટિયો દાખલ થવો જોઈએ.’ એ થયું ખાદીનું વિશ્વ-રૂપ. ‘મારા શરીર ઉપર નખશિખાન્ત ખાદી હોવી જોઈએ. મારે રોજ એક કલાક તો ઓછામાં ઓછું કાંતવું જ જોઈએ.’ એ ખાદીનું સ્વ-રૂપ કહેવાય. ‘હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, સીખ વગેરે બધા સમાજોમાં અહિંસક વૃત્તિ પેદા થવી જોઈએ,’ એ અહિંસાનું વિશ્વ-રૂપ છે. ન્યારે ‘મારું અંતઃકરણ પ્રેમથી ભરેલું હોવું જોઈએ, મારી વાણી ઉપર મારો કાળૂ હોવા જોઈએ,’ એ અહિંસાનું સ્વ-રૂપ ગણાય. ‘સરકારે શરૂ કરેલાં તમામ હમાલખાનાઓ બંધ થવાં જોઈએ. બધા શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી શાળાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,’ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વિશ્વ-રૂપ. તો ‘મારે અથવા મારા છોકરાએ સરકારી નિશાળમાં ન જવું જોઈએ. મારે હાથે ખેત્યાર છોકરાઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળવું જોઈએ. મારું અધ્યયન અને ચિંતન સતત ચાલુ રહેવું જોઈએ,’ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ‘સ્વ-રૂપ’ કહેવાય.

હરકોઈ સવાલને સ્વરૂપ-દર્શન અને વિશ્વરૂપ-દર્શન એમ બે બાજુઓ હોય છે. તેમાં પહેલી તો માણસના હાથની વાત છે. બીજી પરમેશ્વરના હાથની છે. મોટો ‘ઓલ-ઇન્ડિયા-મેન’ ઉર્દે ભારતી-માણસ થયો તોય ‘ઑટ હાતં તુક્તી જાગા’ (તારી જગ્યા સાડાતણ હાથ છે) એ તુકોખાના વચનમાંથી તે છટી શકતો નથી. અર્જુન શું કંઈ નાનોસૂનો પુરુષ હતો? તેના વખતમાં તે જ એક-માત્ર ‘નર’ કહેવાતો. પણ વિશ્વરૂપદર્શન તે જીવી શક્યો નહિ, જોકે ભગવાને તેને દિવ્યદષ્ટિ આપેલી હતી. આટલી બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં

અર્જુનની આવી દયા, તો પછી સામાન્ય માણસનું પછવું જ રું ? એટલા માટે આપણે સ્વરૂપની કાળજી લેવી. વિશ્વરૂપની ચિંતા કરવા માટે વિડોઆ સમર્થ છે.

ખીનું, સ્વરૂપદર્શન એ જ વિશ્વરૂપદર્શનનું સારામાં સારું સાધન છે. સ્વરૂપદર્શનને ચતુર્થના મધ્યગિદ્ધ સાથે સદ્બાવીએ તો વિશ્વરૂપદર્શન તેનો પરિધિ કહેવાય. મધ્યગિદ્ધ પછડી રાખ્યા વિના પરિધિ હાથમાં ન આવે. જ્યાં સુધી હું અહિંસક જાન્યો નથી ત્યાં સુધી હું દુનિયાને કેવી રીતે અહિંસક જનાવી ગફવાનો હતો ? પરશુરામે આવો પ્રયોગ એકવીસ વખત કરી લેયો. પરશુરામ જાતે કાઝિય જનીને પૃથ્વીને નિઃકાઝિય કરવા માગતો હતો ! મોન્દરેક નામના દેવ્ય ગ્રંથકારે દેવ્ય લોકોની પ્રચારક વૃત્તિ વિષે એક ડોકાણે લખ્યું છે કે, 'ખીન ડોકાણાના લોકો પોતાને આવડતા હોય તેવા વિષયો શીખવે છે, એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. પણ દેવ્ય લોકો પોતાને ન આવડતા હોય એવા વિષયો શીખવવામાં કુશળ છે.' એનો જ આ નમૂનો થયો. પરશુરામના એકવીસ પ્રયોગોનો અનુભવ શુ કહે છે ? એ જ કે સ્વરૂપ સાચવ્યા વિના વિશ્વરૂપ સાચવવું અશક્ય છે.

તુલે આદે તુજગણી । પરિ તું જાગા ચૂકલાણી ॥
(તારી વચ્ચે તો તારી પાસે જ છે પણ તું ધ્યાન શૂંધ્યો છે.)

કાંતવા માંડ

હિન્દુસ્તાનમાં કપાસના હિમાલય પડ્યા છે. તેમાંથી ખાદીની ગંગા વહેવડાવવાની છે. બગીરથ પ્રયત્ન વિના એ મનોરથ સિદ્ધ ન થઈ શકે. બગીરથના નામથી કદાચ આપણી હિંમત બાંગી પડશે. ખરેખર બગીરથના નામમાં અદ્ભુત રૂર્તિ ભરેલી છે, પણ આપણે દુર્બલતાની મૂર્તિઓ બન્યા છીએ, તેથી આવા નામથી આપણા શરીરમાં રૂર્તિનો સંચાર થવાને બદલે બીતિનો સંચાર થાય છે. તપનું નામ દેતાં જ આપણને તાવ ચડે છે, કેટલાકને તો સંતાપ થાય છે. આ કળયુગનો મહિમા છે. કલિયુગમાંના માણસો ફીંગણા; તેમની કંઈપનાઓ પણ ફીંગણી. હિમાલયની ઊંચાઈને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાનું તેમને મન થાય છે. પણ કપાસના હિમાલયને સ્નેહશાયરમાંથી નમસ્કાર કરવાથી આપણા શરીરમાંની ગરમી જ નષ્ટ થતી જાય છે. તેથી હવે પાસે જઈને નમસ્કાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ એ કેવી રીતે થઈ શકે ?

એક ઉપાય છે. કલિયુગમાં વ્યક્તિની શક્તિ જતી રહી હોય તોય સંઘમાં શક્તિ બાકી રહેલી છે. આ સંઘની શક્તિથી ખાદીની ગંગા નિર્માણ કરવી અશક્ય નથી. ત્રીસ ટોટિ જનનાનો સંકલ્પ એકત્રિત થાય તો એક બગીરથ પૂરો પાડી શકાશે. પાંચ માણસનું એક કુટુંબ ગણીએ તો છ કરોડ

કુટુંબોમાં છ કરોડ રેંટિયા ચાલુ થાય તો કામ પાર પડે. પણ આ કેમ કરીને બને? એનો જવાબ ‘સ્વ-રૂપને જીવો’ એ પાઠસા લેખમાં આવી જ ગયો છે. રાત્રે આખી દુનિયામાં અંધારું ફેલાય છે. તે ધી રીતે દૂર કરવામાં આવે છે? મારા ઘરમાં દીવો થયો એટલે મારી દૃષ્ટિનો અંધકાર જતો રહે છે. અને દૃષ્ટિનો અંધકાર ગયો એટલે સૃષ્ટિનો પણ ગયો જ નાશુવો.

‘હું એકલો સત્તર ન કાંતું તો તેથી શું બગડવાનું હતું?’ આમ કલે કામ ન થઈ શકે. ‘હું’ના અનેક વચનને જ ‘અમે’ કહે છે. એક એકને બાદ કરવામાં આવે તો બધા જ બાદ થઈ જાય છે. — એક રાજાને યજ્ઞ માટે ખૂબ દૂધની જરૂર હતી. તેણે રાકેરના મધ્યમાં એક ખાસું મોડું વાસણ મૂક્યું અને દરેકે તેમાં એક એક ગર દૂધ રેડવું એમ દાંડી પિટાવીને જાહેરાત કરી. એક જાણે વિચાર ક્યો, ‘આટલા બધા લોકોનું દૂધ આવવાનું છે તો તેમાં જો હું એક શેર પાણી રેડું તો તેથી શું બગડવાનું છે?’ એમ વિચારી તેણે શેર પાણી રેડ્યું. બીજાને પણ એવો જ વિચાર સૂઝ્યો. તેણે પણ એમ જ ક્યું. આ જ કાર્યક્રમ બધાને પસંદ પડ્યો અને પરિણામે એ વાસણ એજાખ્ખા ગંજાજળથી પૂરેપૂરું ભરાઈ ગયું. — તું જો સૂતર નહિ કાંતે તો આવી જ દશ થવાની. તેથી બીજાઓ પોતાનો ધર્મ પાળો કે ન પાળો, તારે તો તે પાળવો જ જોઈએ.

પાણીમાં નાનકડું ટીપુ પડે તો તેની ફરતું એક વર્તુળાકાર મોજાનું પેદા થાય છે. સમાજમાં પણ કોઈ એક માણસ નિરુત્સાહી બને તો તેની આસપાસ નિરુત્સાહનું વર્તુળ તૈયાર થાય છે. નિરુત્સાહનાં જેવાં વર્તુળા ફેાય છે તેવાં ઉત્સાહનાં પણ ફેાય છે. પણ ગુલામોના માનસશાસ્ત્રમાં ઉત્સાહ કરતાં નિરુત્સાહની

પ્રચારક શક્તિ વિશેષ હોય છે. કલિયુગમાં રોગ પ્રપાટાથી ફેલાય છે, યોગ ફેલાતો નથી. નળરામનું આખું શરીર ચોખ્ખું હતું. કેવળ પગ તેટલા અસ્વચ્છ રહ્યા હતા. તે વાટેજ કલિએ તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની તક લીધી. કલિયુગની વૃત્તિ દોષ-સુખક હોય છે. તું જે સૂતર ન કાતે તો કલિ તારી વાટે સમાજમાં દાખલ થશે. માટે તારે સાવધ રહેવું જોઈએ.

ખીજ એક વાત. મારું બોજન જેમ ખીજઓ જામી શકતા નથી, તેમ જ મારું સ્વરાજ પણ ખીજઓ મેળવી શકવાના નથી. સ્વરાજ તો જેનું તેણે જ મેળવવું જોઈએ. આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય, એ કહેવત સ્વર્ગ જોટલી જ સ્વરાજને પણ લાગુ પડે છે. મારે જે સ્વરાજ જોઈએ તેની સાધના હું ન કરું તો ખીજને કાણુ કરશે ? જેને રોગ થયો હોય તેણે જ ફવા લેવી જોઈએ ને ? તો ઝિઃ ત્યારે. લેખ પૂરો કરીને કાંતવાની શરૂઆત કર બધા.

નાગપાંચમ

“ મંગળવારે નાગપાંચમ હોવાથી છાપખાનાને તેમણે રજા રાખી છે. તેથી ‘મહારાષ્ટ્ર ધર્મ’નું ‘મેટર’ જલદી તૈયાર કરવું જોઈશે. છાપખાનાને શું કામ અમથી જ રજા આપી છે, કંઈ સમજાતું નથી. કંપોઝિટરોમાં જે ચાર મુસલમાન હોય તોય સાફ ચાલ.”

“ ફિન્ક-મુસ્લિમ એકનાનો આ લાભ પણ ધળો મોટો છે એમાં શંકા નથી! પણ છાપખાનાને રજા ‘અમથી’ જ આપી એમ કેમ કહે છે? નામપાંચમનો તહેવાર ધળો મોટો મનાય છે. હોયેરીઓને, શાળાઓને, બધાને જ રજા હોય છે.”

“ શાળાને જ રજા આપે છે એમ નથી કંઈ. ડાપબજારે પણ રજા આપવામાં આવે છે.”

“ એટલા ઝિલ્લા કેમ ગયો છે? ‘મહારાષ્ટ્ર ધર્મ’ની અગવડ માટે દુનિયાને હોય શું કામ દો છે?”

“ શું કહું બાઈ? સ્વાભાવિક રીતે જ જે દુષ્ટ ગણાય છે, જેનો નાશ કરવા માટે જનમેલજને ‘સર્પ-સત્ર’ કરવું પડેલું, દૂધ પીને ઝેર ઓકવાનો જેનો સ્વભાવ, તેની પૂજા માટે સ્વતંત્ર દિવસ, અને વળી તેટલા માટે રજા!”

ઉપરનો સંવાદ ઐતિહાસિક નથી ખરો; પણ ઇતિહાસને શોભે તેવો છે. ‘સાપ’નું નામ આવ્યું કે મારી નાખો, એવી લોકોની વૃત્તિ જની ગયેલી છે. જૂનપિંચાચની વાર્તાઓની જેમ સાપની વાર્તાઓનો પણ એક ખાસ વર્ગ છે. કોંકણ વગેરે દેશોએ સાપ ફેરફેર નક્કરે પડે છે, અને સાપની વાર્તાઓ તો તેથીયે વધારે પ્રમાણમાં સાંભળવા મળે છે. બ્રહ્મવિદ્યાની જેમ, સર્પવિદ્યામાં પણ પ્રસિદ્ધ કરતાં શબ્દપ્રમાણને વધારે માન હોય છે. જ્યાં જ સાપ ઝેરી નથી હોતા, અને જો હોય છે તે જ્યાં જ કંઈ એટલા જ્યાં જનક ઝેરવાળા નથી હોતા કે જેમના દંશથી માણસનું મૃત્યુ ચોક્કસ નીપજે જ. તેથી જ માંત્રિકા સારી પેટે ફાવી જાય છે. તેમાંય સાપનો સ્વભાવ ખુબ ડરપોક હોય છે. એકાદ સાપ બહાર નીકળ્યો હોય અને તેને મારવા માટે પાંચ પંદર માણસો લાકડીઓથી સજ્જ થઈને બહાર પડ્યા હોય. એવું દૃશ્ય જોઈને માણસના અજ્ઞાનની તેમ જ દીર્ઘદેવની દયા આવે છે. સાપ ઝેરી હોય તોય માણસના મનમાં રહેલો આ દીર્ઘદેવ કંઈ ઓછો ઝેરી નથી. સાપના ઝેરીપણા કરતાં તેનું ઝેરીપણું કયાંય ચડી જાય તેવું છે.

આ દીર્ઘદેવ ઉતારવા માટે નાગપાંચમનો એક રામખાણ ઇલાજ છે. આવણ મહિનો એ વરસાદનો મુખ્ય મહિનો ગણાય. ‘આવણ-ઝડી’ શરૂ થવાની સાથે જ સાપનો સંચાર શરૂ થાય છે. વરસાદથી બચવા માટે જિવારો માણસના ઘરનો આશરો લેવા જાય છે. સાપને એકાંત જેવું કશું જ પ્રિય નથી. મુમુક્ષુએ જનસમૂહ ટાળવો જોઈએ, એને અંગે સાપનો દાખલો આપવામાં આવે છે. પણ વરસાદનો માર સહન ન થતાં

અતિશય' સંક્રાંત્ય-વૃત્તિથી કેવળ 'અતિથિ' ધર્મને તે માણસનો આશરો લેવા આવે છે. અનેક વાર પરમેશ્વર અનિયંત્રિત રૂપ ધારણ કરી પોતાના બક્ષાનું સત્ત્વ જોવા માટે આવે છે. તેથી અનિયિ-પૂજનને ધર્મનું એક મહત્ત્વનું અંગ માનવામાં આવ્યું છે. તેમાં યશી આવેલા અતિથિની કુશળતા માટે ખાસ ખ્યાતિ હોય તો આ આપણી પરીક્ષાનો સમય છે, એમ ચોક્કસ માની જા મેલું. 'સામે માણસ જો અતિ કુર્જન દોય તો પોતાનું બધું સૌજન્ય એકત્ર કરીને તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ.' આ તત્ત્વ હસાવવા માટે નાગપાંચમની યોજના છે, હાપણને રાજ આપવા માટે નથી.

એસિસીના સંત ક્રાન્સિસ વિશે એમ કહેવાય છે કે સાપ તેના ખોળામાં આવીને ઊંઘતા. અહિંસાના ઉત્કર્ષનો આ ઉત્તમ દાખલો છે. પણ જોણે સાપની પથારી ઉપર શિંષ લીધી તેણે અહિંસાના ઉત્કર્ષની કમાસ કરી બતાવી એમ કહેવું જોઈએ. બક્ષાના લક્ષણમાં 'જો સોઠાથી કંટાળતો નથી તેમ જ સોઠો જોનાથી કંટાળતા નથી' એમ બેવડી કસોટી ગીતાકારે કહેલી છે, તેમાંય 'જો સોઠાથી કંટાળતો નથી' એ કસોટી આ બેની ગુણનામાં કંઈક સહેલી કહી શકાય. કારણ તે આપણા હાથની વાત છે. પણ 'સોઠો જોનાથી કંટાળતા નથી' એ કસોટી વધારે કઠણ છે. સંત ક્રાન્સિસના દાખલામાં મુખ્યતઃ પહેલી કસોટી બતાવેલી છે; મેલસાથીના દાખલામાં બીજીનું ચિત્ર રજૂ થયેલું છે. બન્નેમાં 'નાગ-પૂજ' રહેલી છે. એક ડેકાણે 'નાગની' પૂજ છે તો બીજો ડેકાણે 'નાગે' પૂજ કરેલી છે. 'શાંતાકારં ભુજગશયનં' એ નાગપાંચમનું દ્વંદ્વમાં વર્ણન છે.

જેના માથા પર સર્પ પોતાની ફેણ ધરી છાયા કરે છે તે ચક્રવર્તી રાગ ચાય છે એવી માન્યતા છે. અને કેમ ન ચાય? સાપની છાયામાં શાંતાકાર વૃત્તિથી શયન કરનાર પુરુષ અહિંસાની જ મૂર્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ. તેણે નાગપાંચમનો સંદેશો સાંભળ્યો છે. તેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે. અને આ તો સનાતન સિદ્ધાન્ત માનવો જોઈએ કે, જેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે તે દુનિયા આખીનો એકમાત્ર રાગ છે. તે 'સર્વલોકૈકનાથ' છે. કારણ કે તે પોતાની જાતનો નાથ છે.

જે કોઈ નાગપાંચમનું આ રસ સ્વ વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરશે તેને સાપનું ઝેર બાધક થશે નહિ, તેના હૃદયમાંના દેવબાવ દૂર થશે. અને તેને સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ થશે. इति श्री भुजंगशयनार्पणमस्तु ।

કૃષ્ણભક્તિનો રોગ

‘દુનિયા પેલ કંટું,’ એવી જાણદેવને હતી થઈ આવી. તે મુજબ દેવે તે ઘડવાનું કામ શરૂ કરવાનું હતું એટલામાં દેવે જાણે કેમ તેમના મનમાં એક વિચાર આવ્યો, ‘મારા કામમાં સારું નરસું બનાવનાર કોઈ એકાદ જણ હોય નો ખૂબ મૂળ પડશે.’ એટલે તેમણે પ્રથમ એક સારો બાકોગ દીકાકાર બનાવ્યો. ‘દેવે પછી હું જો કંઈ થડી કાઢું’ તેની તપાસણી કરવાનું કામ તારું,’ એવો તે દીકાકારને અપત્યાર આપવામાં આવ્યો. આટલી તૈયારી થયા પછી જાણદેવે પોતાનું કારખાનું શરૂ કર્યું. જાણદેવ એક એક ચીજ બનાવતા ગયા અને દીકાકાર તેમનાં દોષ બનાવીને પોતાના હવનને કૃતાર્થ કરવા લાગ્યો.

દીકાકારની પરીક્ષામાં જૂલ વિનાનું કે નિર્દોષ કશું જ નીકળે નહિ. ‘કાંઈને ઉપર જોનાં આવડતું નથી. કોંટ ઉપર જ જોઈ શકે છે. મધેડામાં ચપળતા ન મળે. વાંદરું તો આવ અંચળ.’ એવી રીતે દીકાકારની દંડશાળ શરૂ થઈ. તે પોતાના રોગ મારનો જ ગયો. જાણદેવ તો આભા જ બની ગયા. તોય તેમણે હવનનો પ્રયત્ન કરી જોવાનું દરાવ્યું અને પોતાની બધી કારીગરી વાપરી ‘માણસ’ ઘડી કાઢ્યો. દીકાકાર નીરખીને જોવા લાગ્યો. આખરે તેમાં જૂલ નીકળી જ. ‘આની છાતીમાં એક ખારી જોઈતી હતી. એટલે આના વિચારો બધાને સમગ્ન.’ જાણદેવ બોલ્યા, ‘તને નિર્મોજ ક્યો એ જ ખારી પડેલી જૂલ થઈ. દેવે હું તને સંકરને મોંપી દઉં છું.’

આ એક જૂની વાત ક્યાંક વાંચેલી. તેની હકીકતની ખાખનામાં શંકા લેવા જેવું ફક્ત એક જ સ્થાન છે. અને તે એ કે, વાતનામાં કલ્યા મુજબ આ દીકાદાર શંકરના કબજામાં સોંપાયા હોય એમ દેખાતું નથી. કદાચ બ્રહ્મદેવને તેમની દયા આવી હોય, યા તો શંકરે પોતાની શક્તિ તેમની ઉપર ચલાવી નહિ હોય. ગમે તેમ થયું હો, પણ તેમની જમાત આજે સારી પેઢે દેલાયેલી છે એટલું ચોક્કસ. ગુલામીના સમયમાં કૃતૃત્વ ન રહ્યાથી વશત્વને લાગ મળે છે. કામનું બોલવાનું ખલાસ થયું કે પછી બોલવાનું જ કામ બાકી રહે છે! અને બોલવાને સારુ પણ રોજ ને રોજ નવા વિષય ક્યાંથી લાવવાના? તેથી એક સનાતન વિષય નક્કી કરવામાં આવ્યો : 'નિંદા-સ્તુતી જનાંચ્યા । વાર્તા વધૂ-ધનાંચ્યા.' (માણસોની નિંદા કે સ્તુતિ કરવી અને કામિની તથા કાંચનની વાર્તા કરવી.) પણ આમાં માણસોની નિંદા અને સ્તુતિ બન્ને કહેલી હોય તોય તેમાં વહેંચણી આમ સમજવાની છે : નિંદા એટલે પર-નિંદા અને સ્તુતિ એટલે આત્મ-સ્તુતિ. બ્રહ્મદેવે દીકાદારને સારું-નરસું જોવા કહ્યું હતું. તેણે પોતાનું સારું જોયું, બ્રહ્મદેવનું નરમું જોયું. માણસના મનની રચના જ એવી વિચિત્ર છે કે, ખીજના દોષો જેમ તેને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે તેમ ગુણ દેખાતા નથી. સંસ્કૃતમાં 'વિશ્વગુણાદર્શ ચમ્પ.' કરીને એક કાવ્ય છે. વેંકટાધ્વરી નામના એક દક્ષિણના પંડિતે તે લખ્યું છે. તે કાવ્યની કલ્પના એવી છે કે, કૃશાનુ અને વિભાવસુ નામના બે અંધવૈ વિમાનમાં બેસીને ફરતા હોય છે, અને જે જે નજરે પડે તેની ચર્ચા કરે છે. કૃશાનુ દોષ-દષ્ટિ છે, ન્યારે વિભાવસુ ગુણ-આહક છે. બન્ને પોતપોતાની દષ્ટિથી વર્ણન

કરે છે. ‘ગુણાદર્શ’ એટલે ‘ગુણોનો અરીમો’ એવું ચોતાના કાવ્યનું નામ રાખીને કવિએ ચોતાનો નિર્ણાયક મત વિભાવસુના પદમાં આપ્યો છે. તોય એકંદર વર્ણનનો કાઠ એવી ધારીનો અન્યો છે કે છેવટે વાચકના મન ઉપર કૃયાનુના મતની જ છાપ પડે છે. ગુણાદર્શ કરવાના હેતુથી લખ્યું તોય આવી દશા થઈ. તો પછી દોષ જોવાની જ શક્તિ હોત તો શું ને શું થાત !

ચન્દ્રની જેમ દરકોઈ વસ્તુને શુક્લ-પક્ષ અને કૃષ્ણ-પક્ષ હોય જ છે. તેથી દીકાખોર મનને સ્વૈરસંચાર કરવાને કશી મુશ્કેલી નડવા જેવું નથી હોતું. સૂર્ય દિવસે દિવાળા કરતો હોય તોપણ ‘રાત્રે તો અંધારું જ આપે છે,’ આ એક વાક્યથી આખી દિવાળીની હોળા કરી સકાય. તેમાં પણ દોષ જ જોવાનો નિયમ કરાવ્યો હોય તો બે દિવસ વચ્ચે એક રાત ન દેખાતાં એક દિવસની આસપાસ બે રાત દેખાવાની. પછી અગ્નિની જ્યોતિ તરફ ધ્યાન ન જતાં, ધુમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરનારું ન્યાયશાસ્ત્ર નિર્માણ થવાનું. ભગવાને આ બધી મગ્નઓ ગીતામાં કહી છે. અગ્નિનો ધુમાડો, સૂર્યની રાત અથવા ચન્દ્રનો કૃષ્ણ-પક્ષ જોનારા ‘કૃષ્ણ-બક્તો’નો એક જુદો સ્વતંત્ર વર્ગ તેમણે પાડેલો છે. દિવસે આંખો મીચેલી હોય એટલે અંધારું અને રાત્રે આંખો હિઠાડેલી હોય તેથી અંધારું : આવો સ્થિતપ્રજ્ઞના કાર્યક્રમ જેવો જ આ લોકોનો પણ કાર્યક્રમ હોય છે. પણ ભગવાને સ્થિતપ્રજ્ઞને મોક્ષનું દર્શન કરાવ્યું છે, તો આ લોકોની રવાનગી આત્મધાન તરફ કરી છે. પણ આમ હોવા છતાં આ ‘કૃષ્ણ-બક્તો’ તો સંગ્રહાય કોઈ એવી રોમળી જેમ વધતો જ વતય છે. આંખની કીકી કાળી હોવાને લીધે હો, યા કાળા રંગનું આકર્ષણ

અધિક હોવાને કારણે હો, કાળી બાળુ જેમ આપણી આંખે ચડે છે તેમ બિજાળી બાળુ ચડતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આ સાંપ્રદાયિક રોગ કઈ દવાથી મટશે તે જોઈ લેવાની જરૂર છે.

પહેલી દવા એ કે ચિત્તમાં બીડે બિતરી મથેલી આ 'કૃષ્ણ-અકિત'ને બદારનો કૃષ્ણ બતાવવો નહિ; પણ અંદરનો કૃષ્ણ બતાવવો. શોકમાં રહેલું કાળું જોવાને ટેવાયેલી નજરને તેના પોતાના મનમાંનું કાળું બતાવવું. વિશ્વના શુભ-દોષોનું પરીક્ષણ કરવા માગતો માણસ મોટે ભાગે પોતાને નિર્દોષ માનીને રહે છે; આ તેનો ભ્રમ દૂર થાય કે તરત તેના પરીક્ષણનો ઝેરી કાંટો આપોઆપ બાંગી જશે. બાઈબલમાં 'નવા કરાર'માં આને વિશે એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવેલો છે : — કોઈ એક સ્ત્રીને હાથે કંઈક દુર્વર્તન થયું હશે. તેની તપાસ કરીને તે બાઈને ચોખ્ખા ન્યાય આપવા માટે એક 'મદાજન' મંડળ બેઠું હતું. શ્રવણબકનો પણ સારી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય. પણ તે બાઈના સહબાગ્યે ખ્રિસ્ત-પ્રભુને ત્યાં ખેંચી આણ્યા હતા એ વિશેષ. પંચોએ પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. 'બાઈએ ઘેર અપરાધ કરેલો છે. બધાએ પથરા મારી તેને શરીરમાંથી મુક્ત કરવી.' ચુકાદો સાંભળતાંની સાથે જ ભેગા થયેલા માણસોના હાથ સ્ફુરવા લાગ્યા. અને આસપાસના પથ્થરો થરથર ધૂજવા લાગ્યા. ખ્રિસ્ત-પ્રભુને તે પથ્થરોની દયા આવી. તેમણે બિભા થઈ બધાને સંબોધીને એક જ વાક્ય કહ્યું : 'જેનું મન તદ્દન ચોખ્ખું હોય તે જ પહેલો પથરો મારે.' ભેગી થયેલી મંડળી એક ક્ષણ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક માણસ ત્યાંથી વિદાય થયો. છેવટે તે દુર્દૈવી બાઈ અને ખ્રિસ્ત-પ્રભુ બે જ રહ્યાં. તેમણે તેને થોડો બોધ આપીને પ્રેમથી

વિદાય આપી.—આ આખ્યાયિકા હંમેશા યાદ રાખવી. ‘કાયમા
ગુણદોષ વાનું આજિજાંચે । મજ કાય ત્યાંચે રૂને ઝમે ?’ (ખીખના
ગુણદોષનું વર્ણન હું શું કામ કરું ? મારામાં તેમની કંઈ
અછત છે શું ?)

ખીજી દવા તે **મૌન** ખીખનો દોષ દેખાય જ નહિ
તેટલા માટે પડેલી દવા છે. ભૂતચૂકે દોષ દેખાઈ જાય તો
આ ખીજી દવા ખાસ ઉપયોગી છે. આને લીધે મન અંદર ને
અંદર તરફડિયાં મારશે. બે ચાર ફિસ ઊંધ નહિ આવે, પપ્પુ
છેરટે થાકીને મન શાંત થશે. તાનાજી રણમાં પડી ગયા પછી
માવળાઓ નાસવા માંડશે એવાં ચિત્તો દેખાયાં; ત્યારે જે
દોરડાની મદદથી તેઓ કિલ્લા ઉપર ચડી આખ્યા દતા. અને
જેની મદદથી હવે તેઓ નીચે ઊતરવા માગતા દતા, તે
દોરડું જ તાનાજીના બાઈ મૂર્ચાજીએ કાપી નાંખ્યું. ‘એ
દોરડું મેં ક્યારનુંયે કાપી નાખ્યું છે,’ આ સૂર્યાજીના એક
વાક્યથી તેમનામાં નિરાશાનું ચરાતન સળગી ઊઠ્યું અને
કિલ્લો સર થયો. દોરડું કાપી નાખવાનું તરવજાન મણું જ
મદદરખનું છે. તે વિગે સ્વતંત્ર લખવું પડશે. અત્યારનો મુદ્દો
એટલો જ કે મૌનથી દોરડું કાપી નાખ્યા જેવું થાય છે.
‘એક તો ખીખના દોષ જોવાનું ભૂલી જા, નહિ તો તરફડિયાં
મારતો બેસ.’ આમ કરવાની વારી મન ઉપર આવે છે. અને
એમ થતાં આજો ઝરતો સરળ બને છે. કારણ, જેને જીવવું છે
તેને લાંબો વખત તરફડિયાં મારતા બેસવું પરવડતું નથી.

ત્રીજી દવા કર્મ-યોગમાં ગરકાવ થઈ જવું તે છે. જેમ
આજે સુતર કાંતવું એ જ એક એવો ઉદ્યોગ છે કે જે
સામાન્યપણે જ્યાં માણસોને પૂરો પાડી શકાય, તેમ કર્મ-યોગ

એ એક જ એવો યોગ છે કે જેની કોઈ પણ જનની ધારતી વિના બધી આમજનતાને શિકારસ કરી શકાય. બધે સૂતર કાંતવું એ જ આજનો કર્મ-યોગ છે.

આ સૂતર કાંતવાનો કર્મ-યોગ એક વાર સ્વીકાર્યો હોય તો કોઈનિન્દાની વાતો છણતા એસવાને અવકાશ જ રહેતો નથી. જેમ ખેડૂતને અનાજના એક એક કણના મૂલ્યનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ સૂતર કાંતનારને કણેકણનું મહત્ત્વ હોય છે. ‘સ્કિમા જાઝં નેદી એક કણ ।’ (એક કણ પણ ખાડી જવા દેતો નથી) એ સમર્થ રામદાસની શિખામણ. અથવા ‘એક ક્ષણાર્ધ પણ વ્યર્થ જવા ન દેવો’ એ નારદનો નિયમ, એ શું સૂચવે છે, એ સૂતર કાંતતી વખતે અક્ષરશઃ ધ્યાનમાં આવે છે. કર્મયોગનું સામર્થ્ય અદ્ભુત હોવાથી તેના ઉપર જેટલો બાર દર્શ શકાય તેટલો એણે. આ રસાયણ અનેક રોગો ઉપર લાગુ પડે છે; પણ જે રોગની ઉપાયયોજના અસારે આપણે કરવા માગીએ છીએ તેના ઉપર નો તે અદ્ભુત ગુણ દે છે, એ અનુભવેલી વાત છે.

ઉપર કહેલી ત્રણે દવાઓ રોગીની જીભને કડવી નો લાગશે, પણ તેમનું પરિણામ અતિ મધુર આવે છે. આત્મ-પરીક્ષણ દ્વારા મનનો, મૌનથી ચાલીનો, તેમજ કર્મ-યોગથી શરીરનો દોષ નીકળી ગયા વિના આત્માને આરોગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય. એટલા માટે દવા કડવી છે એમ કહી તે નાખી ન દેવાય. ઉપરાંત આ દવા મધ સાથે લેવાની છે. મધથી કડવાશ જતી રહેશે. શૂન માત્રને દેશણે ભગવદ્ભાવ એ તે મધ છે. તેમાં આ ત્રણે માત્રાઓ ધરીને લીધી હોય તો બધું જ સ્વાદિષ્ટ લાગશે.

દેહપૂજની દાસ્તબક્ષિ

મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન આ વખતે નાગપુરમાં ભરાવાનું છે. ખીછ બાપાઓનાં પણ સાહિત્ય સંમેલનો ભરાય છે. પણ તે મોટે ભાગે વાર્ષિક હોય છે. આપણું સાહિત્ય સંમેલન અનિયતકાલિક છે. એના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે મદ્દાશાસ્ત્ર ગરીબ છે. પણ એ કારણ વાસ્તવિક લાગતું નથી. અનિયમિતપણુ, એટીપણુ વગેરે ગુણોને ગરીબાર્થ કરતાં શ્રીમંતાઈની સાથે જ ખાસ દેસ્તી હોય છે. ખીચ્છું, આ કારણ સાચું' માનીએ તો પંઢરીની વારી (યાત્રા) શી રીતે નિયમિત-પણું ભરાય છે ? ત્યાં ગરીબાર્થ કેમ આડે આવતી નથી ? એમાં મુદ્દો એ છે કે, પંઢરીનો દેવ ચિડેલા ગોરા કુંભારે મૂકેલી છંટ ઉપર ભક્તોની રાદ વ્હેતો ગિબો છે. કાઢી ઘોંગરી કાઢી કાઢી । કાઢ્ય દોરા કંઠી ॥ ચોલી મહારાજી ચેટ મરાઠી । (કાળી કાંબળા, કાળી લાકડી, ગળામાં કાળો દોરો, અને ખોલી જુઓ તો ઠેક ઠેકને શોભે તેવી મરાઠી.) એવો એનો હાલ છે. તે બાછના પાંડડાથી રાજી થાય છે, તેથી કરીને તેને નિયમિત થવાનું હાલ છે. જ્યારે સાહિત્ય સંમેલનનો દેવ છે 'વક્તુપદ મદ્દાશાય'. તેના હાથમાં મોદકની વાટખી આપી હોય તોય તેનું મોડું વાંકું ને વાંકું જ રહે છે. વધારામાં ભક્તજનોએ આપેલી મોદકની કોટોરીએ ઉપરાઉપરી ઉડાવીને તેનું પેટ વિશાળ બનેલું. તેથી

તેને નિયમિતપણું સાચવવાનું કામ ભારે મુશ્કેલ હોય છે. પંઢરીની વારી નિયમિત થઈ શકે, તોય સાહિત્ય સંમેલનની સવારીથી ઉપર જણાવેલા કારણને લીધે નિયમિતપણું જાળવવાનું ખતી શકતું નથી. આના ઉપર કોઈ એવો આક્ષેપ કરશે કે, 'વિડોળાની સાથે તુલના કરતાં ગણપતિને નકામે ભાર પડ્યો છે. ગણપતિ 'વક્તુંડ મહાકાવ્ય' હોય તોપણ, તમે આપેલી ઉપપત્તિ બરાબર નથી. આપણા ભક્તો પોતાને ગરીબ કહેવડાવતાં કહેવડાવતાં તવંગર થઈ બેઠા, અને મીઠું રાટલાને નામે મોઢકોનો સંહાર કરવા લાગ્યા, એ વાતનો તિરસ્કાર આવવાથી તેણે મીઠું ફેરવ્યું અને તે વાંકું થયું. અને એમ હોવા છતાંય ભક્તોના અપરાધ ગળી જવાનું ખિરદ સ્વીકારવાથી તેનું પેટ વિશાળ બન્યું છે.' આ આક્ષેપ અને સ્પષ્ટીકરણ તદ્દન સાચાં છે. વિડોળા ને ગણપતિમાં કશો તફાવત નથી. તફાવત તો તેમના ભક્તોમાં છે. પણ 'શિષ્યાપરાધે ગુરોર્દણ્ડઃ' (એલાના અપરાધ માટે ગુરુ દંડાય) એ ન્યાયે ગણપતિ વગોવાયો અને તેની ઉપર આજ આવી. પણ તેને ગળી જવાનું તેને માટે સહેજે શક્ય છે.

એક દાળ એવો હતો કે, ન્યારે ગરીબાઈ એ વિદ્વાન લોકોની ટેક જેવી હતી. કાલોંછતે કહ્યું છે તેમ, તે વિદ્વાન લોકોનો પવિત્ર અધિકાર માનવામાં આવતો. સમાજની વધારેમાં વધારે સેવા કરી સમાજ પાસેથી આજ્ઞામાં આજ્ઞી દક્ષિણા લેવી, એવી તેમની વૃત્તિ હતી. પણ આજે સ્થિતિ એથી ગિલટી છે. આજે વિદ્વાનોની વિદ્યાની હરાજી બોલાય છે. 'મારો છોકરો આટલું બળ્યો છે, તેથી તેને આટલો વાંકડો નેઈએ,' એવું કોઈક જ તૈયાર થયું છે. છોકરો બળ્યો કે વેચાયો જ જાણવો. ક્ષત્રજ્ઞાના ત્રિશ્વવિઘ્નાલયમાં 'પોસ્ટ-એન્ટ્યુએટ ક્લારીસ',

એટલે કે બી. એ. પછીનું શિક્ષણ આપવાના વગેરે, રાજ દર્યા પછી આ અતિ-સાર્થક શિક્ષણ, દોઢગણી ગળ વાર ખરડાય એ ન્યાયે, કોઈ પણ જાતના શુભ ફળ વિનાનું જ એવાનો વખત આગ્યો. બીજું, અતિ-આર્થિક શિક્ષણ આપવા માટે અધ્યાપકો પણ વિદ્વાનોના ‘આદર્શ’ દોષા જોઈએ. અને આ ‘આદર્શ’ બધું મોંઘા પડે છે. આપણી ગરીબ રંગડાગેલી પ્રજા તેમના ખાર તથા અગદાર્થ જાય છે.

અતિ-શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધાગી જ નાની હોવાની, અને તેટલા સારુ આદર્શ મોંઘા અધ્યાપકો રાખવા પડવાના. ગરીબ હિન્દુસ્તાનથી આ બોલો શી રીતે ખમાય ? માણસ જોતો વધારે વિદ્વાન તેટલો તે વધારે નિરપેક્ષ, એવી રિયલિટી અગાઉ હતી. તે વખતે આવી મુશ્કેલી ઊભી થતી નહિ. એ પાંચ વિદ્યાર્થીઓ લઈને કોઈ વિદ્વાન તેમના ઉપર અતિ-શિક્ષણના પુટ ચડાવવા માટે તોય સમાજને તેમાં કશું ફરિયાદ કરવાપણું રહેતું નહિ. ધારણ, વિદ્વાનો બગરુ વસ્તુ બન્યા ન હતા. આવા વિદ્વાનોને ત્યારે ‘બ્રાહ્મણ’ કહેતા. સમાજને તેમનો બાર લાગતો ન હતો, પણ આમારે લાગતો હતો. આજે બ્રાહ્મણોની રિયલિટી ‘શાલે લોભાચે માતર । મીઠ માગે દારોદાર ।’ (સોબી બિલાડી બનીને ઘેરઘેર બીખ માગે છે) એના જેવી થઈ છે. તેથી કરીને બ્રાહ્મણ શબ્દનો અર્થ પણ બદલાયો છે. પૈસાદારને ઘેર ‘બ્રાહ્મણ’ (રમોછો) ‘રાખેલો’ । હોય છે.

આવા બ્રાહ્મણો રાજવાનું તવંખરોને પડવડે, પણ ગરીબોને તે શી રીતે પોસાય ? કલિયુગમાં ‘ક્ષત્રિયો’ છે, એ વાત અત્યારે હવે ‘સિદ્ધ’ કરવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણોનું અસ્તિત્વ નો સિદ્ધ

જ છે એમ કહે છે. પણ ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણનું આસન પૈસા ઉપર સ્થિર છે ત્યાં સુધી એ 'સિદ્ધ' હોય તોપણ, તે શા કામનું? સાહિત્ય સંમેલનની બેઠક એ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણની બેઠક નથી એમ કોઈ કહી શકશે? પણ સાંતપુલ (ચોખ્ખા)નું પ્રસ્થ (મહત્વ) છે. પંઢરીની વારી ઉપવાસ ઉપર બિભી છે, અને સાહિત્ય સંમેલન ચોખ્ખા ઉપર બેઠું છે. જીવારનો રોટલો પણ ત્યાં ન ચાલે.

આપણા સાહિત્ય સંમેલનની બે બેઠકો વડોદરામાં થઈ. કારણ, વડોદરામાં મહારાજસાહેબની કૃપાથી (ભોજનનું) 'સાહિત્ય' સારું મળ્યું. એટલે 'બ્રાહ્મણ' શબ્દની જેમ 'સાહિત્ય' શબ્દને પણ આપણે વડોદરા જઈને વટલાવી નાખ્યો. એ પ્રસંગે, 'પંડિતો, વનિતા અને લતા આશ્રય વિના શોભતાં નથી,' એ અર્થના એક સંસ્કૃત વચનનું આવાહન કરવામાં આવેલું. આપણને ભોજરાજના દરબારનું ભોજન બહુ યાદ આવે છે. ભેંસ આગળ ખાણ મૂક્યું હોય તો ભેંસ દૂધ દે છે. તેવી જ રીતે આપણે જે સાહિત્ય આપવાના હોઈએ તો તે સાહિત્યનો સમાજને શો ઉપયોગ થવાનો? તેથી દાસ્ય-ભક્તિનો જ કેવળ પ્રચાર થવાનો. રાષ્ટ્રને આજે સમ્ય-ભક્તિની ભૂખ લાગી છે. ગુલામનો નાતો તોડીને તેને દેશણે મિત્રનો નાનો બેડવાને રાષ્ટ્ર લડત ચલાવી રહ્યું છે. રાષ્ટ્ર સમ્ય-ભક્તિનો જાડો રોટલો માગી રહ્યું છે. તેને દાસ્ય-ભક્તિનો ઢીલો પોચો ભાન નથી ભેળિતો. સાહિત્યનું સાધ્ય શું હોવું જોઈએ, એવો પ્રશ્ન કેટલાંક વર્ગો ઉપર વિદ્વાન લોકોમાં નીકળ્યો હતો. જૂના ગુરુઓએ કહ્યું, 'દેવ-પૂજ'. નવીન ગુરુઓએ કહ્યું, 'દેશ-પૂજ'. વિદ્વાન શિષ્યોએ સાંભળ્યું, 'દેવ-પૂજ'! દેવ-પૂજ સાધ્ય

અને દાસ્ત-બક્ત સાધન, એ બે સિદ્ધાન્ત કાયમ ક્યાં પછી સાહિત્યની શી વ્યાખ્યા થાય ? આવા સાહિત્યનાં સંમેલનો અનિયમિતપણે બરાબ તોય શું અગડી જવાનું હતું ? અને મુદ્દિ ન બરાબ તોય શું બગડવાનું હતું ? ઘેર બેઠાં લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવી ત્યારે

વિચરૂંચા છત્રી ઘોઢે । હૈં તોં વચ્ચાંત ન પઢે ॥

માતાં ઘેથે પઢરીરાયા । મજ ગોવિંદી વાસવા ॥

[મશાલ, છત્રી તથા ઘોડાઓ, એ બધું છટ વસ્તુઓ નથી. હે પંઢરીના દેવ, તુ મને આ વસ્તુઓમાં શું કામ સંડોવે છે ?] એવી રીતે જંભણે અંતઃકરણના કોડાલુથી પ્રાર્થના કરી, ઝાળીમાં રાજ્ય આવીને પડખું ત્યારે જંભણે તેની એક લંગોટી નોટલી કિંમત માની, તે તુકારામ અને રામદાસ આપણા સાહિત્યના આચાર્યો હતા, એ વાત આપણે હંમેશા યાદ રાખવી જોઈએ.

‘સહિત’ એટલે ‘સાથે ચાલનારું’, એ ઉપરથી ‘સાહિત્ય’ શબ્દ બનેલો છે. રાષ્ટ્રની હિતજન્ય આકાંક્ષાઓને સાહિત્યનો સાથ જોઈએ. તેણે રાષ્ટ્રીય માનસ વ્યક્ત કરવું જોઈએ. એમ કરે તો જ તે સાહિત્ય કહેવાય. પણ આજે રાષ્ટ્રીય ચળવળનું પગલું એક તરફ, તો સાહિત્ય ‘સંમેલનનું’ પગલું સાવ બિલકી દિશામાં, એવી દશા છે. એક તરફ મહાસભાએ તિલક સ્વરાજ કાળામાં એક કરોડ રૂપિયા બેગા ક્યાં, અને બીજી તરફ સાહિત્ય સંમેલન ‘રાગ્નશ્રય, રાગ્નશ્રય’-નો જ ન્ય કરતું વડોદરા સરકારને ગળે વળગી પડ્યું. આ તરફ સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર બહાર કરવામાં આવ્યો, તો પેલી તરફ મુખર્ષિ વિશ્વવિદ્યાલયની બધી પરીક્ષાઓમાં મરાઠીને

ઓસરી ઉપર સ્થાન મળે તે માટે બીજા માગવામાં આવી. આ વાત એ વખતે જની કે ત્યારે અમદાવાદની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કોંગ્રેસ ટૂંકમાં જ બરાવાની હતી. રાષ્ટ્ર ગૌરીશંકરની જિંચાઈ માપવાની તૈયારી કરતું હતું, ત્યારે સાહિત્ય-સંમેલન પેસિફિક મહાસાગરના ઊંડાણનો તાગ ક્ષેવા માગતું હતું !

ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ વિશ્વવિદ્યાલયમાં માતૃભાષાઓનો પ્રવેશ કરાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા ખરા, પણ તે વખતે તે શોભતું હતું. પણ આજે પા સૈકા પછી, ત્યારે રાષ્ટ્રીય ધ્યેયમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડ્યો છે એ વખતે, રાનડેનું અનુકરણ કરવાથી સાહિત્ય સંમેલનની જ શોભા યઈ ! બાબો નવોસવો બોલવા લાગે એટલે તેના ‘ મૃદુ મધુર બોલ ’ સાંભળીને બાપને ધન્યતા લાગે છે, અને તે તેના કાલા કાલા બોલ સાંભળીને તેને સાબાશી આપી વખાણ કરે છે. પણ બાબો વીસ વરસનો મરદ થયા પછી પણ કશો કામધંધો ન કરતાં પોતાનો જૂનો ધંધો જ ચાલુ રાખે તો ‘ તુજસમ આમ્નાય શોલકા નહીં ’ (વેદ પણ તારા જેવો બોલકો નથી) એમ કહીને બાપ તેની પ્રશંસા કરશે ખરો ? આપણા સાહિત્ય સંમેલનને રાષ્ટ્રધર્મ અસ્પૃશ્ય જેવો લાગે છે. એક વખત સાહિત્ય સંમેલનમાં ચોકમાન્ય બાપણ કરતા હતા ત્યારે ‘ રાજદારણનો વિષય ન લાવના ’ એવી પ્રમુખ તરફથી તેમને સૂચના મળી હતી ! સાહિત્ય સંમેલન રાષ્ટ્રીય સભાનો સંબંધ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે એ, વર્તમાનપત્રોના કાગળો ખીખાંનો સંબંધ ટાળે એના જેવું છે. કોઈ કહેશે, ‘ સાહિત્યનો સંબંધ વાહ્મયની સાથે એટલે કે શબ્દસૃષ્ટિ સાથે છે. ’ કબૂલ. પણ શબ્દ કઈએ તો તેને કંઈ અર્થ તો હોય છે જ ને ? કે પછી શબ્દની અર્થ સાથે કારગતી પણ સંબંધે છે જ અને શબ્દોનો

૦/ ૦/૫ કરવાનું કરાવીએ તોય 'રાગ્નથય' શબ્દનો ૦/ ૦/૫ શા માટે કરવો? 'સ્થાનય' શબ્દનો શા માટે ન કરવો?

અર્થાં શાસ્ત્રોના શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વતંત્ર વિષયો હોય છે. તો-
પણ તેમણે ધર્મની સાથે અવિરોધવૃત્તિથી વર્તવું જોઈએ, એવો
નિયમ છે. ગણિતશાસ્ત્રે, પ્રમાણ-બાગ શીખવતી વખતે,
'અમુક આદત્તા દૂધમાં કેટલું પાણી ભેળવીએ તો અમુક ટકા
નફા થાય' એવા પ્રમાણ ન આપવા જોઈએ. વ્યાકરણનાં
રૂપો શીખવતી વખતે રામ: રામો રામા: ને બદલે શુભ: શુભો શુભા:
કરીને ગત્તનિષ્ઠા ન બનાવવી જોઈએ. તદ્દર્શાએ 'આત્માના
અસ્તિત્વ માટે પુરાવો નથી' એવી દલીલખાજી ન કરવી જોઈએ.
અસંકારશાસ્ત્રે હિપમા, રૂપક વગેરે અસંકાર સમગ્રવચાને
પ્રદાને સ્ત્રીઓના લાવણ્યનું વર્ણન ન કરવું જોઈએ. અર્થ-
શાસ્ત્રે, સંપત્તિનું વિવેચન કરતી વખતે, 'ધરાઈની મુશ્કેલીઓનો
લાભ હાઈ વધારેમા વધારે દિંમત આકારવી' એવો નિયમ ન
કરી આપવો જોઈએ. કૃષિશાસ્ત્રે અરીણ કે તમાકુની પેદાશ
કેમ વધારી શકાય તે માટે બેજી ન વાપરવું જોઈએ. સારાંશમાં
કહેવાનું એ કે, અર્થાં જ શાસ્ત્રોએ ધર્મની સાર્વભૌમ સત્તા તળે
રહીને ચાલવું જોઈએ. એ જ નિયમ સાહિત્યને પણ લાગુ
પડે છે. સાહિત્ય 'કેવું' હોય એ પ્રશ્ન કરનાં સાહિત્ય 'શાનું'
હોય એ પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો છે. સાહિત્ય પ્રજાના ગુણ-
ગાનનું હોય; સાહિત્ય દેશસેવાનું હોય; સાહિત્ય દુઃખિનોની
મજનું હોય; સાહિત્ય સ્વતંત્રતાની ઉપાસનાનું હોય. આ સાહિત્ય
ગમે તેવું સાદું હોય તોપણ તે ધર્મને માન્ય છે. એથી બિલકુલ,
દાર્શનિકતાનું સાહિત્ય, દેહ-પૂજનનું સાહિત્ય, રાગ્નથયનું સાહિત્ય,
— પછી તે ગમે તેટલું નખરાખાજી હોય તોપણ, — ધર્મને

માન્ય નહિ હોય. રાષ્ટ્રમાં ગાળાગાળી ચાલુ હોય ત્યારે, 'શુદ્ધ ગાળો કેમ બોલવી, અને શુદ્ધ ગાળો કેમ લખવી,' તેમ જ 'આ ગાળો શુદ્ધ કેમ અને પેલી અશુદ્ધ શા માટે,' એવી ચર્ચાની જરૂર નથી. અશુદ્ધ જ બન્ને રહ્યું, પણ સખ્ય બાપણ કેવી રીતે બોલવું કે લખવું એનો વિચાર અગત્યનો છે. આજ સુધી સાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ તેની ચર્ચા સારી પેઠે થઈ છે. હવે સાહિત્ય શાનું હોવું જોઈએ તેનો નિર્ણય સાહિત્ય સંમેલને કરવો જરૂરનો છે. નાગપુરના સાહિત્ય સંમેલન માટે આટલો વિચાર સૂચવીને, અને વિદ્વાનોની ક્ષમા માગીને, હાલ તુરત તો અહીં જ વિરમું છું.

રેંટિયાના સહચારી બાવ

જૂના વખતની વાત છે :

એક સત્યવચની શુદ્ધ મનના સાધુ પુરુષ અરણ્યમાં તપ કરતા હતા. તેમની શાંત તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી તે, અરણ્યનાં પશુપક્ષીઓ પણ અરસપરસનો વૈરભાવ બૂલી ગયાં હતાં. તેથી કરીને એ આખું અરણ્ય એક આશ્રમ જેવું બની ગયું હતું. અરણ્યના સિંહનું આસન જ ન્યાં બદલાઈ ગયું, ત્યાં ઇન્દ્રનું સિંદાસન ડોલવા લાગે તેમાં શી નવાઈ? તેણે સાધુની તપશ્ચર્યાનો ભંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાથમાં તલવાર લઈને, એક યોદ્ધાનો વેપ ધારણ કરી તે સાધુ પાસે આવ્યો, અને વીનવવા લાગ્યો, ‘ મારી આટલી તલવાર તમે સાચવી રાખશો ? ’ સાધુએ કોણ જાણે શા વિચારથી તેની વિનંતિ માન્ય રાખી, એટલે છટે ત્યાંથી વિદાય લીધી. સાધુએ તલવાર સાચવવાની જવાબદારી લીધી હતી. એટલે રાત્રિ સુધી તે પેલી તલવાર પોતાની પાસે જ રાખતો. દેવપૂજા માટે ફૂલો વગેરે લેવા જાય તો ત્યાં પણ તલવાર સાથે હોય જ. મૂળ વિશ્વાસને લીધે તેને તલવાર અપાઈ હતી; તેમાંથી જ હવે તેનો તલવાર ઉપર વિશ્વાસ પેદા થયો. તલવારના નિત્ય સહવાસથી તેની તપ વિશેની શ્રદ્ધા ઝીડી ગઈ; એ વાત તેના જાણપાયાં આવી નહિ. સાધુ ફર

બન્યો. હન્દ્રનું સિંહાસન સ્થિર અને નિર્ભય બન્યું. અને અરણ્યમાંનાં હરણોનું આસન ધૂળવા લાગ્યું.

રામચંદ્ર દંડકારણ્યમાં ફરતા હતા તે વખતે તેમને હાથે હિંસા ન થાય તેટલા માટે સીતાદેવીએ આ સુંદર વાત તેમને કહી હતી. દરેક વસ્તુ સાથે તેના સહચારી ભાવો આવે છે જ, એ આ વાતનું તાત્પર્ય છે. સૂર્યની આસપાસ જેમ તેનાં કિરણો તેમ જ વસ્તુની આસપાસ તેના સહચારી ભાવ હોય છે. રેડિયાનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય કે સ્વરાજ મળ્યું જ સમજતે, એમ આપણે કહીએ છીએ. આનો અર્થ ઘણાઓની સમજમાં આવતો નથી. એનું કારણ એટલું જ કે રેડિયાના સહચારી ભાવો તેમના ધ્યાનમાં આવતા નથી. ઘરમાં એક રેડિયો દાખલ થયો કે તે પોતાની સાથે કેટલી બધી ભાવના લઈ આવે છે, તેની આપણને કल्पના નથી. વીજળીનો સંચાર થયો હોય તેમ આખું વાતાવરણ એક ક્ષણમાં અસ્લાઈ બન્યું છે. રાજા બહાર નીકળે એટલે “રાજાની સવારી” બહાર નીકળી ” એમ આપણે બોલીએ છીએ. રેડિયો ઘરમાં દાખલ થયો એટલે રેડિયાની સવારી દાખલ થાય છે. આ સવારીમાં કયા કયા સરદાર સામેલ હોય છે તેનો વિચાર કરીએ, તો ‘રેડિયાથી સ્વરાજ’ કહેવામાં શું રહસ્ય છે તે સમજાશે.

થોડા દિવસ ઉપર એક ધનિક ગૃહસ્થ - જેમણે મહાસભાના નિયમ મુજબ હમણાં જ રેડિયો ગરૂ કર્યો હતો તે - રેડિયા વિગેનો પોતાનો અનુભવ કહેતા હતા. ‘મારા મનમાં અગાઉ ગમે તેવા વિચાર આવ્યા કરતા. રેડિયો ગરૂ કર્યો ત્યારથી આ વિચાર આપોઆપ બંધ થયા છે. વચ્ચે એક વાર મને થયું કે, મોટા મોટા લોકો મોટરો રાખે છે તો હું પણ

એક મોટર ખરીદું. પણ તરત જ એવો વિચાર આવ્યો કે એક તરફ હું રેલિયો દાંતું અને બીજી તરફ મોટર પણ ખર્ચ કરી પરદેશમાં પૈસા મોકલું, એ કીક નથી. તેમાંય વળી મોટર વિના મારું કંઈ અટકી પડ્યું છે એવું પણ નથી. આ કંઈ એક એ માણસનો અનુભવ નથી. ઘણાંએ આવી જ અનુભવ થયો છે. રેલિયાના જે અનેક સદચારી બાવો છે તેમાં ગરીબો માટે સદાનુભૂતિ, ગરીબાઈની દરેક તેમાં રસ પડેવો, એ એક મહત્ત્વનો બાવ છે. ગરીબ ને તવંમરની એકલા સાધવાનું સામર્થ્ય રેલિયામાં છે તેવું બીજા દેશમાં નથી. ગરીબ વિરુદ્ધ અમાર એ ઝઘડો આખી દુનિયાને ઓઢિયાં કરી રહ્યો છે. એ ઝઘડો મટાડવાની તાકાત એકલાં રેલિયામાં છે. ગરીબ-અમીર એક થાય તો સ્વરાજ મળતાં કેટલી વાર ?

આજે આપણા સમાજના આંધળો મજૂર અને પાંગળો પંડિત એવા એ ભાગલા થયેલા છે. સુશિક્ષિતોમાં સ્વરાજ્ય માટે બાવના છે, પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી. અશિક્ષિતોમાં કામ કરવાની શક્તિ છે, તો બાવના નથી. આ આંધળાપાંગળાની બેઠી જમાવવાનું સામર્થ્ય રેલિયામાં છે. રેલિયો એટલે એક સાદી વસ્તુ આપણને લાગે છે. અને તેવી તે છે પણ ખરી. પણ એટલી સાદી વસ્તુ માટે પણ સુનાર, લુહાર, ઢેડ વગેરેને ચરણે બેસવું પડે છે. મારા નાના બાઈને મેં સુધારના હાથ નીચે કામ શીખવા રાખ્યો હતો. શરૂઆતમાં સુધાર ખૂબ અદ્યતી શીખવતો હતો. પણ થોડા દિવસ પછી એના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, આપણો સિધ્ધ બીજી બાળતોમાં વિદ્વાન હોય તોપણ આ કામમાં કોઈ છે. એટલે એક વખત ત્રાસી જઈને “આટલું કંઈ

તોય 'તને' નથી સમજતું ?" એમ તેણે તેને કહ્યું. શરૂઆતમાં તે 'તમે' કહેતો. પણ આમન્યા ઓછી થતાં, ત્યારે તેના મોઢામાંથી 'તું' એ ઉદ્દગાર નીકળી પડ્યો ત્યારે મને આનંદ થયો. સ્વરાજ્ય પાસે આવ્યું છે એમ લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. એક વખત હું રેંટિયો કાંતતો હતો ત્યારે એક ઢેડ વણકર મને મળવા આવ્યો. (આ યોગ પણ રેંટિયાની ચળવળ વિના ન આવત.) હું કાંતતો કાંતતો તેની સાથે વાત કરતો હતો. ત્રાકમાં કંઈક દોપ હતો તેથી સારું કંતાતું ન હતું. તે ઢેડના ધ્યાનમાં તરત એ વાત આવી, અને શેા દોપ છે તે તેણે મને બતાવ્યો. મારા જેવા 'વિદ્વાન'ને શીખવવામાં તેને કેટલો આનંદ આવ્યો હશે ? અને તેથી કરીને અમે એકબીજાની કેટલા નજીક આવ્યા હોઈશું ? મુશિક્ષન અને અશિક્ષિત એક થાય તો સ્વરાજ કેમ ન મળે ?

આજે હિન્દુ-મુસલમાન ઝઘડાનો સવાલ ધણો વિકટ થઈ પડ્યો છે. મને લાગે છે કે આ સવાલનો ઉકેલ લાવવાની તાકાત પણ રેંટિયામાં છે. દરેક મસ્જિદમાં અને મંદિરમાં રેંટિયો દાખલ થાય તો બધા ઝઘડાઓનો અંત આવે. અલખન, આગની પરિસ્થિતિમાં આ થવા માટે પણ ખીજ કેટલીક વસ્તુઓની સહાયતા જોઈશે. પણ રેંટિયો કાંતનારો કોઈ પણ હિન્દુ કે મુસલમાન એકબીજાનું માથું ભાંગવા કદાપિ તૈયાર નહિ થાય, એ વાત નિશ્ચિત છે. જેમ તલવારના સહવાસથી માણસ હિંસક બને છે, તેમ રેંટિયાના સહવાસથી તે શાંત બને છે. શાંતિ એટલે કે અહિંસા એ રેંટિયાનો સહચારી ભાવ છે. સમાજમાં શાંતિ સ્થપાય અને તેથી હિન્દુ-મુસલમાનના ઝઘડાનો અંત આવે, તો સ્વરાજ્ય નહિ મળે શું ?

રેંટિયાના સહચારી બાવેનું યથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવી શકાય તેમ નથી; અને વર્ણવવામાં આવે તો કેવળ વાંચીને તે સમજાય તેવું નથી. તે માટે તો પ્રત્યક્ષ રેંટિયાની સાથે જ દોસ્તી કરવી જોઈએ. રેંટિયા સાથે દોસ્તી જામે એટલે તે પોતે જ પોતાનું બધું રહસ્ય કહી દે છે. તેની સંગતિ-મધુર (સંગીત-મધુર!) વાણી એક વાર કાને પડી કે કુશંકાઓ બધી નાસી ગઈ જ જાયવી. તેથી હવે આ સેખ પૂરો કરવાની બાંજગડમાં ન પડતાં તેનો બાકી રહેલો બાગ વાચકો રેંટિયામાંથી કાંતી શે, એવી ચિનંતી તેમને દરી અહીં જ ચિરમું ધું.

સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય કાબૂમાં રાખો

ઇન્દ્રિયોનાં મુખ બહારની બાબતોએ છે. તેથી તેમનાથી અંદરની બાબતોએ જોઈ શકાતું જ નથી. આંખની અંદરની કીકીને બહારની દુનિયા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. પણ અંદર બધે અંધારું હોય છે. અંદરની ગ્રહાતું દર્શન તેને થતું નથી. કાન બહારના સૂર સાંભળવા માટે ખુલા હોય છે. ઇન્દ્રિયોનો આ સ્વભાવ ઓળખીને ડાહ્યા માણસો ઇન્દ્રિયોના જોવા સાંભળવા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી.

પણ જેમનું મન ઇન્દ્રિયોની પાછળ દોડે છે તેમના મનને પણ ઇન્દ્રિયોના જેવી જ ટેવ પડે છે; અને એક વાર વિચાર કરવાની ઇન્દ્રિય જ બહિર્મુખ બની કે પછી માણસની હાલત છતી આંખે આંધળા જેવી અથવા તો છતે કાને બકેરા જેવી થઈ જાય છે. વસ્તુનો ઉપર ઉપરનો આકાર તેને દેખાય છે, પણ અંતરંગના દર્શનથી તે વંચિત રહે છે. આજનો આપણો સમાજ મોટે ભાગે આવો છે. તેની નગર જ એકંદરે બગડી ગઈ છે. તેથી કરીને સારા-નરસાનો બેદ જાણવા પૂરતો વિવેક તેનામાં રહ્યો નથી.

થોડા દિવસ ઉપર દિલ્લીથી આવતાં રસ્તામાં એક સળંગ સાથે હરિજનોના સવાલ વિગે વાન નીકળેલી. તેમનું કહેવું એમ હતું કે, ‘ખીજે કેકણે તો ફીક, પણ મંદિરમાં હરિજનોનો

પ્રવેશ થાય એ હીક લાગતું નથી. મંદિરોની પવિત્રતા કાયમ રાખવી જ જોઈએ.' મેં તેમને ખૂબ સમજાવ્યું પાડી. એટલે જેવટે પાન તેમને ગળે ડાળી. પણ મંદિરોની આખનમાં આવે જ વિચાર ઘણાઓના મનમાં આવ્યા કરે છે, એનું કારણ શું ? આનું કારણ તે આપણી પવિત્રતા વિશેની જૂઠ્ઠાભરેલી માન્યતા છે. પણ એ માન્યતા સાચી ચર્મ ? જીવનમાંથી પવિત્રતા જતી રહી અને તેની માત્ર દંપના દરવાની ચારી આવી તેથી. પણ આ દંપના કોણે કરી ? હન્ડિયોના મુકામ અનેકા મને.

આ મનની પવિત્રતાની દંપના આજ સ્વચ્છતાથી આમળ જતી નથી. વારનવિકષણે સ્વચ્છતા એ પવિત્રતાના અંશની બાંધણી (બાઈડિંગ) છે. સ્વચ્છતા ઉપરથી પવિત્રતાનો અંદાજ કરવો એ બાંધણી જોઈને અંશ વિશે અભિપ્રાય આપવા જેવું છે. મોટે ભાગે પવિત્રતા અને સ્વચ્છતા એકબીજાની જોડમાં હોય છે, એ વાત હંઈ ખોટી નથી. પણ ક્યારેક ક્યારેક એમની જોડ કુસ્તીની હોય છે, એ પણ જૂઠ્ઠું ન જોઈએ. સ્નાન દરવાથી શરીર સ્વચ્છ અને છે. અને શરીર સાફ થાય એટલે મનમાં પણ સારા વિચાર આવવાનો 'સંભવ' હોય છે. તેટલા પૂરતું સ્નાન પવિત્ર દેવવાય. એ સિવાય, સ્નાનનો પવિત્રતાની સાથે સીધો સંબંધ નથી. સ્વચ્છતાની જોડથી ક્રિયાઓ છે એ બધીનું એવું જ છે. જ્યાં સુધી સ્વચ્છતાનો પવિત્રતાની સાથે મેળ હોય છે ત્યાં સુધી સ્વચ્છતાનું કહેવું સાંભળવામાં હરકત નથી, બદકે, સાંભળવું આવશ્યક છે. પણ જ્યારે તેમની વચ્ચે મેળ નથી હોતો, બદકે કાયમનો વિરોધ શરૂ થાય છે, તે વખતે સ્વચ્છતાને ક્યાંથી દર્શને પણ પવિત્રતાનું સન્માન કરવું થટે. એવે પ્રસંગે સ્વચ્છતાને વધારેપડતું મહત્ત્વ આપવામાં અધર્મ છે.

આને મરજી થઈ છે. રોજ પચીસ પચીસ ઝાડા થાય છે. ગમે તેટલી કાગજ લઈ તોપણ તેની સેવા કરવાને લીધે હું થોડો ધણો અસ્વચ્છ થઈશ, એ દેખીતું છે. પણ તેથી હું શું અપવિત્ર થઈ જઈશ? તેની સેવા કરવાથી હું અપવિત્ર થવાનો નથી જ, પણ જોઈતું સેવા ન કરું તો અપવિત્ર થઈશ. આવે પ્રસંગે અસ્વચ્છતા સ્વીકારવી એ મારો ધર્મ નથી શું? આ કાખૂમાં નહન એકાંતિક છે એમ કાઢીને થશે. પણ સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા વચ્ચેનો સંબંધ કે તકાવન સમજવા માટે તે ઉપયોગી છે. સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિયને માથા પર ચડાવવાથી કેટલો અનર્થ થઈ શકે છે એની દરખાસ આ હિદાહરણ પરથી આવી શકશે.

હરિજન એટલે અસ્વચ્છ એવું કંઈ સમીકરણ નથી. કેટલાક હરિજનોની રહેણી મેં એવી જોઈ છે કે, તેમની સરખામણીમાં કેટલાક ઉપલા ગણના વર્ગોના લોકોની રહેણી ગંદી કહેવાય. તુલસીની પૂજા કરનારા હરિજનો હોય છે. નાગપુર પ્રાન્તમાંથી જેટલા હરિજનો પંદરપુર જાય છે તેટલા ખીજા લોકો જતા નથી. એમાંના ધણાઓએ દારૂ અને માંસનો સદંતર ત્યાગ કરેલો હોય છે. એકાદશીનો ઉપવાસ કરનારા હરિજનો ધણા છે. મારા ઓળખીતા એક હરિજને પોતાની છોકરીનું નામ જ 'એકાદશી' પાડ્યું છે. અગ્નિમિત્રે પોતાના છોકરાનું નામ નારાયણ રાખ્યું હતું. એ નામથી અગ્નિમિત્ર તરી ગયાની કથા હિન્દુ સમાજ હજારો વરસ ગાતો આવ્યો છે. નામમાં સંસ્કૃતિ છુપાયેલી હોય છે. 'એકાદશી' એ નામમાં રહેલી સંસ્કૃતિ કેટલી પવિત્ર, કાવ્યમય અને સંયમશીલ છે! જે એકાદશીની હું ત્રાત કરી રહ્યો છું તેણે પંદરીના ત્રિડોઆનાં

દર્શન પણ કરેલાં છે. ‘દર્શન’ એટલે ‘દૂરથી દર્શન’ એ તો બાબે જ કહેવાની જરૂર હોય. કારણ, એકદલીને વિઠેલાના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યાથી મળે તે આવી મહાન સંસ્કૃતિ જે ભોળામાં છે તેમને અસ્પૃશ્ય માનવા કરનાં સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય જરા કાબૂમાં રાખવી એ જ વધારે યોગ્ય નથી શું ?

માની લઈએ કે બધા દરિજનો અસ્વચ્છ હોય છે. તો પણ તેની જગ્યાએથી મોટે ભાગે ‘જામ’ વર્ણોને શિર છે. તેમને દૂર રાખ્યાનું આ દેખીતું પરિણામ છે. એટલે આજે આ અસ્વચ્છતા દૂર કરવી હોય તો તેના ઇલાજ તેમને પામે લાયકા એ છે. ‘લાયક થાઓ, એટલે સ્વચ્છ આપીશું’ એમ અંગ્રેજો આપણને કહે છે: ‘સ્વચ્છ થાઓ એટલે અસ્પૃશ્યતા’ કાઢી નાખીશું’ એમ આપણે દરિજનોને કહીએ છીએ. આ બેમાં શો તફાવત છે ? લોકમાન્ય કહેતા હતા કે, મોઢા અંગ્રેજોના રાજ્યમાં રહ્યા પછી પણ જે આપણામાં સ્વચ્છતાની લાયકાત ન આવી હોય, તો તે અંગ્રેજોની રાજ્ય કરવાની નાલાયકીનો પુરાવો છે. દરિજનો તરફથી પણ આવી જ દલીલ કરી શકાય. તેથી દરિજનોની સ્વચ્છતા દૂર કરવાની સાચી ધગણ હોય તો અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખ્યે જ છૂટકો.

લોકો કહે છે: બીજે બધે તો કીક, પણ મંદિરમાં એ કેમ બની શકે ? હું કહું છું: બીજે બની શકતું ન હોય તો તેમાં કંઈ પણ હેતુ છે એમ કહી શકાય. પણ મંદિરમાં તો તે સહેજે શક્ય હોય જોઈએ. લોકો કહે છે: મંદિરમાં એ કદી નહિ બની શકે, કારણ મંદિરો પવિત્ર છે. હું કહું છું: મંદિરો પવિત્ર છે એટલા માટે જ તો મંદિરોમાં એ સહેજે શક્ય હોય જોઈએ. બેબાવ બને ત્યાં સુધી બૂલી વચામાં પવિત્રતા રહેલી

છે, વધારવામાં નથી. રોજિંદા વ્યવહારમાં પણ અબેદ પાળતાં આચરવું જોઈએ. પણ આટલી યોગ્યતા આપણામાં ન હોય તો ઓછામાં ઓછું મંદિરોમાં તો અબેદ જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ગણિતશાસ્ત્રમાં અનન્તની આગળ ગમે તેવી નાની કે મોટી સંખ્યા શૂન્ય અને છે. મંદિરમાં આપણે પરમશુદ્ધ પ્રભુની સામે ઊભા હોઈએ છીએ. તેની શુદ્ધતા આગળ આપણામાંના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ બધા સરખા જ ગંદા મળાય, ત્યાં પણ દબર બેઠો ખોદી કાઢવા એ કેવળ અધર્મ છે. પાંચ કરતાં પચાસ મોટા ખરા, પણ અનન્તની આગળ તો જાને સરખા જ ને ? વ્યવહારમાં વિહસા દેડ કરતાં હું વધારે રાચ્છ બસે હોઉં, પણ મંદિરમાંના વિહોળા આગળ હું અને વિહસો દેડ જાને સરખા જ ને ? આપણે ત્યાં છીએ ત્યાં પ્રભુની સામે જ છીએ. પણ આપણને આવી પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે હેતુપૂર્વક એ પ્રતીતિનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણે મંદિરોમાં જઈએ છીએ. ત્યાં જઈને પણ આપણે ‘આ બ્રહ્મણ, આ હરિજન’ એમ કરીએ, તો ધર્મને ક્યાંય પણ આશા જ રહેતી નથી. તુલસીદાસજી રામાયણ કહેતા ત્યારે હનુમાનજી એક રક્તપિત્તિયાનું રૂપ લઈ સાંભળવા બેસતા એમ કહેવાય છે. તુલસીદાસજીએ સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિયને લગામ બાંધી ન હોત તો તેમને હાથે કેવો બારે અનર્થ થાત ? જે (ગંદો) હરિજન મંદિરમાં આવ્યો છે અને જેને બહાર કાઢવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું, તે હનુમાનજીની મૂર્તિ નથી તે માટે મારી પાસે શો પુરાવો છે ? રાજરીએ શ્રીરામચંદ્રજીને અર્પણ કરેલાં બેર કેટલાં શુદ્ધ હતાં ? રાજરીને થયું, જેવાં છે તેવાં જ બેર એમ ને એમ આપુ તો પ્રભુને ખાટાં તૂરાં બેર ખાવાં પડશે. તેથી દરેક બેર પોતાના શુદ્ધ દાંત

વડે આપીને, મીઠું હોય એ જ તેમને આપવું એ સારું. રામચંદ્રની સ્વચ્છતાની ઇદ્રિય બહિર્મુખ ન હતી. તેમને તે બેાર સ્વચ્છ જ લાગ્યાં અને તેમણે તે પ્રેમથી ખાધાં. આ શખરીને જે આપણે મંદિરમાં ન આવવા દઈએ તો આપણે પણ મંદિરમાં શા માટે જવું કે ઘેર જ બેઠેલા શું ખોટા કે જે દૃઢ અપરસિયો! બ્રાહ્મણ જમતી વખતે નાના છોકરાને પાસે આવવા દેતો નથી, તે જ દેવધરમાં પૂજા કરતો હોય ત્યારે છોકરો કિમે વગગીને પેશાબ કરે તોય કોપે બરાતો નથી, એવી દિન્દુધર્મની ખૂબી છે. કારણ કે તે જાણે છે કે દેવધર એ કોપે બરાવાનું સ્થાન નથી. ખરું જોનાં કોપે બરાવાનું સ્થાન તો કયાંય નથી. પણ આપણાથી કોપ જિતાતો નથી, તો ઓછામાં ઓછું મંદિરમાં તો કોપ ન જ કરાય, એવો નિયમ થડ્યો. જૂના વખતમાં કોધાગાર એટલે કોપ કરવાની એક સ્વતંત્ર ઓરડી રાખવાની પદ્ધતિ હતી, એવું રામાયણમાં વર્ણન છે. કોપ થડે છે એમ લાગે કે તરત કોધાગારમાં પહોંચી જઈ ત્યાં બરાઈ ગહેવાનું, સારી પેડે કોપ કરી લેવાનો અને મન શાંત થાય એટલે બહાર આવવાનું. પણ એ જમાનામાં મુસ્લે થવું એ અપવાદ જેવું હશે એટલે એક ઓરડીથી પત્યુ. આજે મુસ્લે થવું એ નિયમ થઈ પડ્યો છે, તેથી આપણે કોપ ન કરવાની એક સ્વતંત્ર ઓરડી રાખીએ છીએ. બધે કોપ કરીએ તો ચાલે, પણ આ ઓરડીમાં તો કોપ ન જ કરી સકાય. આ કોપ ન કરવાના સ્થાનનું નામ દેવધર કે મંદિર છે. જેમ કોધાગારમાં બીજા કોઈ આવે તે ન ચાલે, તેમ અકોધાગારમાં કોઈ મંદિરમાં બધાને આવવાની છૂટ હોવી જોઈએ. નહિ તો પછી મંદિરમાં અર્થ શા રહ્યો? સામાન્યપણે, વીંછી જોયો કે પગરખું હાથમાં લેનારા

માણસો પણ મંદિરમાં વીંછી ન મારવામાં આવે એમ ઇચ્છે છે, એનો શો અર્થ? વ્યવહારમાંના બેદ-ભાવ મંદિરમાં ન પડે એ જીવન તેની ખજાણી રાખવી જોઈએ, એ જ આનો અર્થ નથી શું? રસોડાના નિયમો જુદા, મંદિરના નિયમો જુદા. બોજનમાં સ્વચ્છતા જાળવવાની હોય છે, મંદિરમાં પવિત્રતા.

પણ આજે બોજનનો ધંધો કરનારાઓના હાથમાં બોજનની સંસ્થા ગર્ભ દોવાને લીધે, સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા એ બેનો બેદ ન સમજાવતો થયો છે. તુકારામે ‘મોજન તં મક્તિ આગિ મરણ તં મુક્તિ’ (બોજન એ જ એમની ભક્તિ અને મરણ એ જ મુક્તિ) કરીને જે ચાર્વાકોનું વર્ણન કર્યું છે તે કંઈ આપણાથી જુદા નથી. બોજન અને બોજનનો આપણે જે મેળ એસાડ્યો છે તે તોડ્યા વિના મંદિરમાં હરિજનનું સ્વાગત શા માટે થવું જોઈએ, તે આપણે ગળે નહિ ઊતરે. બોજન એ એક અમંગળ શારીરિક ક્રિયા છે. તેથી સ્વચ્છતાની સખત ચોક્કસમાં તે પતાવવાનો રિવાજ પાડ્યો હોય તો તેમાં કશી હાનિ નથી. બોજન એ એક પવિત્ર આત્મિક ક્રિયા છે, તેથી ‘શિવતાં હોતસે ઓવલે’ (અડવાથી અભડાઈ જાય છે) એ નિયમ ત્યાં લાગુ પડતો નથી. ‘બ્રાહ્મણાં વ્રહ્મ તં સોવલે’ [બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મ પવિત્ર (અખોટ-વાળું) અને શકનું બ્રહ્મ અપવિત્ર (અખોટ વિનાનું)] એવું કંઈ હોતું નથી. બોજન એ તો વહેતી ગંગા છે. તે પવિત્ર છે એટલું જ નહિ, પણ તે પાવક પણ છે; — જીવનમાં પવિત્ર કરનારી છે. તેથી મંદિરોમાંથી અસ્પૃશ્યતા સડેજે દૂર થવી જોઈએ.

આનો અર્થ એવો નથી કે, મંદિરોમાં સ્વચ્છતા જાળવવાની જરૂર નથી. સ્વચ્છતા રાખવાની જોઈએ તેટલી

કાળજી જરૂર સેવી. પણ સ્વચ્છતાનો વધારે પડતો આડંબર ન કરવો. સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખીને મંદિરો જ ન વટસારી મારવાં. પરમેશ્વરનાં બાળકોને તેને જ નામે તેની પાસેથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે પોને જ ઈશ્વર પાસેથી દૂર જવા જેવું છે. માતા સ્વચ્છ બાળકો અને ગંદગીખરાં બાળકો વચ્ચે ભેદ પાડતી નથી. તેને બન્ને સરખાં જ ધ્યાન દેવાય છે. ગંદગીખરાં બાળકોની ત વિશેષ કાળજી લે છે. પોતાનાં બાળકો માટેની માતાની કાળજી ધ્યાનમાં રાખીને આપણે વર્તવું જોઈએ. નહિ તો આપણા જેવા પવિત્ર બીજા કેઈ નહિ.

મનુરો બેધએ

કોઈ સંગીન કામ કરવું હોય તો કામનો ખાલી ડોળ કરનારા માણસો બિલકુલ ન ચાલે. પવનને લીધે જેમ વાંસમાંથી અવાજ નીકળે છે, તેમ ચળવળનો પવન વાય છે ત્યારે પોલા કામમાંથી કીર્તિનો અવાજ નીકળવા માંડે છે. વાંસ નક્કર હોય તો તેમાંથી અવાજ ન નીકળે. માણસ નક્કર કામ કરવા લાગે છે ત્યારે તેમાંથી કીર્તિનો અવાજ સંભળાતો નથી. તેથી નક્કર કામ તરફ લોકોને આકર્ષણ થતું નથી. પણ તેથી જ તો રાષ્ટ્રીય ચિત્તશુદ્ધિ માટે એવા કામની વધારે આવશ્યકતા છે. કીર્તિની કે કદરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના બવિખ્યાતી અને પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આડંબર વિના કર્મ કર્યા કરવાથી જ વૃત્તિ નિષ્કામ થશે, અને ત્યારે જ કળ દેખાવા લાગશે.

ઇતિહાસને એક શિવાજીની બાજુ થઈ તે પહેલાં, આ શિવાજી કરતાં પણ વધારે ઊંચી ચોચતાવાળા સો શિવાજીઓ થઈ ગયા હશે. તે બધાએ ઐતિહાસિક શિવાજી માટે રસ્તો તૈયાર કર્યો. આ શિવાજીઓ ઇતિહાસની આંખોને દેખાયા નથી. પચાસ ધા પડ્યા છતાં જે પથ્થર તૂટ્યો નહિ તે એકાવનમા ધાએ તોડી નાખ્યો, એમ અજ્ઞાન બાળકને નથી લાગતું? ઇતિહાસ પણ બાળક જેવો જ અજ્ઞાન છે. તેની નજર ટૂંકી છે. છોકરાને ગમે તેમ લાગે, પણ સમગ્ર માણસ એકાવનમા

ધાર્થી પથ્થર તૂટ્યો એમ કદી માનશે ખરે ? પહેલા પચાસ ઘાએ જે પરિણામ નિષળવ્યું તેમાં એકાવનમા ધાનું નિમિત્ત બળ્યું અને પેલો પથ્થર તૂટ્યો, એ સાચું નથી ? પણ નામના કોની યાચ છે ? એકાવનમા ધાની. પહેલા પચાસ ઘાએ શું કહ્યું ? નિષ્કામ કર્મ. નાના છોકરાઓને લાગે છે કે વરસાદ નેવાંમાંથી પડે છે, કારણ કે નેવાંમાંથી તે પડતો 'દેખાય છે.' તેમને એ વાતની ખબર નથી કોની કે વરસાદ ખરેખર ખીજે ક્યાંકથી પડે છે. ક્યાંથી ? — ત્યાંથી 'દેખાતો નથી' ત્યાંથી. એટલે પણ ક્યાંથી ? — ગીતા કહે છે : યજ્ઞમાંથી.

યજ્ઞ એટલે નક્કર કામ. કીર્તિની લાલસા બાળી નાખીને સખન મળૂરીનું કામ કરવું એ યજ્ઞ. આજે આપણી આગળ મળૂરીના કામનો પહોડ જિભો છે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સુંદર પાયા ઉપર ચક્કાવધી છે; હરિજનોની મેવા કરવાની છે; મુસલમાનોનાં મન મનાવવાનાં છે; મદાસબાના કુદરમ મુઘલ સુતર આપનારા સભાસદો મેળવવાના છે; પરદેશી ટાપડો બહિષ્કાર સિદ્ધ કરવાનો છે; શોકોનું દાનું વ્યસન છોડાવવાનું છે; મનમાંની તેમ જ જનમાંની બધી મંદકી સાફ કરવાની છે. આ બધા સખન મળૂરીના મદાયજો છે એને મારે મળૂર-યાજ્ઞોની જરૂર છે.

સ્થિર વૃત્તિ એ યજ્ઞનું એક મોટું સાધન છે. જનક ગળત યજ્ઞકર્મમાં મગ્ન રહેતો હોવાથી સીતાને મળવા મારે તેને કુર્સદ રહેતી નહિ, એમ કવિએ વર્ણન કરેલું છે. જનક એટલે કર્મયોગનો આદર્શ. બ્રમવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ જનકનો જ દાખલો આપ્યો છે. જેમ જનકે પોતાની દાલચાલ ઉપર મર્યાદા

મકા દતી, તેમ આપણે પણ આપણી દાસ્યાસ ઉપર મર્યાદા મકવી નોઈએ. જેલમાં બહારની દુનિયા નરક ધ્યાન આપ્યા વિના કામ કરવાનો અભ્યાસ થાય છે. એ જ અભ્યાસ જેલની બહાર રહીને આજે આપણે કરવો નોઈએ. - ધરમાં નાના નાના દીવા જુદા જુદા ઓરડીઓમાં ફરાવેલી જાળાએ રાખીએ, અને એકાદ કાનસ બધે ફેરવવા માટે રાખીએ, એટલે કારભાર વ્યવસ્થિતપણે ચાલે છે. તે જ પ્રમાણે એ ચાર 'અખિલ-ભારતી' માણસો જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં નચાવવા માટે અસંગ રાખીને બાકી બધાએ પોતપોતાને સ્થાને આસન સ્થિર કરીને બેસી જવું.

પાણી જેવી મર્યાદા-વૃત્તિ માણસે રાખવી નોઈએ. પાણી જેમ રસ્તામાં આવેલો ખાડો પૂરી દીધા વિના આગળ ખસતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે પ્રથમ પોતાના ગામમાંનો ખાડો પૂરીને પછી બીજા ગામ નરક મોરચા માંડવો નોઈએ.

કોઈ પણ વસ્તુ વાપરવા કહેવાનું સાહસ કરવું જ નહિ, બની શકે ત્યાં સુધી ન વાપરવું એ જ સામાન્ય નિયમ સમજવો. એમાં જ સ્વદેશી ધર્મની ખૂબી છે. સ્વદેશી ધર્મ નમ્ર છે; તે પ્રથમ પાસે નજર કરે છે. પછી દૂર, પછી, તેથી પણ દૂર. આવી રીતે તે આખા વિશ્વમાં વ્યાપે છે. પણ તેની શરૂઆત આત્માથી થાય છે.

જુવારના ઢગલામાંથી અધમણ જુવાર કાઢી લેવામાં આવે તો એ ઢગલામાં અધમણના આકારનો ખાડો પડે છે. પણ ફૂવાના પાણીમાંથી ડોલ બરીને પાણી કાઢવામાં આવે તોપણ તે પાણીમાં ડોલના આકારનો ખાડો પડતો નથી. કારણ, ખાડો પડે તે પહેલાં જ, ખાડો બરી કાઢવા માટે પાણીનાં ટીપાં ચારે કોરથી ધસી આવે છે. આ વહારે ધસી આવવાની

વૃત્તિ જુવારના ઘણાઓમાં નથી. તેથી જુવારના ઢગલામાં ખાટો પડે છે. કપડાની ખાળનનું પરાવર્તન એ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પડેલો મોટો ખાટો છે. બધાએ મળીને પ્રથમ તે પૂરી દેવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આમાં આપણે પાણીનાં ટીપાં પામેથી ઘડો લેવો જોઈએ. મહાસભાને નિયમિત-પણે મુનર આપવું જોઈએ. આ કામમાં કોઈ પણ જનતા ભેદ આડે આવવા ન જોઈએ. પણ આ મી રીતે થાય ?

એક માર્ગ મૂકવું. પ્રથમ તાલુકો હાથમાં લેવો. મનુરોએ (મેવડોએ) કામ વહેંચી લેવું. દરેક તાલુકામાં ઓઝામાં ઓઝા અમુક સભાસદો થતા જ જોઈએ એવો સંકલ્પ કરીને કામે લાગવું. ચારમો લોકવસ્તીએ એક સભાસદ એવું પ્રમાણ હાથ મુરત માટે પૂરતું ગણાય. કોઈ એકાદ ખાસ ગામને પસંદ કરી, તેના ઉપર વધારે ધ્યાન આપી ત્યાં આમરચનાનો પાયો નાખવો. આમરચના માટે પસંદ કરેલા ગામમાં દરેક ઘરમાં રૈટિયો દાખલ થવો જ જોઈએ એવી નીતિ રાખવી. મુખ્ય મથકે તેના શિક્ષણની સગવડ રાખવી. પોતે જળે જોશમાં જ છીએ એમ માની મનુરોએ પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં નનનોડ મંડ્યા ગ્રંથેલું. તે જ આ જની મઠે

કવિને આવશ્યક ગુણ

‘આજકાલ આપણામાં જૂના વખતના જેવા કવિઓ કેમ નથી પાડના?’ એવો પ્રશ્ન એક બાઈએ પૂછ્યો છે. તેના જવાબમાં નીચેના બે શબ્દો કમું છું:

હાલ કવિઓ શાથી નથી? કવિ થવાને આવશ્યક એવા ગુણ નથી તેથી. પણ કવિને ક્યા ગુણ આવશ્યક છે? એ જ હવે આપણે વિચારીએ.

કવિ એટલે મનનો સ્વામી. જેણે પોતાનું મન છત્તું નથી તેને ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું સ્વસ્થ સમજવું શક્ય નથી. સૃષ્ટિને જ કાવ્ય નામ અપાયેલું છે. જ્યાં સુધી મન કાળમાં નથી, રાગદ્વેષ શાંત પડ્યા નથી, ત્યાં સુધી માણસ ઇદ્રિયોના ગુલામ જ રહેવાનો. ઇદ્રિયોના ગુલામને ઈશ્વરની સૃષ્ટિ શી રીતે દેખાય? તે બિચારો તુચ્છ વિષયસુખમાં જ ગોચાં ખાયા કરવાનો. ઈશ્વરની સૃષ્ટિ વિષયસુખની પેલી પાર છે. એ પેલી પારની સૃષ્ટિનું દર્શન પામ્યા વિના કવિ ન થવાય. સુરદાસની આંખો તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વિષયો તરફ દોડતી હતી. એ આંખો કાઢીને જ્યારે તે આંધળો બન્યો ત્યારે તેને કાવ્યનું દર્શન થયું. બાળક ધ્રુવે તપશ્વર્યા કરીને ઇદ્રિયો મારી નાખી ત્યારે પરમેશ્વરે પોતાના કાવ્યમય શંખથી તેના ગાલને સ્પર્શ કર્યો. તેની સાથે જ એ અજ્ઞાન બાળકના મોઢામાંથી સાક્ષાત્ વેદવાણીનું સ્વસ્થ

લેખ લખાયો. સૃષ્ટિનાં ગૂઢ રહસ્યો અથવા સમાજ-હૃદયની સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ ઉઠેલી બતાવવાનું સામર્થ્ય જોઈતું હોય તો સત્યપૂત બોલવું જોઈએ. આખેહૂબ વર્ણન કરવાની શક્તિ એ એક જાતની સિદ્ધિ છે. કવિ વાચા-સિદ્ધ હોય છે, કારણ તે વાચા-શુદ્ધ હોય છે. આપણી વાચા શુદ્ધ નથી. આપણને અસત્ય ખપે છે એટલું જ નહિ, પણ સત્ય ખૂંચે છે; એવી આપણી દીન દશા છે. તેથી આપણામાં કવિનો ઉદય થતો નથી.

કવિની દષ્ટિ શાશ્વત કાળ ઉપર હોવી જોઈએ. અનંત કાળ તરફ નજર હોવા વિના ભાવિનો ઉઠેલ ધર્મ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષથી આંધળી બનેલી જુદીને સનાતન સત્યો ગોચર થતાં નથી. સોફ્ટીસને ઝેરનો પ્યાલો પાનારા તર્કે સોફ્ટીસને મર્ત્ય જોયો. 'માણસો મર્ત્ય હોય છે અને સોફ્ટીસ માણસ છે, તેથી સોફ્ટીસ મર્ત્ય છે'—એથી આગળની કલ્પના તે વેંતિયા તર્કને સગી નહિ. પણ વિષપ્રાશનને દિવસે આત્માની સત્તા વિશે પ્રવચન કરનારા સોફ્ટીસને પેલી પારનું બિંબીય રૂપ દેખાતું હતું. ભવિતવ્યતાના ઉદરમાં ઝંતાયેલા સત્યનો જથ્થો તેને દેખાતો હતો. તેથી વર્તમાન યુગ વિશે તે બેફિકર રહ્યો. આવી ઉદાસીન વૃત્તિ હાડમાં જિતર્યા વિના કવિહૃદય નિર્માણ ધર્મ શકતું નથી. સંસારના બધા રસો કરુણ રસની ગુલામીમાં જડાયેલા છે, એ વાત સમાજના ચિત્તમાં હસાવવાનો ભવભૂતિએ અનેક રીતે પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે કાળના વિષય-લોલુપ ઉન્મત્ત સમાજને એનું કંઈવું ગળે જિતયું નહિ. તેણે તો ભવભૂતિને જ ફગાવી દીધો. પણ કવિએ પોતાના બોલ પાછા ખેંચ્યા નહિ. કારણ, શાશ્વત કાળ ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો. શાશ્વત કાળ ઉપર નજર નાંખવા આપણી હિંમત ચાલતી

પ્રગટ કરનારું કાવ્ય ગદ્યાર પાંચું. તુલસીમે ત્યારે શરીર,
 ઉદ્રિયો, નયા મનનો પૂરેપૂરો બંગ દ્યો ત્યારે જ મદારાધરને
 તેની 'અબંગ' રાખીને લાખ થયો. મનોનિમદના પ્રયત્નમાં
શરીર ઉપર શ્રીહીઓના ગદ્ય રચાયા ત્યારે જ તેમાંથી
આદિદાસનો ઉદય થયો. અત્યારે આપણે ઉદ્રિયોની સેવા
 કરનારા શુભાભો બન્યા છીએ, તેથી આપણામાં કવિએ નથી.

સમુદ્ર જેમ બધી નદીઓને પોતાના કુદરમાં સમાવી
 લે છે, તેમ આપણા અભાષને પોતાના પ્રેમથી આવરી શકે
 એટલી વ્યાપક હૃદય કવિમાં હોવી જરૂરી છે. પદ્યમાં
 દેવનાં દર્શન કરવાં એ કાવ્યનું કામ છે. એને માટે વ્યાપક
 પ્રેમ જોઈએ. જાનેશ્વર મદારાજ પાડના બરાડમાં વેદશ્રવણ
 કરી શક્યા, તેથી તે કવિ કહેવાયા. વગસા પડ્યા પછી તરત
 દેડકા અવાજ કરવા સાચા તે જોઈને વસિષ્ઠને એવું લાગ્યું કે,
 પરમેશ્વરની કૃપાને વરસા પડવાથી કૃતાર્થ થયેલા સત્પુરુષો
 જ આ દેડકાઓને રૂપે પોતાના આત્મહોદ્ધાર પ્રગટ કરી રહ્યા
 છે. તેથી તેમણે બક્ષિપૂર્ણ હૃદયથી તે દેડકાઓની સ્તુતિ
 કરી. એ સ્તુતિ 'મંદૂક-સ્તુતિ'ને નામે ઝગવેદમાં પ્રસિદ્ધ
 છે. પોતાની પ્રેમભરી વૃત્તિના રંગથી રંગાઈને કવિ સૃષ્ટિ
 તરફ જુએ છે, તેથી તેનું હૃદય સૃષ્ટિના દર્શનથી નાચે છે.
 માતાના મનમાં આળસ માટે પ્રેમ ક્ષેપ છે, તેથી આળસ નજરે
 પડતાં જ સ્નનના દ્વંધને તે કાબૂમાં રાખી શકતી નથી. તે જ
 પ્રમાણે સકલ ચરાચર સૃષ્ટિ માટેના પ્રેમથી કવિનું હૃદય બરેહું
 હોય છે, તેથી તેનું દર્શન થતાં જ તે પાગલ બની જાય છે.
 તેની રાખીમાંથી કાવ્યની ધારા વહેવા માટે છે, તે તેનાથી રોકી
 શકાતી નથી. આપણામાં એવો વ્યાપક પ્રેમ નથી, સૃષ્ટિ

વિશે ઉદાર બુદ્ધિ નથી, પુત્ર-દાર-ગૃહાદિથી આગળ આપણે પ્રેમ ગયો નથી. તેથી ‘વૃક્ષ વહ્ની વનચરે સોયરી’ (ઝાડ, વેલ તથા વનચર પ્રાણીઓ અમારાં સગાં જેવાં છે) એ કાવ્ય આપણને ક્યાંથી સૂઝે ?

કવિએ આખી સૃષ્ટિને આત્મિક પ્રેમથી આવરી લેવી જોઈએ. તેમ જ આખી સૃષ્ટિના વૈભવથી પોતાના આત્માને સમ્બવતાં તેને આવડવું જોઈએ. ‘વૃક્ષ, વહ્ની, વનચરે’માં તેને આત્મદર્શન થવું જોઈએ. તેની સાથે સાથે જ પોતાના આત્મામાં ‘વૃક્ષ, વહ્ની, વનચરે’ અનુભવતાં તેને આવડવું જોઈએ. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે, એમ કવિને દેખાવું જોઈએ. પૂર્ણિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રને ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને ઓટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાત્રે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોલે છે. ભોજનને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસત્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસત્રાટ હોય છે. કવિને જનગતાં પણ મહાવિપ્લુની યોગનિદ્રામાંનાં સ્વપ્નાં દેખાય છે; અને સ્વપ્નામાં જનગતા નારાયણની જગદ્રચના જોવા મળે છે.

કવિના હૃદયમાં સૃષ્ટિનો અધો વૈભવ બરેસો દોય છે. આપણા હૃદયમાં બૂખનું જ્ઞાન બરેસું છે, અને મોઢામાં બીખની બાગા. હું સ્વતંત્ર છું અથવા તો હું મનુષ્ય છું એટલું જ્ઞાન પણ ત્યાં સુધુ નથી, ત્યાં આત્મનિષ્ઠ કાવ્યપ્રતિજ્ઞાની અપેક્ષા જ રી રીતે રાખી શકાય ?

કવિને ‘ભોક્તૃહૃદય યથાતત્ત્વ સંપ્રકાશિન’ કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, એમ બધા જ લોકો માને છે. પણ સત્યનિષ્ઠા આ સામર્થ્યનો મૂલાધાર છે, એનું જ્ઞાન બાગ્ય જ કોઈને દોય છે. સત્યપૂત વાળીમાંથી અમોઘ વીર પેદા થાય છે. ‘સત્ય દોય એ જ બોલવું’ એવા નૈષ્ઠિક સત્યાચરણમાંથી ‘જે બોલવામાં આવશે તે સત્ય થશે’ એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. ‘ઋષિઓ પ્રથમ બોલી જતા અને પાછળથી તેમાં અર્થ દાખલ થતો’ એમ ભવભૂતિએ ઋષિઓના કાવ્યકૌશલનું વર્ણન કર્યું છે. એનું કારણ તે ઋષિઓની સત્યનિષ્ઠા. ‘સમૂલો વા એપ પરિકુપ્યતિ ધોડ્વૃતમમિવદતિ । તસ્માન્નાર્હોઽન્યૃતં વક્તુમ્ ।’ — જે અસત્ય બોલે છે તે સમૂળગો ગુપ્ત થાય છે, તેથી અસત્ય મારે કદી ન બોલવું જોઈએ — આમ પ્રશ્નોપનિષદના ઋષિએ પોતાની ચિન્તા બ્યક્ત કરી છે. જરૂરન સત્યનિષ્ઠામાંથી કાવ્યનો જન્મ થાય છે. વાલ્મીકિએ પ્રથમ રામાયણ રચ્યું, પાછળથી રામે તેનું આચરણ કર્યું. વાલ્મીકિ સત્યમૂર્તિ હતા. તેથી રામને તેમનું કાવ્ય ખરું કરવું પડ્યું. અને વાલ્મીકિનો રામ પણ કંઈ જોવો તેવો ન હતો. ‘દ્વિઃ શરં નાભિસંધતે રામો દ્વિર્નાભિમાપતે ।’ — રામ બે વાર બાણ છોડતો નથી તેમ બે વખત બોલતો પણ નથી. વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા સત્યનો આધાર હતો. એટલે જ તેને કપાળે અમરતનો

લેખ લખાયો. સૃષ્ટિનાં ગૂઢ રહસ્યો અથવા સમાજ-હૃદયની સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ ઉઠેલી બતાવવાનું સામર્થ્ય જોઈતું હોય તો સત્યપૂત બોલવું જોઈએ. આભેદૂળ વર્ણન કરવાની શક્તિ એ એક જાતની સિદ્ધિ છે. કવિ વાચા-સિદ્ધ હોય છે, કારણ તે વાચા-શુદ્ધ હોય છે. આપણી વાચા શુદ્ધ નથી. આપણને અસત્ય ખપે છે એટલું જ નહિ, પણ સત્ય ખૂંચે છે; એવી આપણી દીન દશા છે. તેથી આપણામાં કવિનો ઉદય થતો નથી.

કવિની દષ્ટિ શાશ્વત કાળ ઉપર હોવી જોઈએ. અનંત કાળ તરફ નજર હોયા વિના ભાવિનો ઉઠેલ ચર્ચ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષથી આંધળા બનેલી બુદ્ધિને સનાતન સત્યો ગોચર થતાં નથી. સોક્રેટીસને ઝેરનો ખાસો પાનારા તર્કે સોક્રેટીસને મર્ત્ય જોયો. 'માણસો મર્ત્ય હોય છે અને સોક્રેટીસ માણસ છે, તેથી સોક્રેટીસ મર્ત્ય છે'—એથી આગળની કલ્પના તે વેંતિયા તર્કને સૂઝી નહિ. પણ વિષપ્રાશનને દિવસે આત્માની સત્તા વિષે પ્રવચન કરનારા સોક્રેટીસને પેલી પારનું ભવિષ્ય સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ભવિતવ્યતાના ઉદ્ધરમાં મૃતાધેક્ષો સત્યનો જય તેને દેખાતો હતો. તેથી વર્તમાન યુગ વિષે તે બેદિદર રહ્યો. આવી ઉદાસીન વૃત્તિ હાડમાં જિતયાં વિના કવિહૃદય નિર્ભાણ ચર્ચ શકતું નથી. સંસારના બધા રસો કરુણ રસની ગુલામીમાં જકડાયેલા છે, એ વાત સમાજના ચિત્તમાં હસાવવાનો ભવભૂતિએ અનેક રીતે પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે કાળના વિષય-લોહુપ ઉન્મત્ત સમાજને એનું કહેવું ગળે જિતવું નહિ. તેણે તો ભવભૂતિને જ ફગાવી દીધો. પણ કવિએ પોતાના બોલ પાછા ખેંચ્યા નહિ. કારણ, શાશ્વત કાળ ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો. શાશ્વત કાળ ઉપર નજર નાંખવા આપણી દિંમત ચાલતી

નથી. ચારે બાજુએથી પેરાપેકું દરબ જેમ દનાસ થઈને આસપાસ વેવાનું છાંડી દઈ એકદમ એમી પડે છે, તેમ જ આપણી વિષય-મસ્ત બુદ્ધિથી આગળના કાળ તરફ જોઈ શકાતું નથી.

‘આજનો લડાવો લીજીએ રે, કાલ મોજે દીડી છે!’

—આવી બીતિમસ્ત મનોદશામાં કાવ્યને અરકાશ ન હોય.

ઈશાવાસ્થોપનિષદના નીચેના જ્ઞાને ઉદ્દેશના મંત્રમાં

આ જ અર્થ સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે :

કર્મિર્મનીષી પરિભુઃ સ્વયંભુઃ ।

યાચમ્બ્યતોડર્શનં સ્વદયાન્ શામર્તીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥

આનો અર્થ : કવિ (૧) મનનો માલિક, (૨) વિશ્વપ્રેમથી બરેસો, (૩) આત્મનિષ્ઠ, (૪) યથાર્થબાણી, અને (૫) સાશ્વત કાળ ઉપર નજર સખતારો હોય છે.

મનન માટે નીચેના અર્થો સૂચવુ છું :

૧) મનની માલકી	= સ્વત્વચર્ય
૨) વિશ્વપ્રેમ	= અર્હિસા
૩) આત્મનિષ્ઠતા	= અસ્તેષ
૪) યથાર્થબાણિત	= સત્ય
૫) સાશ્વત કાળ ઉપર નજર	= અપરિમલ

સાક્ષર કે સાર્થક ?

કોઈ માણસનાં ઘરમાં ખૂબ બાટલીઓ ભરેલી હોય તો તે માણસ ઘણું કરીને રોગી હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન આપણે કરીએ છીએ. પણ કોઈને ત્યાં ઘણાં પુસ્તકો પડેલાં હોય તો તેને આપણે ડાહ્યો માનીએ છીએ. આ શું અન્યાય નથી ? બીજો છલાજ નથી એવું થાય ત્યાં સુધી બાટલી ન વાપરવી, એ જેમ આરોગ્યરક્ષણની પહેલી કલમ છે; તેમ જ, બને ત્યાં સુધી, ચોપડીમાં માથું ન ઘાલવું યા માથામાં ચોપડી ન ઘાલવી (જે કહો તે) એ ડહાપણની પહેલી કલમ છે. બાટલી રોગગ્રસ્ત શરીરની નિર્દર્શક છે એમ આપણે માનીએ છીએ. ચોપડી પણ — પછી તે બલે સંસાર-ચોપડી હો, યા તો પરમાર્થ-ચોપડી હો — રોગગ્રસ્ત મનની નિર્દર્શક મનાવી જોઈએ.

અનેક સૈદ્ધાંતો વીત્યાં, જેમના ડહાપણની મુગંધ ઇશુ દુનિયામાં મહેકી રહી છે તે લોકોનું લક્ષ જીવન-સાક્ષર કરવા કરતાં સાર્થક કરવા તરફ જ વધારે હતું. સાક્ષર જીવન નિર્દર્શક હોઈ શકે છે એના દાખલાઓ આજના સુશિક્ષિત સમાજમાં વિના શોધે પણ જડે તેવા છે. એથી બિલ્લુદું, નિરક્ષર જીવન પણ અત્યંત સાર્થક હોઈ શકે છે એ વિગેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસે જોયેલા છે. ઘણી વખતે સુ-શિક્ષિત અને અ-શિક્ષિત એ બેની સરખામણી કરતી વખતે, ‘અક્ષરણા-

મકાતોડરિમ' એ ખીતાના વચનમાં દયા પ્રમાણે, 'તુ' કરતાં 'મ' ને વર્ણવે કરવાનું મન થાય છે.

ચોપડીમાં તો અક્ષરો દોષ છે; તેથી ચોપડીઓની સોબનથી જીવન સાર્યક બનાવવાની આશા વ્યર્થ છે. 'બોલાચી વ કઠાં બોલાચાં ચિ માત' જેઠનિયાં તૂસ કોળ શાલા' (ખોલની ને કઠી અને ખોલનો ને ખાત જમીને કોઈ તૂમ થયુ જવરયું છે.) કવિનો આ સવાલ મર્મિક છે. ખીજ એકં કવિએ કહ્યું છે તેમ, ચોપડીમાંનો કૃષો કુખારતો પણ નથી અને ચોપડીમાંની હોડી તારતી પણ નથી. 'અથ' એટલે 'થોડો' એમ કોશમાં લખેલું હોય છે. હાકરએને લાગે છે કે, 'અથ' શબ્દનો 'અર્થ' કોશમાં બનાવ્યો છે. પણ એ સાચું નથી. 'અથ' શબ્દનો અર્થ કોશમાં નથી, પણ તેની બહાર તમેશમાં બાંધી રાખ્યા છે. તે કોશમાં માલો શક્ય નથી. 'અથ' એટલે 'થોડો' એ કોશમાંનું વાક્ય એટલું ન જણાવે છે, — 'અથ શબ્દનો એ ને અર્થ છે ને 'થોડો' એ શબ્દનો છે,' તે કયો? જુઓ તમેશમાં જઈને. કોશમાં માત્ર થર્મસ ગ્રન્થ આપેલો હોય છે. અર્થ ચોપડીમાં રહી શકતો નથી. તે સંક્ષિપ્તમાં રહે છે. આ જ્યારે સમજાવશે ત્યારે સાચા જ્ઞાનની રુચિ કેવી હોય છે તેની ખબર પડશે.

જેમણે જપની કલ્પના કરી તેમનો એક ઉદ્દેશ સાક્ષરતાને સંક્ષિપ્ત રૂપ આપવાનો હતો. સાક્ષરતા બહુ જ બસવા લાગી છે એ જોઈને, તેની આગળ જપનો એક ટુકડો ફેંકી દીધો કે બિચારીનું બસવું બંધ થશે અને જીવન સાર્યક કરવાના પ્રયત્નને અવકાશ મળશે, એ તેમનો હેતુ તેમાં હતો. વાસ્તવિક્ષે જનકોટિ વિસ્તારવાળું રામાયણ લખ્યું. તે લખવા માટે દેવ,

દાનવ અને માનવ વચ્ચે ઝઘડો શરૂ થયો. આ ઝઘડાનો અંત આવવાનાં કશાં ચિહ્ન ન દેખાવાથી શંકરને પંચ નીમવામાં આવ્યા. તેમણે ત્રણેને તેત્રીસ તેત્રીસ કરોડ શ્લોકો વહેંચી આપ્યા. એક કરોડ બાકી રહ્યા. એમ ઉત્તરોત્તર વહેંચાણી કરતાં કરતાં છેવટે એક શ્લોક બાકી રહ્યો. રામાયણનો શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદનો હોય છે. એ છંદમાં બત્રીસ અક્ષર હોય છે. શંકરે તેમાંના દસ દસ અક્ષરો દરેકને વહેંચી આપ્યા. બાકી રહ્યા બે અક્ષરો. તે કયા ? 'રા મ.' તે બે અક્ષરો, વહેંચવાની મજૂરી પેટે શંકરે પોતે લઈ લીધા. શંકરે પોતાનું સાક્ષરત્વ બે અક્ષરોમાં આટોપી દીધું. એટલે જ દેવ, દાનવ કે માનવ, કોઈ તેમના જ્ઞાનની બરોબરી કરી શક્યું નથી. સંતોએ સાહિત્યનો બધો સાર રામનામમાં ભેગો કરી રાખ્યો છે. પણ 'અભાગ્યા નરા પામરા હૈ કલે ના' (અભાગી અને પામર માણસને આટલું સમજાતું નથી).

સંતોએ રામાયણને બે અક્ષરોમાં સમાવી દીધું છે. ઋષિઓએ તો વેદને એક જ અક્ષરમાં સંકેલી રાખ્યો છે. સાક્ષર થવાનો મોહ છૂટતો નથી તો 'હંકારનો' જંપ કરો એટલે બસ છે. તેટલાથી ન પડે તો નાનકડું માણસ ઉપનિષદ વાંચે, એ વાંચતાંય વાસના રહે તો દસ ઉપનિષદો ભેઈ જાય, એવા અર્થનું એક વાક્ય મુક્તિઉપનિષદમાં છે. તે ઉપરથી ઋષિઓના મનનો હેતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં અક્ષરનોય જંપ કરવો જ ભેઈએ એવો ઋષિઓનો આશય નથી. એક અથવા અનેક અક્ષરો ગોખવામાં અનર્થ થઈ શકેલી નથી. વેદના અક્ષરો પોથીમાં ભળે છે. અર્થ અનર્થ ગોધવાનો હોય છે. 'ગુણગમ સંસ્કૃત ગ્રીષ્મા નિર્મા વંદ્યો

અર્થ પામી ગયા હતા, એમ તેમણે પોને જ કહ્યું છે. આ તેમના દાવાનો આજ સુધી કોઈએ ઈનકાર ક્યો નથી. શંકરાચાર્યે આદ્યે વરસે વેદાભ્યાસ પૂરો કર્યો એ વાનથી આશ્ચર્યચકિત થઈને કોઈ શિષ્યે પોતાના ગુરુને એ જાગૃત પૂછ્યું, ‘મહારાજ, આઠ વરસમાં આચાર્યે વેદાભ્યાસ કેવી રીતે પૂરો કર્યો?’ ગુરુએ ગંભીરપણે કહ્યું, ‘આચાર્યની છુદ્ધિ નાનપણમાં એટલી તીવ્ર નદિ હોય, એટલે તેમને આઠ વરસ લાગ્યાં.’

કોઈ એક માણસ દવા પી પીને કંટાળી ગયો, કારણ જેમ જેમ દવાને પાસે આણે તેમ તેમ આરોગ્ય દૂર દૂર ભાગી જતા લાગ્યું. આખરે કોઈની મુચનાથી તેણે ખેતરમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ખેતરના કામથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી થોડા જ વખતમાં તે સારી પેઠે તગડો બન્યો. અનુભવે સિદ્ધ થયેલી આરોગ્યની આ સાધના વિષે તે લોકોને કહેવા લાગ્યો. કોઈના હાથમાં બાટલી બુએ કે, ‘બાટલીથી કર્યું વળવાનું નથી; કોદાળી લે, એટલે સાને થઈશ,’ એમ તે અંતઃકર્ણપૂર્વક ઉપદેશ કરતો. લોકો કહેતા, ‘તમે બાટલીઓ પી પીને ધરાઈ ખેડા છો, એટલે હવે અમને દવાની જાંધી કરો છો, ખરું ને?’ હુંનિયાનો ત્યાગ આવો જ છે. બીજાના અનુભવથી બોધ લેનારી માણસને ઇચ્છા થતી નથી. તેને સ્વતંત્ર અનુભવ જોઈએ છે, સ્વતંત્ર ઠોકરો જોઈએ છે. હું જો એના બસા મારે કંઈ કે, ‘પુસ્તકોથી કરો લાભ નથી, નકામે પુસ્તકોમાં ફાંધાં ન માર;’ તો તે કહેશે, ‘તમે પુસ્તકો વાંચી ચૂક્યા છો, અને હવે મને ઉપદેશ દો છો?’

‘હા બાઈ, હું પુસ્તકો વાંચી ચૂક્યો, પણ હવે તું ચૂકે નહિ તેટલા ખાતર જ નને કહું છું.’

તો તે કહે છે, ‘મારે જાતે અનુભવ લેવો છે.’

‘ફીક છે, લે અનુભવ. હોકર ખાવાનું સ્વાનંત્ર્ય એ તારો જન્મસિદ્ધ હક છે !’

ધતિહાસનો અનુભવ આપણે ધ્યાનમાં લેતા નથી, તેથી ધતિહાસની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. આપણે જો ધતિહાસની સાચી કદર કરીએ, તો ધતિહાસની આગળ જઈ શકીએ. ધતિહાસની યોગ્ય કિંમત ન અંકાવાથી તેની વધારેપડતી કિંમત થઈ જોડી છે. પણ આ ધ્યાનમાં આવે ત્યારે ખરું.

બે શરતો

સ્વરાજની અગવળ અત્યાર સુધી શહેરોમાં જ ચાલતી હતી. પણ હવે ગામડાંઓમાં હાથ કરવું જોઈએ એમ કીમે કીમે આપણને મજવા લાગ્યું છે. પણ ગામડામાં જવું હોય તો ગામડિયા બનીને જ જવું જોઈએ. 'શિક્ષણ શા માટે ?' તો ઉત્તમ "નાગરિક" નૈયાર કરવા માટે' એમ આજ સગી આપણે કહેના હતા, અથવા તો અંગ્રેજી હાથ આપણી પામે તેમ કહેવડાવતો હતો. પણ 'નાગરિક' એટલે કે 'શહેરી' માણસ નૈયાર કરવો, એવી શિક્ષણની નીતિ સ્વરાજ્યને ઉપયોગી થાય નેવી નથી. આ વાન ધ્યાનમાં લીધા વિના હવે બીજો ઉપાય જ નથી. ગામડિયા બનાવનારું જે શિક્ષણ તે જ સાચું શિક્ષણ, એ આપણે સમજવું જોઈએ. તેના જ પાયા ઉપર સ્વરાજની ઇમારત રચી શકાય.

ગામડામાં જવું જોઈએ એમ સામવા તો માંડ્યું છે, પણ ગામડિયા બનવું જોઈએ એ વાન હજી અગત્યર મળે જીનરી નથી. ઝૂંપડીમાં તો જવું છે પણ ઝિંટ ઉપરથી ઝિનગવું નથી, એના જેવી આ વાન છે. ઝિંટ ઉપરથી નીચે જીનયાં વિના ઝૂંપડીમાં નાખત ચર્ચ મદાય જ નહિ, એટલું હજી સમજવાનું બાકી છે. નું ગામડામાં જઈશ, અને શહેરનો બધો સાથે લઈને જઈશ, એની મનસમ એટલી જ કે ૬

ગામડાનું શહેર બનાવીશ. આવો જ હેતુ મનમાં રાખીને ગામડામાં જવાનું હોય, તો તે કરતાં ગામડાને રસ્તે મુદ્દતે ન જવું એ બહેતર છે. 'શિવૂ હોઝનિ શિવૂ ચજિજં' (શિવ ચર્મને પછી જ શિવની ઉપાસના કરવી) એ સેવાની પહેલી શરત છે. ગામડિયાઓની મેવા કરવી હોય તો ગામડિયા બનીને જ કરી શકાય.

રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ આ મુદ્દો હમેશા નજર આગળ રાખવો જોઈએ. મુંબાળો નાગરિક બનાવવાની હોંશ છોડી દઈને ખડખડો ગામડિયો કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય. આ એક વાતનો જ વિચાર તેમણે કરવો જોઈએ. આપણા ભણેલાઓ જે ખડખડા બને તો તેઓ અંગ્રેજને ખૂંચવા માંડશે, અને અંગ્રેજ જરૂર તેમના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ઝીલી કરશે. પણ આપણે તેને ન ગણકારવો જોઈએ. અંગ્રેજ કહેશે, 'અંગ્રેજી શીખા, નહિ તો અંધારામાં રહી જશે. અંગ્રેજી શીખવાથી દુનિયાનું જ્ઞાન તમારા હાથમાં આવશે.' આપણે તેને એટલું જ કહેવું જોઈએ કે, 'દુનિયાનું જ્ઞાન કે જીવવાનું જ્ઞાન એ આજે અમારી સામે સીધા સવાલ છે. આખી દુનિયા અમારી મરેલામાં જ ગણતરી કરે છે, એટલું સમજવા પૂરતું દુનિયાનું જ્ઞાન અમને થઈ ચૂક્યું છે.' અંગ્રેજના પ્રદળમાંથી છૂટવું જ જોઈએ. તે વિના રાષ્ટ્રીય શાળાઓનું તેજ કેલાશે નહિ. અંગ્રેજી શીખેલો માણસ ગામડાના માણસ સાથે વાત પણ કરી શકતો નથી, તો ગામડિયા બનવાની વાત જ શી ? તેની અને ગામડિયાની બાપાનો જ મેળ ખાતો નથી. ગામડિયા વિના તેના મનમાં તિરસ્કાર ઝિપજે છે. ગામડામાં રહેવું તેને માટે અશક્ય છે. તેથી અંગ્રેજના મોઢને ફગાવી દીધા વિના

આરો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે કોઈએ પણ અંગ્રેજી ન શીખવું જોઈએ. અંગ્રેજી શીખવાની આપણને છૂટ છે. પણ અંગ્રેજી શીખવા માટે આપણે બંધાર્થ જવું ન જોઈએ. રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ અંગ્રેજી શીખવાની જાગૃત્તી ફરવી જોઈએ.

એને કેશણે હવે મજૂરી ઉપર બાર મુકવો જોઈએ. જાનમહેનત વાના ગામડાનું કાન્ય અનુભવી શકાશે નહિ. હું મરાઠી શાળામાં બણતો હતો ત્યારે ‘સૃષ્ટિજ્ઞાન’નું એક પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે રાખેલું હતું. ‘સૃષ્ટિજ્ઞાન’નું પણ પુસ્તક! આ પુસ્તકિયા સૃષ્ટિજ્ઞાનને જોરે અમે દુનિયાને અનાડી કહેવાના. અને ગામડામાં જવાના તે પણ અનાડી અમણ એવા ગામડિયાઓને ‘શીખવવા’ માટે જવાના. આપણે ગામડામાં જવું જોઈએ ખરું, પણ તે શીખવા માટે, શીખવવા માટે નહિ. ગામડાના લોકોને શીખવવા જેવી બે ચાર વસ્તુ આપણી પામે હોય, તોપણ તેમની પામેથી આપણે શીખવા જેવી પાચ પચીસ વસ્તુઓ છે, એ આપણા ધ્યાનમાં આવતું નથી. કારણ, શાળાના પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી આપણી દષ્ટિ બાવરી બની ગઈ છે. મજૂરીનું મહત્ત્વ જ્યારે આપણે શીખીશું ત્યારે જ આપણી દષ્ટિ સાફ થશે, અને ગામડામાં જઈને કામ શી રીતે કરવું તેની સમજ પડવા માંડશે.

પણ ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ લઈ ચૂકેલા ધણા લોકો દેશસેવા માટે ઉમેદવાર બનીને આવે છે. તેમણે શું કરવું? મને લાગે છે કે તેમનો ઉપયોગ આપણે જરૂર કરી શકીશું. પણ તેમણે પ્રથમ બે વસ્તુ શીખી લેવી પડશે : (૧) અંગ્રેજી હલ્લ કાગ શીખેલી વસ્તુઓ જૂલી જવી; અને

(૨) જનતમહેનતની ટેવ પાડવી. આ બે વસ્તુઓમાં તેઓ તૈયાર થઈ જાય એટલે આપણે તેમને કામ આપી શકીશું. 'અમે' કામ કરવા તૈયાર છીએ,' એમ મને ધણાઓએ જણાવ્યું છે. તે બધાએ આ બે વસ્તુઓ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. આજે આપણા દેશને હરકોઈ જાનની મજૂરીની જરૂર છે. જેટલા લોકો આવે તેટલા ઓછા જ છે.

નવું વરસ*

કાળ એકસરખો સતત દોડી રહ્યો છે, ધોળવાનું તો તે જાણતો જ નથી. સુતિમાં કાળને રાત્રિમાં દોડનાર ધોડાની ઉપમા આપેલી છે. શરતનો ધોડો જેમ પૂરજોસમાં દોડે છે તેમ કાળ પણ પૂરજોસમાં દોડે છે. કાળની આ ધોડદોડ કેવારે શરૂ થઈ. અથવા તો એનો છેવટનો ટપ્પો કયો, એ સવાલ જ છે — એટલે કે એને જવાબ નથી. આપણે આગળ જઈએ કે ન જઈએ, કાળ તો આગળ જવાનો જ. આગગાડીમાં બેઠા પછી આપણે ચાલીએ છીએ કે નહિ એ સવાલ જ અરથાને છે — ફાવે તો આપણે નિરતિ હાથ લાગીએ. પણ ઊંઘના હોઈએ તોપણ કલાકના વીસ પચીસ માર્કિસની ગતિથી આપણે દોડના જવાના એ નક્કી જ છે. જન્મના સ્ટેશનેથી આપણે મૃત્યુની ટિકિટ ખરીદી કાળની આગગાડીમાં બેઠા છીએ; હવે આપણે જરા પણ વધીએ નહિ (૪૬૬ કે વિદ્યાસ ન પામીએ) તોપણ આપણા ‘વાદ દિવસો’ (વરસગાંઠો) થયા જ કરવાના.

* વરસગાંઠ માટે મરાઠીમાં ‘વાદદિવસ’ શબ્દ છે. વાદ એટલે વધારો, વૃદ્ધિ, વિદ્યાસ. વધવાનો દિવસ તે વાદ દિવસ. આ લેખમાં વાદ દિવસ શબ્દ ઉપર સ્લેષ કરેલો છે અને કઈ વાદ (વૃદ્ધિ) આવશ્યક છે તેની ચર્ચા કરી છે.

સંસ્કૃતમાં સૂર્યનાં અનેક નામોમાં એક નામ 'આદિત્ય' છે. 'દા' એટલે આપવું, એથી જિલહું 'આનંદા' એટલે લેવું; એ ઉપરથી 'આદિત્ય' શબ્દ બન્યો એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તે મુજબ આદિત્ય એટલે 'લઈ જનારો' એવો અર્થ થાય છે. આદિત્ય શું લઈ જાય છે? કવિ કહે છે, 'તમારી આવરદાનો એક ટુકડો.' આશ્ચર્ય સૂરજ રોજ આપણી નિંદગીનો એક ટુકડો લઈ જાય છે, એ વાત હંમેશા આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ જ હેતુથી 'સંધ્યા'નો વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. જ્ઞાનેશ્વરે હૈયાની જિંડી લાગણીથી કહ્યું છે કે, 'મૂખાંએ, આવરદા ધસાતી જાય છે અને તમે 'વાઢદિવસ' શાનો જિજ્ઞાસો છો? અરે 'ધસારા'નો અર્થ તમે વધારો ('વાઢ') કરો છો શું?'

હા, ધસારાનો અર્થ વધારો પણ થઈ શકે ખરો. પણ એક શરતે. જો આત્મા વૃદ્ધિ પામતો હોય તો આવરદામાં ઘટ થવા છતાં તે ઘટને વૃદ્ધિ કહી શકાય. એટલું જ નહિ, પણ આત્માની વૃદ્ધિ થાય તે માટે 'શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા આવરદા ધસી નાખવાં જ જોઈએ. આ ઘટ કે ધસારો સારો. આને જ 'તપ' કહે છે. તપ કરતાં કરતાં આવરદા ધસાઈ જાય તો જરૂર 'વાઢદિવસ' જિજ્ઞાસવો. કારણ, તેથી સાચે જ આપણે વધીએ છીએ. બાકી તો આપણી વૃદ્ધિ ન થતી હોય અને કેવળ કાળ જ વધતો જતો હોય, તો તેટલા માટે વાઢદિવસ જિજ્ઞાસવો એ તો કાળનો 'વાઢદિવસ' જિજ્ઞાસવો કહેવાય, આપણો નહિ.

મહાવીર સ્વામીને 'વર્ધમાન' કહેતા. વર્ધમાન એટલે વધનારો. કાળની સાથે ઝઘડીને તેઓ 'વીર' બન્યા. વીરના મહાવીર થયા, તેથી એ નામ તેમને મળ્યું છે. શારીરિક

આયુષ્ય તો જધાનું જ વધે છે. પણ તેથી કંઈ જધાને 'વર્ધમાન' કહી શકાય નહિ. આત્માનું આયુષ્ય વધારનારો તે 'વર્ધમાન'. વર્ધમાન પુરુષોનો ઘસારો એ જ તેમની વૃદ્ધિ, અને મૃત્યુ એટલે નવું જીવન. વર્ધમાન પુરુષ મરી ગય ત્યારે એકદમ જિંવે વધે છે. એને જ સ્વર્ગમાં જવું એમ કહે છે. તુકારામ* મહેદે સ્વર્ગમાં ગયા એમ કહે છે. એમ કહેવામાં ખાવાર્થ એ હોય છે કે, અનેક સત્પુરુષો મરી ગયા પછી એટલે જિંવે ચડ્યા તેટલે જિંવે તુકારામ જીવનાં ચડ્યા.

'મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ'નું એક વર્ણ પૂરું થયું. આજે નવા વસ્ત્રોનો નવો અંક બહાર પડે છે. આ 'વાહધિવસ'ને પ્રસંગે જે વિચાર સહેજે મનમાં આવ્યા તે જનમાં પ્રમદ થયાં છે. આજને મંગળ દિવસે હું વાચકોને પ્રણામ કરું છું. મારી કંપના મુગ્ધ વાચકોની સેવા કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં અનેક જૂનો ચર્ચ હશે જ. તે માટે વાચકો ક્ષમા કરે. મને લખવાનો મનઃપૂર્વક કંટાળો છે. નહટકે જ હું લખવાનું કામ કરું છું. વાચકોને પણ વાંચવાનો કંટાળો હોય એમ હું તો કહ્યું. તેમણે પણ નહટકે જ વાંચવું જોઈએ. મારાં કર્તવ્યો પાર પાડીને જે ફાજલ સમય મળે છે તેમાં હું લખું છું અને લખીશ. વાચકો પણ પોતાનાં બીજાં કર્તવ્યો સાચવીને વાંચે.

લાભ શો ?

ભૂમિતિની વ્યવસ્થિત રજૂઆત પહેલવહેલાં યુક્તિલડે કરી એમ કહેવાય છે. યુક્તિલડ ઓસ દેશમાં રહેતો હતો. તે જ નમાનામાં થઈ ગયો તે નમાનામાં ઓસ દેશના બધા સુશિક્ષિત લોકોનાં ભેગાં રાજકારણથી ભરેલાં હતાં; અથવા રાજકારણના ભૂસાથી ભરાયેલાં હતા એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. તેથી ભૂમિતિની કદર કરનાર પ્રાણી બહુ વિરલ બન્યા હતા. અને યુક્તિલડ તો ભૂમિતિ ઉપર આધરીન હતો. છતાંય જેમ રેંટિયા ઉપર ફિદા થયેલા એક માણસે આજે ધણાય મુતસદી લોકોને માથાં ખંજવાળના કર્યા છે, તે જ પ્રમાણે યુક્તિલડે પણ રાજકારણી લોકોને લીટા ખેંચતા કર્યા હતા. દરરોજ યુક્તિલડને ઘેર ભૂમિતિ શીખવા આવનારાઓનું મંડળ ભેગું થતું, અને યુક્તિલડ પોતાની શોધો કુશળતાથી સમજાવતો. ધણા રાજકારણી લોકોને આવી રીતે યુક્તિલડની પાછળ પડેલા જોઈને એક રાગને થયું, ‘ચાલો, આપણે પણ જઈ આવીએ, કંઈક લાભ થશે.’ તે યુક્તિલડ પાસે ગયો અને એક અઠવાડિયું ભૂમિતિ શીખ્યો. છેવટે તેણે યુક્તિલડને પૂછ્યું, ‘હું આજ સાત દિવસથી ભૂમિતિ શીખું છું. આથી કાયદો શો ?’ યુક્તિલડે ગંભીરતાથી પોતાના એક શિષ્યને કહ્યું, ‘અરે, આને રોજના ચાર આંના લેખે સાત દિવસના પોણાખે રૂપિયા ચૂકવી દે તો.’ પછી

તે રાગ તરફ વળીને કહે, ‘તમારું આ અઠવાડિયાનું કામ પૂરું થયું છે, કાલથી તમે બીજો કામ આગળો.’ પેલા મુત્સદી રાગ પોણાએ રૂપિયા દાયમાં આવવાથી ખુશ થયો હતો કે શરમાઈ મળેા હતો ? આપણી મનોવૃત્તિ એ ઠીક રાગ જેની ચર્ચેલી છે.

હરદોઈ વાનમાં કાયદો બેવાની ધણાએને ટેવ પડેલી હોય છે. કાંતવાથી શો કાયદો, સારી માડીને દ્વરાગત્ય મેળવવાથી શો કાયદો ત્યાં સુધી બધી જનના સવાલો પૂછવામાં આવે છે. આ કાયદાવાદી લોકો જે પોતાની શુદ્ધિ ચોડીક આગળ ચલાવે તો તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનની ટોચે પહોંચી જાય. તત્ત્વજ્ઞાનના શિખરથી આ લોકો એક જ સવાલ પાછળ છે. એ સવાલ તે ‘કાયદામાંથી પણ કાયદો શો ?’ એ છે.

એક હોકરાએ બાપને પૂછ્યું, ‘બાપા, માથ બેસતો કાયદો આપણને રોજ પીવા મળે છે, પણ વાધ, સિંદ, સાપ વગેરેથી શો કાયદો છે ?’ બાપે જવાબ વાળ્યો, ‘આખી સૃષ્ટિ માણસના લાભ માટે છે, એથી આપણી ગમેને જેરસમજ ચાય, એ જ તેમનો કાયદો.’

હાલિદાસે માણસને એક કેકાળું ‘ઉત્સવપ્રિય’ કહ્યો છે. હાલિદાસનો માનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ હિંડો હતો, અને તેથી જ તે કવિ કહેવાય. માણસને ઉત્સવ પ્રિય હોય છે એવો અધાનો જ અનુભવ છે. પણ તે સાથી તેને પ્રિય લાગે છે ? નિશાળના હોકરાએને રવિવાગની રજા સાથી પ્રિય લાગે છે ? જિવસ વાડામાં પુરાવાથી રૂંધાઈ ગયેલો આસોબ્ધવાસ રવિવારે છૂટો કરવા માટે અવસર મળે છે તેથી. માણસને ઉત્સવ પ્રિય સાથી હોય છે એનો જવાબ પણ આવો જ છે. દુઃખથી બારે

યથેક્ષુ હૃદય ઉત્સવને નિમિત્તે હલકું થાય છે. આપણે ત્યાં સોળે આના દારિદ્ર હોય છે, તેથી જ છોકરાના લગ્નને પ્રસંગે સોળ દુ બર્ત્રીસ વાનીઓ બનાવવાનું આપણે ભૂલતા નથી. ટૂંકમાં, માણસ ઉત્સવપ્રિય છે એ તેનું જીવન દુઃખમય છે તેનો પુરાવો છે. તેમ જ આજકાલ આપણી બુદ્ધિ કેવળ કાયદાવાદી બની છે, એ આપણા રાષ્ટ્રની મહાન બૌદ્ધિક હાનિ થયાનો પુરાવો છે.

સદા ને કંદા કાયદાને શરણે જવાનું તર્કશાસ્ત્ર આપણા હાડમાં ઊતરી જવાથી સાહસિક વૃત્તિ આપણા સમાજમાંથી જતી રહી છે. તેથી બ્રાહ્મણવૃત્તિ, ક્ષાત્રવૃત્તિ, અને વૈશ્યવૃત્તિનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે. બ્રાહ્મણ એટલે સાહસની મૂર્તિ. મૃત્યુની પેલી પારની મોજ માણવા માટે જીવનની આહુતિ આપે તે બ્રાહ્મણ. કાયદો કહે છે : ‘મૃત્યુ પછીનું જીવન કોણે જોયું છે ? કાયદામાંનું છોડી દઈ દોડતાની પાછળ શું કામ પડ્યું ?’ કાયદાના કોશમાં ‘સાહસ’ એ શબ્દ જડવો અશક્ય. અને કદાચ જડે તોય તેનો અર્થ ‘મૂર્ખપણું’ એવો મળવાનો. કાયદાના કોશની મદદથી જીવનની ગીતાનો અર્થ ઘટાવવા જઈએ, તો ફળના ત્યાગને દેકાણે ત્યાગનું ફળ શું એ સવાલ ઊભો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં સાચી બ્રાહ્મણવૃત્તિને અવકાશ જ ક્યાંથી મળી શકે ? ‘ત્યાગ કરવો જોઈએ, સાહસ કરવું જોઈએ, એ બધું કીક છે,’ કાયદાવાદી કહે છે; ‘પણ ત્યાગને મારુ જ ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ તમે કહો છો ને ?’ ના, ત્યાગને માટે ત્યાગ નથી કરેતો. કાયદા માટે ત્યાગ એમ બંને રહ્યું. પણ તે કાયદો ક્યારે મળવો જોઈએ ? એની દંઈ મર્યાદા તો કહીશ ? કેટલા દિવસમાં કાયદો મળવો જોઈએ

એવો તારો કાયદો છે? તે કહેશે, ‘ત્યાગ કરવાની બે દિવસ અગાઉ મળી જાય તો સારું.’ સમર્થ રામદાસે શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષ્ય સ્વભાવનું વર્ણન કરતી વખતે, ‘કાર્યારંભે દેવનું નામ કહેવું’ એ વાક્યનો અર્થ કાયદાના દેશને આધારે “કાર્યારંભે ‘દેવ,’ એટલે કાર્યની શરૂઆતમાં જ કંઈક પણ ‘દેવ’ (આપો)” એમ આપ્યો છે. સાર્ગંશમાં, દુશ એ જ દેવ અને તે કામ કરતા પહેલાં જ ગ્રામ યવો જોઈએ, એનું નામ તે કાયદાવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન. ત્યાં દેવની આવી દશા થઈ દોષ, ત્યાં આત્મજીવિત્તિની વાત જ શું કામ કરવી?

પરતોષપ્રાપ્તિ માટે દહ્લોઝકને જતો કરનારું સાદસ એ તો શુદ્ધ ગાંડપણમાં ખપે, એટલે તેનો તો વિચાર પણ અહીં કરવાનો હોય નહિ. એથી જરાક જિતરતી તે ક્ષત્રિવૃત્તિ એટલે કે મિત્ર ગાંડપણ. દહ્લોઝકમાંનાં જ બરાં છાંકરાના, અડોશી પડોશીઓના અથવા તો દેશના રક્ષણ માટે તૈયાર થવું તે ક્ષત્રિવૃત્તિ. પણ ‘આપ મૃએ પીછે ફળ મર્ધ દુનિયા’ એ કાયદાનું મુત્ર લગાડી જુઓ, એટલે આ મિત્ર ગાંડપણ કેવું હોય છે તે સમજાશે. રાષ્ટ્રનું રક્ષણ શા માટે અથવા સ્વરાજ્ય પણ શા માટે જોઈએ? મારા કાયદા માટે. તે નું જ ગુજરી મયા પછી સ્વરાજ મળે તે શા કામનું? આટલું કહેતાંની સાથે જ ક્ષત્રિવૃત્તિનું તેજ ગયું જ સમજવું.

હવે રૂઠી વૈસ્યવૃત્તિ. પણ વૈસ્યવૃત્તિ માટે પણ કંઈ જોછા સાદસની જરૂર નથી. જાંજોળેએ આખી દુનિયામાં પોતાનો વેપાર ફેલાવ્યો છે તે કંઈ સાદસ વિના ફેલાવ્યો નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં ધણું કરીને કપાસનું એક ઢાલું પણ પાકતું નથી, એમ છતાં અર્ધાંધી પણ મોટા બાગના હિન્દુસ્તાનને કપડું પૂરું પાડવાની

કરામત તેણે કરી બતાવી છે. ઇંગ્લન્ડના ઇતિહાસનું દરિયાર્ધ મુસાફરીનું પ્રકરણ સાહસોથી ભરેલું છે. આજે અમેરિકાની મુસાફરી તો કાલે હિન્દુસ્તાનની; આજે રશિયાની પ્રદક્ષિણા તો કાલે ‘આશાના ભૂશિર’ (Cape of Good Hope)નું દર્શન; આજે નાઈલ નદીનો ઉગમ તો કાલે ઉત્તર ધ્રુવને છેડો; એવી રીતે અનેક સંકટમય સાહસોને અંતે અંગ્રેજોનો વેપાર જામ્યો છે. એટલું ખરું કે મજદૂર વેપાર અનેક રાષ્ટ્રોની ગુલામીનું કારણ થયાથી આજે તે પોતાનું જ નખોદ વાળવા બેઠો છે. પણ એ ગમે તેમ હોય તોપણ સાહસિક રવભાવની કદર કરવી જ ઘટે. આપણામાં આ વૈશ્યવૃત્તિનું સાહસ પણ બહુ દેખાતું નથી. કારણ, કાયદો દેખાતો નથી.

કાયદો નહિ જ દેખાય. ત્યાં સુધી તકલીફ સહન કરવાની તૈયારી થઈ નથી ત્યાં સુધી કાયદો દેખાવાનો નથી. કાયદાનું ઘર નુકસાનીના તડકામાં આંધેલું છે.

મત અને મતપ્રચાર

[‘સ્વરાજ્ય’ પત્રના ગ્રાંધી-અંક માટે લખેલો લેખ]

આપણામાં આગ્રહાંત્ર મનભેદો ઘણા છે. મનભેદ હોય તેમાં કશો દોષ નથી. પણ વાસ્તવિક મનભેદ અને દેખાતો મનભેદ એ બેનો ભેદ જાણવો જોઈએ. મન એટલે સ્વતંત્ર મનનું કહેવું. આપણું મન સ્વતંત્રપણે જ કહે તે આપણો મન. પણ આપણા મનની સ્થિતિ ઇંગ્લંડના રાજા જેવી હોય છે. ઇંગ્લંડના રાજાને પોતાનું સ્વતંત્ર એવું કહેવાનું ક્યાં હોય છે? પાર્લામેન્ટ દરાવ કરે, ઔપચારિક મંજૂરી માટે તે રાજાસાહેબ પામે મોહજવામાં આવે, અને તેમણે તે ઉપર મનું મારવું—એવી સ્થિતિ આપણા મનની છે. ઇદ્રિયો ગમે તેવો દરાવ કરી નાંખે છે અને મન તે ઉપર મનું મારે છે. ફેર એટલો જ કે મનનો સ્વભાવ તર્કશીલ હોવાથી સઘી કરતા પહેલાં એ દરાવનું સમર્થન કરી શકાય એવી કંઈક યુક્તિ તે તૈયાર કરી રાખે છે. તે વિના તેનું સમાધાન થતું નથી. પણ તેથી આગળ જઈને ઇદ્રિયોના કહેવા ચિરુદ્ધ તર્ક ચલાવવો એ જાણે કે તેના અધિકારમાં હોતું જ નથી. સાધકોને તર્ક કરવો પડે તો તેમણે હંમેશાં વેદાનુકૂલ તર્ક જ કરવો, એવી મર્યાદા છે. તે જ પ્રમાણે ઇદ્રિયોને અનુકૂલ તર્ક કરવાનું મનનું મન હોય છે. આવી જગતના મન એ ખરું જોતાં મન જ ન

કહેવાય. એ આત્મવંચના છે. મળસકે જિહવાનું ઇન્દ્રિયોને આળસ રહ્યું, તેથી મનને પણ તેમ જ લાગે છે. તે યુક્તિપૂર્વક દલીલ કરવા માંડે છે, ‘મળસકે જિહવું સારું નથી. કારણ તેથી આખા દિવસ દરમ્યાન પૂરતી જાગૃતિ રહેતી નથી. બીજું એમ કે, મળસકે જિહવું ઇશ્વરી યોજનાની વિરુદ્ધ જ કહેવાય ને ? માણસે મળસકે જિહવું છટ છે એમ જો ઇશ્વરને લાગત તો મળસકે તેણે અજવાળું ન આપ્યું હોત ?’ એટલું થયું કે એ થયો આપણો નિશ્ચિત મત. કરકોઈને મતસ્વાનંત્ર્ય હોવું જોઈએ એમ આપણે કહીએ છીએ. પણ સ્વતંત્ર મતનો સાચો અર્થ આપણે જાણેલો હોતો નથી. ઇન્દ્રિયોની શેઠમાં ન તણાતાં સ્વતંત્ર વૃત્તિથી આપણુ મન જે આપણને કહે તે આપણો સ્વતંત્ર મત. મનમાં જે કંઈ આવે તે મત ન કહેવાય, પણ મન પોતે લાવે તે મત કહેવાય છે. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો ઘણાખરા મતભેદો ખરી જશે.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક આપણને જે નિશ્ચિતપણે સાચું લાગે છે તે આપણો મત; તેનો પ્રચાર કરવો એ વાજબી ગણાય. પણ આવી જાતનો પ્રચાર કરવાનું ખરું સાધન તો આચાર છે, ઉચ્ચાર નથી. ઉચ્ચાર દ્વારા મતપ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં કેવળ મોહ જ છે. આ મોહ આપણામાં ઘણો છે. આપણો મત જો સાચો હોય, તો આપણે તે મુજબ વર્તન કરીએ એટલે તેનો પ્રચાર આપોઆપ થવાનો જ. આપણો સત્ય ઉપર વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. સત્યમાં પોતાનો પ્રચાર કરવાની સ્વયંબૂ શક્તિ રહેલી છે. સત્ય સૂર્યના જેવું સ્વયંપ્રકાશી છે. સૂર્ય જેમ ઢાંક્યો ઢંકાતો નથી, તેમ સત્ય પણ ઢાંક્યું ઢંકાતું નથી. આચરણ છોડીને બાલ ઉપાયો

હારા પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન થયા છે. તેનું કંઈ જ પરિણામ આવી શક્યું નથી. તેથી હિંસા વધે છે અને અસત્યનો પ્રચાર થાય છે. પ્રચારને પણ મર્યાદા છે. સુરખની પ્રચારક શક્તિ કેટલી જળવસ્તુ છે! છતાં તે પણ મર્યાદા સાચવીને કામ કરે છે. તેથી કરીને તે આખી દુનિયાનો 'મિત્ર' રહીને પ્રચાર કરી શકે છે. મોર્મ માણસ બારણું વાસીને મુતેતો હોય, તો સુરખ તેની મેવા કરવા માટે તેને બારણે જઈ જિભો રહે છે પણ બારણાને ધક્કો મારી અંદર દાખલ થતો નથી. માત્ર બારણું જરાક ખૂંટ્યું કે આખો ને આખો તે અંદર દાખલ થયો જ જાયલો. પ્રચારની આ મર્યાદા છે. આપણે મન સાચો હોય તોય તેનો પ્રચાર સ્વાભાવિકપણે જ થવો જોઈએ. મૂક આચરણ એટલે સ્વાભાવિક પ્રચાર. આચરણનું મૌન તૂટતાની સાથે હિંસા દાખલ થઈ જાય છે. અને હિંસા દાખલ થઈ કે સત્ય ભીડી જાય જાય જાય. પાણીથી જેમ અગ્નિ હોલવાય છે તેમ હિંસાથી સત્ય હોલવાય છે. અને આચરણ છોડીને પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં નથી હિંસા જ છે. પ્રચાર માટે કરેલી ઉતાવળ એ પણ હિંસા જ છે, અને વધારામાં અપ્રદા અને અજ્ઞાન પણ ખરા જ. અથવા એને દંબ જ કમ ન કહેવો? નાનાં બાળકો બીજ વાલે છે અને તેને જરા ફણગો ફૂટ્યો કે તે જલ્દી ઉપર આવે એટલા માટે તેને બહાર ખેંચી કાઢે છે!

મત એટલે ઇતિહાસનિમિત્તો મનનું કહેવું. અને તેના પ્રચારનું સાધન કૃતિ. આ બે સિદ્ધાંત ૬૬ થયા કે આખું આકાશ નિરબ્ધ થયું સમજાવુ. કૃતિની સાથે પ્રસંગવિશેષે અલ્પ ઉક્તિ. આપણે કદી સહીએ. પતિવ્રતા જેમ પોતાના પતિનું

નામ બોલતી નથી, તેમ કમચોગી પોતાના મતનો ઉચ્ચાર કરવાનું બનતા સુધી ટાળે છે. પણ બન્ને પક્ષે આપણે અપવાદ કહી શકીએ. કેટકે પ્રમંગે આપણા મત રજૂ કરવામાં વાંધો નથી. માત્ર આપણો મત રજૂ કરવો; પારકાના મતનું ખંડન કરવાના મોહમાં પડવું નહિ. મતપ્રતિપાદનમાં પોતાનો મત રજૂ કરવો તથા બીજાના મતનું ખંડન કરવું એવા બે ભાગ કલ્પવામાં આવે છે. પણ એ વિભાગ કાલ્પનિક છે, વસ્તુતઃ સાચા નથી. દીવો કરવો અને અંધારું જાટકી નાખવું : જેવાં આ બે કામ તેવા જ આ બે વિભાગ. મૂળમાં બે ભાગ જ ખોટા. તેમાંય વળી આપણો ઘણોખરો એક પારકાના મતનું ખંડન કરવા ઉપર જ હોય છે. બીજાના મતનું ખંડન કરવા માત્રથી આપણો મત સિદ્ધ થયા જ એમ બનતું નથી; અને આપણો મત વ્યવસ્થિતપણે સીધો રજૂ કરવામાં આવે તો બીજાના મતનું ખંડન કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. ભૂમિતિમાં યુક્તિલે કેયાંય પરમતખંડનમાં પડ્યા વિના ટૂંકાણમાં પોતાના સિદ્ધાન્ત સરળતાથી સીધા રજૂ કર્યાં છે. એ સિદ્ધાન્તોની આજે દુનિયા ઉપર સત્તા ચાલે છે. બીજાના મતનું ખંડન કરવામાં તે મત વિષે મૂલ્યમ પ્રેમ જ રહેલો હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં જેવી રીતે પ્રેમથી તેવી રીતે દ્વેષથી પરમેશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. વિભીષણ પ્રેમથી તર્યો તો ગવણ દ્વેષથી તર્યો, એમ જે સંતો કહ્યા કરે છે તેમાં આ જ અર્થ રહેલો છે. મિસ્ટને 'પેરડાઈસ લોસ્ટ'માં સેતાનમાં સાત્ત્વિકતાનો તાત્ત્વિક દ્વેષ બનાવીને તેને વિષે વાચકોના મનનાં સહાનુભૂતિ જ ઉત્પન્ન કરેલી છે. સાત્ત્વિકતાનો જેને અંતરના ઝિંડાણથી આટલો બધો દેવ છે

તેના મનમાં સુદ્ધમણે સાર્વિકના વસે છે; તેથી જ રીતે નામસપજ્જાનો જોરથી નિષેધ કરનારા માણસના મનમાં અંદરખાનેથી નામસપજ્જું ચોંટી જાય છે એમાં સંશય નથી.

પ્રચારનું ખરું સાધન તો કૃતિ જ છે. તોપણ જેમ પ્રસંગવિશેષે મનપ્રતિપાદનની આવશ્યકતા આપણે કહી હતી તેમ જ મનપ્રતિપાદનમાંથી પણ દરમિત્ત ખીજના મનમાં રહેલી બધા જનાવવાનો પ્રસંગ પણ કહી શકાય. પણ ખીજના મનનું ખંડન કરવું એ જુદું અને ખીજનું જ ખંડન કરવું એ જુદું. કોઈ મનની અસારતા જનાવતી વખતે તે ધરાવનાર માણસને વચ્ચે જ બેગલી દર્મને ટીકા કરવી ગેરવાજબી છે. નાજિયેરની કાચથી કંડીને તેની અંદરથી જેમ કોપરું લઈએ છીએ તેમ માણસનો મન (બૂલબરેલા લાગે તો) કંડીને અંદરનો માણસ અદલ્ત કરતાં આવડવું જોઈએ. દિનારો વોકો કોચાથી નદીનો વળાંક વોકો દોય તોપણ જેમ પાણી વાંકું ફોતું નથી, અથવા રોટલો ગોળ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ જેમ ગોળ હોતો નથી, તે જ પ્રમાણે માણસનો મન બધે કનચ દુષિત દોય તોપણ એ મન ધરાવનાર માણસ દુષિત હોતો નથી. નદીનો વળાંક અથવા રોટલાનો આકાર જેમ બાહ્ય પરિસ્થિતિથી બનેલા હોય છે તેમ જ માણસના મનનું છે. તેથી જ મનનો વિચાર કરતી વેળાએ માણસને બાજુએ જ ગાખવો જોઈએ. ઘણી વખતે આપણે એમ પણ જોઈએ છીએ કે, જે મન આપણે એક કાળે સાચો માનતા હતા તે જ દવે આપણને ખોટો લાગે છે. મનમાં વિચાર આવતાંની સાથે જ તે લખી નાખવાની જેમને ટેવ છે એવા લેખકોના લખાણમાં તેમના મનનાં વલણો કેવાં કેવાં અસ્તાતાં

ગયાં તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેથી ડાહ્યા લોકો પોતાના વિચારો કૃતિમાં ગિતરીને, લોહીમાં પચીને અને હૃદયમાં વ્યાપીને આપોઆપ બહાર પડ્યા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે તેમને પ્રગટ કરતા નથી.

હવે આપણો પોતાનો જ જૂનો મત હોય, પણ આજે જે તે આપણને પસંદ ન હોય તો તેને આપણે છોડી દઈશું, પ્રસંગવશાત્ તેનું ખંડન પણ કરીશું; પણ કેવી રીતે? અને કેવી ભાવનાથી? બીજાના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તે જાણે પોતાનો જ જૂનો મત છે એમ સમજીને તેનું ખંડન કરવું ઘટે. આથી પણ વધારે સારો નિયમ આમ કરી શકાય: આપણા જૂના મત તરફ આપણે કઠોરતાથી જોતા નથી, પણ તેમ જોવું. અને બીજાના મત તરફ કઠોરતાથી જોઈએ છીએ, પણ તેમ ન જોવું. માણસનો સાચો મત શો છે એની તેને પોતાને પણ ખબર નથી હોતી. કેળની છાલની જેમ માણસના મત ઉપર એકની ઉપર બીજું એમ અનેક મતોનાં પડ બાઝેલાં હોય છે. આ બધાં પડ છોલી જોઈએ તો તેનું અંદરનું મન તદ્દન ચોખ્ખું અને સરળ છે એમ જણાશે. બીજું, ગર્હ કાલનો મારો મત આજે જેમ બદલાઈ ગયો છે, તેમ આજનો મત પણ, આજે ગમે નેટલો પાકો કે દહ જણાતો હોય તોપણ, આવતી કાલે બદલાવાનો સંભવ છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે માણસે હંમેશા સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિમાં રહેવું. સંશયમાં જરાય રહેવું નહિ. આજે મને જેમ લાગતું હોય તેમ જરૂર વર્તવું. પણ પારકાના મતનું ખંડન કરતી વખતે પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી મતોની ક્ષણભંગુરતા ભૂલી ન જવી. સંપૂર્ણ ઈશ્વર કોઈ પણ વ્યક્ત સ્વરૂપમાં

સમાવિષ્ટ થઈ જાણે નથી. તેનો એક નાનકડો અંગ જ વ્યક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સત્ય મારા મનમાં ડોલુ રહેતું નથી. નેમ જ ઈશ્વરનો અંશ પણ જેમ અમુક એક વસ્તુમાં રહે છે એવું નથી પણ તે બધી જ વસ્તુઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે સત્યનો અંશ મારા જ મનમાં છે એમ નથી પણ બીજાના મનમાંય થોડો પણ છે જ — એ ત્રદા જ સત્યામદનો આધાર છે. કેઈ પણ માણસ, સમાજ અથવા તો સંસ્થા સર્વથા સત્યવિદોભાં કે ઈશ્વરવિદોભાં નથી. તેથી જ આપણી દૃષ્ટિએ અસત્યવગ થયેલા માણસનો, સમાજનો કે સંસ્થાનો પ્રતિકાર કરતી વખતે આપણે અહિંસામય સાધન જ વાપરવું જોઈએ. આ છે સત્યામદની મર્યાદા. મારાંશમાં, માણસના મનનો વિચાર કરતી વખતે, યા તો તેના કૃત્યનો પ્રતિકાર કરતી વખતે પણ, તે માણસને તેના મનથી અથવા કૃત્યથી જુદો પાડવો એ સત્યામદની પહેલી શરત છે.

આજને પવિત્ર દિવસે આટલો બોધ મદ્ય કરવાની સહજુદિ ઈશ્વર સૌને બક્ષે.

કેટલાક પ્રશ્નો

એક મિત્રે અરપૃથ્વતા બાબત કેટલાક સવાલ પૂછ્યા છે. તેના જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

પ્રશ્ન ૧ લો. સૂતકી, રજસ્વલા, શૌચ પતાવીને આવેશો કે હનુમત કરાવેશો માણસ — આ બધાને તે તે વખત કે કારણ પૂરતા અરપૃથ્વ ગણવા? તેમ જ અખોટિયું ન પહેયું હોય એવાને, અપરસમાં હોય યા અખોટિયું પહેયું હોય તેણે અરપૃથ્વ ગણવો?

જવાબ — અહીં ‘અપવિત્ર’ની ભાવનાથી અરપૃથ્વતા મુદ્દલ માનવી ન જોઈએ. ‘અસ્વચ્છ’ની ભાવનાથી કેટલા પ્રમાણમાં માનવી જોઈએ તે નિમિત્તના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે તેમાં તારતમ્ય જોવું જોઈશે. સવાલમાં ગણાવેલાં બધાં નિમિત્તોને એક જ સામાન્ય ન્યાય લાગુ કરી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે, રજસ્વલાની અરપૃથ્વતા અને હનુમત કરેલાની અરપૃથ્વતા બંને સરખી નથી. ‘અખોટિયા નહિ અખોટિયા’ની બાબતમાં તુકારામની જેમ ‘સોવઢ્યા ઓવઢ્યા રાહિલો નિરાઢ્યા’ (ખોટ અખોટથી હું પર રહ્યો છું) એમ કહેવાની સ્થિતિએ જો પહોંચાય તો ઘણું સારું. સૂતકમાં મનોમાલિન્ય અને રોગના એપનો સવાલ છે. આમાંનું તારતમ્ય છૂટકું કે અધર્મ થયો જ નહિ. તારતમ્ય એટલે

૦૮ 'નિમિત્ત'. નિમિત્તમાં દેશકાળ પણ આવી જાય છે. આ બધાનો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સાથે કશો સંબંધ નથી.

પ્રશ્ન રજો. નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા માનવી જો છૂટ હોય તો તે ન પાળનારા વર્ગો અસ્પૃશ્ય દેવતા નથી શું? માખલા તરીકે, મુસલમાનો રજસ્વલાની આબડછેદ માનતા નથી. તેમને અડકવું એ આડકતરી રીતે રજસ્વલાને અડવા બરાબર નથી શું? આપણે આજે અડીએ છીએ એ તો શિથિલતાને લીધે. આ શિથિલતાને શાસ્ત્રીય માન્યતા આપવી કે શું? કણ્ઠા વગેરે કોઈ પણ શૈવ્યના નિયમો પાળતા નથી. જો નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા પાળવી આવશ્યક હોય, તો આ તેમની નિત્ય અસ્પૃશ્યતાનું પૂરતું કારણ નથી બનતું શું?

જવાબ — રજસ્વલાની આબડછેદમાં (અસ્પૃશ્યતામાં) સ્વચ્છતા કરતાંય ધર્મચર્યારક્ષણનો મુદ્દો વધારે મહત્વનો છે. તેથી કરીને રજસ્વલાની નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતામાંથી તે ન માનનારા મુસલમાનોની નિત્ય અસ્પૃશ્યતા ફક્ત થતી નથી. અડવાનો અર્થ જ પ્રત્યક્ષ અડવું તે. અડવામાં અપ્રત્યક્ષપણ આવ્યું કે તે અડવું રહેતું નથી. અસ્પૃશ્યતાના કારણને લીધે કોલસાને અડવું ન જોઈએ એમ નક્કી થાય તોય કોલસાને અડેલા સ્પર્શિયાને ન અડવાને કશું કારણ નથી. દૂકમાં, અસ્વચ્છતાને કારણે માનવામાં આવતી નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતાની પરંપરા લંબાવવી એ અયોગ્ય છે. જેઓ સ્વચ્છતાના નિયમ પાળતા નથી — કારણ તેમને તે શીખવવામાં આવેલા નથી — તેમને સદાને માટે અસ્પૃશ્ય ગણવા એ અસ્વચ્છતાને કાયમની માન્યતા આપવા જેવું છે. મલબારનો બાહ્ય અત્વંત ચોખ્ખો (અખોટ પાળનારો) મનાય છે. તેમાંય 'નંજુદી'ના માથા

ઉપર તો ચોખ્ખાઈનાં પાંચપચાસ પડ રહેવાનાં. પણ તેમના સ્વચ્છતાના નિયમો પણ કંઈ બધા આરોગ્યશાસ્ત્રને માન્ય થાય એવા નથી હોતા. એ તરફના બ્રાહ્મણો વગેરે બધા જ પાણીનો ઢોઢો લીધા વિના શૌચ માટે ગામ બહાર કોઈકે તળાવને કાઢે જાય છે. શૌચવિધિ પૂરા થતાં તળાવના પાણીમાં જ ધોઈ કરી સાફ થાય છે. એ જ તળાવમાં સ્નાન પણ કરે છે. મોટાં, ઊંડાં અને વ્યવસ્થિતપણે બાંધેલાં જે તળાવો છે તેમની પણ આ જ દશા. માત્ર આ 'સવર્ણો'ના પવિત્ર તળાવો પર અવર્ણ (એટલે હરિજન વગેરે) આવી શક્તા નથી. આ દૃશ્ય મેં જાતે જોયું છે. આ બ્રાહ્મણો આમ અનેક રીતે અતિશય અસ્વચ્છ હોય છે. કહેવાનો મુઠ્ઠો એટલો જ કે સ્વચ્છ મનાતા લોકોમાં પણ અસ્વચ્છ રિવાજો હોય છે. તે શિક્ષણથી દૂર થશે અને કરવા જોઈએ. પણ તેમાંથી અસ્પૃશ્યતા ઘટાવવી એ મહાપાપ છે.

પ્રશ્ન ૩૦. બેટીવ્યવહાર અને રોટીવ્યવહારની બાબતમાં જે મર્યાદાઓ છે તે મર્યાદાઓની જેમ સ્પર્શવ્યવહારની મર્યાદાઓ પણ હિંદુધર્મની અંગભૂત નથી શું ?

જવાબ — અહિંસા અથવા દયાભાવ એ હિંદુધર્મની મોટામાં મોટી મર્યાદા છે. આજની અસ્પૃશ્યતા આ મર્યાદાનો ભંગ કરનારી હોવાથી અધર્મરૂપ છે. તેને હિંદુધર્મમાં સ્થાન નથી. આપણું શરીર ગંદવાડથી ભરેલું છે એ યાદ રાખીને દરેક જણે બીજાનો અતિનિકટ સ્પર્શ ટાળવો, નમ્રતાથી વર્તવું, ઇત્યાદિ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી સ્પર્શવ્યવહાર માટેની મર્યાદાઓ હિંદુધર્મની અંગભૂત છે.

પ્રશ્ન ૪થો. અમારા એક સાથી હરિજનવાસમાં બગન કરવા ગય છે. હરિજનોની કેળવણી માટે જમે તે કામ કરવાની તેમની તૈયારી છે. હરિજનોને પોતે અરપૃથ્થ માને છે એ વાત તેમની જાણમાં પણ આવવા દેતા નથી. પણ મેર આવતાં રનાન કરીને પછી જ ઘરમાં દાખલ થાય છે. એમને વિષે નમારું શું કરેવું છે ?

જવાબ — તેમના પૂર્વસંસ્કાર ધ્યાનમાં લઈ તેમની આ નિરપેક્ષ મેવા માટે કૃત્ત્વ રહીએ; અને એવી આશા રાખીએ કે આજ તેમના મનમાં જે કંઈ પડશે રહી ગયો છે તે વખત જતાં આ જ સેવાને લીધે દૂર થશે.

પ્રશ્ન ૫મો.* સર્વોચ્ચની દૈદ્યથી દરેક ઉચ્ચવર્ણીય માણસે હરિજનમેવાનું જન લઈને હરિજનો સાથે ઓતપ્રોત થવું જોઈએ; પોતે સ્વચ્છતા શીખીને તેમને સ્વચ્છતા શીખવવી જોઈએ; અને પોતાની વિચારસરણી સુધારવા માટે આજની રિયતિમાં પણ કોઈ પણ હરિજનનો સ્પર્શ* વિદ્યા ટેક*નાં સ્પર્શ જોડેલાં પવિત્ર છે એવી ભાવના કેળવવી જોઈએ.

પ્રશ્ન ૬ઠો. બધા જ હરિજનોને એટલી વખતે સ્પૃશ્ય કરવા કરતાં એકાદ સંસ્કાર તૈયાર કરી એ સંસ્કાર જેમનો થયો હોય તેમને જ સ્પૃશ્ય કર્યા હોય તો ? આ શુદ્ધિસંસ્કારથી શુદ્ધ

* આનો સવાલ મૂળ મરાઠી પુસ્તકમાં લખવાનો રહી ગયો હોય છે. તેનો જવાબ જ ઉપર છે.

x મરાઠીમાં હામાજનું એક આખવાન છે તેમાં પંદરપુરના શ્રી વિઠ્ઠલ ‘વિઠ્ઠલા ટેક’નું ૩૫ વર્ષ હામાજને સંકટમાંથી મુક્ત કરે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

યથેલાઓએ સ્વચ્છતાના અમુક નિયમ પાળવા જોઈએ —
દા. ત. (બંગીનું) સકાર્થનું કામ પૂરું કર્યા પછી સ્નાન —
એવો નિર્બંધ રાખવો ?

જવાબ — હિન્દુધર્મને ક્યવતો રાખવો હોય તો આ
સંસ્કારના દંબમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ.

પ્રશ્ન ૭મો. છાત્રાલયમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને દાખલ
કરવા જોઈએ એમ તમે કહો છો તે મને પણ માન્ય છે.
છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી ચોવીસે કલાક અમારી દેખરેખ નીચે હોય
છે અને અમારા પૂરેપૂરા કાળમાં હોય છે. પણ ૨૦ કલાક
ઘેર રહી ૪ કલાક નિશાળમાં આવતા નાના છોકરાઓને
પોતાની જ ઉમરના હરિજન છોકરાઓ સાથે બળવા દેવામાં
જોખમ છે એમ તમને નથી લાગતું ?

જવાબ -- ધણીઓને વિદ્યાલયમાં હરિજન આવે તોય
તેનો વાંધો નથી હોતો. પણ છાત્રાલયમાં આવે તો તેનો હોય
છે. આ પ્રશ્ન પૂછનારનું કહેવું તેથી સાવ ઊલટું જ છે. આનો
અર્થ એટલો જ કે આ પ્રશ્ન અહીં અસ્પૃશ્યતાનિવારણની
દૃષ્ટિએ પૂછવામાં નથી આવ્યો પણ શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
પૂછવામાં આવ્યો છે. એ જ દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર કરવો
પડે. કોઈ પણ એ માણસ બેગા થાય છે ત્યારે જોખમનો
સંભવ તો હોય જ છે. તેવો જ તે અહીં પણ છે. તેથી
વિશેષ જોખમ અહીં હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.
અનુભવ ઉપરથી પણ એમ જ લાગે છે. હરિજનો અને
ખીજાઓના સદશિક્ષણમાંથી બન્નેને લાભ જ થાય છે એમ
જોવામાં આવ્યું છે.

ગીતા-જયંતી

કુરુક્ષેત્રની રણબ્રમિ ઉપર બગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો તે દિવસ માર્ગશીર્ષ સુદ એકાદશીનો હતો, એમ વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે. તે ખરું માનીને ચાલવાને વાંધા નથી. નેથી કરીને 'માસાનાં માર્ગશીર્ષે'ડહં' મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ. મહિનો એ भारी વિભૂતિ છે, - આ વચન વિશેષ અર્થવાળું થાય છે. આ દિવસે હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર ગીતાનું વ્યાખ્યાય-પ્રવચન કરવામાં આવે એવી સૂચના કરવામાં આવી છે.

આ સૂચના પણ ચોક્કસ જ છે. પણ ગીતાધર્મનો પ્રચાર કેવળ પ્રવચન કે શ્રવણમાત્રથી થવાનો નથી, એ વાદ ગાંધીજી જરૂરનું છે. ગીતા એ કેવળ બોલનું શાસ્ત્ર નથી, આચરણનું શાસ્ત્ર છે. તેનો પ્રચાર આચાર સિવાય બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી શક્ય નથી. ગીતાનો ધર્મ એ ખુદનો ધર્મ છે. કોઈ પણ માણસને તેનું શ્રવણ કરવાની મના નથી. જીએ, વૈશ્યો તેમજ શૂદ્રો, જેમને વેદના જોડા કૃષામાંથી પાણી કાઢવાની શક્તિ નથી, તે બધાને ધરાર્ધને પાણી પીવાની સગવડ ગીતાના વહેના ઝરણામાં મળી શકે તેમ છે. ગીતા-માતા પામે નાનામોટાનો ભેદ નથી, પણ ખરા બોટાનો જરૂર છે. તપશ્વર્ગ કરવાની જેની તૈયારી નથી, જેનાં હૃદયમાં ભક્તિની બીનાશ નથી, શ્રવણ આટું જેનામાં તીવ્ર તાણાવેલી

નથી, અથવા તો જેની બુદ્ધિમાં નિર્ભત્સરતાનો ભાવ નથી, તેની આગળ આ રહસ્ય ભૂલેચૂકે પણ તું પ્રગટ કરીશ નહિ, એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તાકીદ આપેલી છે.

ગીતાનો પ્રચાર એટલે નિષ્કામ કર્મનો પ્રચાર. ગીતાનો પ્રચાર એટલે ભક્તિનો પ્રચાર. ગીતાનો પ્રચાર એટલે ત્યાગનો પ્રચાર. આ પ્રચાર પ્રથમ આપણા આત્મામાં થવો જોઈએ. જે દિવસે આપણા આત્મા તેથી પૂરેપૂરો ભરાઈને વહેવા માંડશે તે દિવસે તે આખી દુનિયામાં ફેલાયા વિના નહિ રહે. ગીતા ઉપર આજ લગી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવચનો કંઈ એવાં થયાં નથી. અનેક જ્ઞાતની ટીકાઓ પણ લખાઈ છે. ગીતાના તાત્પર્ય વિષે છાપાંઓ વગેરેમાં જૂના નવા શાસ્ત્રીઓ તથા પંડિતોના વાદવિવાદ પણ સારી પેઠે થયા છે. પણ એ બધાને લીધે પ્રત્યક્ષ નિષ્કામ કર્મને કંઈ વધારે જોર મળ્યું હોય એવો અનુભવ થયો નથી. શિલટું તેથી રત્નેશુભનું જોર માત્ર વધ્યું. મણુ ચર્ચા કરતાં કણુ આચરણ શ્રેષ્ઠ છે. 'પ્રભાતે મનીં રામ ચિંતીત જાવા' આ વાક્ય લખનારાનો ઉદ્દેશ એ નથી કે લોકો તે ગોખ્યા જ કરે, પણ પ્રભાતકાળે શિડીને રામનું ચિંતન કરે એ છે.

ગીતાનું રહસ્ય ગીતાના પુસ્તકમાં ઢાંકી રાખેલું નથી. તે ખુલ્લું છે. ભગવાન પોતે જ કહે છે કે મેં તે સૂચને કહ્યું છે. જેને આંખ હોય તે તે જોઈ શકે છે, એટલું તે સ્પષ્ટ છે. અને કદાચ તે ઢાંકેલું જ હોય તો તે ગીતાના પુસ્તકમાં તો ઢાંકેલું નથી જ. તે હૃદયની શુદ્ધિમાં ઢાંકેલું છે. આ શુદ્ધિના મોઢા આગળ દુર્વર્તનના પરચરોનો ઢગલો જામ્યો છે. તે દૂર કરીને અંદર જોવું જોઈએ. એને માટે મહેનત કરવી

પડશે. ગીતા 'કુરુક્ષેત્રમાં ક્ષત્રી છે. સંસ્કૃતમાં 'કુરુ'નો 'કર્મ' હર' એવો અર્થ થાય છે. કુરુક્ષેત્ર એટલે દર્મની ભૂમિ. આ દર્મની ભૂમિમાં ઉપર ગીતા કહેલી છે, અને ત્યાં જ મહેનતના ફાન વડે તે સાંભળવાની છે.

ધણને એમ લાગે છે કે મિશનરી શોડો જેમ બાઈબલની નકલો મફત વહેંચે છે, તેના ઉપર પ્રયત્નો કરતા ફરે છે, કેઈ સાંભળે કે ન સાંભળે, તેઓ પોતાની વાગ્ધારા ચાલુ જ રાખે છે, તેમ આપણે ગીતાની બાબતમાં કરવું જોઈએ. તો આપણા ધર્મનો પ્રચાર થશે. પણ આ માન્યતા કેવળ વહેંચે છે. મિશનરીઓએ જે બધું જ થોડો સાચો ધર્મપ્રચાર કર્યો છે તે તેમનામાંના કેટલાક સજ્જનોની સેવાનું ફળ છે. તેમનો બાકીનો બધો કેવળ દંબ છે. પણ આ દંબને પરિણામે તેમના કાર્યની દાનિ થઈ છે. તેમનું અનુકરણ કરવાથી આપણને કશો લાભ થવાનો નથી.

તેથી ગીતા-જન્યતાને દિવસે ગીતાના પ્રચારની બાજુ કલ્પના ઉપર બાગ ન આપતાં, પોતાને હાથે કંઈ પણ નિષ્કામ મેવા થાય એવો પ્રયત્ન કરવો. તેની સાથે જ બક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી યથાશક્તિ ગીતાનો થોડોક પાઠ કરવો. એ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

સંતોનો ભાગવત-ધર્મ

પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્ત થયેલા વિશ્વોદ્ધારક ભાગવત-ધર્મનો જયજયકાર હો ! પ્રત્યક્ષ ભગવાને ગીતા-મુખે ઉપદેશોક્તા દિવ્ય ભાગવત-ધર્મનો જયજયકાર હો ! પ્રહ્લાદ વગેરે પરમ ભાગવતોએ આપેલા પ્રેમાળ ભાગવત-ધર્મનો જયજયકાર હો !

ભાગવત-ધર્મ^૧ વૈદિક ધર્મનું મધુરમાં મધુર સ્વરૂપ છે. પણ આ ભાગવત-ધર્મની આપણા સંતોએ જે ‘મરાઠી’ એટલે કે સુલભ આવૃત્તિ કાઢી છે તેમાં તો મધુરતાની કમાલ કરી છે. સંતોના ભાગવત-ધર્મે મૂળના ભાગવત-ધર્મના માધુર્યમાં કાન્તિકારક ઉમેરો કર્યો છે.

ભાગવત-ધર્મ એટલે ‘પ્રભુ, ભક્ત અને નામ’નો ત્રિવેણીસંગમ. પ્રભુ સાધ્ય, ભક્ત સાધક, અને નામ સાધન. આ ત્રણેની કલ્પના કરીને સંતોએ માધુર્ય અને ઔચિત્યનો મુંદર મેળ સાધ્યો છે.

મૂળ ભાગવત-ધર્મની દેવની કલ્પના સાદી જ છે. તેની આસપાસ ગૂઢતાની જાળ જરાય પથરાયેલી નથી. પણ સંતોનો વિડોળા કેવળ સાદો જ નથી, તદ્દન બોળો પણ છે. એટલો બધો બોળો કે ‘વિડોળા’ કહેતાં ‘ઈટ ઉપર જીભેલો બોટ’ એમ કહીએ તોય ચાલે. પણ આ બોટે આજ સુધી જોટલા પથ્થર તાર્યા છે તેટલા તારવાનું બાગ્ય કોઈ પણ ‘સમ્યિદાનંદ’ને યા તો ‘નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત’ને પણ પ્રાપ્ત થયું નથી. અર્જુનના રથમાં

ખેડેતો દેવના સંતોની કૃપાથી પુંડલીકની ઈંટ ઉપર બિભો રહ્યો.^૧ સંતોની કૃપાથી યમુનાના કુંજવનમાં ગોપીઓને રાગદ્વિસ રાહ જોવાવનારો બેરુખંધ, ચંદ્રબાગાના રેતાળ પટમાં બકતોને મારે અટ્ટાવીસ યુગો મુધી રાહ જોતો બિભો રહ્યો.^૨ ત્રણે જીવનોને પેટમાં સંધરનારો પ્રભુ સંતોની કૃપાથી દેડ બંગીના ઓહમાં પડાયો.

આવી સંતકૃપાની કરામત છે. નેણે સાક્ષાત દેવને પંખ બહલી નાખ્યો. અને દેવ બદલાયાથી દુનિયાનો રંગ પળ પલટાઈ ગયો. પાડો-ઝાપિ,^૩ દેડ આદ-દેવ,^૪ ગધેડાને

૧. વિહીરવનમાં પુંડલીક નામનો એક માણસ રહેતો હતો. તે માતપિતાની બાંહે એકનિઝાથી મેવા કરતો. તે સેવાથી પ્રસન્ન થઈ બનવાન વિધ્ય તેને દર્શન આપવા પોતે પધાર્યા. પુંડલીક તો માતપિતાની સેવામાં પડેલાથેલો હતો તેથી વિધ્યનું સ્વાગત તે તરત કરી શક્યો નહિ અને તેણે બહરકારપણે વિધ્યને આશ્ન માટે એક ઈંટ ફેંજી. વિધ્ય તે ઈંટ ઉપર જ બિભો રહ્યો. તે ઉપરથી તેમનું નામ ઈંટ ઉપર બિભેલો વિકલ્પ (વીટ-ઉટ) એવું પડ્યું.

૨. પાડો-ઝાપિ : એક જ પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ બરેલો. એવું જ્ઞાનેશ્વર પૈઠલુના બ્રાહ્મણે આગળ એક વખત પ્રતિપાદન કર્યું. એટલે બ્રાહ્મણે 'ત્યારે આ પાડા પામે વેડ બોલાવ' એવું જ્ઞાનેશ્વરને આહવાન આપ્યું. જ્ઞાનેશ્વરે તે આહવાન સ્વીકારીને પાડાને મુખે વેડમંત્રનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. હતો એવી આનંદતા પ્રચલિત છે, તેને હૃદયીને આ હસ્યેષ છે.

૩. દેડ આદ-દેવ : પૈઠલુનિવાસી સંત એકનાથને ત્યાં તેમના પિતાનું આદ્દ હતું. તે દિવસે જરાબર આદ્દકાળ વખતે જ બૂખથી ટળવળતા કેટલાક દેડ એકનાથના ઘર આગળથી પસાર થતા હતા. તેમની કયા આવવાથી બ્રાહ્મણે માટે તૈયાર કરેલી રંગેઈ એકનાથે તેમને પિરસાવી દીધી.

ગંગા અપેલુ થાય,^૪ કુંભાર કુલગુરુ બને,^૫ વાણિયાને ત્યાં
વેદ અવતરે^૬ — એમ આખી સૃષ્ટિ ચૂમતકારમય બની ગઈ.

૪. ગધેડાને ગંગા અપેલુ થાય : એકનાથ કાશીયાત્રા કરીને
ગંગાજળ લઈને રામેશ્વર જતા હતા. રામેશ્વરની પાસે આંબતાં
રસ્તામાં એક ગધેડું તરસથી તરફડતું તાપમાં રેતી ઉપર આજોઠું
તેમણે જોયું. એટલે એકનાથને દયા આવી અને તેમણે પોતાની
પાસેનું ગંગાજળ ગધેડાને પાઈ દીધું. એ જોઈ તેમના સાથીઓ
ખૂબ ખિન્નયા અને એકનાથને કપકો આપી કહેવા લાગ્યા, ‘તમે તો
ગંગાજળ ખગાડી દીધું. તમારો ફેરો અફળ જવાનો. હવે રામેશ્વર
જઈને ગાનો અભિષેક કરશો?’ એકનાથે તેમને કહ્યું, ‘આ
ગધેડામાં પણ ઈશ્વર (રામેશ્વર) વસે છે. એટલે માનું પાણી કંઈ
એણે ગયું નથી.’

૫. કુંભાર કુલગુરુ : જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ વગેરે સંતોના
સુમહાસીન ગોરા કુંભાર નામના સંત મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયા. એક
વખત બધી સંતમંડળી બેઠી હતી ત્યારે તેમણે માટીનાં વાસણ
ધડવાના ટપલાથી ભેગા થયેલા સંતોનાં માથાં યાબડી ભેંયાં.
નામદેવે ચીસ પાડી એટલે ગોરાએ કહ્યું કે આ માટણું કાચું છે—
એટલે કે આનામાં સંતપણું હજી દદ થયેલું નથી. તેથી સંતોના
પરીક્ષક તરીકે ગોરા કુંભારને અહીં કુંભાર કુલગુરુ કલા છે ગોરા
કુંભાર હંમરે સૌથી મોટા હતા.

ગોરાના જ્યારે માટી ચૂંદતા ત્યારે વિઠોળા પોતે આવીને
તેમને મદદ કરતા, એવી તેમને વિષે સંતોમાં માન્યતા છે.

૬. વાણિયાને ત્યાં વેદ : મહારાષ્ટ્રીય સંત તુકારામ વૈસ્વ-
વૃત્તિથી પોતાનું શુજરાન ચલાવતા, પણ તેમની વાણીમાં વેદનાં
વચનો સદેજ આવી જતાં. તેથી તેમની વાણી વેદવાણી સાથે
સરખાવવામાં આવે છે. તેને હિંદોશીને આ કહ્યું છે. —અનુવાદક

જેવો સતોનો દેવ તેવો જ તેમનો બકલ. સાર સીધો, સંસારમાં રહેનો દોષો છતાં શુદ્ધ ચિત્તવાળો, દાગી મજૂરી કરનારો, પ્રેમાળ, નિર્બાપ, સ્પષ્ટવક્તા, સાર ભોટ દોષ તોય દેવના દાયમાં રમનારો—એવો બકલ સતોએ કહેવો છે. બકલો વિગે જોડોના મનમાં રહેલો દાઉ સતોએ તદ્દન કાઢી નાખ્યો. તેમજા જેટલે 'સેવાટ્તિવાળો મજૂર' એવી બધાને સહેલાઈથી સમજાય અને અનુકરણ કરવાને સુલભ એવી વ્યાખ્યા થઈ. પણ તેથી કરીને દેવને એક નવી જ મુશ્કેલી ઝીલી થઈ. તેને આપતું નૈવેદ્ય મળતું બંધ થયું. નૈવેદ્યની સાથે મજૂરીમાંથી પણ બાગ લેવાનું માથે આવી પડ્યું. જનાબાઈને ત્યાં જાણી જાણવામાં મદદ કરે તો જ નૈવેદ્યની વાનગી આપવા મળે. જોગ કુંબાળની માટી ગૂંદી આપે ત્યારે જ દૂધના ઢોરાનાં દર્શન થાય. નહિ તો નૈવેદ્ય બંધ. પહેલાં યોગાબ્યાસનું ચલણ હતું; ત્યારે ક્ષીરસાગર ઉપર યોગનિદ્રામાં ધોરના પડયા રહેવાની સારી સમયડ હતી. પણ હવે યોગાબ્યાસને દેશણે જાન મહેનતનું, મજૂરીનું, શરીરકષ્ટનું ચલણ થઈ થયું છે. તેથી કરીને તેણે નૈવેદ્ય મળવાની સમયડ રહી નહિ. પણ હવે મળતા નૈવેદ્યો સ્વાદ પણ વધ્યો. પગતી મજૂરી ક્યાં પછી મળેલું નૈવેદ્ય દેવ હવે પ્રેમપૂર્વક ખાવા લાગ્યો.

દેવને ગબરાઈ જવાનું કરું ખાસ કાળજી ન હતું. સતો આટલે મુંઘી વાત લાવશે એવી સ્પષ્ટ નહિ તોય ઝાંખી કહવાના તેને હોવી જ જોઈએ. એટલા માટે જ ભાગવન-ધર્મની જૂની આદત્તિ વખતે તેણે મજૂરીનો થોડોધણો અભ્યાસ કરી લીધો હોવો જોઈએ. માથો સાચવતી. કાદ સાફ કરતી, એનાં પત્રાળાં ઉપાડવાં, થોડાને ખરેરો કરવો. વગેરે ધણાં કામો

તેણે કરી બેઠાં હતાં. પણ સતોએ એ તેનો હંમેશનો કાર્યક્રમ બનાવી દીધો—એટલું વિશેષ.

દેવ અને ભક્ત એ બેને બેડનારો સાંધો તે નામ. નામ ખરું, પણ કેનું? આ પ્રશ્ન વૈદિક કાળથી પુછાતો આવ્યો છે. ‘કસ્ય વયં મનામહે ચાહ નામ’—કેના મધુર નામનું અમે ચિન્તન કરીએ? આને સતોનો જવાબ એ છે કે દેવ અને ભક્ત એ બેના નામનું ચિન્તન કરવું. તેમાંય પ્રથમ ભક્તના નામનું કરવું. દેવાને કોરે મૂકીને ભક્તોની પૂજા પ્રથમ કરવી જોઈએ, એવી સતોના ભાગવત-ધર્મની પહેલી કલમ છે! આમાં મધુર ઔચિત્ય રહેલું છે. જે ન્યાયથી ‘સત્ત્વિદાનંદ’ કરતાં ઈટ ઉપરની મૂર્તિ (વિકૃત્તની મૂર્તિ) શ્રેષ્ઠ હરી તે જ ન્યાયથી ઈટ ઉપરની મૂર્તિ કરતાં ઈટ સામેની મૂર્તિ શ્રેષ્ઠ કેમ નહિ?

‘આનંદા તુકારામ’ (જ્ઞાનેશ્વર તુકારામ)ની ધૂનમાં જે જાડુ છે તે ‘વિઠોબા રખુબાઈ’માં છે ખરો!

આપાઢી એકાદશીના પવિત્ર સ્વિસેને નિમિત્તે ભાગવત-ધર્મ વિષે સહેજે સૂત્રી આવેલા બે વિચાર લખી કાઢ્યા. તે દેવને ચરણે અર્પણ કરી નિવૃત્ત થાઉં છું.

એક પત્ર

શિ.—

અવશિષ્ટ માહિતીથી બહેનો તારો કાગળ વાંચી ચક્રો. તેમાં પણ ખામ કરીને ત્યાંનાં વરસાદપાણી ખેતી વિગે માહિતી અવશિષ્ટ અને કાગળપૂર્વક લખેલી સાબિમાન આનંદ થયો. ખરું જોનાં એમાં અભિમા આનંદ લાગવાને કશું જ કામ ન હોવું જોઈએ. કે માણસના જીવનને જે વસ્તુ હિપર મુખ્ય આધાર તે માહિતી રાખવી એ તેનું કર્તવ્ય જ છે. પણ આજ જીવનની રચના કૃત્રિમ થયાથી અને કેળવણીનું વક્ષણ પદ કૃત્રિમતાને પોતે એવું જ ગ્રહેવાથી બચ્ચાને આ જાતની માહિતી ગામવાની જવાબદારીનું બાન જ નથી. એક તરફ લીલા સૂકા દુકાળને લીધે ખેડૂત સાથે નિરાશ થયેલા હોય અને આપણને ખગર સરખી ન હોય — સદાનુભૂતિ તો આવી રહી એવી આપણી જવાબદારી રિયનિ છે. આ રિયનિ બદલાયા નિ અવગતની આગા રાખવી રૂથા છે. જાતમહેનત કરી વેડનારી મરીબ જનતાના આત્મા સાથે આપણે આત્મા બ જોડે જોઈએ. આવી રીતે કચરે આપણે આત્મા દિ નારાયણના આત્મા સાથે સમરસ થશે ત્યારે જ પુંડલી

કાળે જેમ પરજાલ દોડી આવ્યું^૧ તેમ સ્વરાજ પણ આપણે માટે દોડતું આવશે. આપણને સ્વરાજની વાટ નહિ જોવી પડે, પણ સ્વરાજ આપણી વાટ જોશે. -

તને આજે કાગળનો અર્ધા કરતાં વધારે ભાગ વરસાદની માહિતી આપવામાં રોકવાનું મન થાય છે, પણ એક કાળે તારી કેવી સ્થિતિ હતી? 'મૃગ તો કારો જ ગયો; આદ્રાં પણ ખેડાં; છતાં હજી વરસાદનું નામ ન મળે. ખેડૂતની નજર એકસરખી આકાશ તરફ ચોંટેલી છે. હજી પ્રભુની કૃપા થતી નથી; વરસાદનું ટીપુ સરખુંય ન મળે. તેથી કરીને બિચારાઓની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં બહાર પડવા માંડ્યાં છે.' — પણ તેની તને કલ્પના સરખી પણ હતી? મને પણ તેની કંઈ કલ્પના હતી? આપણુ જન્મેની સરખી જ દશા હતી. આજે તને વરસાદની માહિતી લખવાનું મન થયુ, અને આજે જ મને તે વાંચવાનું પણ મન થયુ. અગાઉ તેં પણ આવી માહિતી લખી ન હોત, અને મને પણ તે વાંચવાનું ભાગ્યે જ મન થાત. આ ફેરફાર શાને લીધે થયો? કઈ જનદુર્ઘ લાકડીને લીધે આપણા વિચારોમાં આટલું અજાણ પગિર્તન થવા પામ્યું? આ જનદુર્ઘ લાકડી તે 'રંદિયો'.

ખેડૂતનું જીવન અત્યંત પવિત્ર જીવન છે. કારણ તેનો ઈશ્વર સાથે ડગલે ને પગલે સંબંધ આવે છે. વરસાદ વખતસર પડે, ન પડે, ઘણો વધારેપડતો પડે, અથવા તો બિલકુલ ન પડે, તો તેને ઈશ્વરની ક્રુણાની યાચના કર્યો વિના બીજો ઉપાય રહેતો નથી. હજા, કરમ, દાનગરુ, બિયાં, જમીન વગેરે માણસના

દાયની વસ્તુઓની જેમ જ નડકો, પવન, વરસાદ, ઝાકળ વગેરે કેવળ ઇશ્વરી કૃપાને પરિણામે જ પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુઓની સાથે પણ ખેડૂતના જીવનમાં અત્યક્ષ અને સ્પષ્ટ સંબંધ આવે છે. શ્રીગંગાભિનના દાખલામાં જેમ હંમેશ અવ્યક્તની સાથે સંબંધ દેવાનો જ, (આ દાખલો તું સમજી શકે, તારા નિત્યના વ્યવમાપનો છે એમ જાણી, મેં જાણીજોઈને આપ્યો છે.) તે જ પ્રમાણે ખેડૂતના જીવનની સ્થિતિ છે. તેનો કોઈ પણ અંદાજ અધૂરો જ દેવાનો. હું એકલો મારી જાને કોઈ કામ ચોક્કસ પાર પાડીશ જ, એ વાત જ તેને માટે અસંકલ્પ. 'પ્રભુની કૃપા હશે તો' એ સાંકેતિક વાક્ય હંમેશ અધ્યાહાર માની જ લેવાનું. કોઈ પણ જાનના જીવનમાંથી આ વાક્ય બાદ કરી શકાય તેમ નથી. પણ ખેડૂતના જીવનમાં તેની ફરેરોજ પ્રતીતિ થાય છે. જમીન ખેડવા વિના કશું જ ન થઈ શકે. પણ ખેડીને પશુ કંઈક પાકશે જ એવી ખાતરી આપી શકાય નહિ. તેનું જીવન તો આખું પુરુષાર્થથી ભરેલું, પણ 'પ્રભુની કૃપા થશે તો' એ વાક્ય તે પુરુષાર્થના માથા ઉપર નક્કવારની જેમ હંમેશ ઝંઝૂમતુ જ હોય. ખેડૂતનું જીવન એટલે નર પ્રયત્નવાદનું શિક્ષણ.

તેથી આપણા પ્રાચીન ઋષિઓને ખેતી માટે ખૂબ પ્રેમ હતો. વેદમાં તો ખેતી કરવા બાજન સ્પષ્ટ આજ્ઞા જ કરવામાં આવી છે. તે સુંદર, ખ્યાનમા રાખવા જેવી છે.

ઋષિર્મા લીલ્યઃ કૃષિમિત્કૃપસ્ય ।

વિત્તે રમસ્ય વહુ મન્યમાનઃ ॥

‘ઇદ્રિયોની રમનો મા રમના. ખેતી જ કરો. ખેતી કરીને જે કંઈ થોડું પ્રાપ્ત થાય તે જ ધારું માનીને આનંદ

માનો. — ‘ઇન્દ્રિયોની રમતો આ રમતા’ એ વાક્ય વાંચી
 ગીતાનાં પાપમય જીવન ગાળનાર (‘અઘાયુ’) માણસને ઇન્દ્રિયોની
 રમતો રમનારો (‘ઇન્દ્રિયાસમ’) કહેલો છે તે તને યાદ આવ્યા વિના
 નહિ રહે. ખેતી જેવું કંઈ પણ શારીરિક શ્રમનું કામ કર્યા
 વિના જીવવું એ ઇન્દ્રિયોની આળસપાળ કરવા જેવું છે, એવો
 વેદિક ઋષિઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દેખાય છે. ખેતીમાં શરીરને
 સારી પેટે કસરત મળતી હોવાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સ્વાભાવિક
 બને છે એ તો ખરું જ; પણ એ ઉપરાંત ખેતીમાં ઇન્દ્રિ-
 નિગ્રહને અનુકૂળ એવો બીજો મુદ્દો ઋષિઓએ જોયો છે.
 અને તે એ કે ખેતીમાં હઠગામ્બિર પૈસો મેળવી આપવાની
 શક્યતા નથી. કૃષિદેવતા પાસે ‘પોટા પુરતે ઢેઠે । માગે
 લઈ નાહી, લઈ નાહી’ (પેટપૂરતુ મને આપ, હું એથી વધારે
 કંઈ નારી પાસે માગતો નથી.) એવી વધારે માગી જ શકાય
 નહિ. તેથી ખેતી કરીને જે કંઈ થોડુંકાણું મળે તેમાં જ
 આનંદ માનવો એવી ઋષિઓની શિખામણ છે. એટલે એ
 રીતે પણ ખેતી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ માટે સાધનરૂપ બને છે. ઉપરાંત
 ખેતીમાંથી મળેલું ‘થોડું’ પણ ‘બહુ’ છે. કારણ તે થોડું
 હોય તોય નવું પેદા કરેલું છે. જીવિ વેચવાના વ્યવસાય કરીને
 ધનના હઠગા બેગા કરીએ તોય તેમાં કરી નવી કમાઈ નથી
 હોતી. તેમાં દ્રવ્યનું કેવળ સ્થાનાંતર છે. તે વડે એક કાથળા ભરીએ
 તો તેથી બીજી કાથળા ખાલી કરવા ઉપરાંત દુનિયાની સમૃદ્ધિમાં
 કશો વધારો થતો નથી. પણ ખેડૂતની કમાણીના દરેક કણમાં
 પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીનો નિવાસ છે. લક્ષ્મી જુદી, પૈસો જુદો. પૈસો
 નો ચારીથી મળે છે, લૂંટથી મળે છે, સદ્ગામીથી મળે છે,
 લજાડીથી મળે છે, વાકપાંડિત્ય કરવાથી મળે છે, ડંડાથી

મળે છે, નોપોથી મળે છે, દૂધડોથી મળે છે, રાગ્નના સિક્કાથી પણ મળે છે. અને નથી શાથી મળી શકેનો ?

પણ લક્ષ્મીનો એક દણ પણ મેળવવાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ પંડિતની વાચાળતામાં નથી, કોઈ પણ માંડના દંડમાં નથી, અથવા તો કોઈ પણ રાગ્નદાન્તેશ્વરના સિક્કામાં નથી. વિષ્ણુની કૃપાનો વરસાદ પડે ત્યારે જ લક્ષ્મી પ્રગટ થાય. પણ ખેડૂતના પ્રયત્નનું દળ ચાડ્યા વિના વિષ્ણુની કૃપા સંભવતી જ નથી. શરીરમાંથી પરસેવાની ધારા વહેવડાવીને જ વસ્ત્રાની ધારાની વાટ જોવાય. 'ચક્ષાદ મવતિ પર્જન્યઃ' એનો અર્થ આ જ. તેથી જ્યાં ખેડૂતનો યત્ન, અને જ્યાં વિષ્ણુની કૃપાનો વરસાદ, ત્યાં જ લક્ષ્મીદેવીનો નિવાસ હોઈ શકે.

ઋષિઓના મનમાં ખેતી માટે બારે પ્રેમ હતો તેને લીધે ખેતીની દૃઢસૌક્યની દેવતા જે બળદ તેને વિશે તેમના મનમાં ખૂબ માન હતું. આજે જો કોઈને 'તું માણસોમાંનો બળદ છે' એમ કહીએ તો તેને શું થશે ? પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને મોટા પ્રેમથી 'પૂરુષાર્થ' એ પદ્ધતિ અર્પણ કરેલી છે. 'ઋષભ' (બળદ) અને 'ઋષિ' એ બંને શબ્દો મૂળમાં લગભગ સરખા જ અર્થના છે. બન્નેમાં 'ઋષ' એ જ ધાતુ છે. ઋષભ હજીની આગળ ચાલે, અને ઋષિ હજીની પાછળ ચાલે, એટલે જ એ બેમાં તફાવત. માણસોનાં 'બળદ' અર્થ-વાચક નામ પાડવામાં આવતાં. દાખલા તરીકે જીનોના મોવીસ તીર્થંકરોમાંના પહેલા તીર્થંકર 'ઋષભ-દેવ' એટલે બળદ મદારાજ. કારુણ્યાવતાર આદ્યમુનિ 'ગૌતમ બુદ્ધ' એટલે જતમેશે મજ્જીમ બળદ. વૈદિકે ઋષિ 'ગૌતમ' તથા ન્યાયશાસ્ત્રકાર ગૌતમ એ પણ એ જ જાતના પ્રાણી. પૃથ્વી ઉપરની કૃષિ-

દેવતા તે બળદ, અને સ્વર્ગમાંની કૃપિદેવતા તે પર્જન્ય. તેથી બનેને વૃષભ જ કહેલા છે. વૃષભ એટલે વરસાદ વરસાવનારો. વરસાદ એક પક્ષે ખાતર વગેરેનો અને બીજો પક્ષે પાણીનો. મહાભારતમાં વૈદિક ધર્મને બળદની ઉપમા આપીને, કૃતયુગમાં આ ધર્મરૂપ બળદના ચારે પગ સાબૂત હોય છે, ત્રેતાયુગમાં ત્રણ, દ્વાપરમાં બે અને કલિયુગમાં ફક્ત એક જ પગ સાબૂત હોય છે, એવું તેનું વર્ણન કરેલું છે. (ત્રેતા શબ્દનો ત્રણની સાથે, અને દ્વાપર શબ્દનો બેની સાથે જોવો સંબંધ છે, તેવો જ કૃત શબ્દનો મૂળમાં ચાર સાથે સંબંધ હશે એમ લાગે છે. ક્રે'ય 'ક્રોત્ર' એટલે ચાર. અંગ્રેજી 'ક્રેવાર્ટર' એટલે ચોથો ભાગ. એનું મૂળ કૃત હોવાનો સંભવ છે.) ઓંકારનો મહિમા ગાતાં ઉપનિષદોમાં તેને 'વેદોમાંનો બળદ' એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. હાલનો 'પોળા'નો તહેવાર વૈદિક ઋષિઓના મનમાં બળદ માટે જે ભારે માન હતો તેનો માત્ર એક રડચોખડચો અવશેષ છે.

બળદ માટે જે આદર માન, તો તેને જન્મ આપનાર ગાય વિગે તેમને શું લાગતું હશે? ગાયના શરીરમાં બધી દેવતાઓનું એકત્ર દર્શન ઋષિઓની દિવ્ય દષ્ટિને થતું. ગાયને ઉપમા ગાયની જ આપી શકાય. ગાયનું બધું જ પવિત્ર: સ્પર્શ પવિત્ર, દર્શન પવિત્ર, સ્પર્શ તો પરમ પવિત્ર. ગોમયથી તો દેવાલય લીંપાય. ગોમૂત્ર ગ્રાહન કરી પાપ ધોઈ નાંખાય.

• શ્રાવણ વદ ૩૦ (કેટલેક ઠેકાણે ભાદ્રપદ વદ ૩૦) ને દિવસે મહારાષ્ટ્રમાં બળદની પૂજા થાય છે. તેમ જ સાંજે તેમનું સરથસ કાઢવામાં આવે છે. એને અંગે હવે ક્યાંક બળદોની શરતો પણ ગોઠવવામાં આવે છે. (પોળ એટલે સાંઠ કે આખલો.)

ગાયત્રી ગોપાળમાં બેસીને સંધ્યાપાસના કરાય. ગાયના દ્વધનું નૈવેદ્ય દેવ આગળ ધરાય. ગાયના ઘીના દીવાથી દેવની આરતી કરાય. ઋષિઓના મનમાં ગાય માટે પૂજ્યભાવ હતો તેનો પારસો મારી જેમ તને પણ મળેતો છે; એટલે વધારે લખતો નથી. પણ આ પૂજ્યભાવ કૃતિમાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય તે યોગ્ય વિચારપૂર્વક દરાવવું જોઈએ. હાલ ગાયત્રી નો દુર્દશા આપણે હાથે યાપ્ય છે તે કેવી રીતે અધ દરી મકાપ એ સવાસનો ગ્રંથો અખ્યાસ કરી ઉકેલ આણવો જોઈએ. ગાયત્રી પુલના કરી શકાય તો તે માનની સાથે જ. પણ તેમાંય શ્રેષ્ઠ કોણ એ તો એક પેશો ગોપાળ-કૃષ્ણ જ કહી શકે.

અને એ ગોપાળ-કૃષ્ણ પણ કોણ છે? ગોપાળ એટલે ગાયો રાખનારો એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ કૃષ્ણ કોણ? 'કૃષિ' કરનારો તે 'કૃષ્ણ'. કૃષિ (ખેતી) કરનાર માણસ ટાકનડકામાં મહેનત કરતો હોય છે તેથી તેના શરીરનો વર્ણ કાળો અથવા શામળો બને છે. તે ઉપરથી જ કૃષ્ણ એટલે કાળો અથવા શામળો એ અર્થ આવ્યો. મનુરોનો પરમેશ્વર કાળો જ હોય. ગૌતમવર્ણ દેખાવડા દેવ મનુરો ક્યાંથી લાવે? મેઘરાત્નની કુરુણા તરફ જોઈને મહાય મીટ માંડીને બેસવું પડે છે તેઓ 'મેઘસ્વામ' દેવની કૃપના કરે એ જ સ્વાભાવિક છે.

આપણે મૂળ વગ્સાદપાણીની દક્ષીણથી શરૂઆત કરી. પછી કૃષિનું મહત્ત્વ નિપાત્યું. તે પછી ઋષિઓનાં દર્શન કરી ઋષ્યભદ્રેવની પૂજા કરી. આખરે ગોમાનાનો જ્યજ્ઞયજ્ઞ કરના ગોપાળકૃષ્ણના ચરણ ધર્મા હવે ક્યાં જઈશું? દેવની મુલાકાત લીધા પછી ક્યાંય જવાનું બાકી રહેતું નથી. પણ કદાચ બાકી રહેતું જ હોય તો હવે કામળ ખુબ લગાવો છે એ બાન

ઉપર' આવવાનું બાકી રહ્યું. અને એક વાર એ બાન ઉપર આવ્યા પછી આટોપી લેવું જ લેઈએ.

તારા કામગીરી પ્રતિયોગી જવાબ લખવો એટલે આ તરફનાં વરસાદપાણી અને ખેતી કસ્યાદિના સમાચાર જણાવવા લેઈતા હતા. પણ આ કામગીરીમાં તો તેમ કરવું દલે શક્ય નથી.

ખેતી વિશે માલિતી રાખવી યા તો ખેડૂન વિશે માનસિક સદાનુભૂતિ રાખવી એ તો જરૂરનું છે જ. પણ ખેડૂનની જેમ શારીરિક શ્રમનું કામ પણ થોડુંધણું કરવું જરૂરનું છે. જેને પ્રત્યક્ષ ખેતરમાં કામ કરવાની સગવડ ને સમય હોય તેણે તો તે કરવું જ. પણ મજૂરીના ગૃહીય પ્રતિનિધિ તરીકે, અને ખેડૂનના નવગણના વખતના એકના એક ધંધા તરીકે, દરેરાજ ઓછામાં ઓછા અર્ધો કલાક રેલિયાની ઉપાસના જેમનાથી બની શકે તે બધાએ કરવી જોઈએ. આ ઉપાસના નિરપવાદ ચલાવવા આજન સુધી આપી આ કામગીરી પૂરો કરું છું.

ત્રણ મુદ્દા

કોઈ પણ કામ વ્યવસ્થિતપણે પાર પાડવું હોય તો તે માટે ત્રણ વસ્તુ આવશ્યક છે. પહેલી વસ્તુ એ કે તે કામ અંગેનો સંપૂર્ણ વેગ સાધવો જોઈએ. પરીક્ષામાં જે સવાલો પૂછવામાં આવે છે તેમના જવાબ નક્કી કરેલા સમયની અંદર લખાઈ ગયેલા જોઈએ એવો નિયમ હોય છે. તેમાં આ જ મહત્વનો મુદ્દો રહેલો છે. અમુક માઈલ કૂચ કરીને જવાનું છે એટલે જ સવાસ લઈને આગળ નથી હોતો. પણ અમુક સમયની અંદર અમુક માઈલ જવાનું છે એવો આંધી મુદ્દનો પ્રશ્ન લઈને આગળ હોય છે. જે વાત લઈને તે જ વાત ઓછાવતા પ્રમાણમાં રોજબરોજના વ્યવહારનાં બધાં જ કાર્યોને લાગુ પડે છે કોઈ રસોઈ કરનાર માણસ રસોઈ સરસ બનાવે છે, પણ પાંચ માણસની રસોઈ બનાવતાં તેને જે પાંચ કલાક થતા હોય તો તેનું રસોઈ બનાવવું નકામું છે. કામના પ્રવાહમાં માણસ સમાયેલો છે તેથી તે પ્રવાહનો તાલ જોઈને માણસે બધાં કામો કરવાનાં હોય છે. તેથી વેગ સાધવો એ કામનો એક આવશ્યક મુદ્દો છે.

બીજો મુદ્દો તે કામમાં સફાઈ કે વ્યવસ્થિતપણું વિધેતો છે. લઈને જ દાખલો લઈએ તો અમુક માઈલ કૂચ અમુક વખતમાં કરવાની એ તો ખરું જ; પણ આ કૂચ કરવાનું કામ

વ્યવસ્થિતપણે, બરાબર લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે, તાલ સાચવીને થવું જોઈએ. પાંચ પાંચની કે ચાર ચારની જેવી દારો નક્કી કરેલી હોય તેવી દારોમાં ચાલવું જોઈએ. અધાનાં પગલાં એકસાથે સરખાં પડવાં જોઈએ. કોઈ આગળ પાછળ થાય તે ન ચાહે. આમ થાય તો જ તે કૂચ કરી કામની. કામમાંની મુંદરતા ન સધાય તો કામ ક્યું ન ક્યું સરખું જ. પીંદારા જેવા હુલ્લડખોરોનું ટોણું અને લશ્કર એ એમાં શું અંતર છે તે દિદુરનાનના ધનિદાસ ઉપરથી સારી પેઠે દેખાઈ આવે છે. મુંદરતા અથવા વ્યવસ્થિતપણું એ ગુણ કામમાં બળ્યાથી, દૂધમાં સાકર નાખ્યા પ્રમાણે, કામ દીપી નીકળે છે; અને આ ગુણ જેમાં ન હોય તે કામ એટલે ખાંડ વિનાનું એકલું દૂધ, એમ નથી. મુંદરતા વિનાનું કામ તે કામ જ નથી. તેની સરખામણી તો દૂધમાં કુદરતી રીતે જે ખાંડ હોય છે તે કાઢી લીધા પછી બેરવાદ થયેલા દૂધની સાથે કરાય. એટલે મુંદરતા એ કામનું શોભાનું દીકું નથી પણ કામનું પ્રત્યક્ષ કપાળ જ છે. જે કામમાં વ્યવસ્થિતપણું નથી તે કામ ફૂટેલા કપાળ જેવું છે. મુંદરતા એ કામની કેવળ શોભા નથી પણ તે કામનો ગાભો છે. ‘ત્યાંચે ગઢાં માઢ અસો નસો’ (તેના ગળામાં દાર હો કે ન હો) એમાંનો આ કંઈ ઐત્તિહાસિક ગુણ નથી, પણ આવશ્યક ગુણ છે.

કામમાં જેમ વેગ જોઈએ, વ્યવસ્થિતપણું જોઈએ, તેમ તેની સાથે જ ત્રીજું વસ્તુ તે જ્ઞાન જોઈએ. જ્ઞાનવિહીન કર્મમાં મુક્તિ નથી એમ જે કહેવાય છે તે અક્ષરેઅક્ષર સાચું છે. લશ્કરે નક્કી કરેલી ઝડપથી ને પૂરેપૂરા વ્યવસ્થિતપણાથી કૂચ કરી હોય, અને ભલે તે દરાવેલે વખતે તેણે પૂરી પણ કરી હોય;

પણ તે તે નિયોજિત સ્થળે ન પહોંચ્યું હોય તો ? સમગ્રજીવ-
પૂર્વક કામ ન કર્યું હોય તો આવી દયા થાય છે. બરાબર
નકશા આંકીને, રસ્તામાં વર્ગોંક કર્યાં કર્યાં છે અને તેને કેવી
રીતે અને કયારે પહોંચી શકાય તે નક્કી કરીને તે પ્રમાણે
ધૂમ કરવી જોઈએ. આ મુદ્દો એટલો સ્પષ્ટ છે કે તેનું વધુ
વિવરણ કરવાની જાગ્રે જ જરૂર હોય.

કોઈ પણ કામનાં આ ત્રણ આવશ્યક અંગો છે. કામ
સમગ્રજીવપૂર્વક કરવું જોઈએ, વ્યવસ્થિતપણે કરવું જોઈએ,
અમુક જડપથી કરવું જોઈએ. આ ત્રણેયું સિદ્ધ થયા
એટલે કામ આવડ્યું કહેવાય. દાખલા તરીકે, લખનાં કયારે
આવડ્યું કહેવાય ? જડપથી એકે દાસે લખતાં આવડતું
જોઈએ; ઘાટોલેં સરલેં મોકલેં (ગોળ, સરળ અને છુટું) એમ
મુદર રીતે લખનાં આવડતું જોઈએ. આટલું આવડે એટલે
લખનાં આવડ્યું કહેવાય. શીઘ્રલેખન એ લેખનમાંનું 'કર્મ',
મુદર લેખન એ 'ભક્તિ', અને શુદ્ધ લેખન એ 'જ્ઞાન' એમ
ગીતાની ભાષામાં કહી શકાય. આ ત્રણેનો 'યોગ' સાધવો
એ જ કામ કરવાની હથોટી અથવા તો ખૂબી. યોગઃ કર્મણુ
કૌશલમ્ ।

અને આનું જ નામ 'સચ્ચિદાનંદ'નું સ્મરણ. કારણ
કામમાંનો વેગ એટલે જ 'સત્'. કામની સાથે જે ટક્કર ઝીલે
તે જ ટકી શકે. તેમ ન કરી શકે તે ન ટકે. તેથી જે
કામમાં વેગ નથી તે 'અસત્'. સમગ્રજીવપૂર્વક કામ કરવું તેને
ચિત્ત કહી શકાય. કારણ કામમાંનું જ્ઞાન મધુ એટલે ચેતના
જ, મર્ધ જાણવી. અને વ્યવસ્થિતપણું એ કામમાં રહેલો
'આનંદ' છે એ કહેવાની તો જાગ્રે જ જરૂર હોઈ શકે.

જૂનો રોગ

અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરનારા લોકો એવી દલીલ કરે છે કે એ તો જૂના વખતથી ચાલતી આવી છે. ખરું જોનાં આવી દલીલ જ કેવી રીતે થઈ શકે છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જૂની થાપણ સાચવવી એ કર્તવ્ય ખરું. પણ સાચવવામાં વધારવા છૂણોદ્ધાર કરવા જેવી અનેક વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. જૂનું ઘર રૂપાણું માન્યુ એટલે તેમાં રહેલા ઊંદર કે કોળનાં દર પણ રૂપાળાં થયાં કે શું? પેટનું છાતું ખાતું હોય તેથી શું પેટનો રોગ પણ ખારો ગણાય? અને તેમાંય વળી રોગ જૂનો હોય તો તેને માટે શો ઇલાજ કરાય? છૂણોદ્ધારને પણ આડે આવતી આ છૂણું-બકિતને શું કહેવું? પ્રત્યક્ષ ઉપનિષદોના ઋષિઓએ યાન્યસ્માકં મુચરિતામિ । તામિ સ્વયોપાસ્યામિ । નો ફતરાણિ । — અમારાં જે સારાં કૃત્યો હોય તેનું અનુકરણ તમે કરજો, બીજાં કૃત્યોનું અનુકરણ મા કરતા. આમ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરેલી હોવા છતાં, તે આજ્ઞાનો છડેચોક ભંગ કરીને આપણે આપણી વિવેકબુદ્ધિ કારે મૂકીએ, અને ઊલટું તેમ કરવામાં જ આપણે તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરીએ છીએ એમ માનીએ, એમાં આત્મવંચના સિવાય બીજું શું છે?

તેમાંય વળી ‘બુતે ભાગવતનો આધાર’ ટાંકવા જેવો બનાવ જ્યારે બને છે ત્યારે તો આ આત્મવંચનાની હદ

આવે છે. કહે છે કે અરૂપસ્થનાને આદિષ્ટદરાચાર્યનો આધાર છે! એટલે કે અદ્વૈતના મિદાન્નનું પ્રતિષાદન કરવું એ જોમનું ઇચ્છન-કાર્ય' હતું, તેમનો આધાર આ 'અમંગલ ગત્રીય બેગબેદ-બ્રમને'! સત્તોનો આધાર તેવો હોય તો તેમના ઉત્તરચરિત્રમાંથી લેવાનો હોય છે; પૂર્વચરિત્રમાંથી લેવાનો હોતો નથી. શંકરાચાર્યના ચરિત્રમાં જે ચાંડાળની વાત આવે છે તે તેમના પૂર્વચરિત્રમાંની છે. અને આધારે જે અરૂપસ્થના માન્ય હરાવાય તો વાઙ્મીકિના પૂર્વચરિત્રને આધારે બ્રહ્મદત્તા પણ માન્ય હશે' અને શુ માન્ય નહિ હરાવી શકાય? કારણ, સાધુ થયો તોય સાધુત્વની યોગ્યતા ગ્રામ થતા પહેલાં તે સાધુ નથી જ હોતો. તે વખતના તેના ચરિત્રમાં ગમે તે મળી શકે. તેથી જ 'ઋષિનુ કૃષ્ણ જોવુ નહિ' એવી કહેવત પડી છે. જોવુ જ હોય તો તેનું ઉત્તરચરિત્ર જોવુ, અને તે પણ વિવેક કાયમ રાખીને. પણ પૂર્વચરિત્ર જોવામાં શા લાભ?

શંકરાચાર્યના ચરિત્રમાં જે ચાંડાળની વાત આવે છે તે નીચે મુજબ છે : આચાર્ય એક વખત કાશી જતા હતા ત્યારે ગ્નાત્માં સામેથી એક ચાંડાળને આવતો તેમણે જોયો. તેમણે તેને દૂર ખસવા કહ્યું. ત્યારે તે ચાંડાળે તેમને પૂછ્યું, 'મદારાજ, આપના અજમય શરીરથી મારા અજમય શરીરને આપ દૂર કરવા છપ્પો છો કે આપમાં રહેલા ચૈતન્યથી મારામાં વસના ચૈતન્યને દૂર કરવા છપ્પો છો?' "કોઈ પણ માણસનો દેહ જો, તે દેખીતી રીતે જ 'અદૃશ્યો ગાડવો' હોય છે. અને આત્મા તો સર્વત્ર એક જ છે, અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે. આવી ચિન્તિમાં અરૂપસ્થ કોણ અને કેને મારે?" આવો તેના પ્રશ્નનો બાવાર્થ હતો. પણ આટલું કહીને તે થોભ્યો નહિ. તેણે

આચાર્યની ઝાટકણી આગળ ચલાવી : ‘ મંગાજળમાંનો ચંદ્ર (ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ) અને અમારા તળાવમાંનો ચાંદો એ બેમાં કંઈ ફેર છે શું ? સુવર્ણકલશમાંનું આકાશ અને માટીના માટલામાંનું આકાશ એ બેમાં કંઈ અંતર છે શું ? બધે એક જ આત્મા છે ને ? તો પછી આ બ્રાહ્મણ અને આ ચાંડાળ એવો બેદબ્રમ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ? વિપ્રોડયં શ્વપ્તોડયમિત્યપિ મહાન્ કોડયં વિમેદબ્રમઃ ।’ ઝાટકી ઝાટકણી થયા પછી આચાર્યના કાન તો શું પણ આંખ પણ સાફ બિઘડી. અને નમ્રભાવે તેને નમસ્કાર કરી તેઓ બોલ્યા, ‘ આપના જેવો માણસ, પછી તે બંને ચાંડાળ હો કે બ્રાહ્મણ હો, મને ગુરુને સ્થાને છે. — ચાંડાલોડ્સ્તુ સ તુ દ્વિજોડ્સ્તુ ગુરુરિત્યેવા મનીષા મમ ।’

આ વાત ઉપરથી શુ અનુમાન ટાકવું તે વાચક જ નક્કી કરે.

જે પંથે આપણા પડવા ગયા, પિતરો ગયા, તે પંથે આપણે પણ ચાલવું એમ મનુએ પણ કહેલું છે. પણ તે જો સંભાગ હોય તો, એવો તેણે જ ખુલાસો કર્યો છે. એટલે મનુસ્મૃતિનો શ્લોક ટાંકી આ લેખ આટલેથી પૂરો કરું છું.

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायाद् ‘सतां मार्गं’ तेन गच्छन् न रिष्यति ॥

શ્રવણ અને કીર્તન

પ્રદક્ષાદે કુંડલા બકિતના નવ પ્રકારોમાં અણાવેલા શ્રવણ અને કીર્તન એ બે પ્રકાર તદ્દન સદ્ગુણાત્મક છે. બકિતમાર્ગમાં શ્રવણકીર્તનને ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવેલું છે. એક વાર સાંભળેલી વસ્તુ ફરી ફરી સાંભળવી, એક વાર કહેલી વસ્તુ ફરી ફરી કહેવી, એવી બકિતોની રીત છે. ત્રણે ભોક્તામાં ફરવું અને એકસરખા કહેના રહેવું એ નારદ જોવાનો ધર્મશનો ધર્મ. ઉપલા વર્ગના ભોક્તામાં, વચલા વર્ગના ભોક્તામાં તેમ જ નીચલા વર્ગના ભોક્તામાં, - ત્રણે ભોક્તામાં નારદનાં ચક્રર અને સતત કીર્તન આશુ જ હોવાનાં. કીર્તનનો વિષય એક જ, તે ને તે જ બકિતવત્સલ પ્રજા; તે ને તે જ પતિતપાવન નામ. બીજી વાત ન મળે. તે જ ગાવાનું, તે જ કહેવાનું, તે જ રડવાનું તથા આરડવાનું પણ તે જ. ન મળે આળસ, ન મળે કંટાળો, ન મળે થાક કે ન મળે વિસામો; ગાતાં ગાતાં ફરવું અને ફરતાં ફરતાં ગાવું.

જેમ નારદ જોવાનું કામ સતત ગાવાનું ગાવું, તેમ ધર્મરાજ જોવાનું કામ સતત સાંભળવાનું ચાલવું. મદાભારતનાં વનપર્વ તથા શાંતિપર્વ એ બે વિશાળ પર્વો ધર્મરાજની શ્રવણ-બકિતનાં ફળ છે. વનવાસના કાળ દરમ્યાન જે ઠોઠાં ત્રાપિ મળવા આવે તેની દાદી ધર્મરાજે પકડી જ સમજો. બકિતમાર્ગથી

પ્રણિપાન કરવો, ચાપ તે સેવા કરવી, અને ઋગિ કુશળપ્રશ્ન પૂછે કે પોતાની કરુણ ક્ષમાણી કહેવાને નિમિત્તે સદેવ પ્રશ્ન પૂછવો, 'મહારાજ, દ્રૌપદીને હાથ જેવાં દૃષ્ટ વેડવાં પડે છે તેવાં અગાઉ કાર્મને વેડવાં પડ્યાં હશે ખરાં?' એટલે પેલા કહે: 'એમાં વળા શું પૂછે છે? બલભલાઓએ પૂર્વે જેવાં કૃષ્ણ સદન કર્યાં તેની આગળ દ્રૌપદીનાં દૃષ્ટ એટલે સાવ નજીવાં ગણાય. સીનાને, રામને કંઈ ઓછાં દૃષ્ટ સદન કરવાં પડેલાં?' એટલે ધર્મરાજ પૂછે, 'તે કેવી રીતે?' આટલી ચાવી મળ્યા કે પછી ચાલ્યું ઋગિનું વ્યાખ્યાન. આખી રામકથા અથર્થી ધૃતિ મુધી ઋગિ કહે અને આ બાર્ધ પ્રેમયુક્ત અંતઃકરમથી તે સાંભળ્યા કરે. બીજે કાર્મ પ્રસંગે એવો જ કાર્મ બીજે ઋગિ આવે અને તે નળદમયંતીનું નામ દે કે 'તેમની હકીકત શી છે?' એમ ધર્મરાજે પ્રશ્ન પૂછ્યો જ છે. હવે રામસીના કોણ, અને નળદમયંતીની વાત શી છે એટલી ખબર પણ ન હોવાં. જેટલું ધૃતિદાસનું અજ્ઞાન ધર્મરાજને હતું, એવી કલ્પના પણ કરી શકાય ખરી / પણ જાણતા હોઈએ તે વાત પણ સંતમુખેથી સાંભળવામાં ચોર મગ્ન પડે છે. ઉપરાંત એ ને એ જ વાત ફરી ફરી સાંભળવાથી વિચાર દૃઢ થાય છે. તેથી કરીને ધર્મરાજ શ્રવણના આટલા રસિયા બન્યા હતા.

પણ જૂના જમાનાની વાતો છોડી દઈએ તોય તદ્દન નજીકના કાળમાં પણ આવા દાખલાઓ બનેલા છે. નારદની જેમ જ તુકારામ મહારાજે પણ છેવટની ઘડી મુધી કીર્તનબક્તિ ગમતી. રોજ રાતે દેવમંદિરમાં જઈ કીર્તન કરવાનો તેમનો કાર્યક્રમ આમરણ અગાધિતપણે ચાલુ હતો. સોડો આવે કે ન આવે, દેવની આગળ કીર્તન થવાનું જ. ન સાંભળતા દેવને

પણ કીર્તન સાંભળાવવાનું જેનું યત તે સાંભળતા દેવને 'જેનો જેવો અધિકાર તેને તેવો ઉપદેશ' કરવાનો સપાટો ચલાવે એમાં શી નવાઈ? સમાજના સાવ નીચલા ચરથી માંડીને ઠેક ઉપલા ચર સુધીના બધા લોકોને તુકારામ મહારાજે પ્રભુનું નામ સંભળાવ્યું. ધરમાં, પડોશમાં, બજારમાં, દુકાનમાં, કે મંદિરમાં બધે એક જ સૂર. સ્ત્રીને, દન્યાને, બાઈને, જમાઈને, ગામના પટેલને, કે મુલકના કારબારીને, શિવાજી મહારાજને, રામેશ્વર બદને, મંભાજી બાવાને - સૌ કોઈને તુકારામ મહારાજે દરિનામનો એક જ ઉપદેશ ક્યો ક્યો. અને આજે પણ તેમની અબંગ વાણી એ જ કાર્ય અબંગપણું કરી રહી છે.

આધુનિક ઇતિહાસમાં આપણને જેમ તુકારામ જેવાં 'સતત બોક્ષાં' બક્ષિનાં ઝરણાં મળી આવે છે તેમ જ તે ઝરણાંમાંથી કાંસ કાઢીને રાષ્ટ્રના ધર્મક્ષેત્રની બામાપત ખેતી કરનારા શિવાજી મહારાજ જેવા અવલુક્ષ ખેડૂતો પણ મળી આવે છે. પચીસ પચીસ માર્કેસને છંદેથી કીર્તન સાંભળવા માટે ઝપાટાબેર દોડી આવવું એવો શિવાજીનો શિરસ્તો હતો. અને સાંભળવું એટલે આજસ બાજસ બધું ખંખેરી નાખી એકાગ્રચિત્ત ધર્મને સાંભળવું; જેવું સાંભળીએ તેવું વર્તન રાખવાનો સતત પ્રયાત્ન કરવો તેનું નામ તે અવજ્ઞ. શિવાજી મહારાજે સતત અવજ્ઞ ક્યું. કોઈ સાધુપુરુષ મળતાં તેએ તેની પાસેથી સાંભળવાની નક કહી ગુમાવતા નહિ. નેથી કરીને, બધાં કામને પહોંચી વળે છતાં વધે એટલી સ્મૃતિનો સંગ્રહ તેમના હૃદયમાં સર્જી મઠ્યો.

બક્ષિમાર્ગમાં જેને અવજ્ઞ-બક્ષિ અને કીર્તન-બક્ષિ હોય છે તેને જ ઉપનિષદોમાં સ્વાધ્યાય અને અવચન નામ

આપેલાં છે. નામ જુદાં હોય તોય અર્થ એક જ છે. સ્વાધ્યાય એટલે શીખવું અને પ્રવચન એટલે શીખવવું. શ્રવણ-કીર્તન ઉપર સંતો નેટલો બાર મૂકે છે નેટલો જ બાર આ શીખવા-શીખવવા ઉપર ઉપનિષદોનો છે. ‘સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયન્મા પ્રમદઃ ।’ — સાચું બોલ, ધર્મનું આચરણ કર, અને સ્વાધ્યાય કરવાનું ચૂકીશ નહિ — આ ત્રણ મુત્રોમાં ક્રપિએની બધી શિખામણ આવી જાય છે. સ્વાધ્યાયનું અને પ્રવચનનું એટલે કે શીખવા-શીખવવાનું મહત્ત્વ ક્રપિએને મન એટલું બધું છે કે, માણસે નિત્ય આચરવાનાં ધર્મનાં તરવો ક્યાં છે ને કહેલી વખતે તેમણે દરેક તરવની સાથે સ્વાધ્યાય-પ્રવચનનો ફરી ફરી ઉલ્લેખ ક્યો છે. ‘સત્ય અને સ્વાધ્યાય-પ્રવચન’, ‘તપ અને સ્વાધ્યાય-પ્રવચન’ ‘માનસિક શાંતિ અને સ્વાધ્યાય-પ્રવચન’, ‘ઇન્દ્રિયદમન અને સ્વાધ્યાય-પ્રવચન’ એમ દરેક કર્તવ્યનો અલગ અલગ ઉચ્ચાર કરીને દર વખતે સ્વાધ્યાય-પ્રવચનનો હેતુ અને વિષય તો સૂચવ્યા જ છે, પણ તેની સાથે તેનું મહત્ત્વ પણ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે.

આપણી સ્વરાજની દિલચાલ અત્યંત વ્યાપક અને જિંડી છે. એક તરફથી ત્રીસ કરોડ લોકો સાથે — માનવસમાજના પાંચમા ભાગ સાથે — તે સંબંધ ધરાવે છે માટે વિશાળ, અને બીજી તરફથી આત્માને સ્પર્શે છે માટે જિંડી. ત્રીસ કરોડ લોકો સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે એમ કહેવું એ પણ તેને સંકુચિત બનાવવા જેવું છે. વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો એમ જણાશે કે આખા માનવસમાજનું બાવિ આ દિલચાલ સાથે સંકળાયેલું છે. પગમાંનો નાનકડો ટાંટો શદ્ધવામાં પણ એકલા પગનો સવાલ નથી હોતો, આખા શરીરનો તેમાં કિતસંબંધ હોય છે.

તો પછી બમરી મધેલું કંતરું સુધારવાનો સવાલ એ આખા શરીરનો સવાલ નથી, એમ કેમ કહી શકાય? જરૂર એ આખા શરીરનો સવાલ છે. અને એ જેવો તેવો સવાલ નથી, જ્યન મરનનો સવાલ છે, — ‘યદુ-પ્રશ્ન’ છે. જવાબ આપ, નહિ નો જવ આપ, એવો આ સવાલ છે. દિલ્હીમિ કાગળી દષ્ટિએ અત્યંત પ્રાચીન, શાકસંખ્યામાં દુનિયાના પાંચમા ભાગ જેવડી, વિસ્તારમાં યુરોપ-આઝા-રશિયા જેવડી, મંરૂનિની દષ્ટિએ ઉદાર, હિંમત, અદ્ભુત, કુચ્છી સંપત્તિની દષ્ટિએ દુનિયાની અદેખાદ્રની પાત્ર બનેલી, હિન્દુ અને બૌદ્ધ એ બે વિશ્વવ્યાપક ધર્મોને જન્મ દેનારી અને હરિદામનું વિસ્તારક્ષેત્ર બનેલી, વાક્યમયૈભવની બામનમાં કેવળ અદિનીય, — એવી આ દિલ્હીમિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કુમટ હિપનો કેશ દોરે જ નથી પણ સામ્રાજ્યે ગળેલી આ દોરાકણી છે — એના જવના મરવા ઉપર દુનિયાનું નમીત્ત અવલંબે છે. તેથી આગલી આપણી યજ્ઞવળનો સંબંધ કેવળ ત્રીસ કરોડ હિન્દી પ્રાન માથે નથી પણ આખી દુનિયા સાથે છે. અને ખીજ તરફથી આ દિલ્હીમિ આત્માને અર્પણ કરનારી છે એમ કહેવાથી તેના સાચા જાંઘણની કલ્પના આવતી નથી અરાજ્યની આ દિલ્હીમિ આત્મશુદ્ધિ કરનારી છે. અને આત્મશુદ્ધિનો વેગ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ક્યાં વિના કરી પણ અટકતો નથી. તેથી પરમાત્મા ગુણ દુનિયાનું ક્ષેત્ર એટલું આ દિલ્હીમિનું ધનક્ષેત્ર છે.

યજ્ઞવળ આટલી વિશાળ અને જાંઘી દોવાને કારણે તેની સિદ્ધિ માટે બે વસ્તુની કાળજી રાખવાની જરૂર છે. એક તો એ કે, તેને કાઈ ખીલા સાથે જકડી નાખવી જોઈએ, નહિ તો તે રાધમાંથી જટ્ટી જવાની; અને ખીજ વસ્તુ એ

કે તેમાં રહેલાં તરવોનું શ્રવણ-કીર્તન સતત ચાલુ રાખવું જોઈએ.

આમાંથી ચળવળનો આધારસ્તંભ હવે નિશ્ચિત થાય છે. રેંટિયા એ આ આપણી બધી ચળવળનો થાંભલો છે. એની આસપાસ ચળવળનું ચક્ર ફરતું રાખવું જોઈએ. પોતાની સગવડ મુજબ અને જરૂર પ્રમાણે કાચખો પોતાના અવયવ ક્યારેક પોતાના મળખૂત દ્વચની અંદર ખેંચી લે છે, ક્યારેક બહાર ફેલાવે છે. તે પ્રમાણે રેંટિયાનો મળખૂત થાંભલો કાયમ ફરીને તેના આશ્રયથી ચળવળના ધતર અવયવો ક્યારેક બહાર ફેલાવવા, તો ક્યારેક અંદર ખેંચી લેવા જોઈએ. આજે આપણે ચળવળનાં અંગો અંદર ખેંચી લીધેલાં છે. સંધિ મળશે ત્યારે બહાર ફેલાવીશું. પણ રેંટિયાનો આધારસ્તંભ કદાપિ નહિ છોડીએ. બ્રહ્મ એ ‘સર્વગત સદા સમ’ છે એટલે જ તે ક્યારે લાયતાળી આપી છટકી જશે તેનું કશું કેકાણું નથી. તેથી જ એ બ્રહ્મને કોઈ એકાદ મૂર્તિમાં પૂરી રાખ્યા વિના ભક્તનું કામ ચાલતું નથી. તેવી જ રીતે વિશ્વવ્યાપી ચળવળ કરવા જતાં કશું જ હાથ આવતું નથી. તેથી તે ચળવળની રેંટિયામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. બીજું કંઈ થાઓ કે ન થાઓ — આ મૂર્તિની પૂજન માત્ર ફરી પણ ચૂક્યે નહિ ચાલે.

અને એટલા જ મહત્વની બીજી વસ્તુ તે ચળવળમાં રહેલાં તરવો બધાના કાન ઉપર એકસરખાં સતત પડતાં રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી એ છે. ખરું જોતાં, આ એ કંઈ સાવ જુદી જુદી વસ્તુઓ નથી. એક જ સિફ્તાનાં એ બે પાસાં છે. કીર્તન કરવું હોય તો સામે મૂર્તિ જોઈએ જ. દેવની મૂર્તિ વિના કીર્તન થઈ શકે નહિ. ગંગાનું પાણી સમુદ્ર તરફ

ત્યાં છે ત્યારે દિનારા ઉપરનાં રક્ષોનં પોષનું જલ્ય છે; પણ
 ત્યાં છે તો સમુદ્ર તરફ જ. તેવી જ રીતે ક્રીત્તનની ધારા
 પડે છે દેવની આગે. ઓનાઓને દિનારા પરનાં ઝાડોની સાથે
 સરખાવી ગણાય. સ્વરાજ્યની અગવગની રેલિયાની મુતિમાં
 પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને એ મુતિ સામે અખંડ ક્રીત્તનનો ધોધ ચાલુ
 ગણવાનો છે. આ બબલદાર્ય દરેક શહેરમાં, દરેક મામડામાં,
 દરેક ઘરમાં ચાલુ થવું જોઈએ. ક્રીત્તનના નાદથી દુનિયા આખી
 માણ જીતી જોઈએ. આટલું આપણું જો કરી શકીએ તો એક
 ક્ષણમાં આખા ગાંધીની સિદ્ધ પદ્મદાર્ષ જગે એ નિશ્ચિત મળવું.

રોજની પ્રાર્થના

ૐ અસુતો મા સદ ગમય ।

નમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મા અમૃત ગમય ।

હે પ્રભો. મને અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા. અંધકાર-માંથી પ્રકાશમાં લઈ જા. મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા.

આ મંત્રમાં આપણે કયાં છીએ એટલે આપણું જીવ-સ્વરૂપ શું છે, અને આપણે કયાં જવાનું છે એટલે આપણું શિવસ્વરૂપ શું છે, એ બતાવ્યું છે. આપણે અસત્યમાં છીએ, અંધારામાં છીએ, મૃત્યુમાં છીએ. આ થયું આપણું જીવ-સ્વરૂપ. આપણે સત્ય તરફ જવાનું છે, પ્રકાશ તરફ જવાનું છે, અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. એ છે આપણું શિવસ્વરૂપ.

એ જિન્દુઓ નક્કી થતાં સુરેખા નિશ્ચિત થાય છે. જીવ અને શિવ એ બે જિન્દુઓ કાયમ કયાં કે પરમાર્થ-માર્ગ તૈયાર થયો. મુક્તને માટે પરમાર્થ-માર્ગ નથી, કારણ તેના જીવસ્વરૂપનો લોપ થયેલો હોય છે. શિવસ્વરૂપનું એક જ જિન્દુ બાકી રહ્યું એટલે માર્ગ જેવું કશું રહેતું જ નથી. જડને માટે પરમાર્થ-માર્ગ હોતો જ નથી. કારણ તેને શિવ-સ્વરૂપનું બાન જ નથી હોતું. તેની નજર આગળ જીવસ્વરૂપનું

એક જ મિન્દુ કોય છે. તેથી કરીને માર્ગ ગરુ જ થતા નથી. માર્ગ વચલા કોઠો માટે છે. વચલા કોઠો એટલે મુમુક્ષુઓ. તેમને માટે માર્ગ છે અને તેમને માટે જ આ મંત્રોમાં કેટલી પ્રાર્થના છે.

‘મને અસત્યમાંથી સત્યમાં સર્જ જ’ એમ ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવી એ ‘હું અસત્યમાંથી સત્ય તરફ જવાનો સત્ત્વ પ્રયત્ન કરીશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા ક્યાં જેવું છે. પ્રયત્નવાદની પ્રતિજ્ઞા વિના પ્રાર્થનામાં કશો જ અર્થ રહેતો નથી. જો હું પ્રયત્ન ન કરતાં નિર્ગતે બેઠો રહું. અથવા ઊંચડી ટ્રિયામાં જવા માંડું, અને ‘મને અસત્યમાંથી સત્યમાં સર્જ જ’ એવી મોઢેથી માત્ર પ્રાર્થના કરું તો તે પ્રાર્થના જા અપની? નાગપુર-હલકતા તરફ જતી ગાડીમાં બેઠીને ‘હે પ્રભો, મને મુખર્ષ સર્જ જ’ એમ ગમે તેટલી પ્રાર્થના કરું તોયજુ તેનાં જા ઉપયોગ? અસત્યમાંથી સત્યમાં સર્જ જ એવી પ્રાર્થના કરવી કોય તો અસત્યમાંથી સત્ય તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. પ્રયત્નહીન પ્રાર્થના એ પ્રાર્થના થઈ જ ગઈ નથી. તેથી આવી વ્યતની પ્રાર્થના કરવામાં, હું મારું મોહું અમત્ય તરફથી કેટલી સર્જ સત્ય તરફ વાળીશ, અને મારી શક્તિ પ્રમાણે સત્ય તરફ જવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરીશ, એ પ્રતિજ્ઞા મૂકી જ છે.

પ્રયત્ન જ કરવાનો છે તો પછી પ્રાર્થના શા માટે? પ્રયત્ન કરવાનો છે એટલે જ પ્રાર્થના આવશ્યક છે. હું પ્રયત્ન કરીશ પણ ક્યાં કંઈ માગ લાયની વસ્તુ થોડી જ છે? ક્યાં ઈશ્વરની મજા ઉપર આધાર રાખે છે. હું પ્રયત્ન કરીકરીને કેટલો કરવાનો હતો? મારી શક્તિ કેટલી અલ્પ! ઈશ્વરની

સદાય વિના હું એકલો શું કરી શકવાનો હતો? હું સત્યની દિશામાં પગલાં મૂકતો હોઉં તોપણ ઈશ્વરની કૃપા વિના છેવટને મુકામે નહિ પહોંચી શકું. હું માર્ગ કાપવાનો પ્રયત્ન તો કરી જ રહ્યો છું. પણ આખરે હું માર્ગ કાપી શકીશ કે વચમાં જ મારા પગ કપાઈ જશે તેનું શું કેદાણું? તેથી મારા એકલાના બળથી હું મજલ પૂરી કરીશ એ બડાઈ વૃથા છે. કાર્ય કરવાનો અધિકાર મારો ખરો. પણ ફળનું તંત્ર પરમેશ્વરના હાથમાં. તેથી મારા પ્રયત્નની જોડમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના અત્યાવશ્યક અને છે. પ્રાર્થનાને લીધે આપણને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાર્થના એટલે પોતાની પાસેનું સંપૂર્ણ બળ વાપરીને વધારે બળ આપ એવી પ્રભુ પાસે માગણી એમ જ કહેા ને!

એટલે પ્રાર્થનામાં પ્રયત્નવાદ નથા દૈવવાદ એ બેનો સમન્વય છે. દૈવવાદમાં પુરુષાર્થને અવકાશ નથી, તેથી તે બિવસો. પ્રયત્નવાદમાં નિરહંકાર વૃત્તિ હોતી નથી, તેથી તે ગર્વિષ્ઠ માતેસો. એટલે સરવાળે બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક આખો ને આખો સ્વીકારી શકાય નહિ. તેમ જ બન્નેને નાખી પણ દર્ઢ શકાય નહિ. કારણ દૈવવાદમાં નમ્રતા છે, તે આપણે જોઈએ છે. પ્રયત્નવાદમાં પરાક્રમ છે, તે પણ જોઈએ. પ્રાર્થના આ બેનો મેળ સાધે છે. 'મુક્તસંગોડનહંવાદી શ્રુત્યુત્સાહ-સમન્વિતઃ' ગીતામાં સાત્ત્વિક ઢર્ઢાનું આ જે લક્ષણ કહેલું છે તેમાં પ્રાર્થનાનું રહસ્ય સમાયેલું છે. પ્રાર્થના એટલે અહંકાર-રહિત પ્રયત્ન. સારાંશ, 'મને અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા' એ પ્રાર્થનાનો સંપૂર્ણ અર્થ 'હું અહંકાર છોડી દઈ નમ્રતા-પૂર્વક અને હિતસાહપૂર્વક અસત્યમાંથી સત્ય તરફ જવાનો

સતત પ્રયત્ન કરીશ' એવો થયો. આ અર્થ જ્ઞાનમાં રાખી
આપણે દરેકજ પ્રજા પામે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે

હે પ્રજો, તું મને અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા.
અંધારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા.
મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા.*

* કવિશ્રી નાનાલાલે આનો નીચે મુજબ ગુદર અનુવાદ
કરેલો છે :

“અમર્યા માતીથી પ્રજા ! પરમ સત્યે તું લઈ જા.
જેડા અંધારેથી પ્રજા ! પરમ તેજે તું લઈ જા.
મૃદા મૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાજાં લઈ જા.
(વંતીએ! હું મું નો તુજ દરગનાં જાન લઈ જા.)”

—અનુવાદક

તુલસીરામાયણ

તુલસીદાસજીનાં રામાયણનું હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એક અનોખું સ્થાન છે. હિન્દી આપણી રાષ્ટ્રભાષા, તેનો એ સર્વોત્તમ ગ્રંથ. તેથી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી તો તેનું સ્થાન અદ્વિતીય છે જ. પણ તે હિપરાંત હિન્દુસ્તાનના સાન આદિ કરોડ શોકોમાં વેદ જોડેલા પ્રમાણ મનાતો, નિત્યપરિચિત, ધર્મજન્યનિનો એકનો એક આધાર — એ રીતે ધર્મદૃષ્ટિથી પણ તેનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, એમ કહેવું જોઈએ. અને રામભક્તિનો પ્રચાર કરવાની બાબતમાં ‘ગિર્યાદિચ્છેસ્પરાજયમ્’ એ ન્યાયે વાદ્ભીક્ષિ-રામાયણને પણ પરાજયનો આનંદ અપાડનારો એ ગ્રંથ ભક્તિ-માર્ગની દૃષ્ટિથી પણ અદ્વિતીય જ છે. ત્રણે દૃષ્ટિઓ એકંત્ર કરીને સમગ્રપણે વિચાર કરીએ તો એ એક અનન્યચાલકારનો જ દાખલો બને છે. રામરાવણનું યુદ્ધ જેમ રામરાવણના યુદ્ધ જેવું, તેમ તુલસીરામાયણ તે તુલસીરામાયણ જેવું જ.

મૂળે જ રામાયણ એટલે મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજીનું ચરિત્ર; અને તુલસીદાસજીએ વળી તે વિશેષ મર્યાદાથી લખેલું છે. તેથી કરીને એ ગ્રંથ નાના છોકરાઓના હાથમાં આપી શકાય એટલો નિર્દોષ અને પવિત્ર બનેલો છે. બધા રસોનાં વર્ણનો નૈતિક મર્યાદા બળવીને કરેલાં છે. ખુદ ભક્તિને પણ નીતિની શિસ્તમાં રાખેલી છે. તેથી સુરદાસના જેવી ભક્તિની

મસ્તી અર્થે જેવા મગની નથી. તુલસીદાસજીની બક્તિ એટલે શાંત બક્તિ. શાંત બક્તિ અને મસ્ત બક્તિ એ બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે જેટલો મૂળ રામબક્તિ અને કૃષ્ણ-બક્તિમાં વેળા. પણ તેમાંય તુલસીદાસજીની એવી કંઈક વિશેષતા તો છે જ.

તુલસીદાસમાયજીનો વાંચનાકિરામાયજી કરતાં અધ્યાત્મ રામાયણ સાથે વધારે સંબંધ છે. અનેક વર્ષોનો ઉપર અને અને ખાસ કરીને બક્તિના ઉદ્ગારો ઉપર બાગવતની છાપ પડેલી દેખાય છે. ગીતાની અસર તો છે જ. મદારાષ્ટ્રીય બાગવત-ધર્માંય સંતોના મંથો સાથે જેમને પરિચય છે તેમને તુલસીદાસમાયજીનું વાનાવરણ ક્યાંવ અપરિચિત જેતું લાગતું નથી. એ ને એ જ નીતિ, એ જ નિર્ભળ બક્તિ, એ જ સંયમ. મુદામાજીને જેમ પોતાની નગરીમાં આવ્યા પછી કરી આપણે દારકા તો નથી આવી પહોંચ્યા એવી શંકા થઈ, તેમ તુલસીદાસજીનું રામાયણ વાંચતી વખતે મદારાષ્ટ્રીય સંત-મંડળીનાં વચનો સાથે જેને પરિચય છે એવા વાચકને આપણે આપણને પૂર્વપરિચિત એવાં તે ને તે જ વચનો તો નથી વાંચતાને, એવી શંકા જિહ્વાનો પૂરતો સંભવ રહે છે. તેમાંય પણ સાધુ એકનાથની વિશેષ યાદ આવે છે. એકનાથનું બાગવત અને તુલસીદાસમાયજી એ બેમાં વિચારસામ્ય વિશેષ છે. એકનાથે રામાયણ પણ લખેલું છે. પણ તેમનો આત્મા બાગવતમાં જિનરેલો છે. ગનડેને પાગલ બનાવ્યા એકનાથના બાગવતે. એકનાથ કૃષ્ણબક્ત, તો તુલસીદાસ રામબક્ત. એકનાથે કૃષ્ણબક્તિની મસ્તી જીરવી નાખી એ તેમની વિશેષતા. જાનદેવ, નામદેવ, તુકોળા, એકનાથ બધા જ કૃષ્ણબક્તો.

અને એમ હોવા છતાં અત્યંત મર્યાદી. એટલા ખાતર આ બાબતમાં તુલસીદાસજી કરતાં એમને બે યુક્તિ વધારે આપવામાં કશું અશ્વુગતું નથી.

તુલસીદાસજીની મુખ્ય કરામત તેમના અયોધ્યાકાંડમાં છે. તેના ઉપર તેમણે ખાસ મહેનત લીધી છે. અયોધ્યાકાંડમાં ભરતની ભૂમિકા અદ્ભુત રીતે ચીતરેલી છે. ભરત તુલસીદાસજીની ધ્યાનમૂર્તિ હતો. આ ધ્યાનમૂર્તિ પસંદ કરવામાં ઔચિત્ય રહેલું છે. લક્ષ્મણ અને ભરત બન્નેય રામના પરમ ભક્ત. પણ એકને સંગતિનું બાઝ્ય ગ્રામ થયું હતું અને બીજાને વિયોગનું. વિયોગનું પણ 'બાઝ્ય' બન્યું. કારણ વિયોગમાં પણ ભરતે સંગતિનો અનુભવ ગ્રામ કર્યો. આપણા નસીબમાં પરમેશ્વરના વિયોગમાં રહીને કામ કરવાનું લખેલું છે. 'લક્ષ્મણના જેવું સંગતિનું બાઝ્ય આપણું નથી. તેથી વિયોગનું બાઝ્ય કેમ બનાવી શકાય છે તે સમજવા માટે ભરતનો આદર્શ આપણને ઉપયોગી છે.

શારીરિક સંગતિ કરતાં માનસિક સંગતિનું મહત્ત્વ વધારે છે. શરીરથી પાસે રહીને પણ માણસ મેનથી દૂર રહી શકે છે. રાતદિવસ નહીનું પાણી ઓઢીને સૂતો પ્રથ્થર બીનાશથી નહન અલિપ્ત રહી શકે છે. બિલકુલ શારીરિક વિયોગમાં પણ માનસિક સંયોગ હોઈ શકે છે. તેમાં સંયમની કમોટી થાય છે. ભક્તિની તીવ્રતા વિયોગથી વધે છે. સાક્ષાત્ સ્વરાજના આનંદ કરતાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નમાં ગ્રહેતો આનંદ કંઈ ઓર જ છે. માત્ર તે અનુભવવા જોટલી રસિકતા જોઈએ. ભક્તોમાં આ રસિકતા હોય છે. તેથી ભક્તો મુક્તિ માગતા નથી, ભક્તિમાં જ આનંદ માણે છે. ભક્તિ એટલે બહારનો

• વિયોગ વદારી લઈને અંદરથી એક ચર્મ જાતું તે. એ કેવળ જેતું તેતું બાંધ્ય નથી, પણ પરમ બાંધ્ય છે. મુક્તિથી પણ ચડે તેણે એ બાંધ્ય છે. બરતનું એ બાંધ્ય હતું. લક્ષ્મણનું બાંધ્ય પણ મોટું જ હતેવાય. પણ એક તો આપણા નમીયમાં તે નથી. અને બીજાનું એ કે, ગમે તેમ હતો તોય તે ગિતરતું તો ખરું જ. આનું કારણ 'કાલ ખાદી' એમ જ કેવળ નથી, પણ ઉપવાસ મોટો એ પણ છે. બરતના બાંધ્યમાં ઉપવાસની મીઠાશ છે.

‘સંન્યાસી યયો નાય તેન મોક્ષનો લોભ તો હોય જ છે.’ એવો ગીતારદસ્યમાં લોકમાન્યે સંન્યાસીને ઉદ્દેશીને રોજી માથો છે. પણ આ દટકો મુકાવવાની મુક્તિ પણ આપણા સાધુસંતાએ શોધી કાઢી છે. તેમણે લોભને જ સંન્યાસ આપી દીધો. ખુદ ગુરુસીદાસજી બક્તિના મીઠું રોટલાથી ગણ છે. મુક્તિની મિજબાની માટે તેમણે પોતાનો અણગમે દર્શાવ્યો છે. જ્ઞાનેશ્વરે તો ‘મોગમોક્ષ નિવલોળ વાયાતલી’ (ભોગમોક્ષ એ પગ નળે પડેલા હિનાર જેવાં છે), ‘મોલાચી સોઢીવાંધી કરી’ (મોક્ષના પેટિલાંની વાંધછાંડ કરે છે એટલે કે મોક્ષ જેના દાવની વસ્તુ છે), ‘ચહુ પુર્યાર્યા શિરી । મક્તિ કેહી’ (મારે પુરુષાર્થથી ચઢી જતી બક્તિ જેવી) વગેરે વચનોમાં મુક્તિને બક્તિના ધરની દાસી બતાવી છે. અને ગુજરાતે તો ‘નકો મદ્ધજ્ઞાન અત્મસ્થિતિભાવ’ (મારે નથી જોઈતું બ્રહ્મજ્ઞાન કે નથી જોઈતો આત્મસાક્ષાત્કાર). એમ કહીને મુક્તિનું રાશનામું જ આપી દીધું છે. ‘મુક્તિવર મક્તિ’ (મુક્તિથી બક્તિ ચડે છે) એ કદખના એકનાથે પાંચ દસ વખત પોતાના લખાણમાં રજૂ કરેલી છે. આ તરફ મુગ્ધરાનના નગસિંદ મહેતા ‘દરિના જન

તો મુક્તિ ન માગે' એમ જ ગાય છે. એટલે કે સરવાળે બધા બાગવતધર્મી વૈષ્ણવોની પરંપરા મુક્તિના લોભથી પૂરેપૂરી મુક્ત છે. આ પરંપરાનો ઉગમ બક્તસિરોમણિ પ્રહ્લાદથી થયેલો છે. 'નૈતાન્ વિહાય કૃષ્ણાન્ વિમુમુક્તુરેકઃ' — આ ગરીબ લોકોને છોડીને હું એટલો મુક્ત થવા નથી ઇચ્છતો — એવો રોકડો જવાબ પ્રહ્લાદે નૃસિંહને સંભળાવેલો. અને કલિયુગમાં ઔત-રમાર્ત-સંન્યાસ-માર્ગની સ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્યે પણ 'વ્રજણ્યાધાય કર્મણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ' એ ગીતાના શ્લોક ઉપર બાધ્ય કરતી વખતે 'સંગં ત્યક્ત્વા' એટલે 'મોક્ષેડપિ કલે સંગં ત્યક્ત્વા' — 'મોક્ષ માટેની પણ આસક્તિ છોડી દઈને' — એમ હેતુપૂર્વક પોતાની ગાંઠના શબ્દો ઉમેરીને પ્રતિપાદન કરેલું છે.

તુલસીદાસજીનો ભરત આવા બક્તિભાગ્યની મૂર્તિ જ છે. ભરતની માગણી તો બુદ્ધો :

મરણ ન ધરમ ન કામ રુચિ ગતિ ન ચહુંડં નિરજાન ।

જનમ જનમ રતિ રામપદ યદ વરદાનુ ન જાન ॥

એકંદરે લોકમાન્ય નિશકે લગાવેલા ફટકો સંતોએ બરાબર સુઝાવ્યો છે.

ભરતમાં વિયોગ-બક્તિના પરમેતકર્ષ દેખાઈ આવે છે તેથી તે તુલસીદાસજીનો આદર્શ બન્યો. ભરતે સેવાધર્મ બરાબર બજાવ્યો; નૈતિક મર્યાદાઓનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું; પ્રભુનું વિરમરણ કદાપિ થવા દીધું નહિ; પ્રભુની આજ્ઞા માની પ્રણતું પાલન કર્યું. પણ તેનું શ્રેય પ્રભુને ચરણે અર્પણ કરી પોતે છૂટો રહ્યો. લોકવસ્તીમાં રહીને અરણ્યવાસ અનુભવ્યો. વૈરાગ્યયુક્ત ચિત્તથી યમનિયમાદિ વિષમ વ્રતોનું પાલન કરી આત્માને

પ્રભુથી દૂર રાખનારો દેહનો પડે. વિરલ બનાવી દીધે.
તુલસીદાસે કહે છે કે, આવો ભરત જન્મે ન હોત તો માર
જેવા પતિતને 'રામસન્મુખ' કોણ કરત ? —

સિયરામપ્રેમપીયૂષપૂરન હોત - જનમ ન મરતકો ।

મુનિમનઅગમ જમનિયમશમદમ ત્રિષમ મત આચરત કો ॥

દુરા-દાહ-દારિદ-દંભ-દૂષન મુજસ-મિગ અપહરત કો ।

કલિકાલ તુલસીમે સઠન્દિ દૃષ્ટિ રામ-સનમુલ્ય કરત કો ॥

રામાયણમાં રામસખા ભરત, ભારતમાં શકુંતલાનો પરાક્રમી
પુત્ર ભરત, અને ભાગવતમાં જયન્મુક્ત જડભરત, એવા ત્રણ
ભરતો પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હિંદુસ્તાનનું 'ભારત-
વર્ષ' એ નામ શકુંતલાના વીર પુત્ર ઉપરથી પડ્યું હશે એવો
ઇતિહાસવેત્તાઓનો મત છે. શાની જડભરત ઉપરથી આ
નામ પડ્યું એમ એકનાથે કહ્યું છે. તુલસીદાસજીને કદાચ તે
રામભક્ત ભરત ઉપરથી પડ્યું હોય એમ લાગતું હોયું જોઈએ.
એ મને તેમ હો, પણ આવના વિયોગી ભારતને ભરતની
વિયોગ-બક્તિનો આદર્શ બધી રીતે અનુકરણ કરવા જોવો છે.
તુલસીદાસજીએ એ આદર્શ પોતાના પવિત્ર અનુભવથી ઉજ્જવલ
બનાવી આપણી આગળ મૂક્યો છે. તે મુજબ આચરણ
કરવાનું કામ આપણું છે.

કૌટુંબિક શાળા

વિચારનો પ્રત્યક્ષ જીવન સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય તો વિચાર નિષ્પ્રાણ બને છે અને જીવન વિચારશૂન્ય થાય છે. માણસ ઘરમાં જીવે છે અને શાળામાં વિચાર શીખે છે, તેથી જીવન અને વિચારનો મેળ ખાતો નથી. આનો ઇલાજ એ કે એક તરફથી શાળા ઘરમાં દાખલ થવી જોઈએ, અને બીજી તરફથી ઘર શાળામાં દાખલ થવું જોઈએ. સમાજશાસ્ત્રે શાલીન કુટુંબો તૈયાર કરવાં જોઈએ, અને શિક્ષણશાસ્ત્રે કૌટુંબિક શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. આ લેખમાં શાલીન કુટુંબો વિષે આપણે વિચાર કરવો નથી. કૌટુંબિક શાળાનું ચોક્કસ દિગ્દર્શન કરવું છે. છાત્રાલય અથવા શિક્ષકનું ઘર એ શિક્ષણનો પાયો સમજી તેની ઉપર શિક્ષણની ધમારત રચનારી શાળા એટલે કૌટુંબિક શાળા. આવી કૌટુંબિક શાળાના જીવનક્રમ વિષે — પાઠ્યપુસ્તકો બાદ કરીને — કેટલીક સૂચનાઓ આ લેખમાં આપવા માગું છું :

૧. મંથિરનિષ્ઠા એ સંસારનું મારસ્વસ્વ છે. તેથી હંમેશા કાર્યક્રમમાં બે વખત સામુદાયિક ઉપાસના અથવા પ્રાર્થના રાખવી. પ્રાર્થનામાં સંતોની વાણીની મદદથી મંથિર-સ્મરણ કરવાનું રાખવું. ઉપાસનામાં હંમેશનો મુકરર દરેલો

૫૧૬ એ એક બાગ દેવો જોઈએ. ‘સર્વેષામવિરોધેન’ એ તેનું ધોરણ. જેમાંથી એક પ્રાર્થના રાત્રે સૂતા પહેલાં અને ખીજી પરાદિયે પયારીમાંથી ઊઠ્યા પછી ગણવી.

૨. આદારશુદ્ધિનો ચિત્તશુદ્ધિ સાથે નિકટ સંબંધ છે. નેથી આદાર સાત્ત્વિક રાખવો. મરમ મસાકો, મરગ્યાં, તમેજા પદાર્થ, ખાંડ અને બીજા નિર્ગિદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. દૂધ અને તેમાંથી બનના પીગ્ન પદાર્થોનો મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો.

૩. રસોઈયા પાસે અથવા તેા કોઈ મુકરર કરેલા માણસ પાસે રસોઈ તૈયાર કરાવવી નહિ. રસોઈનું શિક્ષણ એ શિક્ષણનો આવશ્યક ભાગ છે. સાર્વજનિક કામ કરનારને રસોઈનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. સિપાહી, પ્રવાસી, બ્રહ્મચારી, બધાને તે આવશ્યક છે. સ્વાચ્છાંબનનું તે એક અંગ છે.

૪. દૌરુબિક શાળાઓએ પોતાના પાયાખાનાંનું કામ પણ પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો અર્થ એ કે કોઈ પણ ક્ષમાજીવયોગી કાર્યની આબડઠંટ માનવી નહિ. પાયાખાનાં સાક કરવાં એ દરિજનોનું જ કામ છે એ બાવના જતી જોઈએ. ઉપરાંત સ્વચ્છતાનું સાચું શિક્ષણ તેમાં જ રહેલું છે; તથા સાર્વજનિક સ્વચ્છતા કેવી રીતે રાખવી તેનો અભ્યાસ પણ તે દ્વારા થઈ શકે.

૫. દરિજનો સુધ્ધાં બધાને શાળામાં પ્રવેશ દેવો જોઈએ એ તેા ખરું જ. પણ ‘દૌરુબિક’ શાળામાં બોજનમાં પણ પંક્તિબેઠે દોઈ શકે નહિ. આદારશુદ્ધિના નિયમો દોષ એટલે બસ.

૬. સ્નાન ઇત્યાદિ પ્રાતઃકર્મ સવારે જ આટોપી લેવાનો નિયમ હોવો જોઈએ. તબિયત વગેરેને કારણે અપવાદ જરૂર રાખી શકાય. સ્નાન ટાઢે પાણીએ કરવાનું રાખવું.

૭. પ્રાતઃકર્મ પ્રમાણે સૂતા પહેલાં 'સાયંકર્મ' પણ કરવું જરૂરનું છે. સૂતા પહેલાં દેહશુદ્ધિ આવશ્યક છે. આ સાયંકર્મનો ગાઠ ઊંધ સાથે તેમ જ ખાદ્યાર્થ સાથે સંબંધ છે. ખુલ્લી હવામાં અલગ અલગ સૂવાની પદ્ધતિ રાખવી.

૮. પુસ્તક્રિયા ભંજનર કરતાં ઉદ્યોગ પર વધારે ભાર આપવો. ઓછામાં ઓછા ત્રણ કલાક ઉદ્યોગ પાછળ આપવો. તે વિના અધ્યયન ન થઈ શકે. 'કર્માનિર્ણયેણ એટલે કે કામ કરીને બાકી રહેલા વખતમાં વેદાધ્યયન કરવું એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે.

૯. શરીરને ત્રણ કલાકનો ઉદ્યોગ મળ્યા પછી અને મૃદકૃત્યો તથા સ્વકૃત્યો જાતે જ કરવાની પદ્ધતિ રાખ્યા પછી બે વાર બ્યાયામ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તોપણ એક વખત પોનપોતાની આવશ્યકતાનુસાર ખુલ્લી હવામાં રમવાનો, કરવાનો કે કોઈ ખીજો વિશિષ્ટ બ્યાયામ લેવો યોગ્ય છે.

૧૦. કાંતવાના રાષ્ટ્રીય ધર્મનું પ્રાર્થનાની જેમ નિત્ય-કર્મમાં સ્થાન રાખવું. તેને માટે ઉદ્યોગના વખત ઉપરાંત સ્વતંત્ર સમય ઓછામાં ઓછો અર્ધ કલાકનો રાખવો. આ અર્ધ કલાક તકલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તોય ચાલે. કાંતવાનું નિત્યકર્મ પ્રવાસ દરમ્યાન વગેરે ક્યાંય ચૂક્યા વિના કરવું હોય તો તેને માટે તકલી એ જ યોગ્ય સાધન છે. તેથી તકલી ઉપર કાંતવાં તો આવડવું જ જોઈએ.

૧૧. કપડાની બાબતમાં ખાદીનો જ ઉપયોગ કરવો. બીજી વસ્તુઓ પણ બને ત્યાં સુધી સ્વદેશી જ લેવી.

૧૨. મેવાના કારણ સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણસર રોગે હિતગરો થવા ન દેવો. માંદા માણસની સેવા એ અપવાદ ગણાય. પણ મેંજ ખાતર કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ખાતર પણ રાતનો હિતગરો મંજૂર ન લોઈ જકે. જિંઘ માટે અહીં પ્રદરનો સમય રાખવો જોઈએ.

૧૩. ગેતે જામવાનું ન રાખવું, આરોગ્ય, વ્યવસ્થા અને આદિસા એ ત્રણ દૃષ્ટિથી આ નિયમ જરૂરનો છે.

૧૪. ચાલુ પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં મંપૂર્ણ જાગૃતિ રાખીને વાતાવરણ ડોકોળાવા ન દેવું.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી કૌટુંબિક શાળાના જીવનક્રમ વિષે આ ચોદ સૂચનાઓ કરેલી છે. આમાં પુસ્તક્રિયા બજાવત તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણના પાઠ્યક્રમ વિષેની વિગત આપેલી નથી. તેને માટે લખવું હોય તો સ્વતંત્ર લેખ જ લખવો પડે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં રસ ધરાવતા લોકો આ સૂચનાઓનો વિચાર કરે, અને જે દરેક શંકા, સૂચના કે આશંકા સૂઝે તે લખી જાણાવે.

વાંઝણી આશા અને આળસુ સ્મૃતિ

એક સાધારણ વસ્તીનું ગામડું છે; ત્યાં સાર્વજનિક કામમાં કોઈ કોઈ ભાગ લેનારા એક કાર્યકર્તા રહે છે. એમને ત્યાં છોકરીનું લગન આવ્યું. એ ગૃહસ્થ મજદૂર ગામના 'કાર્યકર્તા'. અને વળી પૈસાદાર રહ્યા, એટલે એમને ત્યાંનું લગન એટલે આખા ગામનું લગન ગણાય. એટલે એમને થયું કે આ કામની પણ તોડોમાં વહેંચણી કરી દઈએ તો આખું કામ જલ પતી જશે. તેને માટે એમણે એક સભા બોલાવી. કામ બાબત થોડી ઘણી ચર્ચા થઈ. જુદા જુદા કામ માટે અલગ અલગ સમિતિઓ નીમી દીધી. સભા પૂરી થઈ. અભાને અંતે સાર્વજનિક કામના આ અનુભવી ગૃહસ્થ કહે, 'સમિતિઓ તો નીમી ખરી. પણ' - 'પણ' શું? 'પણ એટલાથી કામ કેમ કરીને પાર પડવાનું? મારે જાતે જ કામે લાગી જવું જોઈશે.' એટલે તરત સમિતિઓનું નાટક સંકેલી લઈને એમણે જાતે જ કામ કરવાની શરૂઆત કરી. પછી, 'લગન જ રહ્યું આખરે એ,' એટલે તે પાર પડ્યું એમ કહેવાની કંઈ જરૂર હોય? લગન પાર ન પડે તો શું સાર્વજનિક કાર્ય પાર પડવાનું હતું? અને જાતે મહેનત કરીને તે પાર ન પડે તો શું સમિતિઓ નીમીને તે પાર પડવાનું હતું?

‘સંમિતિઓ’, ‘સંધ’, ‘સમાજ’, એ બધી અચેતન વસ્તુઓ છે, વ્યક્તિ ચેતન્યમય છે, એવો મગફળ દારૂંદારીનો અનુભવને અને મન બંધાયો દેવો જોઈએ. સાવજનિક કામ કરવા માટે સમિતિઓ નીમીએ તો ચાહે; બદલે સમિતિઓ જ નીમવી. કારણ સમિતિની ખાંડી ઉપર કામ ટિંગાવ્યું એટલે માણસ છૂટો થઈ જાય છે. પણ ધરના લંગનમાં છૂટા રહે શી રીતે ચાહે? ત્યાં તો બંધાઈ જઈને કામ કરવું જોઈએ. તે વિના છૂટકો નથી. ત્યાં સમિતિઓથી કેમ ચાહે? લમો કયાંય કદી સમિતિઓથી પાર પડ્યાં જણ્યાં છે? સાવજનિક કામો સમિતિઓથી થઈ શકે છે, કારણ સમિતિ નીમવી એ જ એક સાવજનિક કામ છે! .

‘દેવે શું, ચરખાસંધ નીકળ્યો છે: દેવે એ બધું જોઈ લેશે.’ ‘એ’ એટલે કોણ? તું ચરખાસંધમાં છે ને? તો પછી ચરખાસંધ જોઈ લેશે એટલે તું જ જોઈ લઈશ એવો જ એનો અર્થ થયો ને? આમ તાગ જેવા બધા જ ‘તું’ બાદ કરીએ તો ચરખાસંધમાં શું, પણ બીજા કોઈ પણ સંધમાં, શું બાકી રહે? મોવરધન પર્વત કૃષ્ણે જિંચકથો એટલે કોણે જિંચકથો? બધા ગોવાળાએ મળીને જિંચકથો. બધા ગોવાળાના સરવાળાનું જ એક રીતે કૃષ્ણ નામ પડ્યું. ધાસની એક સળીમાં જેટલી શક્તિ તેનાથી મોગણી શક્તિ મો સળી-ઓમાં એમ ગણિતશાસ્ત્ર કહે છે

પણ આ સો મળીએ એક સામટી બાંધીને જે જૂડો અને તેની શક્તિ વારસાવિકપર એક સળીની શક્તિથી. સોગણી જેટલી નથી દેાતી. એ હળગમણી પણ દોઢ રાકે. આ સો અને હળગરનો તફાવત શાથી પડ્યો? અમુકાય કે સંધને .

લીધે આ તફાવત પડ્યો. આ સામુદાયિક શક્તિ ગુપ્તપણે કામ કરે છે. તેથી તેને કૃષ્ણકૃપા કહેવામાં કરો વાંધા નથી. એને જ 'નારાયણ' પણ કહે છે. 'નાર' એટલે નરસમુદાય. આ સમુદાયનું જે 'અયન' કે આશ્રયસ્થાન તે નારાયણ. પણ નર 'કરણી' કરે તો નારાયણ થઈ શકે. કરણી ન કરનારા ગમે તેટલા લોકોનો સમુદાય કે સંઘ બનાવવામાં આવે તોય તેમાં નારાયણીય શક્તિ પેદા થઈ શકે નહિ. એક એક સળી જે એક એક તોલો બેરું કરે તો સો સળીના બૂડામાં સો તોલા જ નહિ પણ દબાર તોલા બેર નારાયણીય શક્તિથી નિર્માણ થાય. પણ નારાયણીય શક્તિનો અર્થ ન ઓળખતાં જે સળી પોતાનું એક તોલો બેર કરવાનું કામ છોડી દે, તો નારાયણીય શક્તિ શૂન્ય જ બને. વ્યક્તિઓ પોતપોતાની શક્તિ જે ન વાપરે તો સંઘમાં જરાય શક્તિ ન આવે. વ્યક્તિઓ જે પોતપોતાની શક્તિ વાપરે તો તેમની શક્તિના સરવાળા કરતાં સંઘમાં વધારે શક્તિ નિર્માણ થાય છે. આવી રીતે જે વધારે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે સંઘો હોય છે. વ્યક્તિઓ દ્વારા ખંખેરીને અળગા બિભા રહી શકે તે માટે સંઘો નથી હોતા.

‘ચરખાસંઘના સભ્યો કેમ વધતા નથી?’ કેમ વધતા નથી એટલે? તુ વધારતો નથી તેથી. અથવા તુ ખસી ગયો તેથી. તુ જે દાખલ ન થયો હોય તો દાખલ થા. એટલે સભ્યો વધશે. તુ એક વાર દાખલ થઈને પણ આજસુને લીધે સભ્યત્વ ગુમાવી બેઠો હોય તો ઈશ્વરની ક્ષમા માગ અને ફરી દાખલ થા. એટલે સભાસદ વધશે. તું જે સભાસદ હોય તો વરસ દરમ્યાન ઓછામાં ઓછા એક જણને તો ડાંતતાં શીખવી દે, દંભેશ ખાદી વાપરવા માટે તેનું મન વાળ, અને છેવટે સંઘના

સખ્ય થઈ માટે તેને વીનવ. એટલે સભાસદ વધશે, ધરનું લગન હોય ત્યારે જોય વનતે શ્રમ વેડાને કામ કરવું પડે છે તેવી જ રીતે સાર્વજનિક કાર્યમાં પણ વ્યક્તિગત મહેનત કરીને કામ કરવાની જરૂર છે. વ્યક્તિગત પ્રયત્ન બંધ થાય તો સંધ થયું કરી શકે નહિ. દરેક જણે પોતાની આસપાસનું વાતાવરણ સાફ કરવું જોઈએ. એટલે વાનવાતમાં આપું સાફ થઈ જશે. ‘કેલ્યાણિણ હોત નહીં’ (કર્મો વિના થતું નથી) એવું સમર્થ દામડાસનું વચન છે. આ વચન સાંભળીએ છીએ ત્યારે સમર્થ આમાં તે શી મોટી વાત દહીં નાખી એમ લાગે છે. પણ માણસના મનની રચના એવી વિચિત્ર છે કે કામ થવાનું એકનું એક સાધન — ‘કામ કરવું’ — તેટલું બાદ કરીને, બહારથી ક્યાકથી ડોઈ પણ અજબ રીતે આકર્ષિતકર્ણે ફળ આપણા હાથમાં આવી પડવાનું છે એમતે ને હંમેશ લાગ્યા કરે છે. તેથી ‘કેલ્યાણિણ હોત નહીં’ એ સુત્ર જોયું હતું તેણે એક બારે વાત દહીં એમ કહેવું પડે છે.

અન્યકત વિંગે શ્રદ્ધા, — ડોઈ પણ અજબ શક્તિ, આપણને ન દેખાતી, આપણા બધાની કલ્પનામાં ન આવનારી, આ વિશ્વમાં કામ કરી રહી છે, એવો વિશ્વાસ — એ સારી વસ્તુ છે પણ આ વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધાનું પર્યાવસાન ‘કર્મો વિના જ કામ થઈ જશે,’ એવી આગસુ કલ્પનામાં ન થવું જોઈએ. ‘કર્મો વિના તો કશું જ નથી થવાનું, પણ આપણા ક્યાંથી બધું થવાનું જ છે એમ પણ નથી.’ આવી નિરહંકાર ઉદ્યોગ-પરાયણ વૃત્તિમાં તેનું પર્યાવસાન થવું જોઈએ. ‘૧૯૨૧ જેવું ચળવળનું મોઝુ કરી ક્યારે આવશે?’ — એક જાણ પૂછે છે. તો ખીન્ને તેને જવાબ દે છે, ‘આવાં મોઝાંઓ અપારનવાર

આવ્યાં જ કરે છે. દવે પછી પણ એવું મોજીતું આવશે જ.' સવાલ પૂછનારો પણ આળસુ, અને તેને જવાબ આપનારો પણ આળસુ જ! જવાબ છે સારો. તેમાં કશો દોષ નથી. પણ નિરુદ્ધમી માણસની આશા વાંઝણી હોય છે. 'આવી વાંઝણી આશા અને નિરાશામાં પસંદ કરવા જેવું કશું જ નથી. તેથી જૂતકાળને આળસુની જેમ વાગોળતા ન બેસવું, અથવા તો આગાળુ થઈને ભંવિધ્ય તરફ આંખ માંડી ન બેસી રહેવું, તેમ જ વર્તમાનકોળમાં 'સંઘ' બધું કરી જ રહ્યો છે એમ કહી ઠર્તવ્યનું બાન જૂલણુ ન બેઠે. એટલે બધું રાજે પડશે.

સ્વદેશી ધર્મ

માણસનો દેહ સાડાત્રણ હાથનો છે. પણ આત્મા ત્રણે ભોકને વ્યાપીને બાકી રહેનારો, ઋષિઓની બાપામાં 'સાડા-ત્રણ ભોક' વ્યાપનારો છે. સાડાત્રણ હાથ દેહ અને સાડા-ત્રણ ભોક આત્મા એ મનુષ્યની મર્યાદાઓ છે. તેથી તેના સ્વધર્મને પણ એવડી મર્યાદાઓ લાગું પડે છે. એટલે 'ધર્મ' લઈએ તો તે ધર્મો વ્યાપક છે. પણ સ્વ-ધર્મ એ વ્યાપક હોવાની સાથે વિશિષ્ટ છે.

જેવો સ્વ-ધર્મ તેવો જ સ્વદેશી ધર્મ. માણસનો સ્વદેશ એક વિશેષ અર્થમાં 'ઔદ્ધવાતુરો જાગા' (તારી જગ્યા સાડાત્રણ હાથ છે) એ વચનમાં તુદ્ધવાએ બનાવી દીધો છે, પણ વ્યાપક અર્થમાં 'આમુક્વા સ્વદેશઃ । મુવનન્નશમયે વાસ' (અમારો સ્વદેશ એટલે ત્રણે ભોક છે. ત્રણે ભોકમાં અમારું રહેઠાણ છે) એમ તેમણે જ વર્ણવ્યો છે.

'સ્વ' એ વસ્તુ વિશિષ્ટ છે. અને ધર્મ વ્યાપક છે. તેથી કરીને 'સ્વધર્મ' અર્થવા 'સ્વદેશી ધર્મ' વ્યાપક હોવાની સાથે 'જ' વિશિષ્ટ પણ બન્યો છે. પણ 'વ્યાપક હોવા છતાં વિશિષ્ટ' એ શબ્દો ઉપરથી જાણે વ્યાપકતા અને વિશિષ્ટતા એ બે વચ્ચે વિરોધ છે એમ બાસે છે. પણ એ કેવળ વિરોધા-ભાસ છે. અગ્નિનો પાણી સાથે વિરોધ છે પણ અગ્નિનો

નણુખા સાથે કદી વિરોધ હોઈ શકે? વ્યાપકનો સંકુચિતની સાથે વિરોધ છે ખરો, પણ વિશિષ્ટની સાથે વિરોધ નથી. અધર્મ સંકુચિત છે, ધર્મ વ્યાપક છે. સ્વધર્મ (વ્યાપક હોવા છતાં) વિશિષ્ટ છે. સ્વધર્મ એ ધર્મનો જ એક તણુખો છે. અને સ્વદેશી ધર્મ એ સ્વધર્મનું જ આર્થિક નામાંતર છે.

‘ઘરેંચિયા ડાજિણ કરાના । પારલિંયા ઓંધાર કરાવા’ ધરનાને માટે પ્રકાશ આપવો અને પારકા માટે અંધારું ફેરવું, એવો બેદાબેદ દીવા પાસે નથી. તેથી જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે, બક્તની સમતાણુદિની પ્રશંસા કરવા ખાતર, દીવાનો દાખલો આપ્યો છે. દીવો પણ નહીંકનાને વધારે પ્રકાશ આપે છે અને દૂરનાને ઓછો પ્રકાશ આપે છે. પણ તેથી કરીને દીવાની સમતા અથવા વ્યાપકતાને બાધ આવતો નથી. દીવાનો પ્રકાશ અથવા તો અગ્નિની ઉજ્જ્વળતા એ સાર્વજનિક સ્વરૂપનાં છે. પણ તે સાર્વજનિક હોવા છતાં પણ દીવાની અને અગ્નિની શરીર-મર્યાદાને લીધે તેમને એક બીજાનું અંગત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. સૂર્ય એ સંપૂર્ણપણે સાર્વજનિક દેખાય છે. પણ તે પોતાની ગ્રહમાળા પૂરતો જ સાર્વજનિક છે. ગ્રહમાળાની બહાર જુઓ તો તે પણ નાનકડા દીવા જેવો અથવા તો નણુખા જેવો છે. સૂર્ય લો કે દીવો લો, આકારમાં ફેર છે, બાહી બંનેની બાત એક જ છે. ‘નશ્ચકથી દૂર’ એ સ્વદેશી ધર્મનું અપરિહાય સૂત્ર છે.

વેદમાં વસિષ્ઠ ઋષિએ અગ્નિનું વર્ણન ‘દૂરે દશં ગૃહપતિમ્’ એ શબ્દોમાં કરેલું છે. ‘‘દૂરે દશ’’ એટલે દૂર સુધી જોનારો. અગ્નિ નજર દૂર સુધી નાંખે છે, પણ રસોઈ કરે છે ધરની. એટલા માટે જ તેને ‘ગૃહ-પતિ’ કહ્યો છે. એટલે આમાં

સમ્યથ થઈ માટે તેને વીનવ. એટલે સભાસદ વધશે. ધરતું લગન હોય ત્યારે જેમ જનતાએ શ્રમ વેડીને કામ કરવું પડે છે તેવી જ રીતે સાર્વજનિક કાર્યમાં પણ વ્યક્તિશઃ મહેનત કરીને કામ કરવાની જરૂર છે. વ્યક્તિગત શ્રમનું બંધ થાય તો સંધ કર્યું કરી શકે નહિ. દરેક જણે પોતાની આસપાસનું વાતાવરણ સાફ કરવું જોઈએ. એટલે વાતવાતમાં આખું સાફ થઈ જશે. 'કેલ્યાણિણ હોત નહીં' (ક્યાં વિના થતુ નથી) એવું સમર્થ રામદાસનું વચન છે. આ વચન સાંભળીએ છીએ ત્યારે સમર્થ આમાં તે શી મોટી વાત કરી નાખી એમ લાગે છે. પણ માણસના મનની રચના એવી વિચિત્ર છે કે કામ થવાનું એકતુ એક સાધન — 'કામ કરવું' — તેટલું બાદ કરીને, બહારથી ક્યાંકથી ડોઈ પણ અજ્ઞ રીતે આકરિમકપણે કળ આપણા હાથમાં આવી પડવાનું છે એમતે ને હંમેશ લાગ્યા કરે છે. તેથી 'કેલ્યાણિણ હોત નહીં' એ સૂત્ર જોઈ કહ્યું તેણે એક બારે વાત કરી એમ કહેવું પડે છે.

અન્યક્ત વિંગે શ્રદ્ધા, — ડોઈ પણ અજ્ઞ શક્તિ, આપણને ન દેખાતી, આપણા બધાની કલ્પનામાંથી ન આવતારી, આ વિશ્વમાં કામ કરી રહી છે, એવો વિશ્વાસ — એ સારી વસ્તુ છે પણ આ વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધાનું પરિવર્તન 'ક્યાં વિના જ કામ થઈ જશે,' એવી આજસુ કલ્પનામાં ન થવું જોઈએ. 'ક્યાં વિના તો કશું જ નથી થવાનું, પણ આપણા ક્યાંથી બધું થવાનું જ છે એમ પણ નથી.' આવી નિરહંકાર ઉદ્ધોગ-પરાયણ વૃત્તિમાં તેનું પરિવર્તન થવું જોઈએ. '૧૯૨૧ જેવું ગળાવળનું મોઝું કરી ક્યારે આવશે?' — એક જણ પૂછે છે. તો બીજો તેને જવાબ દે છે, 'આવા મોઝાંઓ અવારનવાર

આવ્યાં જ કરે છે. હવે પછી પણ એવું મોજું આવશે જ.' સવાલ પૂછનારો પણ આજસુ, અને તેને જવાબ આપનારો પણ આજસુ જ! જવાબ છે સારો. તેમાં કરો દોષ નથી. પણ નિરુદ્ધમી માણસની આશા વાંઝણી હોય છે. 'આવી વાંઝણી આશા અને નિરાશામાં પસંદ કરવા જેવું કશું જ નથી. તેથી જૂતકાળને આજસુની જેમ વાગોળતા ન બેસવું, અથવા તો આશાનું થઈને ભંવિખ તરફ આંખ માંડી ન બેસી રહેવું, તેમ જ વર્તમાનકાળમાં 'સંઘ' બધું કરી જ રહ્યો છે એમ કહી દર્શવ્યનું બાન જૂલવું ન લેઈએ. એટલે બધું રાગે પડશે.

ઋષિએ ઋષિના બે ગુણોનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. એક પ્રકાશ અને બીજાં બે ઉષ્ણતા. પ્રકાશ વ્યાપક છે અને ઉષ્ણતા વિશિષ્ટ છે. સામેના હુમરાને આગ લાગી હોય તો તે દૂરથી દેખાય છે ખરી, પણ તેની આંતર દૂરથી લાગતી નથી. વારનવિક રીતે જોનાં પ્રકાશને પણ નજીકથી દૂર એ કાચદોં લાગુ પડે છે. અને ઉષ્ણતાને તો પડે જ છે. પણ એ એમાં જ, વૃક્ષના મધ્ય રીતે જોતાં પ્રકાશ વ્યાપક અને ઉષ્ણતા વિશિષ્ટ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. અગ્નિ જેમ નજીક દૂર, મુઘી નાખે છે, પણ રાંધે છે ચૂલા ઉપરનું જ, તેમ સ્વદેશી-ધર્મની નજીક ત્રિભુવન-વ્યાપક છે; પણ તેનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય સાદાતણ કાચ દેહની આસપાસ જ છે.

સ્વદેશી ધર્મ એટલે દયાબાવને અમલમાં મૂકવો તે, આ મુઠો ધ્યાનમાં લઈએ તો સ્વદેશી ધર્મની બાબતમાં જે અનેક મૂંઝવણભર્યા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે તેનો ઉકેલ આવે. દયાની અમુક ઠોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા નથી. તેથી સ્વદેશી-ધર્મનું એક જ કાયમી સ્વરૂપ શું છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. માતાનું હૃદય બાળક મઠે સદા પ્રેમની લાગણીથી ભરેલું હોય છે. તેથી ‘બૂખ’ કહેતાની સાથે જ માતા તેને ખાવાનું તૈયાર કરી આપે છે. પણ માતાની દયા આટલામાં જ પરિસ્માપ્ત થતી નથી. બાળક ખાવા માગે ત્યારે તેને ખાવાનું આપવું એ જેમ માતાનું ‘દયાળુ’ કર્તવ્ય છે, તેમ ઘણી વાર બાળકની તબિયત ધ્યાનમાં લઈને બાળક ખાવા માગે તોપણ તેને કશું ન આપવું એ પણ એ જ માતાનું એટલું જ દયાળુ કર્તવ્ય બને છે. આ કદું કર્તવ્ય કરવા જે માતા તૈયાર નથી થતી તેનામાં ‘દયા’ નથી, પણ ‘માયા’ છે. સ્વદેશી-ધર્મ માયાળુ નથી, દયાળુ છે.

‘મઝ મેળાહૂનિ આમ્હી વિષ્ણુદાસ । કઠિળ વજ્રાસ મેદૂં દેમૈ’ (અમે વિષ્ણુના દાસ મીણ કરતાં પણ નરમ છીએ; પણ તેની સાથે જ વજ્રને પણ બેદીને આરપાર જઈએ એવા કઠણ છીએ.) એવું વિષ્ણુદાસ જેવું દયાનું સ્વરૂપ છે. દયાનો નિશ્ચિત એકવડો કાયદો નથી. માયાનો કાયદો એકવડો છે. આંધળાને માટે પૂણિમા-અમાવાસ્યાનો બેદ નથી હોતો. તેને ‘માટે સીધું સાફ’ એકધારું, કશી ભાંજગડ વિનાનું ‘અદ્વૈત’ હોય છે. દયાને તારતમ્ય જોયા વિના ન ચાલે. કારણકે તેની આંખ સાબૂત છે. સ્વદેશી-ધર્મ પણ એ દયાભાવનો હોવાથી તારતમ્યથી વર્તનારો છે. તેથી મેં એટલેટલું કપડું લેવામાં જેમ સ્વદેશીધર્મને બાધ છે તેમ ચીનને અશીષ પાવામાં પણ બાધ છે. દેશી દારૂ ‘દેશી’ હોય તોપણ સ્વદેશી ધર્મને આણ નથી. ઊલટું સિવદૂઝરલોડની ધડિયાળો (ખરેખરી જરૂર હોય તો) પરદેશી હોય તોપણ લેવાતી લેવામાં બાધ નથી.

મહારાષ્ટ્રની સરસ્વતી

ઈંદ્રાયણી નદીના મહારાષ્ટ્ર ઉપર અનંત ઉપકાર થયેલા છે. જૂગોળની આંધળી દૃષ્ટિને ઇન્દ્રાયણી એક સામાન્ય નજીવી નદી દેખાશે, અને તેની લંબાઈ જ જો માંપીએ તો ખરે જ તે એક અતિ સામાન્ય નદી છે. અંથવા નદી શાની? તે એક મોટું ઝરણું છે એમ જ કહો ને! પણ તે ઝરણું કેવળ પાણીનું ઝરણું નથી. તે આધ્યાત્મિક રૂર્તિનું ઝરણું છે.

જો પાણી સ્વાદમાં માંહુ અને લાકડાં ખાઈએ તોપણ છરવી નાખે તે ઉત્તમ પાણી ગણાય. ઇન્દ્રાયણીનું પાણી આ યેવરી ક્ષેત્રીમાંથી પાર ગિનયું છે. જ્ઞાન જેવું પાચક અને બક્તિ જેવું રોચક બીજું શું હોઈ શકે? ઇન્દ્રાયણીના પાણીમાં પાચક જ્ઞાન અને રોચક બક્તિ બરપૂર બરેલાં છે, એવી ઇનિદાસ સાક્ષી પૂરે છે. 'જ્ઞાનીઓના ગુરુ' જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને બક્તોના મુગટમણિ તુકારામ મહારાજ જન્મે ઇન્દ્રાયણીનું પાણી પીને જ પુષ્ટ બનેલા.

‘આનખા-તુકારામ’ આ બાવિક મનને મુગ્ધ બનાવનારો મહામત્ર ઇન્દ્રાયણીના પવિત્ર પાણીમાંથી જ જન્મ પામ્યો. દેહ અને આર્જાંદી ઇન્દ્રાયણીને જ હોઠે એકબીજાની યંચકોશીમાં

---

* જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામના નામની પૂન. જ્ઞાનેશ્વરનું જ આનખા ૩૫ થયેલું છે.

આવેલાં ક્ષેત્રો છે. જાનોઆની આળંદીએ જ્ઞાનનો પાયો રચ્યો અને તુકોઆના દેહએ ભક્તિનો કળશ ચડાવ્યો. એક જ પંચકોશીમાં આટલી વિશાળ જિંદગીના બે મહાપુરુષો ગાંધ્યાનું ઉદાહરણ ભાગ્યે જ મળી આવે છે. નદીની આસપાસનો પ્રદેશ મોટો ભાગે કળદ્રુપ હોય છે. પણ દંદ્રાયણીના કાંઠાની જમીને તો કળદ્રુપતાની કમાલ કરી. જાનેશ્વર મહારાજ એટલે જ્ઞાનનો કસ દાહનારા, અને તુકોઆ એટલે તો મૂર્તિમાન ભક્તિરસ જ. આટલો કસ અને આટલો રસ જે પાણીમાં ભરેલાં છે તે પાણીની યોગ્યતા અપૂર્વ જ હોવી જોઈએ.

દંદ્રાયણી નદી દેહ ચર્મને જ આળંદી તરફ વહે છે. પણ ભાગવત ધર્મની નદી આળંદી તરફથી દેહ તરફ વહેતી આવી છે. એટલે કે તુકોઆએ જાનેશ્વર મહારાજના હાથમાં દંદ્રાયણીનાં બેર આપી તેમની પાસેથી ભાગવત ધર્મનાં અમૂલ્ય ધરણી પડાવ્યાં હોય એમ જણાય છે! તુકોઆ જાતે કણખી, પણ વાણિયાનો ધંધો કરતા. એ ધંધો એમને બરાબર ફાવ્યો નહિ એમ કહેવાય છે. પણ ખરા ‘સ્વસ્થિના ધંધા’માં એ આખાદ રીતે કાવ્યા એમાં શંકા નથી. આ ધંધો કરતાં એમને જો ન આવડ્યો હોત તો પૂર્વજોની મિલકત ઉપર તેમણે કળશ ચડાવ્યો તે કેવી રીતે ચડાવી શકત? અને પોતાના વંશજો માટે ‘અભંગ’ મિલકત કેવી રીતે મુકી શક્યા હોત?

‘જ્ઞાનઆ-તુકારામ’ એ એક જાતનો મધ્યમપદલોપી સમાસ છે. એટલે કે એમાં ભાગવત ધર્મના બધા સાધુસંતોનો સમાવેશ થાય છે. ટૂંકાણુમાં બેનો જ ઉચ્ચાર કરેલો છે. જુનોઆ આચાર્ય અને તુકોઆ પ્રચારક. તુકારામ મહારાજના અભંગ દેડ ભંગીને મોઢે ચડી ગયેલા છે. મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનનો

સાર્વત્રિક પ્રચાર તુકોળા જોડેથી કોઈએ ક્યો નથી. જ્ઞાનો જ્ઞાનનો બંદાર બરી મૂક્યો. તુકોળાએ 'દમાલી' કર સ્વીકારીને એ બંદાર ખોલ્યો અને શેઠનો માલ ગરીબજી મુક્તી પાડેલાડ્યો. 'તેથી જ મદારાષ્ટ્રની જનતા કૃતજ્ઞતાપ આ બેના નામની જય બોલાવે છે.

'ગ્યાનજ્ઞાન-તુકોળામ' એ મધ્યમપદ્ધતિની સમાસ એમાં શ્રીજ્ઞ સાધુસતી આવી જાય છે એ તો ખરું જ. આ જ બેનો ઉચ્ચાર કરવામાં ખાસ હેતુ છે. સત્પુરુષ સાર્વત્રિક પરિપક્વ બરવાનું નહીં થાય તો મદારાષ્ટ્ર પણ રસ્તું કરવા માટે આ જ બે પ્રતિનિધિઓને મોકલવા એ બંને મદારાષ્ટ્રની જાણુ ઉત્તમ રીતે સાચવશે એવી ખાતેહોવાથી મદારાષ્ટ્ર જનતા નરકથી એમને જ ચૂંટવામાં આ છે. ઇન્દ્રાયણી એ મદારાષ્ટ્રની સરસ્વતી છે, સમજુ એને જ સારસ્વતના આ બે બગીચાઓ તૈયાર થયેલા છે અને તેમાં 'ફૂલ-ફળ-છાયાનો' આનંદ આખું મદારાષ્ટ્ર લૂંટી રહ્યું છે.

જ્ઞાનોળાએ જોકે જ્ઞાનેશ્વરી ગોઠવરીને તીરે લખી તેપણ જ્ઞાનોળાની સમાધિ ઇન્દ્રાયણીને કાઠે હોવાથી જ્ઞાનો ઉપર ઇન્દ્રાયણીનો જ હક માનવો જોઈએ. સંતોનો બંધ પ્રયત્ન 'જેવડનો દિવસ આનંદનો થાય' તેટલા માટે હોય કે તેથી સંતોની મૃત્યુતિથિ જ પુણ્યતિથિ હોય છે. સંતોનું મૃત્યુનિધિની પેઠે જ તેમની મૃત્યુભૂમિ મહત્વની હોય કે અવતારોની જન્મભૂમિ, વીર પુરુષોની કર્મભૂમિ અને સંતોનું મૃત્યુભૂમિ પવિત્ર માનવામાં આવેલી છે. તેથી જ્ઞાનેશ્વરી બ ઇન્દ્રાયણીને કાઠે ન લખાઈ હોય તોય તેનું રજા ઇન્દ્રાયણી જ મળવાનું. તેથી મદારાષ્ટ્રની સરસ્વતી ઇન્દ્રાયણી જ છે.

અને તુકોબાનું તો લગભગ આખું જીવન દેહમાં જ વ્યતીત થયું. તેથી તેમનાં ઘણાંખરાં સંબારણાં ઇન્દ્રાયણીના પાણી ઉપર લખાયેલાં છે. દેહ ગામ આખું જ તુકોબાના ચરિત્રનું સ્મારક છે. તુકોબાનું રહેવાનું ઘર, તેમના પૂર્વજ વિશ્વંભર બેવાની ઓસરી, તુકોબાએ જે દેવળનો શુભોદ્ધાર કર્યો અને જેમાં તેઓ ભગ્ન કરના તે વિડોબાનું દેવળ, તે દેવળ પાસેની અને આજે દેવળના ચોગાનમાં દાખલ થયેલી અંબાજી બાવાની જળ્યા, તુકોબા ન્યાં પ્રભુનું નામસ્મરણ કરતા તે બંડારા કુંગર, તેમણે પોતાના અભંગના ચોપડા ન્યાં હુબાવી દીધા તે ઇન્દ્રાયણીનો ધરો, ઇશ્વરના ઈર્શન માટે તેર દિવસ સુધી તુકોબા ન્યાં ધરણું લઈને બેઠા હતા તે શિલા, અન્તે જે વૃક્ષતળે તુકોબાએ 'હાલ્લ દેહી હાલ્લ ઢાલો' (આ જ દેહે અને આ જ આંખે) મુક્તિનો ઠાક અનુભવ્યો તે પીપરનું વૃક્ષ, — એ તુકોબાના ચરિત્રના સાક્ષીઓ. દેહમાં જોવા મળે છે. તેથી તુકોબાના અભંગોની માલકી જે ઇન્દ્રાયણીને કાઠે તે લખાયા, જે ઇન્દ્રાયણીમાં તુકોબાએ તે વ્તે હુબાવ્યા, જે ઇન્દ્રાયણીએ તે હુબાવવાનો ઇનકાર કરી કોગ ને કોરા પોતાના પૃથ્થાગ ઉપર જિંચકી રાખ્યા તે ઇન્દ્રાયણીની જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

ઇન્દ્રાયણી એ મહારાષ્ટ્રની સરસ્વતી હોવાથી વૈદિક ઋષિઓ જે મંત્રથી સરસ્વતીની પ્રાર્થના કરે છે તે જ મંત્રથી આપણે પણ ઇન્દ્રાયણીની પ્રાર્થના કરીએ :

અમ્બિતમે નરીતમે દેવીતમે સરસ્વતી ।

અપ્રશસ્તા इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृषि ॥ — ઋગ્વેદ

હે ઉત્તમ, ઉત્તમ નદી, ઉત્તમ દેવિ, હે 'સરસ્વતિ,' આજ અમારું જીવન અપ્રશસ્ત જેવું બન્યું છે. માતા, તે તું પ્રશસ્ત કર.

જીવન અને શિક્ષણ

દાસની વિચિત્ર શિક્ષણપદ્ધતિને લીધે જીવનના બે બાજુમાં પડી ગયે છે: જિંદગીનાં પહેલાં પંદર વીસ વરસ બાળ્યે જીવવાની બાજુમાં ન પડતાં એકલુ શિક્ષણ લેવાનું. અને તે પછી શિક્ષણ સંકેલીને મરે મરી ઈ મરતાં સુધી જીવવાનું.

આ રીત કુદરતી યોજનાથી ગ્રસતી છે. એક દાથ લંબાઈનું બાળક સાઠત્રણ દાયનો બાળ્યે જી રીતે અને છે એ તેના પોતાના કે બીજાઓના ધ્યાનમાં આવતું નથી. શરીરનો રોજ વિશાસ થયા જ કરે છે. આ વિશાસ ધીમે ધીમે, ક્રમે ક્રમે, થોડો થોડો થયા કરે છે. તેથી કરીને તે થાય છે એનું બાન પણ થતું નથી. આજ રાત્રે મૂર્ત સુધી બે ફૂટ ઊંચાઈ હતી, અને કાલે જોડીને બુઝો તો અઢી ફૂટ થઈ, એમ કદી બનતું નથી. અમુક એક વરસના હેઠ છેલ્લા ત્રિસ સુધી બાળ્યે જીવન વિષે સાત બેજવાબદાર રહે તોય ચાલે, બહે તેણે બેજવાબદાર રહેવું જોઈએ; અને પછીના વરસનો પહેલો ત્રિસ બેજ કે તરત તેણે જીવનની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર થવું જોઈએ; એવી હાલની શિક્ષણ-પદ્ધતિની યોજના છે. સંપૂર્ણ બેજવાબદારીમાંથી સંપૂર્ણ જવાબદારીમાં કુદકો મારવાનો એટલે એ એક હનુમાન-ફૂંકો

જ થયો કહેવાય. આવો હનુમાન-કૃદ્ધો મારવાના પ્રયત્નમાં દાયપગ બાંગી જાય તો તેમાં શી નવાઈ?

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અણુનને કુર-ક્ષેત્રમાં ભગવદ્ગીતા કહી. ભગવદ્ગીતા અમાહિ વર્ગો લઈને પછી તેને કુરક્ષેત્રમાં ધકેલ્યો નહિ. તેથી જ તે ગીતાને પચાવી શક્યો. આપણે જેને જીવનની તૈયારીનું જ્ઞાન કહીએ છીએ તેને જીવનથી સાવ અરૂપ્ટ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેથી કરીને એ જ્ઞાનથી મરણની તૈયારી જ થાય છે.

વીસ વરસનો એક ઉત્સાહી યુવક અબ્યાસમાં મગ્ન છે; અનેક જાતના ઉચ્ચ વિચારોના હવાઈ કિલ્લાઓ બાંધી રહ્યો છે. 'હું શિવાજી મહારાજની જેમ માતૃભૂમિની સેવા કરીશ; હું વાલ્મીકિ જેવો કવિ થઈશ; હું ન્યૂટનની જેમ શોધખાળ કરીશ,' એવી એક એ તો શું પણ અનેક કલ્પનાઓ તે કરે છે. આવી કલ્પનાઓ કરવાનું બાક્ય પણ થોડાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જેમને તે મળે છે તેમની જ વાત લેવાની. એ કલ્પનાઓનું આગળ પછી શું થાય છે? 'વિત્તી ફક્કે પોટ' પણ 'કોણ તયાવા કોમાટ!' (વેંત જેટલું પેટ પણ તેને માટે શી ધમાકડ!) એ પેટનો સવાલ નજર આગળ ખડો થયો કે બિચારો દીન બની જાય છે. જીવનની જવાબદારી એટલે 'ક્યા चीज है' એની આજ સુધી તેને કલ્પના સરખી પણ ન હતી. અને હવે તો મોટો પહાડ આગળ ઊભો. પછી કરે છે શું? પછી ક્યારેક પેટ માટે રખડતો ભટકતો શિવાજી, ક્યારેક દુઃખના રોષ્ટ્રાં રડતો વાલ્મીકિ, અને ક્યારેક નોકરની તો ક્યારેક ભૈરીની, ક્યારેક છોકરી માટે વરની અને છેવટે રમશાનની શોધ કરતો ન્યૂટન, એવી વિવિધ ભૂમિકાઓ

બગીચાને પોતાની કસબનાઓનું સમસાધન કરે છે. આ દનુમાન-મૂલકાનું પરિણામ છે !

‘કેમ બાઈ! તમે પછી શું કરવાના છો?’ એમ એક મેટ્રિકના વર્ગના વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું.

‘પછી શું, એટલે? પછી કોલેજમાં જવાનો.’

‘હા. કોલેજમાં જવાના ખરડ પછી તે પછી શું? એ સવાલ નો રહે જ છે.’

‘પ્રશ્ન રહે છે ખરો. પણ તેનો અત્યારે જ શું હામ પિચાર કરવો? આગળ ઉપર જોઈ સેવાશે.’

ત્રણ વરસ પછી એ જ વિદ્યાર્થીને એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હજી કરો! વિચાર થયો નથી.’ એનો જવાબ મળ્યો.

‘વિચાર થયો નથી એટલે? પણ તમે વિચાર ત્યો દતો ખરો?’

‘ના બાઈ, વિચાર ત્યો જ નથી. શો વિચાર કરવાનો? કશું સૂઝતું નથી. તેમાં હજી દોઢ વરસ વાર છે. પછી જોઈ સેવાશે.’

‘પછી જોઈ સેવાશે’ એ શબ્દો તો ત્રણ વરસ પહેલાં ઉચ્ચાર્યા હતા તે જ હતા. પણ તે વખતના અવાજમાં બેફિકર હસિ હતા; આજના અવાજમાં થોડીક ચિંતાની છાયા હતી.

દોઢવરસ પછી ફરીથી તે જ પૂછ્યું તે જ વિદ્યાર્થીને — અથવા હવે ‘સદૃશરસ’ને કહો — તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એ વખતે તેનો ચહેરો ચિન્તાકાળ દતો; અવાજમાંનું બેફિકરપણું સાવ બિડી ગયું હતું. ‘તતઃ કિમ્ નનઃ કિમ્ તતઃ કિમ્’ એ ‘શંકરાચાર્યે’ પૂછેલા મનાનન સવાલ હવે તેના બેગમાં સારી પેડે ધોળાવા

માંડ્યો હતો. પણ તેનો જવાબ તો હજી પણ તેની પાસે ન હતો.

આજનું મરણ કાલ-ઉપર ફેલનાં ફેલનાં છેવટે એક દિવસ એવો કાલે છે કે જે દિવસે મરણ જ પડે છે. આ પ્રસંગ તેમનાં ઉપર આવતો નથી કે જેઓ 'મરણ પડેલાં જ' મરીને રહે છે, જેઓ પોતાનું મરણ પોતાની આંખે જોઈ લે છે. જેઓ મરણનો અગાઉ અનુભવ લે છે તેમનું મરણ ટળે છે. જે મરણનો અગાઉ અનુભવ લેનાં અચકાય છે તેમની છાતી ઉપર મરણ આવીને અચકાય છે. સામે થાંભલો છે તેનું બાન આંધળાને જ્યારે તે થાંભલા તેની છાતી સાથે અચકાય છે ત્યારે થાય છે. દેખતા માણસને તે થાંભલો આગળથી દેખાય છે. તેથી તેનો ધક્કો તેની છાતીને લાગતો નથી.

જીવનની જવાબદારી એટલે કંઈ કેહ મરણ નથી. અને મરણ પણ એવું શું બારે 'મરણ' (મહાસંકટ,) છે? અનુભવને અભાવે જ તે કોઈ મોટા હાલિ જેવું બામે છે. ખરું જોતાં જીવન અને મરણ બન્ને આનંદના વિષયો હોવા જોઈએ. કારણ આપણા પરમ પ્રિય પિતાએ — પરમેશ્વરે — તે આપણને બક્ષેલા છે. ઈશ્વરે કંઈ જીવન દુઃખનું બનાવેલું નથી. પણ આપણને જીવનાં માત્ર આવડવું જોઈએ. ક્યો બાપ પોતાના છોકરાનું જીવન હાડમારીનું હોય એમ દર્શાવે? તેમાંય ઈશ્વરની દરુણતા, પ્રેમને કંઈ પાર છે? તે પોતાનાં પ્રિય બાળકો માટે સુખનું જીવન નિર્માણ કરશે કે દુઃખનું જીવન નિર્માણ કરશે? દુઃખના દરવાની શી જરૂર છે? પ્રત્યક્ષ જ જુઓ ને. જે વસ્તુ આપણને જેટલી વધારે જરૂરની તેટલી જ તે સહેલાઈથી મળી શકે એવી ઈશ્વરે યોજના કરેલી છે. પાણી કરનાં હવાની જરૂર વધારે;

તેથી ઈશ્વરે પાણી કરતાં દવા વધારે મુલ્યમ જનારી છે. જ્યાં નાક દોષ ત્યાં દવા દોષ જ. પાણી કરતાં અત્તની જરૂર ઓછી, તેથી પાણી મેળવવાના કરતાં અન્ન મેળવવા માટે વધારે મહેનત કરવી પડે છે. 'આત્મા' એ વસ્તુ તો સૌથી વધારે મહત્ત્વની છે; એટલે તે તેજે દરેક જાતને કાવમને માટે આપી દીધેલી છે. આવી ઈશ્વરની પ્રમાણ યોજના છે. તેનો વિચાર ન કરતાં આપણે નિરુપયાંગી જડ જીવંત એમું કરવા જોઈએ 'જડ' જની જર્મિએ નો આપણી છાતી કાઢવાની જ. પણ એ આપણી જડનાનો દોષ છે. તેનો દોષ ઈશ્વરને માથે ન ઢોળાય.

જીવનની જવાબદારી એ બધાનક વસ્તુ નથી તે આનંદથી બરેલી છે; પણ જે ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલી જીવનની આ સરળ યોજના ખ્યાનમાં લઈને મને તેવી વાદિયાત વામના-
ઓતે રોકી શકીએ તો જ. પણ જેમ તે આનંદથી બરેલી વસ્તુ છે તેમ જ શિક્ષણથી પણ બરેલી છે. જે જીવનની જવાબદારીથી વંચિત થયો તે બધા શિક્ષણથી વંચિત થયો એમ એકસ જાણવું. ધણાઓની એવી માન્યતા છે કે, નાનપણથી જીવનની જવાબદારીનું બાન જે હાકરાને રહે તો તેનું જીવન કુમાર્ત જનક. પણ જીવનની જવાબદારીના બાનથી જીવન કુમાર્ત જતું દોષ નો જીવન એ વસ્તુ જ જીવવાને લાયક નથી એમ કહેવું પડશે. પણ આજે આ માન્યતા ધણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ ધરાવે છે. અને એનું મુખ્ય કારણ તેમની જીવન વિષેની દૃષ્ટિ કલ્પના છે. જીવન એટલે 'કલ્પ', એવો મદ બધાયો. પ્રતિષ્ઠાની નિર્માના, 'અનુસિક્ષ' મનાયેલા, પણ વસ્તુતઃ મર્મજ એવા, કુદડા પામેથી બોધ લઈ

જીવનના દાણા કરતાં મોતીના દાણાને માન આપવાનું છોડી દેઈએ તો ‘જીવનમાંનો કલહ’ નષ્ટ થશે અને તેને ફેંકાણે જીવનમાં સહકાર દાખલ થશે. ‘માંકડાના દાથમાં મોતીની માળા’ એ કહેવત જોણે બનાવી તેણે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સિદ્ધ ન કરતાં સાચે જ માણસના પૂર્વજો વિધેનો ડાર્વિનનો સિદ્ધાન્ત જ સિદ્ધ કર્યો. ‘મારુતિના દાથમાં મોતીની માળા’ વાળા વાન જેમણે રચી તેમણે પોનાના મનુષ્યત્વનું ‘સાચું’ બાન બનાવ્યું.

જીવન જો સાચે જ એક બધાનક વસ્તુ હોય, ‘કલહ’ હોય, તો છોકરાઓને તેમાં દાખલ કરતા નહિ અને પોતે પણ તે જીવતા નહિ. પણ તે જો જીવવા લાયક વસ્તુ હોય તો છોકરાઓને તેમાં અવશ્ય દાખલ કરે. તે વિના તેમને શિક્ષણ નહિ મળી શકે. ભગવદ્ગીતા જેમ કુરુ-ક્ષેત્રમાં કહેવાઈ તેમ શિક્ષણ જીવન-ક્ષેત્રમાં જ અપાવું જોઈએ — આપી શકાય. ‘આપી શકાય’ એમ કહેવું પણ બરાબર નથી; બલકે ત્યાં જ તે મળી શકે.

અર્જુનની આગળ તે પ્રત્યક્ષ કર્તવ્ય કરતો હતો તે વખતે સલાહ જિભો થયો. તેનો જવાબ આપવા માટે ભગવદ્ગીતાનો જન્મ થયો. એનું નામ તે શિક્ષણ. છોકરાઓને ખેતરમાં કામ કરવા દો. તેમાં કોઈ પ્રશ્નો જિભા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરવા માટે સૃષ્ટિજ્ઞાનની કે પદાર્થવિજ્ઞાનની કે બીજી જે જોઈએ તે માહિતી તેમને આપો. એ સાચું શિક્ષણ થશે. છોકરાઓને રસોઈ કરવા દો. તેમાં તેમને જરૂર રસાયનશાસ્ત્ર શીખવો. પણ કહેવાનો મુખ્ય મુદ્દો એ કે તેમને જીવન જીવવા દો. વ્યવહારમાં કામ કરનારા માણસને પણ શિક્ષણ મળ્યા જ કરે છે. તેવી રીતે નાના બાળકને પણ મળવું જોઈએ. ફરક એટલો

જ દોય કે બાળકોની આસપાસ જરૂર પડે ત્યાં માર્ગદર્શન કરનારા માણસો દોઢર દોય. આ માણસો 'દીપવનારા' માણસો નરીકે 'નિયોગિત' ન હોવા જોઈએ. એ માણસો પણ વ્યવહારમાં પડેલા માણસોની જેમ જ જીવન જીવતા હોવા જોઈએ. કેર માત્ર એટલો જ કે આ શિક્ષક કહેવડાવનારાઓનું જીવન વિચારમય હોય જોઈએ અને તે વિચારો પ્રસંગ પડે છાત્રાઓને સમજાવવાની પાત્રતા તેમનામાં હોવી જોઈએ. પણ શિક્ષક તરીકે જુદો ધંધો ન હોવો જોઈએ. 'વિદ્યાર્થી' કરીને કોઈ 'માણસો' થી બદારનો પ્રાણી ન જોઈએ. અને શું કરે છાત્ર એમ પૂછીએ તો બાલુ છુ અથવા મથાણું છું એવો જવાબ આપવાનો ન હોવો જોઈએ. 'ખંતી કરું છું' અથવા તો 'વણાટનું કામ કરું છું' એના જેવો શુદ્ધ ધંધાદારી કહે, કે વ્યાવહારિક કહે, પણ જીવનદર્શક જવાબ મળવો જોઈએ. આનો પ્રાપ્ત વિદ્યાર્થી રામ લક્ષ્મણ અને ગુરુ વિદ્યામિત્રનો છે. વિદ્યામિત્ર યજ્ઞ કરતા હતો. તેના રક્ષણ માટે તેમણે રાજ્ય રાજ પાસેથી તેના પુત્રોની માગણી કરી. તે જ કામ કરવા પૂરતા જગથે છાત્રાઓ મોકલ્યા. છાત્રાઓને પણ પોતે યજ્ઞરક્ષણના કામ માટે જાય છે એવી જવાબદારીનું બાન હતું. તેમાં તેમને અપૂર્વ શિક્ષણ મળ્યું. પણ રામલક્ષ્મણે શું ક્યું એમ જો પૂછો તો તેનો જવાબ તેમણે 'યજ્ઞરક્ષણ ક્યું' એમ જ અપાય. 'શિક્ષણ મેળવ્યું' એમ ન અપાય. પણ શિક્ષણ મળ્યું ખરું. તેનો શો ઉપાય ?

શિક્ષણ એ કર્તવ્ય કર્મનું આનુષંગિક ફળ છે. જે કોઈ કર્તવ્ય કર્મ કરે છે તેને તે જાણ્યે અજાણ્યે પણ મળે જ છે. છાત્રાઓને પણ તે તેવી રીતે જ મળવું જોઈએ. ધીમળાંને તે

કેસો ખાતાં ખાતાં મળે છે. નાનાં બાળકોમાં હજી તેટલી શક્તિ આવેલી હોતી નથી તેથી ઘણી કેસો ખાવી ન પડે એવું વાતાવરણ તેમની આસપાસ હોયું કરવું જરૂરનું છે. તેથી ધીમે ધીમે તેઓ સ્વાવલંબી અને એવી અપેક્ષા અને તે મુજબ યોજના હોવી જોઈએ. શિક્ષણ એ ફળ છે, અને ‘મા ફલેષુ કદાચન’ એ મર્યાદા આ ફળને પણ લાગુ પડે છે. ‘શિક્ષણ-પ્રાપ્તિ માટે કોઈ કામ કરાય તો તે સકામ કર્મ થયું કહેવાય. એટલે તેમાં પણ ‘इदमद्य मया लब्धम्,’ (આજે મેં આ મેળવ્યું) ‘इदं प्राप्तं’ (કાલે હું પેલું મેળવીશ), વગેરે વાસનાઓ આવી જ જાણવી. તેથી આ શિક્ષણ-મોહમાંથી છૂટવું જ જોઈએ. આ મોહમાંથી જે છૂટ્યો તેને જ સર્વોત્તમ શિક્ષણ મળ્યું જાણવું. આ માંદી છે. તેની સારવાર કરવાથી અને ઘણું શિક્ષણ મળશે. પણ આ શિક્ષણને લોભે મારે સેવા ન કરવી જોઈએ. પણ એ મારું પવિત્ર કર્તવ્ય છે એ બાવનાથી મારે બાની સેવા કરવી જોઈએ. અથવા આ માંદી છે, અને તેની સેવા કરવાથી મારું બીજા કશાનું — જેને હું ‘શિક્ષણ’ માનું છું તેનું — નુકસાન થવાનું છે; તો તે શિક્ષણના નુકસાનના ડરથી હું બાની સેવા કરવાનું ટાળું તે ન સાચું.

પ્રાથમિક મહત્ત્વના જીવનોપયોગી શરીરઅમને શિક્ષણમાં સ્થાન હોવું જોઈએ એ વાત માન્ય રાખનાર કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એ બાબત વધારામાં એમ કહે છે કે એ પરિશ્રમ ‘શિક્ષણની દૃષ્ટિથી’ દાખલ કરવામાં આવે, નહિ કે ‘પેટ ભરવાની’ દૃષ્ટિથી. આજે ‘પેટ ભરવાનો’ જે હીન અર્થ પ્રચલિત છે તેને વિષેની ચીડથી તેઓ આમ કહે છે અને તેટલા પૂરતું તે યોગ્ય છે. પણ માણસને પેટ આપવામાં

ધ્મિરનો હેતુ છે. પ્રમાણિકપણે પેટ બરવાની કળા માણસને
 જે આવડી જાય તો સમાજનાં ઘણાંખરાં કુઝેલા અને પાતકોનો
 અંત આવે. અને તેથી જ મનુષ્યે 'ચોડ્યશુચિઃ, મ હિ શુચિઃ'
 (જે આર્થિક દૃષ્ટિથી પવિત્ર તે જ પવિત્ર) એવા યથાર્થ
 ઉદ્દગાર કાઢેલા છે. 'સર્વેવામવિરોધેન' કેમ જીવવું એ શીખવામાં
 બધું શિક્ષણ આવી જાય છે. અવિરોધવૃત્તિથી શરીરયાત્રા
 ચલાવવી એ માણસનું આવ જીવન છે. આ જીવન કરવાથી
 જ તેની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવાની છે. તેથી શરીરયાત્રા
 ચલાવવા માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરિશ્રમ કરવો એને જ
 શાસ્ત્રકારોએ 'યત્ન' એ નામ આપ્યું છે. 'ઉદરભરણ નોત્તે
 જાણિજં યત્નકર્મ' (આ કેવળ પેટ બરવાનું કામ નથી, આ એક
 યત્નકર્મ છે એમ જાણ.) એ વામન પંડિતનું વચન પ્રસિદ્ધ
 જ છે. તેથી પુરુ શરીરયાત્રા ચલાવવા ખાતર પરિશ્રમ કરું છું
 એ ભાવના યોગ્ય જ છે. 'શરીર-યાત્રા' એટલે મારા સાડા
 ત્રણ હાથની યાત્રા એમ ન સમજતાં, સમાજશરીરની યાત્રા,
 એવો ઉદાર અર્થ ચિત્તમાં રસવો જોઈએ. મારી શરીર-યાત્રા
 એટલે સમાજની સેવા, અને એટલે જ ધ્મિરની પૂજા, એટલું
 સમીકરણ દર થવું જોઈએ. અને આ ધ્મિરમંવામાં દેહ
 ઘસી નાખવો એ મારું જીવન છે અને તે મારે કરવું જોઈએ
 એવું બાન દરેક જણને હોવું જોઈએ.

અર્થાત્ એ બાન નાના છોકરાને પણ થવું જોઈએ. તે
 માટે તેને તેની મગદૂર પ્રમાણે જીવનમાં બાગ લેવાને પૂરતો
 અવકાશ આપવો જોઈએ. અને જીવનને જ મુખ્ય કેન્દ્ર
 બનાવીને તેની આસપાસ જરૂર જણાય તે મુજબ બધું શિક્ષણ
 ગોઠવવું જોઈએ.

આથી જીવનના જે ભાગલા નહિ પડે. જીવનની જવાબદારી એકદમ ઓચિંતી આવી પડવાથી જે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે તે ઊભી નહિ થાય, શિક્ષણ આપોઆપ, જનજીવનમાં ન આવે એવી રીતે મળ્યા કરશે, પણ 'શિક્ષણ-મોહ' નહિ વળગે; અને નિષ્કામ કર્મ કરવાની ટેવ પડશે.

માત્ર શિક્ષણ

‘કેમ બાઈ! તમે ક્યું કામ સરસ રીતે કરી મોકો એમ તમને લાગે છે?’ એક દેશસેવેચ્છુને કોકે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મને લાગે છે કે, હું માત્ર શિક્ષણનું કામ કરી શકીશ, અને મને તેની જ દોંડ છે.’ મજદૂર યુવકે જવાબ આપ્યો.

‘એ તો બરાબર જ છે. કારણ ધણી વખત જે આવડતું હોય છે તેની દોંડ હોવા વિના બીજે હિપાય જ નથી હોતો. પણ બીજું કંઈ કામ તમે કરી શકશો કે નહિ?’

‘ના જ, હું બીજું કોઈ પણ કામ કરી શકીશ નહિ. હું માત્ર બણાવવાનું કામ કરી શકીશ. અને એ કામ માત્ર હું સરસ રીતે કરી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.’

‘અરે બાઈ! તમે સારું શીખવી શકશો એ તો સમજ્યો, પણ સારું ‘શુ’ શીખવી શકશો? કાંતવાનું, પીંજવાનું, વણવાનું સારું શીખવી શકશો?’

‘ના જ, એ નહિ શીખવી શકું.’

‘તો પત્તી બીવણકામ, રંગકામ, મુથારી શીખવી શકો?’

‘ના, એમાંનું કશું જ નહિ.’

‘રમોઈ કરવાનું, દણવાનું, વગેરે ઘરનું કોઈ કામ શીખવી મોકો?’

‘ના. કોઈ પણ જાનનું કામ એવું મેં આજ લગી કદી ક્યું જ નથી. હું ફક્ત શિક્ષણનું.....’

‘અરે બાઈ! જે જે પૂછું તેની તો ના પાડો છો. અને ‘માત્ર’ શિક્ષણનું કામ કરી શકીશ એમ કહેો છો. એનો અર્થ શો? ખાખકામ શીખવી શકશો?’

‘આ શું પૂછો છો? મેં પહેલેથી જ તમને કહી દીધું ને કે હું બીજું કોઈ પણ કામ કરી શકીશ નહિ. હું મરાઠી સાહિત્ય શીખવી શકીશ,’ દેશસેવેશ્વરે જરા ચિડાઈને જવાબ આપ્યો.

‘આ તમે કીક કહ્યું. આનાથી કંઈકે સમજાવ્યું પડી. જાનેશ્વરી જેવો અંચ કેમ લખવો તે શીખવી શકશો?’ પૃથ્વીકે વિનોદમાં પૂછ્યું.

હવે માત્ર દેશસેવેશ્વરે ખૂબ જ ચિડાવેલા જણાયા, અને મિત્તજ ગુમાવીને દાંધક બોલવા જતા હતા એટલામાં પૃથ્વીકે મહાશય વચ્ચે જ બોલ્યા:

‘શાંતિ, ક્ષમા, તિનિક્ષા કેમ શીખવી તે શીખવશો?’

ખસ. બળનામાં ઘી લોમાયુ. તેથી સંવાદનો મોટો બડકો થવાનો હતો, પણ પૃથ્વીકે તરત જ પાણી રેડી તે હોલવી દીધો. ‘તમારું કહેવું’ હું સમજ્યો. તમે લખતાં વાંચતાં વગેરે શીખવી શકશો; અને તેનો પણ જીવનમાં થોડો ઘણો ઉપયોગ છે; નથી એમ ન કહેવાય. પણ વણાટકામ શીખવાની તૈયારી છે તમારી?’

હવે નવીન કર્યું શીખવાની હોંશ થતી નથી. તેમાંય પણ વણાટકામ તો મને નહિ જ આવડે. કારણ આજ સગી દાયને એનું કામ કરવાની રેવ નથી.’

‘હા ખરું, તેથી શીખતાં થોડીક વાર લાગશે. પણ નહિ આવડે એમ કેમ બને?’

‘ મને તો લાગે છે નહિ જ આવડે. પણ માની લો કે ધણે પ્રયાસ કર્યો પછી દયામ આવડી જાય, તોય તેનો મને કંટાળો છે. તેથી તે મારાથી નહિ જની શકે એમ જ તમે માની લો.’

‘ ચારુ, ત્યારે લખનાં ગીખવવાનું તમ કરી ગયા; તેમ જ પ્રત્યક્ષ લખવાનું કામ પણ કરી શક્યો ?’

‘ હા કરી છાપીશ ખરો, પણ એટલું લખ્યા જ કરવાનું આવે તો ને પણ કંટાળો ઉપજવનારું જ થઈ પડે. તોપણ ને કરવાનું હશે વાંધા નથી.’

આ સંવાદ અહીં જ અટક્યો. પછી એની કથાનિ માં મર્મ ને જોવાની આપણને તક નથી.

ગિલ્લનું માનસશાસ્ત્ર કેવું બન્યું છે એની કથના ઉપલા અંકમાં ઉપરથી આવે એવી છે.

શિક્ષક એટલે, —

કોઈ પણ જાનની જીવનોપયોગી કાર્યશક્તિ જેની પામે નથી એવો,

નવીન કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અબાવથી જ અસમર્થ,

કોઈ પણ જાનના કામથી સગવડ કંટાળેલો,

‘ માત્ર શિક્ષણ ’ નો ધર્મડ ગણનારો,

પુરતકોમાં દટાયેલો,

આગમુ ગ્રાણી; એવો અર્થ થયો.

‘ માત્ર શિક્ષણ ’ એટલે જીવનમાંથી કાપીને ‘ગુફ’ કાઢેલું મુઠ્ઠાવ શિક્ષણ. અને શિક્ષક એટલે ‘મૃત-જીવી’ માણસ !

‘ મૃત-જીવી ’ ને જ દેરલાકે કોકો ‘જુદિ-જીવી’ કહે છે. પણ એમાં વાળીનો વ્યભિચાર છે. ‘જુદિ-જીવી’ કોને કહેવાય ? કોઈ એકાદ ઝોતમ જુદ, કોઈ સોફેટીસ, શંકરાચાર્ય,

અથવા જ્ઞાનેશ્વર બુદ્ધિજીવનની જ્યોત પ્રગટાવી આપે છે. બુદ્ધિમાંજ જીવન એટલે અતીન્દ્રિય જીવન એવો ગીતામાં અર્થ દર્શો છે. જે ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ છે, જે ઇન્દ્રિયાસંક્રિયથી ક્ષણેકે છે, પામર બન્યો છે, તે બુદ્ધિજીવી ન કહેવાય. બુદ્ધિનો પતિ આત્મા. તેને છોડીને જે બુદ્ધિ દેહના ધરની બાંદી બની છે તે વ્યભિચારિણી બુદ્ધિ છે. આવી વ્યભિચારિણી બુદ્ધિવાળું જીવન એટલે જ મરણ અને એવું જીવન જીવનારો તે મૃત-જીવી કહેવાય. આ 'ક્રતા શિક્ષણ' ઉપર જીવનારાઓને મનુષ્યે 'મૃતકાધ્યાપક' હર્ષે 'પગારદાર શિક્ષક' એવું નામ આપ્યું છે અને શાદના કામમાં તેમનો નિર્બંધ દર્શો છે. અને એ વાળી જ છે. શાદમાં મૃત પૂર્વજોની સ્મૃતિ જાગ્રત કરવાની હોય છે. જેમણે પ્રત્યક્ષ જીવન જ મૃત કરી બતાવ્યું તેમનો એ કામમાં શો ઉપયોગ?

શિક્ષકને અગાઉ 'આચાર્ય' કહેતા. આચાર્ય એટલે આચારવાન. પોતે આદર્શ જીવન જીવીને રાષ્ટ્ર પાસેથી તેનું આચરણ કરાવનાર તે આચાર્ય. આવા આચાર્યોના પુરુષાર્થને લીધે જ રાષ્ટ્રો નિર્ભય થયાં — પડાયાં છે. આજે હિન્દુસ્તાનની નવેસર ધડી બેસાડવાની છે. રાષ્ટ્રધડતરનું કાર્ય આજે આપણી આગળ છે આચારવાન શિક્ષકો વિના તે થઈ શકવાનું નથી.

તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન આજે સૌથી વધારે મહત્વનો છે. તેની વ્યાખ્યા અને વ્યાપ્તિ આપણે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. રાષ્ટ્રમાંનો સુશિક્ષિત વર્ગ નિરર્થક અને નિષ્ક્રિય બનતો જાય છે. એને મારે ઉપાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અમિ પ્રગટાવવો એ જ છે.

પણ તે અમિ ડોષો જોઈએ. અમિની જે શક્તિઓ માનેલી છે. એક 'સ્વાદા' અને બીજી 'સ્વધા'. આ જે શક્તિઓ જ્યાં ડોષ ત્યાં અમિ છે. 'સ્વાદા' એટલે આત્માદુતિ આપવાની, આત્મભાગની શક્તિ; અને 'સ્વ-ધા' એટલે આત્મ-ધારણની શક્તિ. આ જ-ને શક્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જનમન ધોરી જોઈએ. આ શક્તિઓ જનમન ડોષ તો જ તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્વી ગઢાય. બાકીનું બધું હંડું દિમ જેવું—
ફક્ત-શિક્ષણ.

અત્યાર સુધી આપણા ગૃહીય શિક્ષકોએ સારી પેઠે આત્મત્યાગ ક્યો છે એમ ઉપર ઉપરથી દેખાય છે. પણ તેમાં જોઈએ તેટલું વજૂદ નથી. સાધારણ સ્વાર્થભાગ અથવા તો અભિંત ત્યાગ એ હર્ષ આત્મભાગ ન દેવાય. તેની કસોટી પણ છે. જ્યાં આત્મભાગની શક્તિ ડોષ ત્યાં આત્મ-ધારણની શક્તિનો જ જે અભાવ ડોષ તો ત્યાગ કોણે જાનો કરવાનો? જે આત્મા પેાતે ટટાર જિભો જ નથી રહી શકતો તે ફૂફો, હી રીતે મારવાનો હતો? તેથી આત્મભાગની શક્તિમાં આત્મ-ધારણ માની જ લીધેલું હોય છે. આ આત્મધારણની શક્તિ—'સ્વધા'— રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોએ હજી પ્રાપ્ત કરી નથી. તેથી જે આત્મભાગ ક્યોનું બાસુ તે મેરે બાગે બાસ જ હતો.

પ્રથમ સ્વ-ધા ડોષ તો પછી સ્વાદા આવે. ગૃહીય શિક્ષણે, એટલે કે ગૃહીય શિક્ષકોએ, હવે 'સ્વ-ધા' પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. -

શિક્ષકોએ 'ફક્ત-શિક્ષણ'ની બામકે કલ્પનાઓ છોડી, હર્ષ સ્વતંત્ર જીવનની જવાબદારી—જેની ખેડૂતને સિરે ડોષ

છે તેવી — માથે લેવી જોઈએ. અને વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમાં જ જવાબદારીના ભાગ આપીને તેમની આસપાસ શિક્ષણની રચના કરવી જોઈએ, અથવા કુદરતી રીતે થવા દેવી જોઈએ. ‘ગુરોઃ કર્માતિશેષેણ’ — ગુરુનું કામ સમાપ્ત કરીને વેદાભ્યાસ કરવો, એ વાક્યનો આવો જ અર્થ લેવો ધટે. નહિ તો ગુરુની વ્યક્તિગત સેવા એટલો જ જો ‘ગુરોઃ કર્મ’ નો અર્થ લઈએ તો ગુરુથી સેવા તે વળી થઈ થઈને કેટલી હોવાની હતી! અને તેને માટે કેટલા છોકરાને આટલો બધો વખત કામ કરવું પડવાનું હતું? તેથી ‘ગુરોઃ કર્મ’ કરવું એટલે ગુરુના જીવનમાં જવાબદારીપૂર્વક ભાગ લેવો એવો જ અર્થ થઈ શકે. એવી રીતે જવાબદારીભર્યો ભાગ લઈને તેમાં જ જે શંકાઓ વગેરે જોડે તે ગુરુજીને પૂછવી, અને ગુરુએ પણ પોતાના જીવનની જવાબદારી સંભાળીને અને તેનું જ એક અંગ માનીને તે શંકાઓનું ચચાસકિત નિરાકરણ કરતા રહેવું. આ થયું શિક્ષણનું સ્વરૂપ. એમાં જ થોડો સ્વતંત્ર સમય પ્રાર્થનાના સ્વરૂપના વેદાભ્યાસ માટે જુદો રાખવો. હરકોઈ કામ ઈશ્વરની હિપાસનાનું જ કરવું, પણ તેમ કરીને પણ સવારે તથા સાંજે થોડો વખત હિપાસના માટે આપવો પડે. એ જ ન્યાય વેદાભ્યાસને અથવા શિક્ષણને લાગુ કરીએ તો જીવનની જવાબદારીવાળાં કામો જ દિવસના મુખ્ય ભાગમાં કરવાં અને તે બધાં શિક્ષણનાં જ કામો સમજવાં; પણ રોજ એકાદ એ સમય સ્વતંત્ર ‘શિક્ષણ માટે’ કરીને રાખવા.

રાષ્ટ્રીય જીવન કેવું હોય એનો આદર્શ પોતાના જીવનમાં હિતાગ્રેવો એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય પાર પાડતો હોય તે વખતે તેના જીવનમાંથી કુદરતી રીતે જ નેની

આસપાસ શિક્ષણનાં કિરણ ફેલાશે. અને એ કિરણોના પ્રકાશ વડે આસપાસના વાતાવરણનું આપોઆપ કામ ચર્ધ જશે.

આવી જાનનો શિક્ષક એ સ્વતઃસિદ્ધ સ્તંભ શિક્ષણ-કેન્દ્ર છે અને તેની પાસે રહેવું એ જ શિક્ષણ મેળવવા સમાન છે.

માનસે પવિત્ર જીવન જીવવાની કાળજી લેવી જોઈએ. શિક્ષણની કાળજી લેવા એ જીવન જ સમર્થ છે. તેને માટે ‘માત્ર-શિક્ષણ’ની પાછળ પડવાની જરૂર નથી.

ભિક્ષા

માણસની આજીવિકા ચલાવવાના ત્રણ પ્રકાર હોઈ શકે છે : (૧) ભિક્ષા, (૨) ધંધો યા વ્યવસાય, અને (૩) ચોરી.

ભિક્ષા એટલે, — સમાજની વધારેમાં વધારે સેવા કરી સમાજ પાસેથી કેવળ શરીર-માત્રા ચલાવવા પૂરતું આજીમાં આજીું લેવું તે. અને તે પણ નજીક અને ઉપકાર માનીને.

ધંધો એટલે, — સમાજની કોઈ વિશેષ પ્રકારની સેવા કરવી અને તે માટે યોગ્ય બદલો માગી લેવો તે.

ચોરી એટલે, — સમાજની આજીમાં આજી સેવા કરીને, અથવા સેવા કર્યાનો ડાળ કરીને, અથવા બિલકુલ સેવા કર્યા વિના, અને ક્યારેક તો સમાજનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન કરીને પણ સમાજ પાસેથી વધારેમાં વધારે ભોગવિલાસનાં સાધનો મેળવવાં તે.

પ્રત્યક્ષ ચોર, લુટારુ, ખૂની તેમ જ તેમનો ‘બંદોબસ્ત’ કરનારા પોલીસ, લસ્કરી સિપાહીઓ, ન્યાયાધીશો, વગેરે સરકારી સાથીદારો; બંદોબસ્તના કામની બહારના વકીલો, વૈદ્યો, શિક્ષકો, ધર્મોપદેશકો છત્યાદિ ઉચ્ચોચોગી લેખાતા લોકો; અને અધ્યાપારેપુ-વ્યાપાર કરનારાઓ, — આ બધા ઉપર જાગૃત્વેલા ત્રીજા તર્ગમાં આવી જાય છે.

માન-જૂમિની મશાગન કરનારા ખેડૂતો અને કુંવનની પ્રાથમિક શિક્ષિતાતો પૂરી પાડનારા કામદારો થાં મજૂરો એ બીજા વર્ગના ઉમેશ્વારો મળાય; તેઓ તેમાં 'આવે છે' એમ ન કહી શકાય. દારણ તેમની 'ચોખ્ખ' બચ્ચા સેવાની દ્રષ્ટિ દેાય તોયજી ત્રીજા વર્ગની કરામતને દારણ તેમનામાંથી ઘણાઓને ચોખ્ખ બચ્ચા મળતો નથી અને તેઓ પરાણે પહેલા વર્ગમાં ધોક્કાય છે. પણ જેઓ પગણે પહેલા વર્ગમાં ધોક્કાય છે તે અચૂક ત્રીજા વર્ગમાં આવીને બેસે છે.

પહેલા વર્ગમાં દાખલ થઈ શકે એવા બહુ જ ઓછા સારી દાખલા, સાધુ પુરો છે. બહુ જ થોડા, પણ છે ખરા; અને તેમને જ પ્રતાપે દુનિયા ટકી ગઈ છે. તેઓ થોડા બસે હોય, પણ તેમનું જગ અદ્ભુત છે. 'બિશ્વા-વૃત્તિનો' ભાવ થતો જાય છે, તેનો પુનરુદ્ધાર થવો જોઈએ, એમ સમર્થ દામદાર કહે છે, એમાં તેમનો ઉદ્દેશ આ પહેલા વર્ગનો પ્રસાર કરવાનો છે.

આને જ ગીનામાં 'વજ-શિષ્ટ' અમૃત ખાવું એમ કહે છે. અને એ અમૃત ખાનારો માણસ મુક્ત થાય છે એવું મીતાનુ આશ્વાસન છે.

આને દિલ્લિસ્તાનમાં ખાવન લાખ "બીખ માગનાગઓ" છે. એવા જ સમર્થના વખતમાં પણ ઘણા 'બિશુકો' હતા. એમ છતાં બિશ્વાવૃત્તિનો હૃદયોદ્ધાર કરવાની જરૂર સમર્થને સારી જણાઈ.

આનો જવાબ બિશ્વાની રૂપનામાં છે. ખાવન લાખ ખાવાઓની બિશ્વાનો જે અર્થ થાય છે તે બિશ્વા તો ચોરીનો જ એક પ્રકાર છે.

“બિક્ષા એટલે વધારેમાં વધારે પરિશ્રમ અને ઓછામાં ઓછો ખર્ચો. એટલે ખર્ચો પણ બિલકુલ લીધો ન હોત; પણ શરીરનું કામ ચાલે નહિ, એટલે તેટલા પૂરતો લેવો રહ્યો. પણ તે હકની ભાવનાથી નહિ. સમાજનો પોતાના ઉપર આ ઉપકાર છે એ ભાવનાથી. બિક્ષામાં પરાવર્તન નથી, પરિવર્તન છે, સમાજની સહભાવનામાં શ્રદ્ધા છે. બિક્ષા એ યદચ્છા-લાભ-સંતોષ છે; કર્તવ્યપરાયણતા છે; ફલનિરપેક્ષ વૃત્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન છે.

ભોક્તેવકનું શરીર-રક્ષણ એ એક સામાજિક કાર્ય છે. અને ખાદીપ્રચારના સામાજિક કાર્ય માટે જો દોષને અમુક રકમ આપી હોય તો તે રકમનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે, હિસાબ રાખીને, એ જ કાર્ય માટે તે કરે. હું ભોક્તેવક હોઉં તો મારું શરીર-રક્ષણ-કાર્ય એ પણ ખાદીકાર્યના જેવું જ સામાજિક કાર્ય છે; અને તેને માટે જરૂર જોગી નહીં ‘કરેલી રકમ મને સમાજ આપે છે. એ રકમનો ઉપયોગ મારે તે જ કાર્યમાં કરવો જોઈએ, યોગ્ય રીતે કરવો જોઈએ, તેનો હિસાબ રાખવો જોઈએ, અને એ હિસાબ સમાજની તપાસણી માટે ખુલ્લો હોવો જોઈએ. એટલે દોષ પંચ (trustee) જેમ પોતાના કમળમાં સોંપાયેલી મિલકતનો વહીવટ કરે — બરાબર તેવી જ રીતે ‘નિર્મળ’ ભાવનાથી મારે મારા શરીરનો વહીવટ કરવો જોઈએ. આજું નામ ને બિક્ષા-વૃત્તિ.

કેટલાક સેવકો એમ કહેતા જણાય છે કે, ‘અમારા પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ અમે અમને ફાવે તેવો કરીશું, સામાજિક પૈસાનો હિમાય બરાબર રાખીશું, લોકોને બતાવીશું, તેમની દીકા નોનરીશું, તેના યોગ્ય જવાબ આપીશું, ન આપી શકીએ તો

કામા માગીશું. પણ અમાગ પોતાના પૈસાનો વિચાર રાખવાને
અમે બંધાયેલા નથી, અને બતાવવાને બંધાયેલા તો નથી જ
નથી. જે પ્રમાણિક્ષણે સમાજસેવા કરનાર કોઈ માણસ આમ
કહે તો તેની સેવા એ 'ધંધો' થયો. પ્રામાણિક ધંધો ખરો,
પણ આખરે એ 'ધંધો' જ કહેવાય. એ 'બિદ્યા-વૃત્તિ' નથી.

'બિદ્યા કહે છે: 'તારા' પૈસો ક્યાંથી? જેવી રીતે ખાદીના
કાપ માટે, તું ખાદીનો જાણકાર એટલે તને પૈસો મોંઘ્યો,
તેવી જ રીતે તારા શરીરના કાપ માટે, તું તે જાણના જાણકારી
મગવે છે એટલે જ તને પૈસા મોંઘ્યો. ખાદી માટે આપેલા
પૈસા તો તારા નથી તો તારા શરીરના કામ માટે આપેલા
પૈસા 'તારા' જી રીતે કહેવાય? જન્મે કાપો સામાજિક જ છે.

'તમારી જરૂરિયાત કેટલી છે?' એક ખાદીપ્રચારકને
પૂછ્યું.

'માસિક ૩૦ રૂપિયાની'

'તમે તો એકલા છો. ત્યારે આટલા પૈસાની શી જરૂર?'

'જે જણ મરીબ વિદ્યાર્થીઓને હું મદદ કરું છું.'

'મરીબ વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે મદદ કરવી અનુચિત
નથી એમ આપણે માની લઈએ. પણ ધાગે કે ખાદીના કામ
માટે નમને પૈસા આપ્યા હોય તો તમે તેમાંથી રાષ્ટ્રીય
શિક્ષણના કાપ માટે ખર્ચ કરશો ખરા?'

'ના જી, તેમ નહિ કરી' સકાય.'

'તો પછી નમારું શરીર-પોષણ એ જે એક સામાજિક
કાપ તે કાપ માટે નમને અપાતી રકમમાંથી મરીબ વિદ્યાર્થી-
ઓને મદદ કરવી એ જે બીજું એક સામાજિક કાપ તેને
માટે કેવી રીતે ખર્ચ કરી શકાય?'

આ પંખુ “બિક્ષા-વૃત્તિ”માં રહેલો એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. બિક્ષા-વૃત્તિના માખુસને દાન કરવાનો અધિકાર નથી. દાન થયું તોય ‘હું’ જ કરનારો, અને ભોગ થયા તોય ‘હું’ જ ભોગવનારો. બિક્ષામાં ‘હું’ને જ સ્થાન નથી. એટલે કે બનેને નથી.

નકો શુંકો ભોગીં નકો પઢો ત્યાગીં !, (ભોગમાં કષ્ટદાયક નહિ તેમ જ ત્યાગમાં પણ પડીશ નહિ) આ બિક્ષાવૃત્તિનું મૂલ્ય છે. બિક્ષાવૃત્તિ એટલે ‘ધર મોટું કરવું’, મોટી જવાબદારી માથે લેવી તે. બિક્ષા બેજવાબદાર નથી.

બિક્ષા માગવી એટલે ‘માગવાનું’ છોડી દેવું. ‘માગો એટલે મળશે’ એવું બાઈબલમાં એક વાક્ય છે. તેનો અર્થ પ્રભુ પાસે માગો એટલે મળશે એવો છે. પણ સમાજ પાસે ‘માગશો નહિ, એટલે મળશે.’

‘બિક્ષા માગવી’ એ શબ્દો વિસંવાદી છે. કારણ બિક્ષા એટલે જ ન માગવું તે.

‘બિક્ષા માગવી’ એ શબ્દમાં પુનરુક્તિ છે. કારણ બિક્ષા એ જ સ્વતઃસિદ્ધ માગવું છે. બિક્ષા માગવી પડતી નથી. કર્તવ્યની ઝોળીમાં નાણાં નો પડેલાં જ છે.

પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્

શ્રુતિનું વચન છે, પૂર્ણાત્ પૂર્ણમદેવ્યતે । ‘પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્’ (પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ) એ નૈસર્ગિક વિકાસનો નિયમ છે. આનો અર્થ શા ? જે પહેલાંનોય પૂર્ણ અને પછીનોય પણ પૂર્ણ, તે તેમાં વિકાસ શાનો ? અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કહીએ તો ‘વિકાસ’ સમજાય છે. પણ ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ એ કહેવું જ અર્થહીન લાગે છે ।

અર્થહીન લાગે છે ખરું, પણ તેમાં જિંડો અર્થ રહેલો છે. ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ એટલે નાના પૂર્ણમાંથી મોટું પૂર્ણ. નવું જન્મેલું બાળક પણ પૂર્ણ છે. વીસ વરસનો યુવક પણ પૂર્ણ જ છે. પહેલો દાખલો નાના પૂર્ણનો છે, બીજો મોટો પૂર્ણનો. બાળકને એક આંખ દતી, અથવા તો અધું નાક દતુ, અને યુવકને બે આંખો જિગી થા તો અર્ધાનું આધું નાક બુન્ધુ એમ નથી. બહેને બે આંખ અને બે આંખ વચ્ચે એક જ નાક છે. બન્નેય પૂર્ણ છે. ફેર એટલો જ કે એક નાનું અને બીજું મોટું.

બે ઇંચની સુરેખા એ પણ પૂર્ણ સુરેખા કહેવાય અને ચાર ઇંચની સુરેખા પણ પૂર્ણ સુરેખા જ કહેવાય. પહેલી ગાની, બીજી મોટી. બે ઇંચ વ્યાસનું વર્તુળ પણ પૂર્ણ વર્તુળ છે અને ચાર ઇંચ વ્યાસનું વર્તુળ પણ પૂર્ણ વર્તુળ જ છે. પહેલું નાનું અને બીજું મોટું.

પાટિયા ઉપર દોરેલું આમળા જેવડું વર્તુળ વિકાસક કાચમાંથી જીનેઈએ તો ફોળા જેવડું દેખાય. એટલે વિકાસક

કાચે શું કયું ? શાંનો 'વિકાસ' કર્યો ? અપૂર્ણ વર્તુળનું પૂર્ણ વર્તુળ બનાવ્યું ? કે નાના પૂર્ણ વર્તુળનું મોટું પૂર્ણ વર્તુળ બનાવ્યું ? વિકાસકે કાચે એટલું જ કયું કે જે આમળા જેવડું વર્તુળ હતું તેનું તેણે કાળા જેવડું વર્તુળ બનાવ્યું.

અને સાચે જ શિક્ષણશાસ્ત્ર આથી નિર્ધાર કર્યું કરી શકતું નથી. શિક્ષણશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા જ કરવી હોય તો 'આમળા જેવડા મીંડામાંથી કાળા જેવડું મીંડું ઉપજાવવાનું શાસ્ત્ર એ શિક્ષણશાસ્ત્ર એમ કહેવામાં કશો વાંધા નથી. શિક્ષણથી આમળાનું મોળું બને અથવા, સમર્થ રામદાસની બાપામાં કહીએ તો, મૂર્ખનો પહત-મૂર્ખ બને, અથવા બહુ બહુ તો અર્ધા ગણાનો દોઢગણો બની શકે.

પણ આ વિનોદની વાત ઊઠી દર્શને તેમાંનો ભાવાર્થ મદ્ય કરીએ, તો 'પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ' એ કુદરતના વિકાસનું સૂત્ર શું છે તે ધ્યાનમાં આવશે. મળસકે પાંચ વાગ્યે સામેનું વૃક્ષ મને જાણું દેખાય છે. આખું દેખાય છે, પણ જાણું. સાડાપાંચ વાગ્યે થોડુંક સ્પષ્ટ દેખાય છે. પહેલા જેવું જ આખું દેખાય છે, પણ થોડુંક સ્પષ્ટ. સૂર્યોદય થયા પછી પણ આખું વૃક્ષ દેખાય છે; પણ પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ. પાંચ વાગ્યે પા વૃક્ષ દેખાયુ, સાડાપાંચે અર્ધું દેખાયું, અને સૂર્યોદય પછી આખું દેખાયુ એમ નથી બનતું. ત્રણ વખતે આખું વૃક્ષ દેખાય છે, પણ પહેલી વખત અસ્પષ્ટ સંપૂર્ણ, બીજી વખત કંઈક સ્પષ્ટ પણે સંપૂર્ણ, અને ત્રીજી વખત તદ્દન સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ. 'અસ્પષ્ટ, કંઈક સ્પષ્ટ, તદ્દન સ્પષ્ટ' આ વિકાસ સૂચક પ્રકાશે કર્યો. પણ ત્રણ વખત સંપૂર્ણનો જ વિકાસ કર્યો. નાના પૂર્ણમાંથી મોટું પૂર્ણ, અસ્પષ્ટ પૂર્ણમાંથી સ્પષ્ટ પૂર્ણ, એ કુદરતી વિકાસ થયો.

‘અંપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ એટલે શું અને ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ એટલે શું એ સમજવા માટે આપણે એક બીજો પ્રાપ્તો લઈએ. ધારો કે આપણે ઈરિયાને કિનારે જાબા છીએ. ‘આપણને ઈરિયામાં હવે વહાણ વગેરે કશું દેખાતું નથી. થોડા વખત પછી એક જહાજ દેખાવા લાગ્યું. એટલે કે જહાજની ફક્ત ઉપરની ટોચ દેખાવા લાગી. થોડા વધુ વખત પછી વચસા ભાગ દેખાવા લાગ્યો. — હવે સંપૂર્ણ જહાજ દેખાવા લાગ્યું. સંપૂર્ણ પણ દૂર હોવાને કીધે અસ્પષ્ટ. તે પછી જેમ જેમ તે પામે આવતું ગયું તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. પરંતુ તે સંપૂર્ણ જહાજ દેખાયું ત્યાં મુખીનાં ઈર્શનને આપણે ‘અંપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ કહીશું. પછીના ઈર્શનને આપણે ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ કહીશું.

એક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનની જૂગોળ શીખવી રહ્યો છે. તેણે છોકરાઓને પ્રથમ આખા હિંદુસ્તાનનો નકશો બતાવ્યો. પછી તેણે તેમાંના જુદા જુદા પ્રાંતો બતાવ્યા પછી બધા પ્રાંતોમાંની નદીઓ બતાવી. પછી બધા પ્રાંતોમાંના ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા વેપારી મહત્ત્વનાં સ્થળો બતાવ્યાં. અને આવી રીતે જ તે વધારે સૂક્ષ્મ માહિતી આપતો ગયો. એ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનને ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ તરફ’ દોરી રહ્યો છે.

બીજો એક શિક્ષક છે. એ પણ વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનની જૂગોળ શીખવી રહ્યો છે. પણ પ્રથમ તેણે એક નિવ્વાની સાથે ઝીણામાં ઝીણી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપી; પછી બીજા નિવ્વાની. એમ કરતાં કરતાં ત્યાંપરે એક પ્રાંતની માહિતી બેગી ગઈ. હવે આ વિદ્યાર્થીઓને એક પ્રાંતની મુશ્મમાં સૂક્ષ્મ એવી માહિતી મળી ગઈ. પણ

બીજા પ્રાન્તોની શૈલ્ય. પછી બીજા પ્રાન્તોની આવી જ ઝીણી ઝીણી સૂક્ષ્મ માહિતી આપી. અને આખરે હિંદુસ્તાનની માહિતી આપી. ‘હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ શીખવવી’ એ મુદ્દા પૂરતું કહીએ તો આ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનને ‘અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ તરફ લઈ જવા માગે છે એમ કહી શકાય.

આત્માના વિકાસનું ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ તરફ એ સનાતન સૂત્ર છે. કોઈ પણ આત્મવાન વસ્તુના વિકાસને એ જ સૂત્ર લાગુ પડી શકે.

કેવે મોડેલિંગની (એટલે કે માટીનાં પૂતળાં ઇત્યાદિ બનાવવાની) કળા વિષેના એક પુસ્તકમાં, પૂતળાને અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ તરફ લઈ જવાની રીતનો નિર્ગેહ કરેલો છે. શરૂઆતમાં માટીને ગમે તેવો આકાર આપી છેવટે જોઈતો આકાર મળ્યો એટલે થયું, એવી કંઈપનાથી કામ કરવું નહિ. તદ્દન શરૂઆતથી છેવટ સુધી ગમે ત્યારે કોઈ પણ માણસ જોવા આવે તો શું આશંકા છે એનો તેને ખ્યાલ આવે એવી રીતે કામ કરવું જોઈએ. તો જ પૂતળામાં કળા ઊતરે છે એવો અનુભવ એ પુસ્તકમાં નોંધેલો છે. નહિ તો ઘણાંય ચિત્રકાર એમ કહેતા મળી આવે છે કે, ‘અત્યારે શું જુઓ છો? આખું તૈયાર થાય ત્યારે જોજો.’ શરૂઆતમાં ગમે તેવો વાંકેચૂકો આકાર આપીને તેને યાબડયા કરવાથી કળા સિદ્ધ ન થઈ શકે. કળા એટલે આત્માનો અમર અંશ. તેથી ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ’ એ આત્મવિકાસના સૂત્રનું પાલન કરવામાં આવે તો જ કળાનો અવતાર થવો શક્ય છે.

રાષ્ટ્ર-ધડતર પણ એક બારે મોટી કળા છે. ‘પૂર્ણાત પૂર્ણમ’ એ સૂત્ર નજર આગળ કાયમ રાખીને રચના કરવામાં આવે તો જ તેમાં યશ મળી શકે.

કેલામવાસી રાજવાડે

મગાડાઓના ઇતિહાસના એકનિષ્ઠ હુપારક થી. રાજવાડેનું ઐતિહિક જીવન દવે ને જ ઇતિહાસમાં સદાને માટે સામેલ થઈ ગયું છે. અનાદિ જૂન અને અનંત અવિધ્યકાળ એ એના સકળમાં અપડાયેલા વર્તમાનકાળ કયાં સંતાપ્તને એટલો દોષ છે તે ખ્યાનમાય આવતું નથી. જનજોનામાં તે જૂતકાળમાં વિધીન થાય છે. નેથી તેના તન્હ જોવાનું છોડી દર્શને તેને હમચોમની ધૂંસરીમાં જોડી તેની પાએથી સેવાય તેટલું કામ સેવુ એ જ તેને અંગે માન્યસનું દર્શવ્ય છે. એ ને કરે છે તે જ સાચો ઇતિહાસજી છે. દાળ-પુરુષની ચપલતાનું, માથુસના શારીરિક જીવનની ક્ષણિકતા અને આત્માની અમરતાનું ખાન દગવડું, એ જ ઇતિહાસજાનું કાર્ય છે. ઇતિહાસજાનનું આ કાર્ય જોના જીવનમાં પૂરેપૂરું જીતવેલું દેખાય તેને જ ઇતિહાસજાન થયું છે એમ માનવું જોઈએ. પછી ભલે તેણે ઇતિહાસનાં પોયાં કેઈં કોય કે ન કોય. વાસ્તવિકપણે ઇતિહાસ તેણે જ જોયો. કહેવાય કે જોણે વર્તમાન વાપરી જાણ્યો કોય. રાજવાડેએ પોતાની જિંદગીની કણે કણ વાપરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેથી જ તેઓ ઇતિહાસ-જ કહેવાય. તેમને બાગે આવેલી કણેનો તેમણે જનતા આગળ ચોખ્ખો દિસાવ ગણાવ્યો છે. 'ત્રીસ વરસમાં ત્રીસ મૌલિક મંથ' એમ દૂંકમાં તે દિસાવ ચૂકતે ચ્યો. રાજવાડેના અથાગ પરિશ્રમથી તૈયાર થયેલા મંથો

વાંચીને સમજવાની યોગ્યતા આપણામાં કદાચ ન હોય, અથવા તો તે વાંચવા જોટલી કુરસદ આપણને કદાચ ન હોય; પણ 'રિકામા જાઝં નેદિ લળ' (એક ફાણ પણ ખાલી જવા ન દે) એટલે બોલે જો આપણે તેમના ચરિત્રમાંથી લઈએ તો તેમના બધા ગ્રંથો વાંચ્યાનું શ્રેય આપણે મેળવ્યું જાણવું.

રાજવાડેની આટલી અદ્ભુત પ્રુદ્ધિમત્તા, પણ મરાઠી સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમની આખી જિંદગી તેમણે ક્યોં તોય પૂરો ન થયો. 'મરાઠી તો આપણી માતૃભાષા છે, તેનો અભ્યાસ કરવાની શી જરૂર?' એમ જોમને લાગતું હોય તેમણે રાજવાડેનું લખાણ જરા જોવું, એટલે તેમની આંખ જીલ્લડશે. તેમ જ 'મરાઠીમાં આટલું અભ્યાસ કરવા જોવું શું છે?' એનો જવાબ જોઈતો હોય તોય એના ખુલાસા માટે પણ રાજવાડેનું લખાણ ઉપયોગી થાય તેવું છે. રાજવાડેનો દાખલો લઈને આપણે મરાઠી ભાષા વિષેની આપણી ઉદાસીનતા અથવા ઘુમ્મશુદ્ધિ છોડી દેવી જોઈએ.

રાજવાડેએ પોતાનું બધું લખાણ મરાઠીમાં જ કર્યોથી તેમની આખી કીર્તિના પાયામાં ક્યાંય મઠી મઠ છે એમ ધણાને લાગે છે. પણ એ મોટો ભ્રમ છે. રાજવાડેએ કીર્તિની જરાય પરવા ક્યોં વિના પોતાના અગ્રણ્ય દેશબંધુઓને ધ્યાનમાં લઈને મરાઠીમાં જ લખાણ કર્યું એથી જ તેમણે પોતાની કીર્તિનો ધણો જ મજબૂત પાયો નાખ્યો છે. એમ કરવાને બદલે તેમણે જો અંગ્રેજીમાં ગ્રંથરચના કરી હોત તો માત્ર તેમણે કીર્તિનો પાયો મજબૂત ન બનાવતાં 'તાંત્રીની મિત પાયા વિળ' (ઉતારણની ભીંત પાયા વિના રચી) એમ કહેવું પડત. તેમણે મરાઠીમાં લેખનકાર્ય કર્યું તેથી તેમની

પાસેથી તરુણને એકલા ઇતિહાસસંશોધનની જ નહિ નંપજી
ખીજી જાતની સેવા કરવાની પણ સૂચિત્તિ થઈ અને દીક્ષા મળી, એ
ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જો તેમણે અંગ્રેજીમાં જ લેખનકાર્ય
કયું હોત તો આવી સૂચિત્તિ તરુણને મળવાનો સંભવ ઘણો
ઓછો રહેત. કદાચ તેમની પોથી કીર્તિ દુનિયામાં ગાજતી રહી
હોત, પણ નહર કાર્ય ન થાત. રાજવાડેએ કીર્તિના મોહનો ત્યાગ
કર્તા એ તેમનો બારે ત્યાગ ગણાય. મજદૂર લેખકે પોતાની
ઉમરને મોળમે વરસે તે વખત સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલું રાજવાડેનું
ઘણખરું લખાણ ઘણા રસથી વાંચ્યું હતું. તે વખતે જોડે
તે પૂરતું સમગતુ ન હતું તોપણ સૂચિત્તિ પેદા થયા જટલું
નર સમગતુ હતું. એ જ લખાણ જો અંગ્રેજીમાં હોત તો
તેનો શો ઉપયોગ થાત ?

રાજવાડે આપણી ગ્રામીણ સંસ્કૃતિના અભિમાની હતા.
પણ તેથીયે તેઓ સત્તમના વધારે અભિમાની હતા. તેથી આપણી
સંસ્કૃતિમાં જે જે દોષો તેમને જણાયા તે તેમણે સ્પષ્ટપણે
રજૂ કર્યા છે. આપણુ બધુ જ સાડું હતું એમ કહીએ તો
આજની ગુલામીની દશા હી રીતે આવી તેનો કરોજ જ ખુલાસો
આપી શકાતો નથી. એટલા માટે આપણી ક્યાંક તો બુદ્ધ
ચર્ચ હતી. એ ઓળખવું જરૂરનું છે.

‘આજની આ આપણી ગુલામીની દશા શાથી ?’ એ
સવાલનો જવાબ શોધી કાઢતાં રાજવાડેની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને પણ
થાક થડ્યો, અને નિરાશ થઈને આખરે તેમણે એની બધી
જવાબદારી સતો ઉપર ટોળી દીધી ! ‘સતોએ રાષ્ટ્રને દુર્બળ
ખનાવ્યું’ એમ તેમની યાકેલી બુદ્ધિને ખાસ્યું, અને એમ આસતાં
જ તેમણે એ વાત છડેચોક જાહેર કરી. તે પછી તેમનો

અનુવાદ ધણાઓએ કર્યો. પણ તદ્દન પહેલી વાર કોઈની પણ શરમ રાખ્યા વિના રાજવાડેએ જ એ વાત રજૂ કરી. તેમનો નિષેધ પણ અનેક શાસ્ત્રો પીને પચાવેલા બીજા એક ઇતિહાસમે જ કર્યો. રાજવાડેનો હોયો અને રાનડેનો બચાવ બન્નેય એવા એવા છે. બન્નેમાં ધમણ રગેરગે બરેલી છે. અને તેથી રાનડેનો બચાવ સંતોને નેટલો પ્રિય થશે, તેટલો જ રાજવાડેનો હુમલો પણ પ્રિય થાય તેવો છે. અબ્દુને ચઢાવેલી બાણોની વૃષ્ટિ કિશતવેશધારી શંકરને બક્તોએ ચઢાવેલી ફૂલોની વૃષ્ટિની જેમ જ નહોતી ગમી ગઈ?

અને સંતોને એની શી પરવા? ‘તુકા મ્હણે માર્હે અયર્ષે સંતાવરી ઓર્હે’ (તુકારામ કહે છે કે મારો બધો બાર સંતો ઉપર છે.) એ તેમની જ ઉક્તિ મુજબ તેમના ઉપર કોઈ ગમે તેટલો બોલો લાદે તોય તેનો તેમને બાર થોડો જ લાગવાનો હતો? સંતો આખી સૃષ્ટિને આત્મરૂપ લેખ છે. તેથી દુનિયાની કોઈ પણ વ્યક્તિનું પાપ એ પોતાનું પાપ છે એમ તેઓ માને છે. આવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્ર ગમે તેણે પાપમાલ ક્યું હોય તોય ‘તમે જ તેને પાપમાલ ક્યું છે’ એમ જો કોઈ તેમને આવીને કહે તો તેની એ વાત સંતો સહેલાઈથી સ્વીકારશે. તેમાંય રાજવાડે જેવા દેશદ્રાઝવાળા રાષ્ટ્રપ્રેમી પુરુષે બધી બાબતોની નિરાશ થયા પછી ઠાઠેલા ઉદ્ધારોનો બાવ સંતો નહિ સમજે એમ કેમ બને?

શું રાનડે કે શું રાજવાડે, બન્ને જણા દેશની સેવા કરનારા હતા. બન્ને પોતપોતાની રીતે સંત જ હતા. છતાં પણ સંતોના કાર્ય વિષે તેમનામાં મનબેદ હતો એમ જણાય છે. પણ તે મનબેદ ઉપરછલી હતો, જિંડો ન હતો. મંબાણબાવા

પણ તુકારામ મદારાજને ગાળો દેના અને તેમની પેનાની પત્ની આવલી પણ ગાળો દેતી. એ કહેતી કે ‘મુઆ દુપરે (તુકારામે) મારા સંસારની ધૂળધાણી કરી.’ પણ આવલીની ગાળોમાં અને મંબાજીબાવાની ગાળોમાં ફેર હતો. આવલીની ગાળો ઉપર ઉપરથી દેખવા પૂરતી હતી. તેનું હૃદય તો તુકારામ મદારાજ માટેના પ્રેમથી ભરેલું હતું. તેમને શદ્ભોષે પહોંચાડ્યા વિના તેનાથી ખવાતું નહિ. રાજ્યાડેનું પણ એમ જ હતું. તેમને સંતો માટે અંદરખાનેથી પ્રેમ હતો. મંતોના મંથેનો તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. મંતોને ઠેકાણે વસતા કેટલાક સદ્ગુણી તેમનામાં પણ હતા. પણ આપણા રાષ્ટ્રની આજની દયામણી દશા, આગસ અને પુરુષાર્થહીનતા જોઈને તેમનું હૃદય ભેંચેન થતું. તેમાંય મંતોનાં વચનોનો આ દુર્ગુણોના સમર્થન માટે આધાર ટાંકવામાં આવે છે એમ જ્યારે તેમણે જોયું ત્યારે ‘इन्द्राय स्वाहा तक्षक्य स्वाहा’ એ ન્યાયે તેમણે સંતો ઉપર જ હુમલો કર્યો.

રાષ્ટ્રના આગસુ ભોંકો સંતોનાં વચનોનો દુરુપયોગ કરે તો એમાં કંઈ તે વચનોનો દોષ નથી. એનો સાચો ઉપાય તો એ જ હોઈ શકે કે ઉઘમી માણસોએ સંતોનાં વચનોનો સદુપયોગ કરી બતાવવો. પણ માણસ નથી જન્ય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. ત્યારે તે ‘इन्द्राय तक्षक्य स्वाहा’ કહેવા મંડી પડે છે. એમ કરતાં તે ઇન્દ્રને તો મારી શકતો જ નથી, — (કારણ એક તો એનો તેમ કરવાનો ઇરાદો જ નથી હોતો, પણ ઇરાદો હોય તોય ને મરવો અશક્ય હોય છે,) — પણ તક્ષકની આવગદ માત્ર વિનાકારણ વધી જન્ય છે. ‘શુદ્ધ, શંકરાચાર્ય અને તુકારામે દેશનું સત્યાનાસ વાળ્યું,’ એ જોલ ગમે તેટલી લાગણીથી નીકળેલા હોય તોપણ ને જોલનારના

જ હેતુને અચૂક મારક બને છે. પણ માણસ ત્રાસી જાય છે ત્યારે તે આવું જ કંઈક બોલી બેસે છે. તેનો અક્ષરશઃ અર્થ ન લેતાં માત્ર ભાવ ધ્યાનમાં લેવો ઘટે.

પણ આવી રીતે નિરાશ થઈ ને ચીડમાં નીકળેલા બોલ બાદ કરીએ તો લગભગ બધા જ પ્રસંગોએ રાજવાડેની સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞામાં પરિસ્થિતિનું અચૂક નિદાન કરવાની શક્તિ હતી એમ જણાઈ આવે છે. આવી શક્તિ દીર્ઘ ચિંતન વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ રાજવાડેનું જીવન ચિંતનમય હોવાને લીધે કોઈ પ્રવૃત્તિમાં તેમણે જાતે ભાગ લીધો ન હોય તોય તે વિષેના તેમના વિચાર સ્પષ્ટ અને નિર્ણાયક સ્વરૂપના બનતા. આના એક દાખલા તરીકે અસહકારની ચળવળ વિશેનો ‘ચિત્રમય જગત’માં તેમણે લખેલો લેખ ટાંકી શકાય. મળદૂર લેખમાં અસહકારની ચળવળમાં રહેલી નૈતિક શક્તિનો તેમણે છૂટથી જયજયકાર કરી તેને વધાવી હતી.

રાજવાડેને મરાઠી બાપા માટે ભારે પ્રેમ હતો. અને એ બાપાની યોગ્યતા વધે તેટલા માટે એમણે આખી જિંદગી તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો. આમ છતાંય તેમને અંગ્રેજી માટે પણ વેર ન હતું. અંગ્રેજી બાપાના વૈભવનો તેમને પૂરતો ખ્યાલ હતો. અંગ્રેજી બાપામાંના ઉત્તમોત્તમ વિચાર પોતાની બાપામાં આવે એમ તેમને લાગતું. એટલા માટે તેમણે ‘બાપાંતર’ નામનું માસિક કેટલોક વખત ચલાવ્યું હતું. તેમાં તેઓ પોતાના ‘રિપબ્લિક’ વગેરે જેવા ગ્રંથોનું બાપાંતર આપતા. રાજવાડેની પોતાની યોગ્યતા પાશ્ચાત્ય વિચારકોમાંના પહેલા ફરજાનના વિચારકની ખરાબરીની હતી. આવો માણસ ‘બાપાંતર’નું કામ હાથમાં લે

એ ઉપરથી 'દરકોઈ' પ્રયત્ન કરીને માનુષ્યાનો વૈભવ વધારવા વિશે તેમને કેટલી તાલાવેલી હતી તેની કલ્પના થાય છે.

'અને માનુષ્યાનો વૈભવ શા માટે વધારવો?' તે 'આપણી' બાપા છે માટે? આટલો જ ઉદ્દેશ એની પાછળ હોય એમ માનીએ તો 'હૈ વિશ્વચિ માતૈ ઘર' (આ આપણું વિશ્વ જ માનું ઘર છે) જેવી ઉદારચિત્તિ બનેલા જાનેશ્વર મહારાજ જેવા મહાપુરુષે 'માસા મરાઠા વોલ' (મારો મરાઠી બોલ) જેવા ઉદ્દગાર શી રીતે કાઢ્યા હોય? જાનેશ્વરે મરાઠી બાપા માટે શું કામ બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો? તે શું સંકુચિત અભિમાનને વશ હતો? આવી કલ્પનાને રચાન જ નથી. તો પછી તેમણે મરાઠી બાપાની દિમાયન શું કામ કરી? તેમણે દિમાયન કરી તે એટલા માટે કે તે હતી અજ જનોની બાપા, સ્ત્રીચંદ્રોની બાપા. તેનો વૈભવ ન વધારવામાં આવે તો દીન જનોનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? અને આખો જન્મારો મરાઠી બાપાની મેવા દગ્ધામાં રાજ્યાડેનો પણ બીજો શો હેતુ હોઈ શકે?

સુતોને ગરીબોનો ઉદ્ધાર થાય તેની દંમેસ તાલાવેલી હોય છે. તેથી જ રાજ્યાડે સાધર્મ્યથી રહેવા. તદ્દન સુશિક્ષિત મનાતા લોકો એ દરેક શીખ્યા કે નકામો રાષ્ટ્ર કરવા માટે છે, એથી તેમને દુઃખ થતું. 'પ્રયોગશાળામાં લગોડી પહેરીને કામ કર્યું હોય તો ઓકિસજન કામ નથી કરતો શું?' એવું પણ તેમનું એક વચન છે. સુશિક્ષિતોએ મંદર પર્વતની જેમ જ્ઞાનસમુદ્રનું ઝિંડાણુ ખેડવું અને તે જ્ઞાન ખેડૂતની બાપામાં લોકો આગળ રજૂ કરવું. ખેડૂતની જેમ લગોડી પહેરી સુશિક્ષિતોએ જ્ઞાન-ક્ષેત્રનું ખેડાણુ કરવું, તેમાં મહેનત મશાગત કરીને બરપૂર પાક કાઢવો, અને જે અમણુ લોકોની મહેનતને

લીધે આપણું જીવન ચાલે છે તેમને એ જ્ઞાન આપી તેમનું દેવું ચૂકવી દેવું, આવી તેમની શીખ હતી.

પહેલાં એક વખત “મહારાષ્ટ્રના ‘કર્તા’ પુરુષોની ગણતરી” મહારાષ્ટ્ર આગળ કરી ખતાવીને આપણે કયા કયા ક્ષેત્રમાં કેટકેટલું કામ કરવાનું છે, અને એકંદરે આપણે કેટલા પછાત છીએ એ તરફ તેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેમાં તેમણે જે ‘કર્તા’ પુરુષોનાં નામ ગણાવ્યાં હતાં તેમાંના ઘણા તો રાજવાડેની સરખામણીમાં સાત જ નજીવા ગણાય એવા હતા. તોપણ ‘ઝર્મકાચે સારીં । પંતે હાતોં મરિલી પાટી (બાળકને કાજે પંતોજી પોતે જ હાથમાં પાટી લે છે) એ ન્યાયથી જે કોઈ નાના મોટા કાર્યકર્તા માણસો તેમને જણાયા તે બધાનાં નામ તેમણે પોતાની યાદીમાં ગણાવ્યાં હતાં. એ જ ઉપરથી રાષ્ટ્રમાં ચાલતા નાનામાં નાના પ્રયત્નો તરફ પણ તેઓ કેટલું ધ્યાન આપતા તે જણાઈ આવે છે.

રાજવાડેના ગુણો મોટા હતા. તેમનું કાર્ય પણ મોટું જ હતું. તેમનું અનુકરણ કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન આપણે કરીએ.

ગ્રામસેવાનું કાર્ય

અસહકારની ચળવળના વખતથી ગામડાં તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. ગામડાંનું મહત્ત્વ સમજાવવા લાગ્યું છે. ઢેડલાક મેવકો ગામડાંઓમાં કામ કરવા લાગ્યા છે, અને થોડાકને તેમાં યશ પણ મળ્યો છે. પણ ઘણાઓને યશ મળ્યો નથી.

આ પહેલાં સુશિક્ષિતોની નજર ગામડાં તરફ વળી ન હતી. શરૂઆતમાં તો તેમની નજર પારકાઓ તરફ હતી. ઇંગ્લંડની જનતા અનુકૂળ થાય તેમ કરતું જોઈએ, સરકારને પત્રિચિત્રો સમજાવવી જોઈએ, એમ તેઓ કલ્પા કરતા. આગળ જતાં નજર રવકીયો તરફ વળી. પણ તે શહેરો તરફ, ભણેલાઓ તરફ. બણેલાઓમાં રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, એ લક્ષ્ય નજર આગળ રાખી આખી ચળવળ ચાલતી હતી. અસહકાર વખતે ગામડાં તરફ ધ્યાન ગયું. પછી રચનાત્મક કાર્યક્રમની દિલચાલ શરૂ થઈ તે વખતે ગામડાંમાં શ્રવેશ કરવાની, ગામડાંની જનતાની સેવા કરવાની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણા થઈ. અને આને જો થોડુંઘણું ફળ મળેલું દેખાય છે તે એ પ્રેરણાનું જ પરિણામ છે. આટલાં વરસના લાંબા અનુભવ પછી 'તુમ્હેં કાહે તુજપાસી' (પરિ તું જાયા સુકલ્પસી) (તારું તો તારી પામે ન છે, પણ તું જગ્યા જુલ્યો છે) એટલી વસ્તુ મને

ઊતરી. તોપણ કામની નવી જ શરૂઆત હોવાથી ધણે ડેકાણેનું ગામડાનું કામ નિષ્ફળ ગયું છે.

આમાં કાંઈ નવાઈ નથી. શરૂઆતમાં આમ થવાનું જ. તેથી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી, અને નિરાશ થવા જેવી દિશિનિ પણ નથી. કારણ થોડે ડેકાણે ગામડાંના પ્રયોગો સફળ પણ થયા છે. ઉપરાંત જે પ્રયોગો અવશસ્ત્રી થવાનું દેખાય છે તે પણ તેવા દેખાય છે જ. પથ્થર ભાગતી વખતે મારેલા શરૂઆતના ફેટલાઈ ધા વ્યર્થ ગયેલા દેખાય છે. પણ તેમની અસર અચૂક થયા જ દરે છે. પ્રસ્તુત બાબતમાં ભાગવાનો પથ્થર એટલે ગામડાંની જનતા નહિ, પણ આપણા સુશિક્ષિતોનું બાવનાવિહોણું ઉદાસીન હૃદય — હૈયાસૂનાપણું.

હવે ક્યાંક આપણા મનમાં ગામડાંમાં જવાનું ભાન ઊઘ્યું છે. પણ ગામડાંમાં જઈએ છીએ તે હજી શહેરી ઠાઠમાઈ સાથે જવા માગીએ છીએ. તેથી કરીને આપણા કામનો મેળ ખાતો નથી. એ જ આપણા અપમશનું મુખ્ય કારણ છે. ગામડાંમાં ગામડિયા બનીને જવું જોઈએ.

ગામડામાં ગયેલા સુશિક્ષિત માણસ હજી ગામડિયો તો નથી જ બની શક્યો. પણ આજે તો ‘પરોપકાર’ ની હોંશમાં તે ત્યાં જાય છે. ગામડાના લોકો પાસેથી પોતાને કશું શીખવાનું છે એનું તેને જ્ઞાન સરખું નથી.

‘કેવા ગાઢ અજ્ઞાનમાં આ લોકો પડેલા છે,’ એમ તેને લાગે છે. તેનું પોતાનું ઘેર અજ્ઞાન તેને દેખાતું નથી; અને તેણે પોતે શું કરવું જોઈએ એ જૂઠી જઠી તે કામ કરાવવાની ધૂનમાં પડે છે. અને તેથી તે ગામડાના જીવનથી નદન અગગો પડી જાય છે.

એને માટે નીચે જણાવેલા ત્રણ મુદ્દા આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ :

(૧) આપણી બહેનશ્રીઓની ચહેરી ટેવો ઝાંડી દર્શને આપણે ગામડામાં જવું જોઈએ.

(૨) ગામડાના લોકોને ‘શિક્ષણ આપવાની’ વૃત્તિ રાખીને ન જવું જોઈએ.

(૩) આપણે જાને કામે લાગી જવું જોઈએ.

કેટલીક વખતે કોઈ માણસ એકાદ ગામડામાં જન્મી જોમે છે અને પોતે એકદલ દાણે જ જે કામ—ગામના લોકોની મદદ વિના—તે કરી શક્યો હોય તે કામ ગામજનમાં ધમાક મચાવીને તે કરી શકે તથા એમ જાણી આવે છે. પોતાના કામનો પૂરો દિસાળ—દાણેજાણનો—તેણે રાખવો જોઈએ. ગામડાના માણસોને ઉઘમી માણસો માટે માન દોષ છે. જે કોઈ મુશિક્ષિત માણસ ગામડામાં જન્મીને કોઈને કંઈક સીખવવાનું છે એ વિચાર ઝાંડી નીચે દિવસ રાત કામમાં પડેવાયેલા રહે અને પોતાના ચારિત્ર્યની ચોટી કરે તે તે ગામડામાં આપોઆપ ઉપયોગી નીવડશે. ‘નમોઽસ્મિ તારાગણે । તૈમે લોક’ (આકાશમાં જોમ તારાઓ, તેવા લોકો) એની આસપાસ બેગા થશે. હિંદુસ્તાનની ગામડાંની જનતા કૃતજ છે અને યુજની કર્મ કૃત્તાની શક્તિ તેનામાં ભરપૂર છે.

ગામડાનાં કાર્ય ચારિત્ર્યજન વિના થવાનું નથી. અને ગામડાંની જનતાનું ચારિત્ર્યનું માપ ‘પ્રાયમિક’ સદ્ગુણો ઉપર આધાર રાખે છે. અને એ જ સાચું માપ છે. પ્રાયમિક સદ્ગુણ એટલે નીતિના મૂળજૂન સદ્ગુણ. નાખજા તરીકે

આળસનો અભાવ, નિર્ભયપણું, પ્રેમ દત્ત્યાદિ. વક્તૃત્વ, વિદ્વત્તા વગેરે જેવા ઉપરઉપરના ઉપાર્જિત ગુણો ગામડામાં બહુ ઠામમાં નથી આવતા. ગામડાંમાં કામ કરવા માગનારમાં ભક્તિની બીનાશ જોઈએ, ભાવના જોઈએ. પ્રાથમિક સદ્ગુણોમાં એ ગુણ રાખ્ત સમાન છે.

પણ આપણા શોકોની પવિત્ર ભાવનાઓ સાથે હજી આપણે તક્ષીન થયા નથી. એ આપણી નિષ્ફળતાનું બહુ જ મોટું કારણ છે. શોકોના વહેમો—તેમની બૂલભરેલી માન્યતાઓ આપણામાં ન હોવી જોઈએ. પણ તેમનામાં જે મૂલ્યવાન ભાવનાઓ છે તે તો આપણામાં હોવી જ જોઈએ. પણ તે નથી હોતી. બજનનો આપણને કંટાળો હોય છે. મંથિરના નામોચ્ચારણથી આપણા હૃદયમાં ભાવનાનો જિભરો આવવો જોઈએ તે નથી આવતો. દેવ-ધર્મ-સંત વિગે જેમને કોઈ બરાબર ચોક્કસ કલ્પના નથી હોતી એવા ગામડાંના અણધાર શોકોનાં મનમાં એ બધા વિગે જે ભક્તિભાવ હોય છે, તેના કરતાં તેમને વિગે યથાર્થ જ્ઞાન જેમને છે તેમના મનમાં સો ગણો અધિક હોવો જોઈએ. પણ આપણને મંથિર વિગે કે સાધુસંતો વિગે બિલકુલ જ્ઞાન નથી હોતું એટલું જ નહિ, પણ ભાન પણ નથી હોતું; અને જો કંઈકે જ્ઞાન હોય જ તો વિપરીત જ્ઞાન ભરપૂર હોય છે. તેથી કરીને જનતાના હૃદય સાથે આપણું હૃદય એક થઈ શકતું નથી. અરપૃચ્છતા જેની જે વિપરીત માન્યતાઓ ધર્મને નામે જનતામાં રૂઢ થયેલી છે, તે કાઢી નાખવાનો તેનો જ પ્રયત્ન સફળ થઈ શકે અથવા તો તેણે પ્રયત્ન કરવો ઘટે કે જેના હૃદયમાં જનતાના હૃદયની પવિત્ર ભાવનાઓનો સાદ જોડતો હોય. જનતામાં રહેલી યોગ્ય કે ઇષ્ટ

બાવનાઓનો જોનામાં અજાણ છે તે જનતાની અધોમ્ય કે અનિષ્ટ બાવનાઓ કે માન્યતાઓ રીંતે દૂર કરી શકવાનો દતો ?

સોડોની યોગ્ય બાવનાઓ સાથે સમસ્ત ન થઈ શકવું એ જોમ એક દોષ છે, તેમ જ લોકોનો શારીરિક પરિચય સાધવાની વધારેપડની આકાંક્ષા રાખવી એ પણ એક દોષ જ છે અને તે આપણા કાર્યને હાનિ પહોંચાડે છે. ગમે તે રીતે પણ લોકો સાથે ખૂબ પરિચય થવો જોઈએ એ માટે ખૂબ આત્મદ ગાળી આડાંઅડધાં હામોમાં નકામું માથું મારવાથી ચોતારું કામ બગડે છે. અતિપરિચય કેળવ્યાથી આપણને લોકો માટે લાગતો આદર ઓછો થાય છે. સોડોની ત્રીણી ત્રીણી બામનોમાં વગરબોલાવ્યે માથું મારવાથી આપણે તેમની મેવા નથી કરી શકતા. સેવકને પરિચય કરનાં પ્રેમ અને આદરની વધારે જરૂર છે. લોકો સાથે પરિચય થોડો ઓછો હોય અને તેમને વિંધ આદર અધિક ગમે તો તે સેવકને માટે હજુ જ છે.

પણ ‘લોકો સાથે ખૂબ પરિચય થવો જોઈએ,’ એમ આપણે માગ સારા બહીના એવા સેવાબાવી લોકો પામેથી પણ સાંબળીએ છીએ. પણ એના મૂળમાં અદ્દંદાર સ્તંભાયકો હોય છે. મેવકે સેવાવૃત્તિની મર્યાદા ઓળખવી જોઈએ. આપણે કોઈ એવા મોટા પારસમણિ નથી કે કોઈના પણ કોઈ પણ રીતે આપણી સાથે સંબંધ અગ્ન્યો કે તેનું સોનું જ થઈ જવાનું. મેનાને દારણે લોકોની સાથે જેટલો પરિચય થાય તેટલો જરૂર થાઓ, પણ પરિચયનાં સાધનો ખોળી કાઢવાની મેવકને જરૂર ન હોય. સાચા મેવક પાસે સેવા આપો-આપ આવીને હાજર થાય છે, તેને તે માટે પ્રયત્નો શોધવા નથી જવું પડતું. શરીરથી પરિચય વધાવે અને તેની

સાથે જ મનથી જનતા વિષે અનાદર વધારતા જવું એમાં કશો લાભ નથી.

આ ઉપરાંત આપણામાં એક દોષ છે તે ત્યાગના બાનનો. આપણે થોડોઘણો ત્યાગ કરેલો હોય છે ખરો; પણ ત્યાગનું બાન ત્યાગને મારી નાખે છે. ત્યાગ કરીને આપણે કંઈકાઈના ઉપર ઉપકાર કરતા નથી. બીજું, આપણે ત્યાગ શહેરમાં ત્યાગ ગણાતો હોય તોપણ ગામડાને હિસાબે તેની ખાસ કશી કિંમત નથી હોતી. ગામડામાં ખૂબ મોટા ત્યાગની અપેક્ષા હોય છે. ખુદ ગામડાના લોકો પોતે, ફરજિયાત બસે હો પણ, ત્યાગ કરીને જ રહેતા હોય છે. તેમના ત્યાગના પ્રમાણમાં આપણે ત્યાગ કંઈ ભારે હોતો નથી. અને તેનું વળી પાછું ‘બાન’. તેથી સેવા બરાબર થઈ શકતી નથી.

આ દોષ દાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણું ગામડાનું કામ નિષ્ફળ નહિ જાય.

દાસ-નવમી

માધવ નવમીનો દિવસ દાસ-નવમી તરીકે મદારાષ્ટ્રમાં ઓળખાય છે. એ દિવસે રામદાસ રવાનીએ સત્જનનગઢ ઉપર દેદ છોડ્યો.

દાસ-નવમીનો ઉત્સવ જૂનો છે. તેનું સ્વરૂપ અગાઉ સાંપ્રદાયિક હતું. પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો ઉદય થયો ત્યારથી તેને સાર્વજનિક સ્વરૂપ મળ્યું છે.

માધવ નવમીને જ દિવસે સિંદગઢ ઉપર વીર નાનાઇ મારુસરેનો દેદ પડ્યો. તેથી એ નિધિને 'વીર-નવમી' એ નામ પણ શેષે મેમ છે.

'દાસ' અને 'વીર', બેમાં ફેર શો ? રામદાસને મારુતિની મૂર્તિઓ બનાવવાનો શોખ હતો. તેઓ એ જાતની મૂર્તિઓ બનાવતા. એક 'દાસ' મારુતિ, અને બીજી 'વીર' મારુતિ. રામની ચરણસેવા કરતો હોય તે 'દાસ'-મારુતિ અને લંકામાં પરાક્રમ ગમ્મવનારો તે 'વીર'-મારુતિ. એક છોકરાને પૂછ્યું, 'તને દાસ-મારુતિ ગમે છે કે વીર-મારુતિ ?' તેણે કહ્યું, 'દાસ-મારુતિ.' 'શાથી ?' 'મારુતિ દાસ હતો તેથી જ તે વીર થયો.' આ તે છોકરાનો જવાબ અછરેઅછરે સાચો હતો. મારુતિનું સાચું પરાક્રમ પણ તેણે દાસ્ય-બક્ષિતને બેરે રામને છૂટ્યા એમાં જ છે. જેણે રામને છૂટ્યો

તેણે રાવણને જીત્યો તેમાં શી મોટી ધાડ મારી ? રાવણને જીતનારો તે 'વીર', અને રામને જીતનારો તે 'દાસ', એવી વ્યાખ્યાઓ કરીએ તો 'દાસ' એ જ સાચો વીર હરે એમાં શી શંકા ? 'હં ચિ શૂરત્વાચિ એમ । હારિ આણિલા ધીરંગ ।' (સાક્ષાત શ્રીરંગ-વિષ્ણુ-ને જીતી લાખ્યો, એ જ ખરા પુરુષાર્થનું દામ છે) એમ તુકોઆએ કહ્યું જ છે ને ?

અને આપણે તાનાજીને વીર કહેતા હોઈએ તોપણ તે પોતે તો પોતાને દેશની અસ્પર્શી સેવા કરનારો અદનો સેવક જ માનતો હતો, તેને 'દાસ' કહેવડાવવામાં જ ખૂપણુ લાગતું હતું. તેથી 'વીર-નવમી' એ નવા શબ્દની — તે ગમે તેટલો ઉગિત હોય તોપણ તેની — આપણને જરૂર નથી. 'દાસ-નવમી' માં જ દાસ-નવમી અને વીર-નવમી બન્ને આવી જાય છે.

તાનાજીને વિશેષ લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હતું. 'વિશેષ' કહું છું; નહિ તો કાલે કેઈ ઇતિહાસસંશોધક ખીજવાઈ પડે અને તે તાનાજીને સહી કરતાં આવડતી હતી એમ સિદ્ધ કરવા એસી જાય. પણ ગમે તેમ હોય તોય તાનાજી વિદ્વાન ન હતો એમાં જગય શંકા નથી. મરાઠી બાપા પણ તેને કદાચ 'શુદ્ધ' બોલતાં નહિ આવડતી હોય. પણ તેને આત્માની બાપા આવડતી હતી. એ બાપામાં તે નિષ્ણાત હતો. અને એ જ બાપામાં તેણે પોતાનો અદ્ભુત અંથ સિદ્ધગઢ ઉપર લખી ગાખ્યો છે.

સમર્થ રામદાસે 'દાસબોધ' અંથ લખ્યો. તાનાજીએ તેનું પદન ક્યું ન હતું પણ તે તેના આચરણમાં હતો.

“દેવાવ્યા સદ્યન્વા માટી । પડાવ્યા જિવલગા મુટી ।
 સર્વે અર્પણે મોટી । પ્રાણ તો હિ વેંચાયા ।”

(પ્રભુના સખ્ય માટે નિહટ્ટના મિત્રો કે સંબંધીઓનો પણ વિશેષ વડોરી લેવો. અતે તો અહું જ પ્રભુને અર્પણ કરવું — પ્રાણ પણ તેને ચરણે ધરવા.)

આ થયો સમર્થ શમદાસના ઉપદેશનો સાર. તાનાજીએ જોય તેનું આચરણ ક્યું તેમ આચરનારા કોણ છે ? સમર્થે ‘પ્રથમ ક્યું’ અને પછી કહ્યું. તાનાજીએ ‘પ્રથમ ક્યું’ અને ‘પછી ?’ પછી પણ ‘ક્યું’ જ. કરનારાના શબ્દમાં જોર દોષ છે; અને તેના મોનમાં તે નથી હોતું શું ? હે મારા દેશ ! તાનાજીના મોનનો અર્થ તને સમજાય છે ને ?

તાનાજીની સ્વકાર્યનિષ્ઠા અદ્ભુત હતી. શિવાજી મહારાજને તેમના દરેક કામમાં તાનાજીએ સાથ આપ્યો. તાનાજીનું ચરિત્ર એ શિવાજીના ચરિત્રનો ‘સુંદર-કાંડ’ છે. તાનાજી વિના શિવાજીનું ચરિત્ર ‘મોળું’ લાગે. તાનાજી જેવા સ્વકાર્યનિષ્ઠ સેવક મળ્યા એટલે જ સ્વરાજ્યની ધમારત ઊભી થઈ.

પરમાર્થમાં પ્રયત્ન-વાદ અને સંસારી જીવનની બાબતમાં દૈવ-વાદ સ્વીકારવો એવી વ્યવસ્થા સંતોએ આંકી આપેલી છે. તાનાજીએ આ વ્યવસ્થાને અનુસરીને જ પોતાનો સંસાર પ્રભુને સોંપ્યો હતો. ધરનું લગન હોડી દઈને ધર્મક્ષેત્ર સિંદગઢ ઉપર એ પહોંચી ગયો. ‘લગન દેવ જોઈ લેશે; મારે માફું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ,’ એવી વૃત્તિ તેણે રાખી. આજે લગન પતાવી દઈને કાલે કિલ્લા તરફ જઈશું એ વાત એને સદન થઈ નહિ. આજનો દિવસ કર્તવ્યનો છે એ જોણે આગમ્યું તેણે જીવનનું રહસ્ય આગમ્યું કહેવાય.

તાનાજીનું સ્મરણ એના બાર્ધ સૂર્યાજીનું સ્મરણ ક્યાં વિના અધૂરું જ રહેતું કહેવાય. તાનાજી પડયા પછી બેબાજીના બનેલા માણસો પાછા ફરીને નાસવા લાગ્યા. જે દોરડાની મદદથી તેઓ ગદા ઉપર ચડયા હતા, તે દોરડાની આશાથી તે પાછા જવા માગતા હતા. સૂર્યાજીએ એ દોરડું જ કાપી નાખ્યું. ‘એ દોરડું મેં ક્યારનુંય કાપી નાખ્યું છે’ એ-મંત્રવડે તેણે ક્ષિણે સર કર્યો. ફતેહ મેળવવાનો આ મહામંત્ર સૂર્યાજીએ દુનિયાને આપ્યો. આશાનું દોરડું કાપી નાખ્યા વિના આંગળ પગલું પડતું નથી. તેથી પાછળનું બધું સાફ કરીને જ બહાર પડવું જોઈએ. પાછળ કંઈ પણ વળગાડ રાખ્યે ન ચામે. ગીતામાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ જ વસ્તુ કહેલી છે.

अश्वत्थमेनं सु-विहृढ-मूलम् । असंग-शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ।

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्—

વૈરાગ્યના શસ્ત્ર વડે પ્રથમ આશાનું વૃક્ષ સમૂળ કાપી નાખીને પછી આગળના પદની શોધમાં નીકળી પડવું.

તાનાજી પડયો ત્યારે શત્રુને ક્ષણભર પોતાનો જય થયો એમ લાગ્યું. પણ દડો જમીન ઉપર પડે તોય તે ફરી ઉપર ઉછળવા માટે જ પડે છે. તે પ્રમાણે મૃત્યુ પછી પણ તાનાજીએ ફરી ઉછળો માર્યો. તેને ઇતિદાસદષ્ટિવાળા ઇતિદાસકારો સૂર્યાજીની સ્મૃતિ કહે છે. પણ તે વખતનો તે સૂર્યાજી એટલે તાનાજીનો જ અવતાર હતો. ‘ગદા આવ્યો પણ સિદ્ધ ગયો,’ એ શિવાજી મહારાજના સ્મારક વચનમાં આ જ ભાવ હતો.

તાનાજી જેવાના પવિત્ર ચરિત્રનું ગમે તેટલું રટન કરીએ તોય તે થોડું જ ગણાય; અને થોડું પણ જો આચરીએ તોપણ તે ઘણું થયું કહેવાય.

પાદ્મવાચન નહિ કધી મુગ ।

ગ્રજામયે દુઃસ ન ગરે વીડા ॥

તરિ દ્વારે પાદ્મ જીવાંચે ઝદાર ।

મકલ ત્યાંચા માર સ્વામી વાદે ॥

—સુકારામ

(સેવક ચયા વિના દી મુખ ન મળી શકે. ગ્રજનાં
દુઃખ અને પીડાનો અંત પણ સેવક ચર્મને સેવા દર્શા વિના
ન આવી શકે. તેથી ગ્રામ્ય પાચરવાની નૈયારી કરી પ્રભુના
ચાકર કે સિપાઈ થવું. એ પ્રભુ જ એવા મેવમેનો બધે
બાર ખોતે ઉપાડે છે.)

પ્રાસંગિક નોંધો

રાષ્ટ્રીય છાત્રાલય

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં હરિજનોને સ્થાન હોવું જ જોઈએ. જે વિદ્યાલયમાં હરિજનોને પ્રવેશ ન મળતો હોય તેને ‘રાષ્ટ્રીય’ વિદ્યાલય કહી શકાય નહીં એ દેખીતું છે. પણ રાષ્ટ્રીય છાત્રાલયને આ જ નિયમ લાગુ છે કે કેમ એ વિષે ઘણાને શંકા છે. વાસ્તવિકપણે આ શંકા અસ્થાને છે. વિદ્યાર્થીઓના જીવન સાથે વિદ્યાલય કરતાં છાત્રાલયનો સંબંધ જ અધિક નિકટનો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય છાત્રાલયમાં ધડાય છે. હાં અરપૃથ્થતાનિવારણની ખાસ આવશ્યકતા છે. ભોજન-વ્યવહારમાં જુદાપણું રહે તો છો રહ્યું; વિદ્યાર્થીઓના બીજા બધા વ્યવહારો એકત્ર થવા જ જોઈએ. હરિજનોના સંસર્ગથી બીજા છોકરાઓ બગડશે એ ધાસ્તી વૃથા છે. શુણ્ણોનો કે દોષોનો ઇન્કારો કોઈ એક જાતિને મળેતો નથી. હરિજનોના બાળકો જાણે દોષોથી ભરેલા ભંડારો અને બીજા બાળકો બધા નિર્દોષ એ માન્યતા ભૂતભરેલી છે. આ માન્યતા નાબૂદ કરવી એ જ અરપૃથ્થતાનિવારણનો અર્થ છે. હરિજનોના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણના બાળકો ગંદા બનશે એ જેમ એક સંભવ છે, તેવો જ બ્રાહ્મણોના સંસર્ગથી હરિજન બાળકો દાંભિક બનશે એ પણ બીજો એક સંભવ હોઈ શકે. ‘વરા દેવા કુળથી કેલો ।

ગાદી પર અગત્ય દેમે મેલો." (તે પ્રજા, રીઝ થયું કે ને મને
 કમળી જાતિમાં જન્મ આપ્યો. નહિ તો આદ્ય વગેરે ઉચ્ચ
 વર્ણનો દેન નો દબાને લીધે મારું જીવન બરબાદ થયું દેન.) એમ
 તુલાંગમ મદારાજે નથી કહ્યું મું? પણ એ ધીંગલ સંભવનું કારણ
 આપી દર્શાવેલો અને આદ્યજોના આગે એક ન આવવાં
 જોઈએ એવી દલીલ અમે નથી કરવા માગતા. એમાં એર છે.
 કાર્થ પણ એ વ્યક્તિઓ એકત્ર એવા લાગે એટલે એકધીંગતા
 મુજબનો એવ અરસપરસ લાગવાનો જ. એવી રીતિમાં
 એકધીંગતા દોષનો એકધીંગતને એવ ન લાગે અને મુજબનો
 જ એવ લાગે એવી કાગજ જેવી એ શિક્ષણશાસ્ત્રીનું કામ છે.
 એ કામ દાખાને એ છોકરાઓ એકત્ર ન આવે એવી સાવચેતી
 રાખવી હોય તો તે મારે હાત્રાસપત્રી કમી જરૂર નથી. કાર્થ
 પણ એ આગેને એકત્ર ગામવામાં જોડવું જોખમ હોય તેથી
 વધારે જોખમ દર્શાવત અને બીજા છોકરાઓને એકત્ર રાખવામાં
 છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. નાના છોકરાઓ તો બધા
 સરખા જ હોય છે નાનપણમાં આપણે ઈશ્વરની નજીક લેઈએ
 છીએ. તેથી જેમ સપુરુષાની તેમ જ બાળકોની પણ એક
 નોખી જાત હોય છે. તેમને બેદર્શી ધીંગડાં જોડેલાં હોતાં નથી.
 એ ધીંગડાં પાછળથી મોટપણમાં જીગવાનાં હોય છે. તેને ગિગવા
 ન દેવાં એ જ શિક્ષણનું ખેડ. તેથી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નકામા
 બેદબાવેને રચાવ આપવું એટલે શિક્ષણના મુળ ઉપર જ ધા
 કરવા જોઈએ.

સાંચસાચી

શરીર, મન્દિયો અને જીવિ એ બધા પામેથી વધારેમાં
 વધારે કામ કેવી રીતે લઈ શકાય એ તરફ કમચોગી માણસનું

ધ્યાન હોવું જોઈએ. એ દષ્ટિએ જોતાં 'જમણા હાથ પાસે
આપણે જેમ કામ લઈ શકીએ છીએ તેમ ડાબા હાથ પાસેથી
પણ લેતાં આપણને આવડતું જોઈએ,' એ ગાંધીજીની મૂચના
વિચાર કરવા જેવી છે. ડાબા જમણા હાથમાંનો ફેર જાણે
ઈશ્વરે કરી મૂકેલા છે એમ માનીને આપણે તે વિગે વિચાર ન
કરતા નથી. પણ કમચોગનું સતત આચરણ કરનાર માણસને
આ વિષમતાનું દુઃખદ જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી. જેલમાં
પથરા ભાગતી વખતે ડાબે હાથે પણ પથરા ભાગતાં
આવડતું હોત તો સારું થાત એમ ક્યારેક થઈ જાય છે.
પણ એ દિશામાં આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી. દળતી વખતે
જમણા હાથની જેમ ડાબે હાથે પણ ઓરીને દળતાં આવડતું
જોઈએ. તે વિના સારું દળતાં આવડતું એમ ન કહેવાય.
ડાબા હાથને થોડા કેળવણી મળે તો થોડા વખતમાં વધારે
કામ થઈ શકે. કપાસ લોઢવાના આશ્રમમાંના ચરખાને બંને
બાજુએ હાથા છે; તેથી બંને હાથ પાસે વારાફરતી કામ
લઈ શકાય છે, અને તેટલા જ વખતમાં લગભગ દોઢગણું કામ
થાય છે એવો અનુભવ છે. શરીરનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવા
માટે પણ આ વસ્તુ જરૂરની છે. બંને અંગોને સરખો વ્યાયામ
મળે તો શરીરનો સુંદર વિકાસ થાય. મલખમ ઉપર જમણી
બાજુથી કૂદકો માર્યા પછી ડાબી બાજુથી પણ મારવાનો
રિવાજ છે. એક વ્યાયામશાસ્ત્રી વિગે એમ કહેવાય છે કે
એક વખતે તે મલખમનો વ્યાયામ કરતો હતો તે વખતે પગ
લપરીને તે જમણી બાજુ ઉપર પડ્યો; ત્યારે વિષમતાનો
દોષ ટાળવા ખાતર તે જાણીબૂજીને બીજી બાજુ ઉપર તેની જ
રીતે પડ્યો. આ તો જાણે અનિરેક કહેવાય. પણ તેમાંય

મુદો રહેલો છે, મહાભારતમાંના આદ્ય ક્ષેત્રમાં તે અર્જુન. અને હાથે શસ્ત્ર ચલાવવાની કળા તેણે સિદ્ધ કરેલી હતી. તેથી તેને મહાભારતકારે ‘સખ્ય-સ્રાપ્તી’ એ પદવી આપેલી છે. એ હિપરથી અર્જુન તે કાળમાં અપવાદરૂપ હતો એ તો દેખીતું છે. પણ એટલા ખાતર એનો દાખલો છોડી દેવાની જરૂર નથી. તેનું અને તેટલું અનુકરણ કરવામાં દિન રહેલું છે. શિક્ષણશાસ્ત્રે આ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ભાષાની શુદ્ધિ

મરાઠી ભાષામાં ઘણા હિંદુ શબ્દો દાખલ થયેલા છે. તે બધા કાઠી નાખીને મરાઠી ભાષાની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ એવો આમલ ગખનાર એક પંથ નીકળ્યો છે. ભાષાશુદ્ધિનો આવો પ્રયત્ન અગાઉ શિવાજી મહારાજના વખતમાં થયો હતો, અને એ જ પરંપરા આજે આપણે ચલાવવી જોઈએ એમ આ વિચારકોનું કહેવું છે. શિવાજી મહારાજના વખતમાં આવો ધાતક પ્રયત્ન થયો હતો એમ કહેવાને ઇતિહાસનો આધાર નથી. શિવાજી મહારાજના ગુરુદેવને હતા એવા રામદાસના પોતાના મંથમાં ‘મુસલમાની’ શબ્દો સારી પેઢે છે. શેડાક જ દાખલા લઈએ: ‘રાજી રાજાવે સરઘાલ । કઠિળ ગાહે’ આમાંનો ‘રાજી’ શબ્દ, અને ‘ફક્તી ગાજુક કારમાર’ આમાંનો ‘ગાજુક’ શબ્દ, મુસલમાની જ છે. આવા બધા શબ્દોની તપાસ કરીએ તો મુસલમાની શબ્દો દાખવાને બદલે ગાળીજોઈને જાપણમાં ન આવે એવી રીતે તે વાપરવાનો પ્રયત્ન દેખાઈ આવશે.

‘ઝિવતાં હોત્તે ઓવટે’ (અડકવા માત્રથી અજાણ જાય) એવું રામદાસનું અંગોટ ન હતું. પારકા શબ્દો ભાષામાં

દાખલ થવાથી ભાપા બગડે છે એમ કહેવું ફીક છે, પણ તેમાં વિવેક રાખવો જોઈએ. ‘મારે સ્ટેશન ઉપર જવું છે’ આ વાક્યમાંનો સ્ટેશન શબ્દ ભાપા બગાડતો નથી. પણ ‘આ મારા ફાધર છે’ એમાંનો ‘ફાધર’ શબ્દ ભાપાને જરૂર બગાડે છે; ‘ફાધર’ શબ્દ વાપરવામાં પિતાની ‘શરમ’ લાગતી જણાય છે. તેથી તે શબ્દને લીધે મરાડી ભાપા બગડે છે. આવા શબ્દો, જે આપણા જેવા બહેલાઓની ગુલામી મનોવૃત્તિને લીધે ભાષામાં દાખલ થતા દેખાય છે, તે ભાષામાંથી જરૂર કાઢી નાખવા જોઈએ. ભાષાનો સ્વભાવ સ્ત્રીકારીને તેની સાથે તદ્દન પૂર્ણપણે બળી ગયેલા કે બળી જાય તેવા શબ્દો કાઢી નાખવામાં મુદ્દો શો? મત્સ્યેન્દ્રનાથે ગોરખનાથને કહ્યું, ‘બચ્ચાકો ધો ડાલો,’ તો તેણે બચ્ચાને ધોતિયાની પેડે ઝીકો પાડીને છત્તછત્તવાળીને ધોઈ કાઢ્યો અને દોરી ઉપર સૂકવી પણ દીધો! એના જેવું જ આ થયું ને? રેંટિયાનો અભ્યાસ

સૂતર કાંતવાના ધોધાનું રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ઓળખીને તેનો અભ્યાસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં થવો જોઈએ, એ વાત હવે ધણાને ગળે ઊતરી છે, અને તે મુજબ કેટલીક શાળાઓમાં સૂતર કાંતવાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે પણ છે. પણ એ અભ્યાસમાં પદ્ધતિસરનું ધોરણ દાખલ થવું જોઈએ. દરા-વેલા વખતમાં ગમે તેવી રીતે સૂતર કાંતવું બસ નથી. કર્મ યથાસાંગ થાય તો જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. નહિ તો તેનું ફળ હાથમાં આવતું નથી. આવો કર્મનો વિચિત્ર સ્વભાવ છે. શાળામાં શિક્ષણની દૃષ્ટિથી રેંટિયાનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. તે અભ્યાસના મુખ્ય મુદ્દાઓ અહીં રજૂ કરું છું.

(૧) ધંધાનો અભ્યાસ — એટલે લોહવું, પીંજવું, પૂણી બનાવવી, કાંતવું એ બધી ક્રિયાઓ વધારેમાં વધારે ગતિથી કરતાં આવડવું. (લોહવું, પીંજવું, પૂણી બનાવવી તથા મૂતર કાંતવું એ ચારેયનો કાંતવામાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.)

(૨) કળાનો અભ્યાસ — એટલે વધારેમાં વધારે ગ્રીણું મૂતર કાંતવું, માત્ર હાથ વતી જ મૂતર કાંતવું, સાદી ત્રાક ઉપર મૂતર કાંતવું, બધા રેસા સમાંતર થાય તેવી રીતે પીંજવું, પૂણી ન બનાવતાં કાંતવું, વગેરે.

(૩) ઉપાંગોનો અભ્યાસ — એટલે ચરખો, પીંજણ, રેટિયો તથા ત્રાક સમી કરવા જેટલું મુશારી અને હુદારી વગેરેનું જ્ઞાન.

(૪) યંત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ — ચરખા, પીંજણ અને રેટિયામાં રહેલી ખૂબીઓ સમજવા જેટલું યંત્રશાસ્ત્રનું જ્ઞાન. ધર્મણુ એટલે શું, તે કેમ ટાળી શકાય, ચક્રનો ત્રાક સાથેનો સંબંધ, ત્રાક શાથી મૂળે છે, વગેરે.

(૫) રેટિયાના અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ — પ્રામર્યના, સંપત્તિની વહેંચણી, બેઠારીનો સલાહ, પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, કપાસની દુનિયામાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન અને કાર્ય, સ્વાવલંબન, સ્વરાજ ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિથી કાંતવાનો ઉદ્દેશ તપાસવો.

(૬) કાંતણુના ધાતુદાસનો અભ્યાસ — કાંતવાની કળાનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસ કેવી રીતે થયાં? હિન્દુસ્તાનમાંથી આ કળા કેવી રીતે લુપ્તપ્રાય થઈ? વગેરે.

(૭) ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ — દિન્દુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોની કાંતવાની કળા વિશે વૃત્તિ, સ્વદેશીધર્મ, અવિરોધવાળું જીવન, સાદાઈ, મરીબો માટે

નાજ, અંગમહેનતની પ્રતિષ્ઠા, અરપૃથ્થતાનિવારણ, સ્ત્રીઓનું શીલ, ઇ.

આ કેટલાકે મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે. આ બધા મુદ્દાઓનો બરાબર અભ્યાસ થવો જોઈએ. કાંતવાના ઉદ્યોગનો એક બાબુથી ખેતી સાથે અને બીજા બાબુથી વણાટકામ સાથે સંબંધ છે. તેથી કપાસ પૂરતી ખેતી અને વણાટકામની સામાન્ય માહિતી કાંતવાના જ્ઞાનમાં ઉમેરી લેવી ધટે.

અરપૃથ્થતાનિવારણનો યજ્ઞ

અરપૃથ્થતાનિવારણનો સવાલ નીકળે ત્યારે કેટલાક લોકો કહે છે: ‘અરે બાઈ, આ વસ્તુઓ તો હવે ચવાની જ છે. કાળનો પ્રવાહ જ એવો છે. એને માટે આટલો આગ્રહ રાખવાની શી જરૂર?’ કાળનો પ્રવાહ અનુકૂળ હોય ત્યારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર જ નથી; અને કાળનો પ્રવાહ પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે પ્રયત્ન કરવાનો કશો ઉપયોગ નથી. ‘કાળ જ ન્યાં પ્રતિકૂળ ત્યાં આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તેથી શું વળવાનું?’ એટલે બંને બાબુથી ‘પ્રયત્ન ન જોઈએ’ એ એનો ભાવાર્થ! સંસાર પ્રયત્નપૂર્વક કરવો જોઈએ અને ધર્મ માત્ર દૈવ ઉપર છોડીએ તો પણ ચાલે, એનો અર્થ શા? આ ધર્મની છેતરપિંડી નથી શું? પણ ધર્મ કદી છેતરાવાનો નથી. ધર્મને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરીને માણસ પોતાના આત્માને જ છેતરતો હોય છે. ધર્મની બાબતમાં ‘ઓછામાં ઓછું શું કરવું જોઈએ’ ની કૃપણ-વૃત્તિ જેમ અયોગ્ય, તેમ જ ‘ચાય છે’, ‘ચવાનું જ છે’ એવો દૈવવાદ પણ અયોગ્ય જ. ‘ચવાનું જ છે એટલે શું?’ કર્યા વિના ચવાનું છે? છોકરાનું લગન કર્યા વિના થવું નથી, તો અરપૃથ્થતાનિવારણ કર્યા વિના શી

રીતે થવાનું ? અને ' કાળનો પ્રવાહ ' એટલે પણ શું ? સમાજના સામુદાયિક પુરુષાર્થને જ ' કાળનો પ્રવાહ ' કહે છે, તેમાંથી મારો પુરુષાર્થ જો હું કાઢી લઉં તો તેટલા પ્રમાણમાં તે સામુદાયિક પુરુષાર્થ નબળો પડવાનો. અને મારા જેવી જ નીતિ બધા અખત્યાર કરે તો તે સાવ જીડી પણ જશે. પણ ' કાળનો પ્રવાહ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને માટે હવે અનુકૂળ છે ' એનો અર્થ ' હરિજનો હવે જાગ્યા છે, તેઓ આપણી પાસેથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરાવી લેવાના જ છે. તો આપણે શું કામ કરવું ? ' એવો હોય તો ઠીક જ છે. તેમ પણ થશે. પણ તેથી આત્મશુદ્ધિનું પુણ્ય મળશે નહિ. જ્ઞાનદેવે કહ્યું તેમ દૂધ ઊભરાઈ જવાથી હોમ કર્યાનું એય મળતું નથી. અગ્નિ આકૃતિ લે અને આપણે અગ્નિને આકૃતિ આપીએ એ જેમાં ફેર છે. પહેલી ક્રિયાને આગ લાગવી કહે છે, બીજીને યજ્ઞ કરવો કહે છે. આપણે આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞકુંડમાં અસ્પૃશ્યતાની આકૃતિ ન આપીએ તો સામાજિક બળવાની આગ સળગીને અસ્પૃશ્યતા બગી જશે એ વાત ચોક્કસ છે. પરમેશ્વર આપણને સદ્બુદ્ધિ આપે.

માણસ યંત્ર નથી

ધણી વાર સતત કામ કરવાનો પ્રયત્ન નીકળે છે ત્યારે ઘણું કરીને આવા હિદ્દમાર કાને પડે છે : ' માણસ કંઈ યંત્ર નથી.' આ વાક્ય તે આજસનો મહામંત્ર ચર્ચા જેવું છે. માણસ યંત્ર નથી એ કહેવું ઠીક છે. પણ એનો અર્થ શો ? માણસ યંત્ર કરતાં ઓછો છે એ એનો અર્થ ? માણસ યંત્રથી ઊતરતો કેવી રીતે હોઈ શકે ? યંત્ર જડ છે. માણસ ચેતનવાળો છે. ચેતનવાળો માણસ જડ યંત્રથી ઊતરતો કેવી રીતે હોઈ શકે ? યંત્ર બિચારું, વખતસર તેલ ન મળું કે

અવાજ કરવા લાગ્યું જ. એંજિનમાં કોલસો ઓછા થયા કે એંજિન અંધ પડ્યું જ. માણસનું તેમ નથી. માણસને પણ વખત લાગે છે, કોલસો પણ જોઈએ. પણ કોલસો ન મળે તોય માણસ લાંબો વખત ટકી રહી શકે છે. એકવીસ દિવસના ઉપવાસ દરમ્યાન પણ મહાત્માજી ઠેઠ સુધી કાંતતા હતા જ ને ? ‘માણસ યંત્ર નથી.’ પણ એનો અર્થ એ કે એ યંત્ર કરતાં ચડે છે. તે યંત્રી છે. તે યંત્રની જેમ કામ કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ ન્યાં યંત્ર અટકી પડે છે ત્યાં પણ તે કેટલોક વખત કામ ચાલુ રાખી શકે છે. માત્ર તેની પોતાની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. બીજો લાદે તે નહિ ચામે. અને બીજને લાદવાનો અધિકાર પણ નથી.

અગસ્ત્ય ઋષિ

૧. શિયાળામાં મળસકામાં દક્ષિણ તરફ અગસ્ત્યનો તારો નજરે પડે છે. સ્પષ્ટ દેખાય તેવા મોટા તારો છે. એકસરખા ચમકતો હોય છે.

મહ બાદ કરતાં જે તારા છે તે બધા ચમકે છે. પણ અગસ્ત્યની ચમક વિશેષ છે. એ હંમેશા દક્ષિણ તરફ રહેનારો તારો છે. અગસ્ત્ય વૈદિક ઋષિ હતા. ઋગ્વેદના પહેલા મંડળમાં એમનાં ઘણાં મુકતો છે. એ બારે તપસ્વી હતા. એમની પત્ની લોપામુદ્રા. તે પતિને તેમના કાર્યમાં હંમેશા સાથ આપનારી હતી. તેણે પોતાની સ્વતંત્ર ‘મુદ્રા’ જેવી નોખી વસ્તુ બાકી જ રહેવા દીધી ન હતી. એટલી તે પતિરૂપ ધર્મને પતિની મુદ્રામાં ‘લોપ’ પામી હતી. પતિની સાથે તે પણ તપશ્ચર્યા કરતી. એક વાર તેણે પતિને પૂછ્યું,

‘આપણે આટલી બધી નપથ્થવા કરીએ છીએ તેનું ફળ શું ? અગરત્યે જવાબ આપે, ‘આપણાં કષ્ટ કંઈ નકામાં ગય નથી. કારણ દેવો રક્ષણ કરે છે!’ તેઓ દંમેશ કોદાળાચ ખોદવાનું કામ કરતા એમ વેદમાં વર્ણન કરેલું છે. તેઓ મૂળ ઉત્તર તરફના, પણ કોદાળાને જોઈ તેમણે દક્ષિણ દિશ તરફ વસાહત કરી. ઐતિહાસિક કાળના પહેલા વસાહત કરવા-વાળા તે અગરત્ય. એમણે પ્રથમ વિન્ધ્ય પર્વતમાંથી રસ્તે ખોદી કાઢ્યો. તેથી જ તેમનું ‘અગ-રત્ય’ એટલે કે પહાડ તોડી કાઢનારો એવું નામ પડ્યું. બધા પર્વતોમાં હિમાલય મોટો છે પણ હિમરે તે બધામાં નાનો છે એમ સાસ્ત્રજો કહે છે. ‘આ ગર્ભ કાલનું છોકરું’ ઘરડા વિન્ધ્યની સાથે હરીફાર કરતા લાગ્યું. વિન્ધ્યથી તે સહન થયું નહિ; એટલે તે પણ ઊંચે પધરા માંડ્યો. બન્નેની સ્પર્ધામાં બિચારી હિન્દુસ્તાનની હવા ગૂંગળાવા લાગી. એટલામાં કોદાળાથી ખોદતા ખોદતા અગરત્ય ત્રણ વિન્ધ્ય પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યા. મહાન ઋષિને નજીક આવેલા જોઈ વિન્ધ્યે તેમને સાષ્ટાંગ હંડવન પ્રણામ કર્યો. ઋષિને થયું, આને નમ્રતાનો પાઠ આપીએ. તેથી તેમણે તેને જીહવા માટે અનુચ્છા આપી નહિ અને એમને એમ જ ત્યાંથી સીધા દક્ષિણ તરફ તેઓ ચાલ્યા ગયા. તેથી તે પર્વતની જિંચાઈ કાયમની ઓછી થઈ. આવી આ ઋષિના કૃતૃત્વ વિષે આખ્યાયિકા છે. ‘આ હિમ ઋષિએ જાણે વર્ષોનું પોગણું ક્યું,’ એવું તેમના જીવનનું રહસ્ય વેદમાં કહેલું છે. આ બે વર્ષો તે કયા ? સમાજમાં કેટલાક ચરીરકષ્ટ કરનારા અને કેટલાક બુદ્ધિપ્રધાન કામ કરનારા એમ બે જાતના માણસો હોય છે. તે જ આ બે વર્ગો. અગરત્ય એ એક મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ અને કોદાળા ત્રે

પોતાની આશ્ચર્યિકા ચલાવનારા મજૂર પણ હતા. એવી રીતે બન્ને વર્ણોનો સુંદર મિલાપ એમનામાં થયો હતો.

આજના બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતર પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવા માટે અગસ્ત્ય ઋષિનો દાખલો ઘણો ઉપયોગી છે. બધાએ મજૂરીનો મંત્ર સ્વીકારવો જોઈએ. અગસ્ત્યની કોદાળી એ મજૂરીની મૂર્તિ છે. આ દેવતાની બધાએ ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત હંમેશાં નગર આગળ રહે એટલા ખાતર અગસ્ત્ય ઋષિને તારામંડળમાં સ્થાન આપેલું છે. આ દક્ષિણના તારાનો સંદેશ આપણે અવશ્ય ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

પૂતળું કેમ નથી ?

સિકંદર બાદશાહની રાજધાનીમાં એક સુંદર બગીચો હતો. તેમાં પ્રાચીન અને વિદ્યમાન પરાક્રમી પુરુષોનાં પૂતળાં જિભાં કરેલાં હતાં. એક વાર સિકંદરની રાજધાની જોવા સારુ ઠોઠ એક મહાન પરદેશી મુસાફર આવ્યો. સિકંદરના મહેમાન તરીકે તે સિકંદરના અતિથિગૃહમાં જિતયો હતો. સિકંદર તેને પોતાનો જાણીતો ઐતિહાસિક બગીચો બતાવવા લઈ ગયો. સિકંદર પૂતળું બતાવે અને મહેમાન ‘આ પૂતળું કોનું ?’ એમ પૂછે. આ ફલાણા ફલાણા ‘સુપ્રસિદ્ધ’ પુરુષનું પૂતળું છે, એમ સિકંદર માહિતી આપે. એવો ક્રમ ચાલ્યો. છેવટે બધાં પૂતળાં જોઈ રહ્યા પછી મહેમાને પૂછ્યું, ‘મહારાજ, આપનું પૂતળું કેમ ક્યાંય દેખાતું નથી ?’ સિકંદરે કહ્યું, “મારું પૂતળું જિભું કરવામાં આવે અને પાછળની પેઢીઓ ‘આ કોનું પૂતળું છે ?’ એમ સવાલ પૂછે તે કરતાં તે જિભું ન કરવામાં આવે અને ‘સિકંદરનું પૂતળું કેમ નથી ?’ એમ લોકો પૂછે એ મને વધારે ગમે છે.”

માણસનો ધર્મ

થોડા દિવસ પર એક જૈન છોકરાને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘તું કોણ છે? જૈન કે માણસ?’ પ્રશ્ન સાંભળીને છોકરાને જરા ગંભીર પડી. પણ જરાય વિચાર કર્યા વિના તેણે સીધો જવાબ આપ્યો, ‘માણસ’. એક નાનો સરખો છોકરો પણ આ વાત સમજી શકે છે કે હું પ્રથમ માણસ છું અને પછી બીજું બધું. પણ મોટા માણસો આ સાદી વાત સમજી શકતા નથી. માણસનો પરમ ધર્મ કયો એની ચર્ચા કરી કરીને નીતિશાસ્ત્રે જવાબ આપ્યો, ‘માણસાર્ધ’. પેલા છોકરાએ પણ શું કહ્યું? આ જ. માણસાર્ધનો મુખ્ય ધર્મ સંભાળીને આપણે દુનિયામાં રહેવું જોઈએ. હિન્દુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણેતર, બધાએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, આપણે ‘માણસો’ છીએ. માણસાર્ધને ફગાવી દઈ આપણે હિન્દુ અથવા મુસલમાન, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર રહી શકતા નથી. હિન્દુ પણ એક માણસ જ હોય છે. જે માણસ નથી તે હિન્દુ શી રીતે હોઈ શકે? એ જ ન્યાય મુસલમાનને તેમ જ બીજાઓને પણ લાગુ પડે છે. લડવાની જરૂર પડે તો બંને લડો યુદ્ધો. એમાં કોઈને હરકત કરવાપણું ન હોય. પણ માણસાર્ધ છોડશે નહિ. પેસો છોકરો કદાચ પૂછે, ‘કેમ બાઈ, માણસાર્ધમાં લડવાને સ્થાન છે શું?’ તેને આપણે શો જવાબ આપી શકીએ. પણ માણસાર્ધમાં લડવું ન આવતું હોય તોપણ એવામાં એવું લડવામાં તો માણસાર્ધ રાખો.

વાચકોને વિજ્ઞાપના

સંતોની સાથે સાત પગલાં ચાલવાથી પણ મિત્રતા થાય છે એવું વૃદ્ધોનું વચન છે. તો પછી ‘મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ’ને નિમિત્તે જે સજ્જનો સાથે આજ આટલાં વરસ પરિચય થયો તેમની મિત્રતાની અપેક્ષા હું રાખું તો તેમાં શું ખોટું ?

જો ખોટું ન હોય તો તેમની પાસે એટલી જ માગણી છે કે તેઓ હવે પછી મારી સાથે વ્યક્તિગત સ્નેહસંબંધ રાખે અને યોગ્ય તે સેવા મારી પાસેથી લે :

નમાવે પાય હે માણે ઉચિત ।

આશીર્વાદિ હિત તુમચિયા ॥

(તમારા ચરણોનું વંદન કરવું એ મારે માટે યોગ્ય છે. કારણ તમારા આશીર્વાદે કરીને મારું હિત જ થવાનું છે.)

મધુકર

અંડ રત્ને

આઝાદીની લડતની રચનાત્મક તૈયારી

આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં આઝાદીની લડતની ચર્ચા ઊપડી છે. કેટલાક કહે છે કે હવે જે લડત થશે તે છેવટની હશે; અને દ્રષ્ટાઓની ભવિષ્યવાણી છે કે કેટલાંય કારણોને લીધે સ્વરાજ્ય આપણી દષ્ટિ સમીપ આવી ગયું છે એટલું જ નહિ, પણ હવે હાથવેંતમાં છે.

અનેક કારણોને લીધે સ્વરાજ્ય ભલે નજીક આવી ગયું હોય, પણ સ્વરાજ્યના સંબંધમાં મુખ્ય ત્રણ તો એ રહેશે છે કે, 'સ્વ'ને કારણે તે કેટલું નજીક આવ્યું છે? સ્વરાજ્ય અનેક કારણોથી નથી મળતું; એ તો એકલા 'સ્વ-કારણ'થી જ મળે છે.

યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. વરુઓનું એક ટોળું કહે છે કે, વિરોધી પક્ષે ગળેલાં ઘેટાંને, અને તો જીવતાં અને કંઈ નહિ તો મરેલી હાલતમાં, છોડાવવા માટે અમે આ યુદ્ધ 'આદ્ય' છે. અત્યારે આઠ મહિનાથી તો વરુનું પેટ ચીરીને જૂતાં ઘેટાંને બહાર કાઢવાને બદલે નવાં ઘેટાં કંઠસ્થ કરવાનો ક્રમ ચાલુ છે. બીજી બાજુ, વિરોધી પક્ષના પેટમાં પહેલેથી પડેલાં મોટાં મોટાં અધમૂઝાં હૃદયુષ્ટ ઘેટાં, 'વરુઓની આ બાથબાથમાં આપણને જરૂર ઓકી કાઢવામાં આવશે.' એવી આશામાં રાત્રી રહ્યાં છે.

આવી આ ઇસપ-નીતિની દેહાણી છે. એનું તાત્પર્ય કાઢવાનો બાર ઇસપને જ સોંપીને આપણે આગળ ચાલીએ.

યુરોપની લગાર દિસક સાધનો વડે દિસક ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવા માટે લગાય છે. આપણી લગાર અદિસક સાધનોથી અદિસક ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે હશે. આ જાને વચ્ચે બારે અંતર હોવા છતાં, એ દિસક લગાર પરથી આપણે ઘણી વસ્તુઓ શીખી શકીએ. લગારનાં સાધનો બંને ગમે તેવાં હોય, પણ અત્યારનું યુદ્ધ સામુદાયિક અને સર્વાંગી સહકારનો એક જખરદસ્ત પ્રયાત્ન હોય છે. આ પ્રયત્નનું પરિણામ વિનાશક હોય છે ખરું, અને એ પણ માની લઈએ કે એનો ઉદ્દેશ પણ વિનાશક હોય છે, તોપણ એ પ્રયત્ન પોતે લગભગ આખોયે રચનાત્મક જ હોય છે. કહે છે કે જર્મનીએ સત્તર લાખનું સરકર જિભું ક્યું છે. આઠ કરોડના રાષ્ટ્રે આઠહું મોટું લરકર જિભું કરવું, આટલા મોટા પ્રમાણમાં લડવાનાં હથિયાર, ઓળર તથા સાધનસામગ્રી તૈયાર કરવાં, ચૂંટેલા લોકોને લરકરમાં ભરતી ક્યો બાદ બાકીના લોકોથી રાષ્ટ્રીય જગત ચલાવવું, સંપત્તિની ધારા અખાધિત ગનિએ વહેતી રાખવા માટે ઔદ્યોગિક યોજનાઓ યથાસંભવ અખંડ ચાલુ રાખવી, નમામ શાળા કોલેજો બંધ કરવી, રોગની જીવનની જરૂરિયાતોની વ્યક્તિગત મિલકતના અધિકાર પર સરકારી કબજો જમાવવો, વિશ્વરૂપદર્શનમાં જેમ આંખ, કાન, નાક, હાથ, પગ, માથાં, મોં અનાંત હોવા છતાં હૃદય એક જ બનાવવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે આખા રાષ્ટ્રનું હૃદય એક કરવું,—આ એટલો વિશાળ અને એટલો સર્વોત્ક્રાંતિ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે કે, તે સંકારને માટે હોવા છતાં, આપણે તેમાંથી ઘણું શીખી શકીએ.

લોકો કહે છે, ‘ગાંધીજી લડતની તૈયારી કરવાનું કહે

છે, પણ એની સાથે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સંબંધ કેમ જોડી દે છે? હિંદુ-મુસ્લિમ, ઐક્ય, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગ, દારૂબંધી, ગામસફાઈ તથા નવી કેળવણી — આ બધો રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે. એમાં લડાઈનું તત્ત્વ ક્યાં છે? આ સવાલ એ જ લોકો પૂછે છે જેઓ માને છે કે આપણે અહિંસક સાધનોથી જ લડત કરવી જોઈએ. હિંસક લડાઈ માટે પણ મોઢે ભાગે રચનાત્મક કાર્યક્રમની જ જરૂર હોય છે, એ તેઓ કેમ નથી સમજતા? સિપાઈઓ માટે બિરફૂટ બનાવવાથી માંડીને — નહિ, નહિ, ખેતરોમાં બટાટા રોપવાથી માંડીને — સખમરીનથી હુશ્મનોની આગખોટોમાં ગાબડાં પાડવા સુધી બધું જ લડાઈનો એક અખંડ કાર્યક્રમ હોય છે, અને એના અંતિમ અંશ સિવાય બાકીનો લગભગ બધો રચનાત્મક જ હોય છે. આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર જ એ અંતિમ વિનાશક કાર્યક્રમની સફળતાનો આધાર છે. પહેલાં કાર્યક્રમ ખલાસ થઈ જાય તો બીજો પણ અત્રોપ થઈ જાય. આ ભેદ જાણતો હોવાથી જ, હુશ્મન સામાવાળા પક્ષનો વિનાશક કાર્યક્રમ નકામો કરી દેવા માટે તેના આ રચનાત્મક કાર્યક્રમની કેડ ભાગવાની ચિંતામાં રહે છે. હિંસક લડાઈની જો આ રીયતિ છે, તો અહિંસક લડાઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વગર થઈ જ કેમ શકે? 'સ્વરાજ્ય'નો અર્થ છે 'સર્વ-રાજ્ય' અર્થાત્ દરેકનું રાજ્ય. આ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય સામુદાયિક સહકાર વિના, ઉત્પાદક કાર્યક્રમ વગર, સર્વોપયોગી રાષ્ટ્રીય અનુશાસન સિવાય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાય? મહાસબાના ત્રીસ લાખ સભાસદો છે. તેઓ દેશ માટે રોજ માત્ર અરધો કલાક કાંતે તોપણ કેટલું મોટું સંગઠન થાય? એમાં મુશ્કેલી શી છે?

વધો ગિરસો જ લો. આ ગિરસામાં મદાસમાના છ દગ્ગર સબ્બો છે. એમની વીસ દુકડીઓ પાડવામાં આવે તો દરેક દુકડી ત્રણમોની થાય. દરેક દુકડી વરસમાં ત્રણમો સબ્બોને કાંતતાં શીખવવાનો નિશ્ચય કરે તો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી. આપણી અગ્રદ્વા એ સૌથી મોટી મુશ્કેલી છે. ‘શું લોકો શીખવા તૈયાર થશે ?’ ‘શું શીખ્યા પછી પણ કાંતવાનું થાતું રાખશે ?’ ‘કાંતણનો દિસાગ રાખશે ?’ ‘એ મદાસમાને મોટલશે ?’—આવી અનેક શંકાઓ આપણને થાય છે. એને બદલે આપણે કામ શરૂ કરી દઈએ, તો અનુભવ પછી એક એક ગૂંચ બહારવા માંડશે.

કંઈ નહિ તો વધો ગિરસામાં આ કાર્યક્રમનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય. મદાસમા સમિતિઓ, ચરખા સંઘ, ગ્રામસુધાર કેન્દ્રો, આશ્રમો અને બીજી સંસ્થાઓ અને ગામની અનુભવી વ્યક્તિઓના સહકારથી આ કામ થઈ શકે. કામનો વ્યવસ્થિત દિસાગ રખાવો જોઈએ. કાંતણની પ્રગતિની માહિતી પણ લોકોને વખતોવખત અપાતી રહેવી જોઈએ. કાંતણ શીખવવાનો અર્થ એ છે કે, એની સાથે સાથે બીજી પણ કેટલીયે વસ્તુઓ શીખવી શકાય, અને શીખવવી જોઈએ. કાર્યકર્તાઓ આ સૂચના પર વિચાર કરે. એ જાડું મુશ્કેલ નહિ લાગે, લાભદાયી થશે. કરી જુઓ.

બે પ્રશ્ન

બે પ્રશ્નો છે :

(૧) સર્વધર્મ-સમભાવનો વિકાસ કરવા માટે ગાંધી સેવા સંઘ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના તુલનાત્મક વિચારોવાળાં પુસ્તકોના પ્રકાશનની આવશ્યકતા નથી ?

(૨) આશ્રમ તથા અન્ય સંસ્થાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના મહાપુરુષોના ઉત્સવ બિજલીને એ પ્રસંગોએ એ ધર્મો વિશે માહિતી આપવી આવશ્યક નથી ?

(૧) કોઈ લેખક સમભાવની દૃષ્ટિએ પુસ્તક તૈયાર કરે અને ગાંધી સેવા સંઘને યોગ્ય લાગે, તો એવું કોઈ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવું સારું છે. પણ પ્રકાશન ખાતું ખોલવું મને પસંદ નથી. સાચી વાત તો એ છે કે દુનિયામાં ધર્મો વચ્ચે જે વિષમ ભાવ છે એ એટલો બધો ખરાબ નથી. ભારત-વર્ષમાં ધર્મો વચ્ચે ખૂબ વિરોધ જણાવવામાં આવે છે; પણ એ તો છાપાંની વસ્તુ છે. વાસ્તવમાં વિરોધ છે જ નહિ. આપણી કેટલાંય હજાર વરસની સંસ્કૃતિએ આપણામાં સમભાવ પેદા કર્યો છે. ગામડાંમાં એ સમભાવ હજી પણ દેખાય છે. આજકાલની નવી પ્રવૃત્તિએ વિરોધ પેદા કર્યો છે ખરો, પણ એ વિરોધ ધાર્મિક નથી. એનું સ્વરૂપ આર્થિક છે. એમાંથી ધાર્મિક નિમિત્ત જોળી કાઢવામાં આવે છે. અને છાપાં મારફત

એને મદત્ત મળી જાય છે. એ જ પ્રકાશનનું કામ આપણે આપણા હાથમાં લઈ લઈએ તો એમના જ સત્ત્વનો ઉપયોગ કરીશું. એ નીતિ સારી નથી. જે સત્ત્વ ગણાવવામાં પ્રતિપદ્ધી નિપુણ તે જ સત્ત્વનો ઉપયોગ કરવાથી આપણું કામ નહિ ચાલે. પણ એથીયે બચાવ એક બીજું વસ્તુ છે. એ છે સર્વધર્મ-સમ-અભાવ. અભાવ વધતો જાય છે, નાસ્તિકતા વધતી જાય છે. આ હું તાસ્તિક નાસ્તિકતા વિશે નથી કહેતો. તાસ્તિક નાસ્તિકતાથી હું કહું છું નથી. પણ એ લખવાથી ન બની શકે. આપણે લખીએ તોપણ કેટલા વાંચશે? ગંડું સાહિત્ય વાંચનારાં તો દગ્ગરો છે. જે વસ્તુઓ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારી શકીશું તેનો જ પ્રચાર થશે. પહેલાં એમ જ થવું. છાપખાનાં આવ્યે તો સૌ વગસ થયાં. એ ગાળામાં ઠાઈ નવા લેખકનું એવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે જેણે તુલસીરામાયણ અને તુલસીરામના અભંગોની જેમ જનતામાં પ્રવેશ કર્યો હોય? મુશ્કેલી એક પ્રકારનું સાધન તો છે, પણ ધાર્મિક પ્રચારમાં એને ઓછામાં ઓછું સ્થાન છે. શ્રદ્ધા પુરુષોને મોટે આપણે જે વસ્તુ સાંભળીએ છીએ તેની આપણા પર વધારે અસર થાય છે. એટલે પ્રકાશનથી વિશેષ લાભ થાય એમ લાગતું નથી.

(૨) જ્યાં આશ્રમ હોય ત્યાં બધા ધર્મોના પ્રવર્તકો વિશે અવારનવાર કહી શકાય. પણ મારી વૃત્તિ તો નિર્ગુણ છે. રામનયમી કે કૃષ્ણાષ્ટમી પર મેં પ્રસંગવશાત્ ભાષણ આપ્યાં છે. પણ એમને મેં પ્રોત્સાહન નથી આપ્યું. જ્યાં આવા ઉત્સવ થઈ શકે છે ત્યાં એ ચાલુ રહે એમાં કંઈ વાંધો નથી.

સ્વાધ્યાયની આવશ્યકતા

ગામડાંમાં જનારા આપણા કાર્યકર્તાઓમાં મોટે ભાગે આપણા ઉત્સાહી નવયુવકો છે. ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી તેઓ કામ શરૂ કરે છે, પણ એમનો ઉત્સાહ અંત સુધી ટકતો નથી. ગામડાંમાં કામ કરનાર એક ભાઈનો પત્ર મને મળ્યો હતો. તેમણે લખ્યું છે : ‘હું સફાર્ધનું કામ કરું છું ખરો, પણ પહેલાં ગામઠોડો પર તેની જે અસર થતી તે હવે નથી થતી એટલું જ નહિ, બલકે તેઓ માનવા લાગ્યા છે કે આને ક્યાંકથી પૈસા મળે છે તેથી એ સફાર્ધનું કામ કરે છે.’ છેવટે એ ભાઈએ પૂછ્યું છે કે, ‘હવે આ કામ છોડીને બીજું લઉં ?’

આમ કાર્યકર્તાઓને પોતાના કાર્ય વિષે શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. આ સ્થિતિ કેવળ કાર્યકર્તાઓની નથી, મોટા મોટા વિદ્વાનો અને નેતાઓની પણ એ જ સ્થિતિ છે. એનું મુખ્ય કારણ મને એક જ જણાય છે : સ્વાધ્યાયનો અભાવ. અહીં સ્વાધ્યાય શબ્દનો હું જે અર્થ કરું છું તે જણાવવાની જરૂર છે. સ્વાધ્યાયનો અર્થ હું એવો નથી કરતો કે, એક પુસ્તક વાંચીને ફેંકી દીધું અને પછી બીજું લીધું; અને બીજું લીધા પછી પહેલું જૂલી પણ ગયા. આને હું સ્વાધ્યાય નથી કહેતો. ‘સ્વાધ્યાય’ એટલે એક એવા વિષયનો

અભ્યાસ જે બધા વિષયો ને કાર્યોનું મૂળ છે, જેના પર બાકીના બધા વિષય આધાર રાખે છે, પરંતુ જે બીજા ઉપર આધાર નથી રાખતો. દિવસમાં થોડો સમય એ વિષયમાં એકાગ્ર થવાની આવશ્યકતા છે. એટલા સમય માટે પોતાની જાતને અને કાંતણુ આદિ પોતાનાં બધાં કામને તદ્દન બૂલી જવાં જોઈએ. આપણા સ્વાર્થ-જગતમાં જેટલી અડચણો અને મુશ્કેલીઓ પેદા થાય છે તે બધી જ આ પરમાર્થી કાર્યમાં પણ જીવી થઈ શકે છે, અને એ પણ જગતનો એક વ્યવસાય બની જાય છે. આ પરમાર્થી કાર્ય છે એટલે એ દુનિયાના કંઈકાંઈથી મુક્ત છે, એવી દૃષ્ટના ઢાંચાને હોય તો એ જોખમ ભરેલી છે. આથી, જેમ થોડો સમય જગતથી દૂર થવાની આવશ્યકતા હોય છે, તે જ રીતે આ કાર્યથી પણ અગ્રમ થવાની જરૂર છે; કારણકે સાચી વાત તો એ છે કે આ કામ કેવળ ભાવનાનું નથી, એમાં બુદ્ધિની પણ આવશ્યકતા છે. ભાવના તો ગામડિયાઓમાં પણ હોય છે; પણ એમનામાં બુદ્ધિની ન્યૂનતા છે. એ બુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ. છતાં કોઈ એમ ન સમજે કે બુદ્ધિ અને ભાવના એ બે સર્વદા ભિન્ન વસ્તુઓ છે. આ વિષે ઘણી વાર હું એક ઉદાહરણ આપું છું : સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રકાશ છે અને હિષ્કૃતા પણ છે. હિષ્કૃતા અને પ્રકાશને તાર્કિક પૃથક્કરણથી જુદાં કરી શકાય. છતાં જ્યાં પ્રકાશ હોય છે ત્યાં તેની સાથે હિષ્કૃતા પણ હોય છે. એ જ રીતે જ્યાં સાચી બુદ્ધિ છે ત્યાં સાચી ભાવના છે; અને જ્યાં સાચી ભાવના છે ત્યાં સાચી બુદ્ધિ છે જ. એમનું તાર્કિક પૃથક્કરણ આપણે કરી શકીએ, પણ ખરું જોતાં એ બંને એકરૂપ જ છે. આપણે બુદ્ધિ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી,

સેવા સાથે સંબંધ છે, અને તેને માટે જાવના હોય એ પૂરતું છે — એવી કલ્પના જો કોઈને હોય તો તે ખોટી છે. આ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે સ્વાધ્યાયની આવશ્યકતા છે. વિદ્વાનોને પણ એવા સ્વાધ્યાયની જરૂર છે. અને કાર્યકર્તા તો નમ્ર છે. એને સ્વાધ્યાયની વિશેષ કરીને જરૂર છે. આ વિષયમાં ઘણા કાર્યકર્તાઓ ધારે છે કે, વચ્ચે વચ્ચે શહેરમાં જઈને પુસ્તકાલયની મુલાકાત લેવી, મિત્રોને મળવું, વગેરે વસ્તુઓ ગ્રામસેવા માટે ઉપયોગી છે. એથી ઉત્સાહ વધે છે, અને એ ઉત્સાહ સાથે પાછું ગામમાં દાખ કરવાનું અનુકૂળ પડે છે. પરંતુ તેઓ નથી જાણતા કે જ્ઞાન અને ઉત્સાહનું સ્થાન શહેર નથી. શહેરમાં થોડા જ જ્ઞાની મળી આવે છે.

ઉપનિષદમાં એક કહાણી છે: એક રાજાને કોઈ એ કહ્યું કે આપના રાજ્યમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે. એને શોધવા રાજાએ અનુચરો મોકલ્યા. આખું નગર શોધ્યા પછી પણ એમને પેલો વિદ્વાન ન મળ્યો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘અરે, બ્રાહ્મણોને ત્યાં શોધવા જોઈએ ત્યાં જઈને શોધો.’ ત્યારે અનુચરો વનમાં ગયા અને ત્યાં એમને પેલો બ્રાહ્મણ મળ્યો. શહેરમાં કોઈ તપસ્વી મળે જ નહિ એમ નથી. સંભવ છે કે ક્યારેક શહેરમાં પણ એવો માણસ મળી આવે, પરંતુ ત્યાંનું વાતાવરણ એને અનુકૂળ નથી. આત્માનુ પોષણ અને રક્ષણ શહેરોમાં નથી થતું. ગામડાંમાં કુદરત સાથે જે પ્રત્યક્ષ સંબંધ થાય છે તે ઉત્સાહને માટે અત્યંત આવશ્યક છે. શહેરમાં કુદરત ક્યાં મળશે? જંગલમાં તો નદી, પહાડ, જમીન, બધી વસ્તુઓ સામે જ દેખાય છે; અને જંગલ પાસે તો ગામડાં હોય છે, શહેરો નથી હોતાં. ઉત્સાહ લેવા માટે પણ ગ્રામ-સેવકોને

શંકેરમાં આવવું પડે એને બદલે શંકેરવાળા ન ધોડા દિવસ
ગામડામાં જઈને કાર્યકર્તાઓને મળના રહે તો વધારે સારું.
ખરું જોનાં, ઉત્સાહ તો ખીજી જ જગ્યાએ છે. એ જગ્યા તે
આપણે આત્મા. એના ચિંતન માટે રોજ ઓછામાં ઓછો
એક કલાક શક્યો જોઈએ. ચિતારો ચિત્ર જોવા માટે દૂર
જાય છે અને ત્યાંથી ચિત્રમાં એને જે દોષ દેખાય છે તે પાસે
આવીને સુધારી લે છે. ચિત્ર તો પાસે રહીને જ બનાવવું
પડે છે, પણ એમાંના દોષ જોવા માટે દૂર જવું પડે છે. આ
જ પ્રમાણે સેવા કરવા માટે પાસે તો આવવું જ પડશે. પણ
કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવા માટે પોતાને તેનાથી અલગ કરવાની
જરૂર પડે છે.

આ જ સ્વાધ્યાયનો ઉપયોગ છે. પોતાને અને પોતાના
કાર્યને બિસ્મકુલ જૂલી જઈ તટસ્થ બનીને જોવું જોઈએ.
પછી એમાંથી જ ઉત્સાહ મળે છે, માર્ગદર્શન થાય છે, અને
બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે.

ગરીબો સાથે તન્મયતા

બે પ્રશ્નો છે :

(૧) આપણામાંથી જે લોકો આજ સુધી મધ્યમ વર્ગનું જીવન ગાળતા આવ્યા છે પણ હવે ગરીબ વર્ગ સાથે એકરૂપ થવા ઇચ્છે છે, તેઓ કયા ક્રમે પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરે જેથી કરીને ત્રણ ચાર વરસમાં તેઓ નિશ્ચિત રૂપે ગરીબો સાથે એકરૂપ થઈ જાય?

(૨) મધ્યમ અથવા જિંચ વર્ણના લોકો ગરીબો તરફ પોતાની સહભાવના કઈ રીતે પ્રગટ કરી શકે? શુ એવો કોઈ નિયમ બનાવવો ઉચિત છે કે, સંઘના સભ્યો કોઈ એવો ઉપાય કરે જેથી તેમના ખર્ચમાંથી દર પંદર રૂપિયામાંથી ચાર રૂપિયા ગરીબોના ઘરમાં સીધા પહોંચી જાય?

પ્રથમ તો આપણે એ સમજવું જોઈએ કે આપણે મધ્યમ અને જિંચ વર્ગનાં મનાતાં ‘પ્રાણી’ છીએ, અર્થાત્ આપણે પ્રાણુવાન બનવા માગીએ છીએ. જેમની સેવા કરવા માગીએ છીએ તેમના જેવા બનવા માગીએ છીએ. પ્રાણી ગમે તે જાણ્યાનું હોય, તે સમુદ્ર તરફ જ જવા માગે છે. બહુ પ્રાણી સમુદ્ર સુધી પહોંચી શકે છે એમ નથી. પણ બહે એ મારા સ્નાતનું હોય કે ગંગાનદીનું હોય, બંનેની ગતિ સમુદ્ર

તરફ છે. બંને નિમ્નગતિક છે — નમ્ર છે. એક જગ્યાએ થોડું પાણી તેની શક્તિ ઓછી હોવાને કારણે બન્ને અધવચ અટકી જાય, અને કોઈ નાના રક્ષને જીવન અર્પવામાં એનો ઉપયોગ થાય. આ તો એનું બામ્ય થયું. પણ એની ગતિ તો સમુદ્ર તરફ છે. સમુદ્ર સુધી પહોંચવાનું બામ્ય તો ગંગા જેવી મદ્દાન નદીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ રીતે ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગો પદાડ અને ટેકરી જેવા છે. આપણે જેમની સેવા કરવી છે એ તો મહાસાગર છે. આ મહાસાગર સુધી બધાથી ન પહોંચી શકાય, તોપણ આપણે મનોરથ તો ત્યાં સુધી પહોંચવાનો જ હોય છે. એટલે ત્યાં સુધી પહોંચી શકીએ તેટલાથી જ સંતોષ માનીએ. આપણે જેમની સેવા કરવી છે તેમનો પ્રભુ નજર આગળ રાખીને આપણા જીવનની દિશા બદલતા રહેવું જોઈએ. અને પોતે નિમ્નગતિક — નમ્ર બનવું જોઈએ.

પણ આના કોઈ રચૂળ નિયમો ન બનાવી શકાય. બનાવી શકાય એમ હોય તોયે તે મારી પાસે નથી, અને એવા નિયમો બનાવવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે એમ ન ધ્યયીતો પણ નથી. ચાર કે પાંચ વરસમાં જોય કે મધ્યમ વર્ગના લોકોને ગરીબ બનાવી દેવાનો કોઈ વિધિ નથી. આપણે ગરીબોની સેવા કરવી છે એમ સમજીને, જામન રહીને, યથાશક્તિ કામ કરવું જોઈએ. કોઈ નિયમ નથી તેથી જ જુદા અને પુરુષાર્થને વ્યવકાશ મળે છે. ગયાં પંદર વરસથી ગરીબો સાથે એકજથ્થા થવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે. પણ હું ગરીબાઈનું જીવન જીવવામાં સફળ થયો છું એમ માનતો નથી. પણ એનો ઉપાય શો? મને એનું કંઈ દુઃખ પણ નથી. મારે મારે તો પ્રાપ્તિના આનંદ કરતાં પ્રયત્નનો આનંદ અધિક છે.

શિવની હિપાસના કરવી હોય તો શિવ બનો, એવું એક સાત્ત્વીય મુત્ર છે. એ જ રીતે ગરીબોની સેવા કરવા માટે ગરીબ બનવું જોઈએ. પણ એમાં વિવેકની જરૂર છે. એનો અર્થ એ નથી કે આપણે એમના જીવનનાં દુષણોને પણ અપનાવી લઈએ. તેઓ જેમ દરિદ્રનારાયણ છે તેમ એવદૂષ-નારાયણ પણ છે જ. તો એમની સેવા માટે આપણે પણ મૂરખ બનવું? શિવ બનવાનો અર્થ એ નથી. જેમનું ધન ગયું છે તેમની બુદ્ધિ તો તેથીય પહેલાં ગઈ છે. એમના જેવા બનીને આપણે આપણી બુદ્ધિ ન ગુમાવવી જોઈએ.

ગામડાંમાં ખેડૂતો તાપમાં કામ કરે છે. લોકો કહે છે, બિચારા ખેડૂતોને આખો દિવસ તાપમાં કામ કરવું પડે છે. અરે, તાપમાં અને ખુદ્દા આકાશ નીચે કામ કરવું એ જ એમનો વૈભવ બાકી રહ્યો છે. એ પણ છીનવી લેવા માગો છો? એ તાપમાં તો ઘણાં વિદ્યાભિન છે. બને તો આપણે પણ એમના જેવું કામ કરવા મંડીએ. પણ તેઓ રાત્રે ઘરને પટારા બનાવીને તેની અંદર પોતાને પૂરીને સૂએ છે, તેનું અનુકરણ આપણે ન કરવું જોઈએ. એમને આપણે કહીએ કે રાત્રે આંકાશ નીચે સૂઓ. આપણે એમના પ્રકાશનું અનુકરણ કરીએ, અંધકારનું નહિ. આપણે પૂરતાં કપડાં રાખીએ. એમની પાસે પૂરતાં કપડાં ન હોય તો આપણે તેમને એટલા શક્તિશાળી કેમ ન બનાવીએ કે જેથી તેઓ પણ પોતા માટે પૂરતાં કપડાં બનાવી શકે? એમને મહિનાઓ મુંઝી શાક દૂધ નથી મળતાં. તો શું આપણે પણ શાક દૂધ છોડી દઈએ? આ વિચાર બરાબર નથી. એક માણસને દૂધનો જોઈને આપણને દુઃખ થાય તો શું આપણે પણ એની

પાછળ ફૂળી જઈએ? એમાં દયા છે. સદાનુભૂતિ પણ છે પણ જે દયા અને સદાનુભૂતિમાં તારકશુદ્ધિનો અભાવ હોય તે શા કામની? સાચી કૃપામાં તારકશક્તિ હોતી જોઈએ. તુલસીદાસજીએ એને 'કૃપાલુ મલાયક' કહ્યો છે.

આપણે આપણા જીવનની ખામીઓ દૂર કરીને એને પૂર્ણ બનાવવું જોઈએ. એ જ રીતે તેમની ખામીઓ દૂર કરીને એમનું જીવન પૂર્ણ બનાવવામાં એમને મદદ કરવી જોઈએ. જે જીવનમાં રસ કે ઉત્સાહ છે તે પૂર્ણ જીવન છે. એમાં ભોગ અને વિકાસશક્તિને સ્થાન નથી. આપણે ગરીબો જેવા બનવું જોઈએ કે પૂર્ણ જીવન તરફ આગળ વધવું જોઈએ? સોફા કહે છે, આ બીજી વસ્તુ કરવાથી આપણું જીવન ત્યાગમય નહિ દેખાય. પણ કેવું દેખાશે એનો આપણે વિચાર નથી કરવાનો. એનું પરિણામ શું આવશે એનો પણ વિચાર ન કરીએ. આ પરિણામ-પરાયણતા છોડી દેવી જોઈએ. આપણી જીવનપદ્ધતિ એમનાથી ભિન્ન છે. આપણને દૂધ મળે છે અને એમને નથી મળતું એ બાબતનું આપણને દુઃખ હોય તો તે હિમ્મત જ છે. એ દુઃખબીજ તો આપણી હૃદયભૂમિમાં રહેલું જ જોઈએ. એ આપણી ઉન્નતિ દર્શાવે. આપણને સ્વરાજ્ય મળી જાય તો એમાં કંઈ આનંદ નથી. આપણા પુરુષાર્થથી અને રચનાત્મક શક્તિથી તારકશુદ્ધિનો પ્રચાર થાય અને બધી ગ્રામજનતા એક તરફ પણ આગળ વધી શકે, તો આપણે સ્વરાજ્યની નજીક પહોંચ્યા, જેમ નદીઓ સમુદ્ર તરફ વહે છે તેમ આપણી વૃત્તિ અને શક્તિ ગરીબો તરફ વહેતી રહે એમાં જ કલ્યાણ છે.

તરણોપાય શો ?

બંધારણીય ચળવળ કરવી, જનતાની ફરિયાદો સરકાર આગળ રજૂ કરવી અને મીડા મીડા શબ્દોથી એ ફરિયાદોની દાદ મેળવવી, અને એટલું કરીને સંતોષ માનવો — આ જ શરૂઆતમાં મહાસભાનો કાર્યક્રમ હતો. પરંતુ એથી ફરિયાદો દૂર થતી નહિ અને સંતોષ પણ મળતો નહિ. એક પેઢીના અનુભવ પછી મહાસભા એ નિર્ણય પર આવી કે સ્વરાજ્ય વગર છૂટકો નથી. અનુભવનો આ અંદેશો યુવકોને સંભળાવીને પિતામહ દાદાભાઈ નિવૃત્ત થયા.

આગ્રહી તરુણો કામમાં જોડાઈ ગયા. ગુપ્ત પડ્યંત્રો રચીને, સરકારી અમલદારોનાં ખૂનથી સરકારને ડરાવીને, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાની દષ્ટિએ સ્વાવલંબી એવો પ્રયોગ તેમણે શરૂ કર્યો. ચળવળ માટે પૈસાની જરૂર હોય છે જ. પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? એ માર્ગ પરાવલંબી હતો. તે ઉપરાંત, અરાજક યુવાનો માટે તે ખુલ્લો પણ નહોતો. યુવાનોએ ધાડા પાડીને પૈસા ભેગા કરવાનો સ્વાવલંબી માર્ગ લીધો. શરૂઆતમાં લોકોએ — જેમના ઘરમાં લૂંટ થઈ તેમણે નહિ, પણ જેઓ સુરક્ષિત હતા તેમણે — આ ડકુઓની થોડીઘણી પ્રશંસા પણ કરી. એટલે સ્વાર્થી ડકુઓ પણ તેમને માટે આ વધારે સહેલા

આપનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. બજાર જેવી હિતચક્ષુ સંસ્થા પર પણ જેઓ દબાવે મેળવી શકે તેમને માટે લૂંટનો ધંધો દરમિયાન કરવો એ મુશ્કેલ તો નહોતું જ. પરિણામે બંને પ્રકારની લૂંટથી જનતા પીડાઈ. બીજી તરફ સરકારે પણ દમનનીતિ અપનાવવા લાગી. યુવાનો માટેની એની સહાનુભૂતિનું ઝરણું સુકાવા લાગ્યું. એટલામાં સમગ્ર અહિંસાવાદી આંદોલન. તેઓ હંમેશા લાગ્યા કે, જુનો અંધારળીય ચળવળનો માર્ગ જેમ નહામેલો તેમ આ મુખ તરફનો માર્ગ પણ નહામેલો છે. છટાછવાયાં બે ચાર ખૂન કરવાથી શો કાચરો? દિમા પણ કાર્યસાધક થવાને માટે સંગઠિત દોષી જોઈએ. અસંગઠિત, અવ્યવસ્થિત, સંનાઈને કરેલી દિસા દસા કામની નથી. અને સંગઠિત દિસા આપણે કરી શકીએ એમ નથી. એટલે આપણે અહિંસાથી જ પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. ગાંધીજી આપણને રસ્તો બતાવવા સમર્થ છે. એમના માર્ગદર્શનનો લાભ લઈને આપણે જનતાની પ્રતિકાર-શક્તિને સંગઠિત કરવી જોઈએ. જનતાની શક્તિ સંગઠિત થવાને કારણે, સંપૂર્ણ નદિ તો થોડીધણી સત્તા આપણા હાથમાં આવસ્ય આવશે. આ સત્તા આવ્યા પછી આગળ વિચાર કરીશું.

આ અહિંસા અલગત વ્યવહાર નીતિરૂપે દત્તી. તે આપણા નવયુવાનોને ગડ્યત્રીની અસહનતાને કારણે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીની સહનતાને કારણે કંઈક હીક લાગી. જેઓ પોતાના પડછાયાથી પણ ડરતા હતા એવા લોકો સિવાય આખું રાષ્ટ્ર એકત્રિત થઈને અહિંસક પ્રતિકારની આ નવી દિલચાલમાં સામેલ થયું. ગાંધીજીની નૈષ્ઠિક અહિંસાના વધારા થતાથી જેટલી શક્તિ પ્રગટ થઈ સખી તેટલા પ્રમાણમાં તેનું

પરિણામ પણ આવ્યું, અને સંગઠિત હિંસાની અવ્યવહાર્યતા, અન્ય-વ્યતિરેકથી સર્વાન્ય થઈ.

એટલામાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ સળગ્યું. શૌર્ય, સાધન-સંપત્તિ, સંગઠન, સાહસ વગેરે ગુણો માટે પ્રસિદ્ધ શક્તિશાળી રાષ્ટ્રો પાંચ પાંચ દસ-દસ દિવસમાં પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેઠાં. વીસ વરસ પહેલાં વૈભવના શિખરે પહોંચેલું ફ્રાન્સ જેવું રાષ્ટ્ર પણ, ત્રીસ લાખની ફોજ ખડી કરવા છતાં, ઇંગ્લંડ જેવા રાષ્ટ્રની મદદ હોવા છતાં અને શૌર્યની પરાકાષ્ઠા કરવા છતાં, સાવ ગુલામ બની ગયું. ગયા મહાયુદ્ધમાં જે હાથોએ ફ્રાન્સને વિજય અપાવેલો તે જ હાથો સિવાય બીજા શરણ-ચિઠ્ઠી લખી આપવા તેને ન મળ્યા.

આપણી આંખો ઝિઘડી ગઈ. અસંગઠિત હિંસા તો નકામી સાબિત થઈ ચૂકી હતી. પણ કાર્યવાહક સમિતિ કહે છે કે, ગમે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં કરેલી સંગઠિત હિંસા પણ સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે નકામી છે એ હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે.

અસંગઠિત હિંસા અને મુસંગઠિત હિંસા જ નહિ, પણ અતિમુસંગઠિત હિંસા પણ નકામી સિદ્ધ થઈ છે. ત્યારે શું થાય ?

ગાંધીજી કહે છે, ‘અહિંસા પ્રત્યે પોતાની નિષ્ઠા દઢ કરો.’

આપણે કહીએ છીએ, ‘અમે હમણાં તૈયાર નથી.’

‘તો તૈયારી કરો.’

‘વિકટ અવસર છે. અણીનો વખત આવ્યો છે. અમે દુર્બળ માણસો છીએ. એટલે એ જાતની તૈયારી માટે આજે તરત અવકાશ નથી.’

‘તો પછી થોડો સમય સ્વસ્થ (શાંત) રહે. મિલન
કરે છે ને કે જે સ્વસ્થ (શાંત) રહીને રાત જુઓ છે તે પણ
મેં વા કરે છે.’

‘હા, એવું જ કંઈક કરે છે; પણ અમારા પર જવાનહારી
છે. અમારે કંઈ ને કંઈ દાથપગ દસાવવા જ દોષીએ.’

‘પાણીમાં નરનારો તરી જાય છે. પાણી પર સ્વસ્થ
(શાંત) સૂઈ જનાર પણ પાણીની સપાટી પર રહે છે. કેવળ
દાથપગ દસાવનાર તળિયે પડે છે. કેવળ ‘હમ કુછ નાનું’
કરે જાયે’ થી જ સુ થવાનું છે !

વ્યવહારમાં જીવન-વેતન

દરેક બાબતમાં હું ગણિત અનુસાર ચાલું છું. શિક્ષણ સમિતિ (હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘ) ના અભ્યાસક્રમમાં કાંતવા પીંજવાની જે યોગના મેં આપી છે તે જોઈને કિશોરલાલ-ભાઈ જેવા ચોક્કસ સંગ્રહને પણ કહ્યું કે, ‘તમે ગતિ વગેરેના જે હિસાબ કયો છે એમાં કંઈ ખામી કાઢી શકાય એમ નથી.’ ગણિતનો આ રીતે ઉપયોગ કરનારો હોવા છતાં, હું માનું છું કે કેટલીક વસ્તુઓના મૂળ પર જ કુહાડી મારીને તેમને કાપી નાખવી જોઈએ. ત્યાં ‘ધીરે-ધીરે’, ‘ક્રમશઃ’ વગેરે શબ્દો વાપરવા ઉચિત નથી. મારા જીવનમાં હું એમ જ કરું છું. ૧૯૧૬માં મેં ઘર છોડ્યું. એમ તો ઘરની પરિસ્થિતિ એવી નહોતી કે મારે માટે ત્યાં રહેવું અશક્ય થઈ જાય. મા તો મને એવી મળી હતી કે મને આજે પણ રોજ યાદ આવે છે. પિતાજીનું જીવે છે. એમની ઉદ્યોગ-શીલતા, અભ્યાસવૃત્તિ, સુધડતા, સત્કર્મતા વગેરે ગુણો બધાને અનુકરણીય લાગશે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં મને લાગ્યું કે, હું હવે આ ઘરમાં નથી સમાઈ શકતો. ઘર છોડ્યું ત્યારે ‘ઇન્ટરમીનિયેટ’માં હતો. કેટલાયે મિત્રોએ કહ્યું કે, ‘હવે બીન’ જે જ વરસ લાગશે. બી.એ. પાસ થઈ, ઉપાધિ લઈને જાજો.’ એ બધાને મેં એક જ જવાબ આપ્યો કે, ‘મારી વિચાર કરવાની રીત આ નથી.’ ઘર છોડ્યા પહેલાં બિલ-બિન

વિપયોનાં પ્રમાણપત્રો લઈને ચૂલા પાસે બેઠો અને તાપતાં તાપતાં તે સળગાવવા લાગ્યો. માએ પૂછ્યું, ‘શું દરે છે?’ મેં કહ્યું, ‘પ્રમાણપત્રો સળગાવું છું.’ તેણે પૂછ્યું, ‘કેમ?’ મેં કહ્યું, ‘એમની મારે શી જરૂર છે?’ માએ કહ્યું, ‘જરૂર ન હોય તોપણ પડ્યાં રહે તો શી દરકન છે? બાળે છે શા માટે?’ ‘પડ્યાં રહે તો શી દરકન છે?’ એ શબ્દોમાં એવી વૃત્તિ છુપાયેલી છે કે, ‘આગળ ઉપર ક્યારેક એમનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે તો?’ આ ઘટનાનું સ્મરણ અને ગર્હસાદ થયું. સરકારે મેટ્રિક પાસ થયેલાઓને મતાધિકાર આપ્યો છે. મને એ અધિકાર મળી શકે. પણ મારી પાસે પ્રમાણપત્ર ક્યાં છે? એકાદ રૂપિયો આપીને અરજી કરું તો કદાચ એની નકલ મળી શકે. પણ મેં વિચાર્યું, ‘એ પ્રમાણપત્રનું શું પ્રયોજન? પાંત્રીસ દરોડમાંથી ત્રણ કરોડને મતાધિકાર મળ્યો છે. આઠના યુત્રીસ દરોડને નથી મળ્યો. હું એમની જ સાથે કેમ ન રહું?’

સિદ્ધગઢની ઘટના

મને મરાઠાઓના ઇતિહાસની એક ઘટના યાદ આવે છે. ધોની મદદથી મરાઠાઓ સિદ્ધગઢ પર ચડી ગયા. લડાઈમાં તાનાજી માર્યો ગયો. તાનાજી, મરતાં જ મરાઠાઓની સેના હિંમત હારીને ભાગવા લાગી, અને જે દોરડા વડે તે ઉપર ચડી હતી તેને જ આધારે નીચે ઊતરવાનો વિચાર કરવા લાગી. ત્યારે તાનાજીના નાના ભાઈ સૂર્યોજીએ તે દોરડું કાપી નાખ્યું અને તે જૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યો: ‘મરાઠાઓ, બાગો છો ક્યાં? એ દોરડું તો મેં પહેલેથી જ કાપી નાખ્યું છે.’ આ સાંભળતાં જ મરાઠાઓની સેનાએ વિચાર્યું કે, લડીએ કે બાગીએ પણ મરવાનું નિશ્ચિત છે. એમ જાણીને મરાઠા

આને ખરીદનાર અને વેચનાર બેમાં ચર્ચા જ વિચાર છે કે સામાન્યો અને કસાવવા માગે છે. તેથી વેચનાર જે કિંમત કહે તેથી કંઈક ઓછી કિંમતમાં જ ખરીદનાર માગશે. જે યોગમાં થોડી કિંમતે વસ્તુ લઈ આવે તેને બહુ ચતુર માનવામાં આવે છે. પરંતુ પૈસા ખોઈને હૃદય ક્રમાવામાં પણ કંઈક ચતુરાર્થ છે એ આપણે હજી નથી સમજી શક્યા. ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછા પૈસા આપવામાં હેરાશિયારી મનાય છે ત્યાં સુધી ગાંધીજીની વાત સમજી ન શકાય અને અર્થિકસાને પ્રચાર પણ ન થઈ શકે.

મુદ્દ દાખલાનો સાચો ઉપાય

હલકતામાં જવપાનીઓ જોખમ વરસાવે તો આપણે આત્મરક્ષા કેવી રીતે કરીએ, એની યુક્તિઓ વિચારાર્થ રહી છે. પણ એથી શું વળવાનું છે? જોખમ તો વરસવાના જ છે — આજે નહિ, તો ફસ વરસ પછી. એક તરફ જવપાનનો સરતો માસ ખરીદીને એને આપણે મદદ કરતા રહીશું અને બીજી તરફ તેના જોખમ ન વરસે તેની હેરાશિ કરતા રહીશું, તો તે જોખમ રજાશે કેવી રીતે? જોખમ અથવા મુદ્દ દાખલાનો વાસ્તવિક ઉપાય તો એ જ છે કે, આપણે આપણી આવશ્યક ચીજો આપણી આસપાસ તૈયાર કરાવીએ અને એની યોગ્ય કિંમત આપીએ.

લિસાજની સાચી રીત

એક વાર એક સભામાં મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, ‘હિંદુસ્તાનના માણસનું સરાસરી આયુષ્ય એકવીસ વરસ છે અને ઇંગ્લંડના માણસનું ‘બેનાગીસ વરસ છે, તો અંગ્રેજ દિંદી કરતાં કેટલાગણું છુપે છે ને કદો.’ નાના નાના બાળકોએ જ

નહિ, પણ મોટા ભણેલાગણેલા લોકોએ પણ જવાબ આપ્યો કે, 'જમણું જીવે છે.' મેં એ બધાને નાપાસ કર્યા. મેં કહ્યું કે, 'એકવીસથી જમણા બેતાળામ્ થાય છે એ ખરું છે. પણ દરેક માણસના આયુષ્યનાં પહેલાં ચૌદ વરસ છોડી દેવાં જોઈએ; કારણ એ વરસોનો સમાજને કંઈ ઉપયોગ નથી. આ ચૌદ વરસ છોડી દઈએ તો હિંદુસ્તાનનો માણસ સાત વરસ અને ઇંગ્લંડનો અઠ્ઠાવીસ વરસ જીવે છે. એટલે કે હિંદી દરતાં અંગ્રેજ જમણું નહિ, પણ ચાર ગણું જીવે છે.'

આ જ નિયમ મજૂરીને પણ લાગુ પડે છે. સમાજમાં બધા જ લોકો ઉદ્યોગી અને પરસ્પરાવલંબી હોત, તો વસ્તુઓના ભાવ ગમે તેટલા હોવાથી અથવા આઠ આનાને બદલે બે આના મજૂરી હોવાથી કંઈ ફરક ન પડત. ધાંચીનું તેલ વણકર ખરીદે છે, વણકરનું કપડું, ધાંચી ખરીદે છે, એ બંને ખેડૂત પાસેથી અનાજ ખરીદે છે, ખેડૂત બંને પાસેથી તેલ અને કપડાં ખરીદે છે. એ સ્થિતિમાં અનાજનો ભાવ આપણે રૂપિયાનો મણ સમજીએ કે બે મણ સમજીએ તો શો ફેર પડવાનો છે? રાજની મજૂરી બે આના કહો કે આઠ આના કહો તો શો ફેર પડવાનો છે? કારણકે જો બધા ઉદ્યોગી અને પરસ્પરાવલંબી હોય, તો એક વસ્તુનો જે ભાવ હોય તેના દિસાએ બીજી વસ્તુઓના ભાવ નક્કી થાય. મોંઘા ભાવ રાખીશું તો વહેવારમાં મોટા સિલ્કા વાપરવા પડશે, અને સસ્તા ભાવ રાખીશું તો નાની કિંમતના સિલ્કાની જરૂર પડશે. મોંઘા ભાવ દશે તો બજારમાં રૂપિયા લઈને જવું પડશે, સસ્તા ભાવ દશે તો કોડીઓથી લેણદેણનો વ્યવહાર થઈ શકશે.

પણ એથી દરેક દેર પડતો નથી. પરંતુ આજે સમાજમાં એક એવો વર્ગ છે જે નથી ધાણી, ચલાવતો કે નથી ટાપડ વણતો, નથી અનાજ પેદા કરતો કે નથી ખીંતો કાઢ ઉત્પાદક શ્રમ કરતો. આપણે વસ્તુઓના બાવ વધારી દઈએ તો, આ વર્ગ આજે એક શેર વેંચણના ચાર પૈસા આપતો હોય તો કાલે તે બે કે ચાર આના આપવા માંડશે. બાવ કે મજૂરીના દર વધારવાનો આ લાભ કે ઉપયોગ છે. પરંતુ કોઈ પણ રિથિતિમાં આ વર્ગ તો બહુ જ નાનો હોઈ શકે. એટલે જો આપણે બધાની મજૂરી આઠ આના કરી દઈએ તો વાસ્તવમાં એ ચારગણી નહિ પણ બમણી કે દોઢી થશે.

આઠ આના મજૂરીના સિદ્ધાંતનો અમલ

પરંતુ આજે આઠ આના મજૂરીનો સિદ્ધાંત કોઈ મહણુ જ કરતું નથી. એને સ્વીકારવાનો અર્થ એ છે કે, આપણે આપણી બધી જીવનોપયોગી વસ્તુઓની કિંમત મજૂરીના હિસાબે ગણવી જોઈએ. એમ કરનાં જણાશે કે, અઢીસો ત્રણસો વરસ પહેલાં પેલા મૂરખ તુકારામજી અર્થશાસ્ત્ર આજે ૧૯૩૮ કે ૧૯૩૯ના તર્ફન આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર સાથે બંધબેસતુ થાય છે. ઉપરનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકે એવું એક મંડળ આપણે બનાવવા માગીએ છીએ. આપણે એક ઘડો ખરીદવા જઈએ તો કુંબારણુ તેની કિંમત બે પૈસા બતાવશે. ઘડો બનાવવામાં લાગેલા વખત વગેરેની તપાસ કરીને આપણે એને કહેવું જોઈએ કે, ‘માજી, આ ઘડાના હું તો તમને બે આના આપીશ. કારણુ એને માટે તમારે આટલા કલાકે આપવા પડ્યા છે, અને એટલા કલાકના આટલી મજૂરીને હિસાબે આટલા પૈસા થાય છે.’ બે આના

આપીને એ ઘડો તમે ખરીદશો તો ઘડાવાળા સમજશે કે આ કોઈ મૂરખ માણસ જણાય છે. બીજી વાર તમે એક સાવરણી લેવા જશો તો તેની કિંમત તે તરત છ આના બનાવશે. ત્યારે બધો હિસાબ પૂછીને તમે એને સમજાવશો કે, સાવરણીની કિંમત છ આના નહિ પણ બે કે ત્રણ આના છે. ત્યારે એ સ્ત્રી સમજી જશે કે આ માણસ મૂરખ નથી, અક્કલવાળો છે, અને તે કોઈ ને કોઈ હિસાબ પ્રમાણે વર્તે છે.

છેતરાવું એ એક વાત છે, અને ચાલુ બજારભાવ કરતાં વધારે, પણ વસ્તુના યોગ્ય, કિંમત આપવી એ સાચ જુદી વાત છે. આ યોગ્ય કિંમત ઠરાવવા માટે ભિન્ન ભિન્ન ધંધા જાતે જોઈને અથવા એ ધંધાઓમાં પડેલા લોકો સાથે પ્રેમ-પૂર્વક મળીને તેમની પાસેથી હકીકતો મેળવી જુદી જુદી વસ્તુઓનું એક સમયપત્રક બનાવવું પડશે. એટલા સમયની યોગ્ય મજૂરી નક્કી કરીને એમાં કાચા માલની કિંમત ઉમેરતાં જે રકમ થાય તે એ વસ્તુની કિંમત સમજવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કિંમત ન આપતા લોકોએ તો આપણે અહિંસાનું પાલન કરતા નથી.

મજૂરીનું નવું દાનશાસ્ત્ર

હવે, આજે બધા લોકો આ મજૂરી નહિ આપે. બની શકે તો, પૂરી મજૂરીનો માલ વેચનારી એક એજન્સી ખોલી શકીએ. એની મારફત બધા માલ વેચાઈ જાય તો પછી કંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી; પણ એ શક્ય ન હોય તો મજૂરીને પોતાનો માલ આજની પેઢે એ જ જૂના બાવે વેચવો પડશે. એ સ્થિતિમાં એમની આમળ બે રસ્તા છે. એક તો એ કે, પોતાનો માલ ઓછી કિંમતે વેચવાની તઓ ના પાડી દે.

પરંતુ આજે એ અસંબલિત છે. ખીન્ને રસ્તો એ છે કે મજૂરોમાં એવી બાવના — દિસાળી વૃત્તિ — નિર્માણ થાય જેથી તેઓ કહે : ‘આ વરનુંની યોગ્ય કિંમત આટલી છે. પરંતુ આ ધનવાન માણસ એટલી કિંમત નથી આપતો. એટલે જેટલી કિંમત નેણું આપી તેટલી જતા કરીને બાકીના પૈસા મેં તેને માનમાં આપ્યા એમ’ હું માનીશ.’ ધનવાનો ગરીબોને જે આપે તે જ માન છે, અથવા કેવળ ધનવાનો જ દાન કરી શકે, એવી ધાનગ્જા શા માટે દોષ ? જેઓ લંબેશાં માન કરે છે તેમને ‘તેઓ માન કરે છે’ એ વાતનું બાન કરાવવું જોઈએ.

સમાજવાદનો મંત્ર

પૂરી મજૂરી સિવાય સમાજવાદ કે સામ્યવાદનો ખીન્ને કોઈ હક્કાજ નથી. એટલું જ નહિ, જસકે રશિયા કે ખીજ કોઈ દેશમાં નહિ થયો હોય એવો રક્તપાત આ દેશમાં થયો. એક વ્યાખ્યાનમાં — પૌનારની ખાળિયાત્રામાં — ગાંધીજીની રૂબરૂમાં મેં વેદનો એક મંત્ર કહ્યો જે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, જે ધનિક પોતાની આસપાસના લોકોની પરવા ન કરતાં ધન એકઠું કરે છે તે ધન પ્રાપ્ત કરવાને બદલે પોતાનો વધ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મંત્રનું બાહ્ય કર્ત્તા સાયણ્યાચાર્યે ‘વધ’ અને ‘મૃત્યુ’ના ભેદ તરફ ખ્યાન દોર્યું છે. એ મંત્રને આપ સમાજવાદનો મંત્ર કહી શકો. મજૂર કે અમજીતોના લમામ પ્રશ્નોનો, પૂરી મજૂરી એ એકમાત્ર અદિસક ઉકેલ છે.

ક્ષેત્રનિષ્ઠ અર્થશાસ્ત્ર

હવે આજની ખાસ વાત પર હું આવું છું. આ જિલ્લામાં ગ્રામ મેવા મંડળ ખાતીકૃત્તિનો પ્રયત્ન વધારે જોરથી

કરનાર છે. ‘ખાસ કરીને જે માલ ઉપર ચરખા સંધને કંઈ નફો મળે તેવો માલ તેઓ તૈયાર કરાવવા માગે છે. ચરખા સંધનું કામ કેટલાંયે વરસોથી ચાલે છે. એટલે, જોકે તે આજે ચાર આના મજૂરી આપવા તૈયાર છે તોપણ, અમે તો ત્રણ આના મજૂરી આપીને જ ખાદી બનાવરાવીશું વગેરે દલીલો કરીને તેઓ કામ કરવા માગે છે. હું કહું છું કે ચરખા સંધ સાવલીમાં ‘કલદાર’ નાણાંથી મજૂરી ચૂકવે છે, પરંતુ નિઝામ રાજ્યમાં ‘હાલી’ (નિઝામ રાજ્યનો સિલ્હો)થી ચૂકવે છે. એનું સમર્થન અથવા એની પાછળ રહેલી વિચારસરણી હું સમજી શકું છું. ‘કલદાર’ ત્રણ આનામાં સાવલીમાં જેટલાં સુખસગવડ મળી શકે તેટલાં જ સુખસગવડ મુગલાઈ (નિઝામ રાજ્ય)માં ‘હાલી’ ત્રણ આનામાં મળે; કારણકે ત્યાં ગરીબાઈ વધારે છે. આવી એ વિચારસરણી છે. એ જ વિચારસરણી પ્રમાણે, સાવલી કરતાં વધીમાં જીવનનિર્વાહનાં સાધનો વધારે મોંઘાં છે તેથી, વધીમાં સાવલી કરતાં વધારે મહેનતાણું આપવું જોઈએ. સાવલીમાં ત્રણ આના આપીએ છીએ એટલે વધીમાં પણ ત્રણ આના આપીએ એમ કહેવાથી નહિ ચાલે.

મહમદ અને ફિરદોસીનો કિસ્સો

આપણે એમ કરીશું તો વળી પાછો મહમદ અને ફિરદોસી જેવો કિસ્સો થશે. શાહનામાની પ્રત્યેક પંક્તિ માટે મહમદ એક સોનામડોર આપવાનું દાવેલું. પરંતુ ફિરદોસીનું લખેલ શાહનામું તો બારે મોટો ગ્રંથ છે, એમ જ્યારે એણે જોયું ત્યારે એટલી મોનામડોરો આપવાની એની હિંમત ન

ચાલી. એટલે સોનાના સિદ્ધાને બદલે એજે ચાંદીના સિક્કા આપ્યા.

ખાદી પહેરનારા ઓછા થવાનો બચ

દસ આર વરસથી હું ખાદી વિનં જે તીવ્રતાથી વિચાર અને આચરણ કરું છું એટલી તીવ્રતાથી બહુ ઓછા કરતા દશે. દશ આને પણ ખાદીનું રહસ્ય કેટલાયને સમજાયું નથી. ગર્મ સજામાં અડીનો ખાદી બંડાર બંધ કરવાના પક્ષમાં મેં મન આપ્યો હતો. બીજાઓનો એથી વિરુદ્ધ મન હોવા છતાં મારો મત દશ દાયમ છે તે વખતે એક એવી દલીલ પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી કે, અડી ખાદી બંડાર બંધ કરીશુ તો ખાદી પહેરનારાઓની સંખ્યા વધશે નહિ, બસકે ઘટી જશે. હું કહું છું કે, ખાદીધારીની સંખ્યા ઘટશે કે નહિ એ શા માટે જુઓ છો? તમારી નીતિ સાચી છે કે નહિ એ કેમ નથી જોના? સિક્કા સમિતિએ જે ચોજના બનાવી છે તે એક બે વરસમાં અમલમાં મુકાશે. ત્યારે વધી તાલુકાની બે સાખની વસ્તીમાંથી દસમો ભાગ એટલે કે વીસ હજાર છોકરાઓ શાળામાં જવા લાયક નીકળશે. આ છોકરાઓ ત્રણ કલાક કાંતીને, મોટા માણસના કામના કે કામ જેટલું એટલે એક કલાકનું કામ આપે તોપણ વીસ હજાર માણસોને સ્વાયત્ત બનાવવા જેટલી ખાદી પેદા થશે. આ બંધી ખાદી સરકાર ખરીદી લે એવી તજવીજ છે. પણ 'સરકાર ખરીદે' એનો અર્થ છેવટે તો 'લોકો ખરીદે' એ જ થાય છે. કારણ સરકાર જેટલી નગ્યાની ખાદી ખરીદી શકે? એટલે અંતે તો લોકો જ એ ખરીદશે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે વીસ હજાર ખાદી પહેરનારા દશે. આ રીતે, ખાદીધારી ઓછા થશે એ કેરો ખોટો છે.

આપણી જવાબદારી

ખાદી પાછળ જે ખરી વિચારસરણી રહેલી છે તે સમજાવવાની જવાબદારી આપણી છે. એ કામ બીજું કોણ કરશે? આટલા મોટા તામિલનાડ પ્રાંતમાં સૂતરરૂપે લવાજમ આપનાર ફક્ત સાત આઠ જણ છે. આ ગણતરીમાં ચરખા સંઘના કાર્યકર્તાઓને ગણ્યા નથી. આવી સ્થિતિ છે ત્યાં ખાદી વિષે કોણ વિચાર કરે? નિયમિત રીતે સૂતર કાંતનારા અને આપનારા લોકોની જરૂર છે. લોકો કહે છે કે, અમને કાંતવાની કુરસદ નથી. અમે કાંતવાયે નથી માંગતા અને કાંતણની મજૂરી પણ વધારે આપવા નથી માંગતા. પછી અહિંસાનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય? હમણાં જ મદ્રાસ સરકાર તરફથી રાજજીએ ખાદીપ્રચાર માટે બે લાખ રૂપિયા આપ્યા છે. પણ એટલાથી શું થવાનું છે? ગૃહઉદ્યોગને નામે આવી મદદ પહેલાંની સરકાર પણ કોઈ પણ સ્થિતિમાં ન આપત? આજે સરકારને ચારે બાજુથી હેરાન કરવામાં આવે છે. એક તરફ જાપાનનો ડર છે. બીજી બાજુ યુરોપમાં બીપ્લુ યુદ્ધનો ડર છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણને ખુશ કરવા જૂની સરકાર પણ પૈસા ન આપત એમ કોણ કહી શકે? પણ આવા પૈસાથી ખાદીનું અસલી કામ પૂરું નહિ થાય.

ખાદીની પાછળ જે વિચારસરણી છે તે સમાજ આગળ કાર્યરૂપે મૂકવાની જવાબદારી આપણી છે. એટલે ગ્રામ સેવા મંડળને મારી સૂચના છે કે, તે આઠ કલાકના આઠ આના મજૂરી આપીને ખાદી તૈયાર કરાવે. ઓછામાં ઓછું એટલું તો કરે જ કે, અહીં (વર્ધામાં) જીવનનિર્વાહનું ધોરણ સાવલી કરતાં જેટલું મોધું હોય તેટલા પ્રમાણમાં વધારે મજૂરી આપીને

ખાદી બનાવડાવે. આ ખાદી ન વેચાય તો ખાદી પહેરનારાઓને હું ચાખ્ખેચાખ્ખું પૂછીશ કે, તમે મિલ-દાપડ કેમ પહેરના નથી ? એ દાપડ પણ સ્વદેશી તો છે. સમાજવાદીઓના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, એના પર રાષ્ટ્રનું નિયંત્રણ હોય એ પૂરતું છે. કાર્મ ખાણસ પૂરેા મરેશો કે પૂરેા જીવતો છે, એ હું સમજી શકું છું. પરંતુ પોણો જીવતો અને પા મરેશો છે, એ ક્યન મારાથી સમજાતું નથી. હાં તો તે પૂરેા જીવતો દશે કે મરેશો દશે. એટલે જે ખાદી વાપરવી હોય, તો એના મૂળમાં જે આવનારો છે, જે વિચારો છે, તે બધા મદલ કરીને વાપરવી જોઈએ. ખાદીનો આ રીતે અંગીકાર કરે તેઓ જ સાચા ખાદીધારી છે. આજ મુઘી આપણે ખાદી શબ્દની વ્યાખ્યા 'હાથે હાંતેલું અને હાથે વણેલું દાપડ' એવી જ કરના આવ્યા છીએ. હવે એમાં 'પૂરી મગૂરી આપીને બનાવડાવેલું' એ શબ્દો ઉમેરવા જોઈએ.

અમલવિકા

(એડ લેખર)

‘એડ લેખર’ એટલે ‘રોટી માટે મગૂરી’. તમારામાર્થી ફેટલાકે આ શબ્દ નવો જ સાંભળ્યો, હશે. પરંતુ આ નવો શબ્દ નથી. ટોસ્ટોયે આ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. ટોસ્ટોયે પણ આ શબ્દ બોન્દોરેસા નામના એક લેખકના નિબંધોમાંથી લીધો અને પોતાની ઉત્તમ લેખન-શૈલી મારફત દુનિયા આગળ મૂક્યો. આ વિષય મેં જાણીજૂજને પસંદ કર્યો છે. શિક્ષણ-સાત્તનો વિચાર કરતાં પછી તમે આ વિષયનો વિચાર ન કર્યો હોય એવો સંભવ છે. એટલે એ જ વિષય પર બોલવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. વીસ વરસથી આ વિષય પર હું વિચાર કરતો રહ્યો છું એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છું. કારણકે જીવનમાં અને સાથે સાથે કેળવણીમાં પણ શરીર-અમતે હું પ્રથમ સ્થાન આપું છું.

આપણે ગરીબ કેમ થયા ?

આપણે જાણીએ છીએ કે, હિન્દુસ્તાનની વસ્તી પાંત્રીસ કરોડ છે અને ચીનની ચાળીસ પિસ્તાળીસ કરોડ છે. આ બંને રાષ્ટ્રો પ્રાચીન છે. એ જાનેને બોડી દેવામાં આવે તો કૃષ વસ્તી એંસી કરોડ નેટલી થાય. આટલી જનસંખ્યા

દુનિયાનો એક સૌથી મોટો અને મદતરનો ભાગ થાય. છતાં આ જ જે દેશો દુનિયામાં બધાથી વધારે દુઃખી, પીડિત અને મરીત છે, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એનું કારણ એ જ છે કે, આ બંને દેશોએ વૃત્તિનો જે આદર્શ પોતાની નજર સમક્ષ રાખ્યો હતો તેને તે પૂરેપૂરી રીતે અનુસર્યા નહિ. બદારના બીજા દેશોએ તો એ વૃત્તિનો કદી સ્વીકાર જ નથી કર્યો. દિન્દુસ્તાને શારીરિક શ્રમને જીવનમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની સાથે એ પણ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, એ શ્રમ ગમે તે પ્રકારનો હોય — કાંતવાનો હોય, સુધારીનો હોય, સ્પોર્ટ કરવાનો હોય — બધાનું મૂલ્ય સરખું જ છે. બગવદ્-ગીતામાં આ વસ્તુ સાફ શબ્દોમાં જણાવેલી છે. આત્મણુ હોય, ક્ષત્રિય હોય, વૈશ્ય હોય કે શૂદ્ર પણ હોય, કોઈને ગમે તેટલું નાનું કે મોટું કામ મળ્યું હોય, પણ તે કામ એ સારી રીતે કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે. હવે કૌાથી અધિક કંઈ કહેવાનું બાકી ગયેલું નથી. મતલબ કે, દરેક ઉપયોગી પરિશ્રમનું નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક મૂલ્ય સરખું જ છે. આ પ્રાચીન ધર્મનું આવરણ તો આપણે ક્યું જ નહિ, પણ એક મોટો શૂદ્રવર્ગ નિર્મોણ કર્યો. શૂદ્રવર્ગ એટલે મજૂરી કરનાર વર્ગ. અર્ધના જોડેલો મોટો શૂદ્રવર્ગ બીજા કોઈ જગ્યાએ બાંધે જ હશે. એ વર્ગ પામે આપણે વધારેમાં વધારે મજૂરી કરાવી અને એને જોડામાં જોડું ખાવડું આપ્યું. એનો સામાજિક દરજ્જો હીન માન્યો. એને કંઈ શિક્ષણ ન આપ્યું એટલું જ નહિ, એને અસ્પૃશ્ય પણ ગનાવી દીધો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કારીગર વર્ગમાંથી જ્ઞાનનો નાશ થયો. તેઓ પશુની પેઠે કેવળ મજૂરી કરના રહ્યા.

આપણું કળાકૌશલ

પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં કળા એટલી નહોતી. પરંતુ પૂર્વજો પાસેથી મળેલી કળા એક વસ્તુ છે, અને દિનપ્રતિદિન એમાં પ્રગતિ કરવી એ જુદી વસ્તુ છે. આજે પણ ઘણી પ્રાચીન કારીગરી મોજૂદ છે. એ કારીગરી જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. આપણી પ્રાચીન કળા જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે એ જ સૌથી મોટું આશ્ચર્ય છે! આશ્ચર્ય બતાવવાનો પ્રસંગ શા માટે આવે એ જોઈએ? આપણે પણ એ જ પૂર્વજોનાં સંતાન છીએ ને? ત્યારે તો એમના કરતાં આપણી કળા જિંદી જાતની હોવી જોઈએ. પરંતુ આજે આશ્ચર્ય પ્રગટ કરવા સિવાય બીજું કંઈ આપણા હાથમાં રહ્યું નથી. આમ કેમ થયું? કારીગરોમાં જ્ઞાનનો અભાવ અને આપણામાં પરિશ્રમ-પ્રતિષ્ઠાનો અભાવ, એ જ એનું કારણ છે.

બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રની સમાન પ્રતિષ્ઠા

પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રની સમાન પ્રતિષ્ઠા હતી. બ્રાહ્મણ વિચાર-પ્રવર્તક, તત્ત્વજ્ઞાની અને તપશ્ચર્યા કરનાર હોતો. ખેડૂત પ્રમાણિકતાથી પોતાની મજૂરી કરતો હોતો. પ્રાતઃકાળે ઊઠી, ભગવાનનું સ્મરણ કરી, સૂર્ય જીવનાં તે ખેતરમાં કામે લાગી જતો. અને સાંજે સૂર્ય ભગવાન પોતાનાં કિરણો સમેટી સેના ત્યારે તેમને નમસ્કાર કરીને ઘેર પાછો આવતો. એ બ્રાહ્મણ અને એ ખેડૂતમાં સામાજિક, આર્થિક કે નૈતિક કંઈ પણ ભેદ નહોતો મનાતો.

‘ઉદરપાત્ર’

આપણે જાણીએ છીએ કે જૂના વખતના બ્રાહ્મણો ‘ઉદરપાત્ર’ રહેતા, એટલે કે પેટમાં સમાઈ શકે એટલો જ

સંચય તેઓ કરતા. અપરિમલનું એમનું આગરણ આટલા સુધીનું હતું. આજની બાપામાં દહીએ તો, તેઓ વધારેમાં વધારે દામ આપતા અને ઓછામાં ઓછું વેતન લેતા. પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી આ વસ્તુ આપણે જાણી શકીએ. પરંતુ પાછળથી જિંચનીચનો ભેદ પેદા થયો. ઓછામાં ઓછી મહેનત કરનાર જિંચા દરજ્જાનો અને દરેક જનની મજૂરી કરનાર નીચા દરજ્જાનો બનાયો. એની ચોખ્ખતા ઓછી, એને ખાવાનું ઓછું, અને એની પ્રગતિની, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વ્યવસ્થા પણ ઓછી.

પ્રાચીન ભારતની ઉદ્યોગશાળાઓ

પ્રાચીન દાળમાં ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વેદાન્તશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું વર્ણન આપણે સાંભળીએ છીએ. ગણિતશાસ્ત્ર, વૈદ્યશાસ્ત્ર, ન્યોતિપશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોની પાઠશાળાઓની ચર્ચા પણ આવે છે. પણ ઉદ્યોગશાળાનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે નથી. એનું કારણ એ છે કે, આપણે વર્ણાશ્રમ-ધર્મ માનનારા હતા તેથી દરેક જાતિનો ધંધો એ જાતિના લોકોનાં ઘરોમાં ચાલતો હતો. એ રીતે દરેક ઘર ઉદ્યોગશાળા હતું. કુંભાર હોય કે સુથાર, એના ઘરમાં હોદ્દરાંએને બાળ-પણથી તે તે ધંધાનું શિક્ષણ પોતાના પિતા પાસેથી મળતું. એને માટે જુદો પ્રબંધ કરવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ પછી એમ બન્યું કે, એક તરફ આપણે માન્યું કે પુત્રે પિતાનો જ ધંધો કરવો જોઈએ, અને બીજી બાજુ જહારથી આવેલા માલ-સસ્તો મળવા લાગ્યો એટલે એ જ ખરીદવા લાગ્યા. અને કોઈ વાર સનાતની બાઈઓ સાથે વાત કરવાની તક

મળે છે. હું એમને કહું છું કે, વર્ણાશ્રમ-ધર્મ હ્રુમ થઈ રહ્યો છે એનું તમને દુઃખ હોય તો, કંઈ નહિ તો સ્વદેશી ધર્મનું તો પાલન કરો. વણકરને તો હું કહું કે તારા બાપનો ધંધો કરવો એ તારો ધર્મ છે; પણ એનું વણેહું કાપડ-હું ન લઉં તો વર્ણાશ્રમ-ધર્મ કેવી રીતે જીવી શકશે ? આપણી આ. વૃત્તિથી ઉદ્યોગ ગયો, અને ઉદ્યોગ સાથે ઉદ્યોગશાળા પણ ગઈ. એનું કારણ એ છે કે આપણે શારીરિક શ્રમને હલકો માન્યો. એાજામાં એાણું કામ કરનાર માણસ ૪ આજે સૌથી અધિક બુદ્ધિમાન અને નીતિમાન મનાય છે.

ઉજાણિયાતોની અસહાય

આજે સવારે વાતો ચાલતી હતી. કોઈએ કહ્યું, ‘હવે વિનોબા ખેડૂત જેવા દેખાય છે.’ બીજાએ કહ્યું, ‘પરંતુ ન્યાં મુધી એમની ધોતી સફેદ છે ત્યાં મુધી તેઓ પૂરા ખેડૂત નથી.’ આ દયનમાં એક દંશ હતો. ખેતી અને સ્વચ્છ ધોતીને અદાવત છે, એ માન્યતામાં દંશ છે. પોતાને ઉચ્ચ વર્ગના માનનાર લોકોને અભિમાન હોય છે કે તેઓ બહુ સ્વચ્છ રહે છે. તેમનાં કપડાં સાવ સફેદ, બગસાની પાંખ જેવાં હોય છે. પણ એમનું આ સ્વચ્છતાનું અભિમાન મિથ્યા અને કૃત્રિમ છે. એમના શરીરની દાકતારી તપાસ — માનસિક તપાસની વાત તો છોડી દઉં છું — કરવામાં આવે અને આપણા મહેનત કરનારા મજૂરોનાં શરીરની તપાસ કરવામાં આવે અને બંને પરીક્ષાનો રિપોર્ટ દાકતર રજૂ કરે અને દૃઢે કે કોણ વધારે સ્વચ્છ છે. આપણે સોટા જીંડકીએ છીએ તો પણ બહારથી. એને મોં દેખાય એવો બનાવીએ

છીએ. પણ અંદરથી ક્રોડવાની જરૂર આપણને જણાતી નથી. આપણને અંદરની કિંમત જ નથી. આપણી સ્વચ્છતા કેવળ બહારની અને દેખાવ પૂરતી હોય છે. બેતરની માટીમાં કામ કરનાર ખેડૂત કેવી રીતે શ્રાદ્ધ રહી શકે એવી આપણને શંકા થાય છે. પણ માટીમાં કે બેતરમાં કામ કરનાર ખેડૂતનાં કપડાં પણ માટીનો જ રંગ લાગે છે તે મેલ નથી. સહેદ પહેરણને બદલે કાંઈ લાલ પહેરણ પહેરે તો તેને આપણે રંગીન કપડાનું પહેરણ કહીએ છીએ. એવી જ રીતે માટીનો પણ એક પ્રકારનો રંગ હોય છે. રંગ અને મેલ વચ્ચે બધું ફેર છે. મેલમાં જંતુ હોય છે, પરમેવા હોય છે, એની કુર્મોંધ આવે છે. માટી તો 'પુણ્ય મંથ' વાળી હોય છે. મીનામાં લખ્યું છે, 'પુણ્યો મંથઃ પૃથિવ્યાં ચ'. માટીનું શરીર છે, માટીમાં જ મળવાનું છે. એ જ માટીનો રંગ ખેડૂતનાં કપડાં પર છે. તો પછી એ મેલો કેમ કહેવાય? પરંતુ આપણને તો સાત સહેદ કપાસ કરતાં પણ વધારે સહેદ કપડાં પહેરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. જાણે કે એને ચૂને લગાડીને ધોળ્યાં ન હોય. એને આપણે સ્વચ્છ કહીએ છીએ. આપણી બાપા જ વિકૃત ચર્મ ગઈ છે.

લોકોની બાપામાં લખવાને માટે એમણે રામાયણમાં બંધી જગ્યાએ ‘સ’ જ લખ્યો. તેઓ નંદ્ર બન્યા. તેમને તો લોકોને રામાયણ શીખવવું હતું, પછી ઉચ્ચારણ પણ બસે લોકોનું જ હોય. પરંતુ આજના બણેલા ગણેલા લોકોએ તો મજૂરોને બદનામ કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે.

અસસ ધર્મ

આપણામાંથી કોઈ ગીતાપાઠ, બજન અને જપ કરે છે, અથવા કોઈ ઉપનિષદ મોઢે કરે છે, તો એ મોટો ‘મહાત્મા’ બની જાય છે. જપ, સંધ્યા, પૂજનપાઠ જ ધર્મ મનાય છે. પરંતુ દયા, સત્ય, પરિશ્રમમાં આપણી શ્રદ્ધા નથી હોતી. જે ધર્મ નકામો, અનુત્પાદક હોય તેને જ આપણે સાચો ધર્મ માનીએ છીએ. જેમાંથી કંઈ ઉપજ થાય એ વળી ધર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે? ભક્તિ અને ઉત્પાદનનો કંઈ મેળ હોઈ શકે? પરંતુ વેદ ભગવાનમાં આપણે વાંચીએ છીએ, ‘વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરનારને કંઈક કૃતિ અર્પણ કરો. એણે વિશ્વના સર્જનનો રસ્તો બનાવ્યો; એનું અનુકરણ કરો.’ પરંતુ સાધુ વિગેની આપણી કલ્પના બુદ્ધિ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ ખેતરમાં કામ કરી રહ્યો છે અથવા હળ ચલાવી રહ્યો છે, એવું ચિત્ર કોઈ દોરે તો એ ચિતારો પાગલ ગણાશે. બ્રાહ્મણ તે વળી મજૂરના જેવું કામ કરી શકે? આ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં જ ઉપસ્થિત થઈ શકે. ‘શું તત્ત્વજ્ઞાની ખાઈ પણ શકે?’ એ પ્રશ્ન નથી ગિડતો. એ તો લહેરથી ખાઈ શકે છે. બ્રાહ્મણને જમાડવા એને આપણે ધર્મ માનીએ છીએ; એને જ પુણ્ય માનીએ છીએ.

આપણી ગુણામીનું દારણ

દિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિની આટલી દૃઢ મુઠી પડતી થઈ તેથી જ બદારના લોકોએ આ ઉપરના લોકોને ખસેડીને દિન્દુ-સ્તાન છૂટી લીધું. બદારના લોકોએ આક્રમણ કેમ કર્યું ? શરીરઅમુમાંથી છુટકારો મેળવવા માટે. તેથી જ તેમણે મોટાં મોટાં યંત્રોની શોધ કરી. શારીરિક મહેનત એવામાં એણે કરીને બચેલા સમયમાં મોજ અને આનંદ કરવાની એમની દષ્ટિ છે. આજે એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, દરેક રાષ્ટ્ર દલે યંત્રોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યું છે. પહેલપહેલું યંત્ર શોધનાગની મત્તા જ્યાં સુધી ખીજાઓ પાસે યંત્ર નહોતું ત્યાં સુધી જ આવી. જ્યાં સુધી ખીજાઓએ યંત્રનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી જ તેમાંથી મંપત્તિ અને મુખ મળ્યાં. દરેક પામે યંત્ર આવી ગયું એટલે રપધી શરૂ થઈ ગઈ.

યુરોપ એક પ્રાણી-સંસ્કૃતિ

આજે યુરોપ એક મોટું પ્રાણી-સંસ્કૃતિ બની ગયું છે. જાનવરોની પેઠે જ્યાં પોતપોતાના પિંજરામાં પડ્યાં છે અને એકબીજાને કેવી રીતે ખાઈ જઈએ એવો વિચાર કરી રહ્યાં છે. કારણકે એ પોતાને લાથે કંઈકામ કરવા માગતાં નથી. આપણા સુધારક લોકો કહે છે, 'લાથે કામ કરવું એ બહુ મોટું કષ્ટ છે. એમાંથી કોઈ મુક્તિથી છૂટી શકીએ તો સારું. એ કલાક કામ કરવાથી પેટ ભરી શકીએ તો ત્રણ કલાક કામ શા માટે કરીએ ? આઠ કલાક કામ કરીશું તો સાહિત્ય ક્યારે વાંચીશું, સંગીત ક્યારે રજે ? કુળને માટે વખત જ નથી રહેતો.' "

પુચ્છવિપાણયુક્ત પશુ

ભર્તૃહરિએ લખ્યું છે : ‘સાહિત્ય-સંગીત-કલા-વિહીન : સાક્ષાત્પશુ : પુચ્છવિપાણહીન :’—જે સાહિત્ય-સંગીત-કલાથી વિહીન છે તે પુચ્છવિપાણ (પૂંછડું અને શોંગડાં) વગરનું પશુ છે. હું કહું છું, ‘હીક છે, સાહિત્ય-સંગીત-કલા-વિહીન પુચ્છ-વિપાણહીન પશુ છે, તો સાહિત્ય-સંગીત-કલા-વાગો પુચ્છ-વિપાણવાળું પશુ છે.’ એ લખવામાં ભર્તૃહરિનો આશય શો હતો એ તો હું નથી જાણતો. પણ એના ઉપરથી મને આ અર્થ સૂત્રી આવ્યો. બીજા એક પંડિતે લખ્યું છે : ‘કાવ્ય-શાસ્ત્ર-વિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમત્તામ્’—શુદ્ધિમાન લોકોનો સમય કાવ્યશાસ્ત્ર-વિનોદમાં જાય છે. જાણે એમનો સમય જતો જ નથી; જાણે સમય એમને ખાઈ જવા એમને બારણે ઊભો છે. કાળ તો જવાનો જ છે. એના જવાની ચિંતા શા માટે કરો છો? સમય સાર્થક કેવી રીતે થશે તેનો વિચાર કરો. શારીરિક શ્રમને દુઃખ કેમ માની લેવામાં આવ્યું છે એ જ હું સમજી શકતો નથી. આનન્દ અને મુખતું જે સાધન છે તેને જ કદાચ માનવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક વ્યાયામ

એક અમેરિકન શ્રીમંતને કોઈએ પૂછ્યું, ‘દુનિયામાં સૌથી વધારે શ્રીમંત કોણ છે?’ એણે જવાબ આપ્યો, ‘જેની પાચનશક્તિ સારી છે તે.’ એનું કહેવું સાચું છે. જેની પાસે સંપત્તિ ખૂબ હોય, પણ દૂધ પણ હજમ કરવાની શક્તિ ન હોય તેને સંપત્તિથી શો લાભ? અને પાચનશક્તિ કેવી રીતે વધે છે? કાવ્યશાસ્ત્રથી તો ‘કાલો ગચ્છતિ’. એથી પાચનશક્તિ થોડી જ વધવાની છે? પાચનશક્તિ તો વ્યાયામથી, પરિશ્રમથી

વધે છે. પરંતુ આજકાલ વ્યાયામ ખૂબ પંદર મિનિટનો નીકળ્યો છે. મેં એક પુસ્તક લેયું—“ફિટ્નીસ મિનિટ્સ એક્સરસાઈઝ”. આવા વ્યાયામથી દીર્ઘાયુષી થવાશે કે અસ્થાયુષી તેની ચિંતા કોઈ કરતું નથી. સેન્ડો પબ્લિક હોસ્પિટલ મરી ગયો. આ હોસ્પિટલે વ્યાયામનું શાસ્ત્ર પણ દિસક વ્યવસ્થા મૂક્યું છે. ત્રણ મિનિટમાં એકદમ વ્યાયામ થઈ જવો લેઈએ! એમાંથી ઝટ પરવારીને હાથલાંબ હથાકે વાંચવા મંડી પડીએ, એ જ ચિંતા! થોડા જ વખતમાં એકદમ વ્યાયામ કરી લેવાની આ પદ્ધતિથી રનાયુઓ (Muscles) મજબૂત થાય છે. નસો (Nerves) નથી થતી. અને વૃક્ષને જેમ અમરવેલ ખાઈ જાય છે તેમ રનાયુઓ આરોગ્યને ખાઈ જાય છે. નસો આરોગ્ય વધારે છે. ધીરેધીરે અને સતત જે વ્યાયામ મળે છે તેનાથી નસો મજબૂત થાય છે અને પાચનશક્તિ વધે છે. ચોવીસે કલાક આપણે સતત હવા લઈએ છીએ; પરંતુ આખો દિવસ આ હવા લેવાની તકનીક કોણ ઉઠાવે? એ કલાકમાં જ આખા દિવસની પૂરી હવા મળી જાય તો સારું, એમ વિચારીએ તો કહેવું પડશે કે, આપણી સંસ્કૃતિ છેવટની હદે પહોંચી ગઈ છે. આપણું મગજ એ જ રીતે ચાલે છે. વાંચતાં વાંચતાં આંખો બગડી જાય છે તો આપણે ચશ્માં પહેરીએ છીએ. પણ આંખ ન બગડે એને માટે કંઈ રસ્તો નથી શોધના.

આપણું સ્વાસ્થ્ય બગડ્યું છે, બેદરજાવ વધ્યો છે અને આપણી પર બહારના લોકોનું આક્રમણ થયું છે—આ બધાનું કારણ એ જ છે કે, આપણે પરિશ્રમ છોડી દીધો છે. આ તો જીવનની દૃષ્ટિએ વાત થઈ.

હવે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ પરિશ્રમનો વિચાર કરીએ.

શરીર અને મનનો સંબંધ

શિક્ષણની જે નવી યોજના આપણે બનાવી છે તેનો આધાર ઉદ્યોગ છે, કારણ આપણે માનીએ છીએ કે શરીર અને મનનો નિકટ સંબંધ છે. આજકાલ મનોવિજ્ઞાન (માનસ-શાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરનારા આપણે ઘણા જોઈએ છીએ. ખીચારા પોતાના કામકોઈ જીતવાનો ઉપાય પણ જાણતા નથી. મનને સંસ્કૃત કરીને અને પુસ્તકો વાંચીવાંચીને થોડીઘણી વાતો કરી શકે છે. ચૌદ વરસની ઉંમર પછી બાળકોનાં મનમાં એકાએક પરિવર્તન થાય છે એટલે સોળ વરસની ઉંમર સુધી શિક્ષણ આપવું જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત મને એક માનસ-શાસ્ત્રીએ સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. મેં કહ્યું, ‘શું મનનું પરિવર્તન થવા માટે પણ કોઈ પર્વ નક્કી થયેલું હોય છે?’ આપણે જોઈએ છીએ કે શરીર ધીરે ધીરે વિકાસ પામે છે. કોઈ દિવસ શરીર એકદમ બે ફૂટ વધી જાય એવું તો નથી બનતું. તો પછી મનમાં જ એકદમ પરિવર્તન કેવી રીતે થઈ શકે?’ પછી મેં એને સમજાવ્યું કે, ચૌદ વરસ પછી હાડકાં જરા ઝડપથી વધે છે. અને મનનો શરીર સાથે સંબંધ હોવાથી મગજ પણ એ જ પ્રમાણમાં ઝડપથી વિકસિત થાય છે. શરીર અને મન બંને એક જ પ્રકૃતિમાં એક જ કોટિમાં આવે છે.

કાર્લોઈલનું ઉદાહરણ

કાર્લોઈલ એક ભારે તત્ત્વવેત્તા અને વિચારક હતો. એનાં પુસ્તકો વાંચતાં વાચતાં કેટલીક જગ્યાએ કેટલાક એવા વિચારો આવતા જે મારા વિચારો સાથે મેળ ખાતા નહોતા. શંકરાચાર્યનો વિચારપ્રવાહ જેમ સીધો સરળ લાગે છે તેવો કાર્લોઈલના

લેખાનો નથી જાણતો. એનું જીવનગરિત મને પાછળથી વાંચવા મળ્યું. એ વાંચનાં જાણાયું કે કાલીકૃતિને માથું દુખવાની ખીમારી હતી. ત્યારે મને એના લેખન-દોષનું કારણ મળી ગયું. મને લાગ્યું કે જે વખતે એનું માથું દુખતું હતું તે વખતનું એનું લખાણ કંઈક આકૃંશ્વર્યનું થઈ જતું હતું. યોગગામ્યમાં મનશુદ્ધિ માટે પદેલાં શરીરશુદ્ધિ કરવાની ક્ષત્રી છે. આપણા શિક્ષણસામ્રાજ્યનો આધાર એ જ છે. શરીરશુદ્ધિ સાથે મનોશુદ્ધિ થાય છે. જોકરાઓની મનોશુદ્ધિ કરવી હોય, એમને શિક્ષણ આપવું હોય, તે શારીરિક શ્રમ કરાવીને એમની મૂખ ગમન કરવી જોઈએ.

ભૂખ ભગવાનનો સંદેશ છે

શારીરિક શ્રમથી એમની ભૂખ વધશે. જેને દિવસમાં ત્રણવાર સારી ભૂખ લાગે છે તેને વધારે ધાર્મિક સમજાવો જોઈએ. ભૂખ લાગવી એ જીવતા માણસનો ધર્મ છે. જેને દિવસમાં એક જ વાર ભૂખ લાગે છે એનું જીવન ધાર્યું કરીને અનીતિમય હતું. ભૂખ તે ભગવાનનો સંદેશ છે. ભૂખ ન હોય તે કુનિયા મિલકત અનીતિમાન અને અધાર્મિક થઈ જાય. પછી નૈતિક પ્રેરણા જ આપણામાં ન હોય. કોઈને પણ ભૂખનગ્ન ન લાગતી હોય તે આપણને અનિયમ-સત્કારની તક ફરી રીતે મળતી સામે આ સાંબળે છે. એનો આપણે શો સત્કાર કરીશું? એને નથી ભૂખ ને નથી તરસ. આપણને ભૂખ છે તેથી આપણી પામે ધર્મ છે.

શિક્ષક પણ પરિશ્રમ કરે

જોકરાઓ થાસે મહેનત કરાવવી હોય તે શિક્ષકોએ પણ

તેમની સાથે મહેનત કરવી જોઈએ. વર્ગમાંથી ઝાડુ કાઢવાનું હોય છે. તેને માટે કાં તો નોકર રાખવામાં આવે છે અથવા છોકરાઓ ઝાડુ કાઢે છે. શિક્ષકને ઝાડુ કાઢતાં આપણે દટી દેખતા નથી. વર્ગમાં વિદ્યાર્થી પહેલા આવે તો તેઓ ઝાડુ કાઢે, કોઈ વાર શિક્ષક પહેલો આવી જાય તો તે કાઢે, એમ હોવું જોઈએ. પણ ઝાડુ કાઢવાનું કામ આપણે હલકું માની લીધું. પછી શિક્ષક એ કામ કેમ કરે ? આપણે છોકરાઓને ઝાડુ કાઢવાનું કામ આપીએ તો તે પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આપીએ. અને જે પરિશ્રમ બાળકો પાસે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કરાવવાનો છે તે શિક્ષકે પહેલાં શાખી સેવા જોઈએ, અને બાળકો સાથે કરવો જોઈએ. મેં એક ઝાડુ બનાવ્યું છે. એક દિવસ એ ત્રણ છોકરીઓ ત્યાં આવી હતી, ત્યારે એ ઝાડુ મેં તેમને બતાવ્યું અને એમાં શી શી વસ્તુઓ છે એ સમજાવ્યું. પછી, મેં જેટલી વસ્તુઓ કહી તે બધી એક-એ-ત્રણ કરીને એમની પાસે કહેવડાવી. પણ એ બધું હું 'કરી શક્યો, કારણકે ઝાડુ કાઢવાનું કામ મેં જાતે કર્યું હતું. આ રીતે દરેક વસ્તુ બાળકોને શિક્ષણની દૃષ્ટિએ શીખવવી જોઈએ. એક જણે મને કહ્યું, 'દળવાનું, કાંતવાનું, ચંપણ બનાવવાનું, વગેરે કામો જાતે કરીને ગાંધીજીએ પરિશ્રમની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી.' મેં કહ્યું, 'હું એમ નથી માનતો. પરિશ્રમની પ્રતિષ્ઠા કોઈ મહાત્માએ નથી વધારી. પરિશ્રમની પોતાની જ એટલી પ્રતિષ્ઠા છે કે તેણે મહાત્માને પ્રતિષ્ઠા આપી.' આજે હિન્દુસ્તાનમાં ગોપાલકૃષ્ણની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે એમના ગોપાલને એમને આપેલી છે. દિવોગ આપણો ગુરુદેવ છે.

સૃષ્ટિ જ પાઠશાળા છે

દુનિયાની દરેક વસ્તુ આપણને શિક્ષણ આપે છે. એક દિવસ હું તાપમાં ફરતો હતો. ચાર તરફ મોટાં મોટાં વૃક્ષો દેખાતાં હતાં. મને વિચાર આવ્યો કે, ઉપરથી આટલો સખત તાપ પડે છે છતાં આ વૃક્ષો લીલાં કેમ છે? એ વૃક્ષો માનં ગુરુ બની ગયાં. મને સમજાઈ ગયું કે, જે વૃક્ષો ઉપરથી આટલાં લીલાંછમ લાગે છે તેમનાં મૂળ જમીનમાં ડાંગ પડેલાં છે. એ અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે. આમ અંદરથી પાણી અને ઉપરથી તાપ, બંનેની કૃપાથી આ મુંદર લીલો રંગ એમને મળ્યો છે. એ જ રીતે આપણને અંદરથી બક્ષિતનું પાણી અને બહારથી તપશ્ચર્યાનો તાપ મળે તો આપણે પણ વૃક્ષો જેવા સાગ્રનાગ્ર બનીએ. પરિશ્રમને આપણે જાનની દૃષ્ટિએ જોતા નથી, તેથી તેમાં મુશ્કેલી લાગે છે. એવા મોઠા માટે બગવાનનો શાપ છે કે એમને આરામ અને જ્ઞાન કદી મળવાનાં જ નથી.

પુસ્તકો છુલ્લું કંઠમાંનું છે

પુસ્તકો વાંચવાથી જ્ઞાન મળે છે, એ ખોટો ખ્યાલ છે. વાંચતાં વાંચતાં છુલ્લું એવી થઈ જાય છે કે, જે સમયે જે વાંચીએ તે જ ખરું લાગે છે. એક બાર્થ મને કહેતા હતા, 'મેં સમાજવાદનું પુસ્તક વાંચ્યું તો મને એ વિચારો સાચા લાગ્યા. પછી ગાંધી-નરવનું પુસ્તક વાંચ્યું તો તે વિચારો પણ સાચા લાગ્યા.' મેં વિનોદ કરતાં એમને કહ્યું, 'પહેલું પુસ્તક જે વાંચ્યે વાંચ્યું હશે અને બીજું ચાર વાંચ્યે. જે વાંચ્યાના સમય માટે પહેલું પુસ્તક સારું હતું અને ચાર વાંચ્યાના સમય માટે બીજું પુસ્તક સારું હતું.'

મારા દેહેવાનો અર્થ એ છે કે બધું વાંચવાથી આપણું મગજ સ્વતંત્ર વિચાર જ કરી શકતું નથી. જાતે વિચાર કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે. જ્યારથી પુસ્તકો થયાં ત્યારથી સ્વતંત્ર વિચાર-પદ્ધતિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કુરાનેશરીફમાં એક સંવાદ આવે છે. કેટલાક પિદ્ધાન લોકોએ મહંમદ પેગંબરને પૂછ્યું, 'તમારી પહેલાં જોટલા પેગંબર આવ્યા તેમણે બધાએ ચમત્કાર કરી બનાવ્યા; તમે તો કોઈ ચમત્કાર જ નથી બતાવતા. તો પછી પેગંબર કેવી રીતે બની ગયા?' એમણે જવાબ આપ્યો, 'તમે ક્યો ચમત્કાર માગો છો?' એક બીજ વચાવ છે. એમાંથી મોટું વૃક્ષ પેદા થાય છે. એને ફૂલો આવે છે, અને એમાંથી ફળ થાય છે. એ ચમત્કાર નથી શું?' આ એક જવાબ. બીજો જવાબ એમણે એ આપ્યો કે, 'મારા જેવો અબલુ માણસ તમને જ્ઞાન આપી શકે છે, એ જેવોતેવો ચમત્કાર છે? તમારે બીજો ક્યો ચમત્કાર જોઈએ?' આપણી સમક્ષની સૃષ્ટિ જ્ઞાનથી ભરેલી છે. આપણે એના મૂળ સુધી નથી જતા, એટલે એમાં જે આનંદ ભરેલો છે તે આપણને નંધી મળતો.

ઉદ્યોગ — જ્ઞાન અને પ્રેમનું સાધન

રસોઈ કરવાનું કામ માતા કરે છે. માતાનું આપણે ગૌરવ કરીએ છીએ. પરંતુ માતાનું અસલી માતાપણુ રસોઈમાં છે. સારામાં સારી રસોઈ બનાવવી, બાળકોને પ્રેમથી ખવડાવવું—એમાં કેટલું જ્ઞાન અને પ્રેમભાવના બર્ધો છે? એ રસોઈનું કામ માતા પાસેથી લઈ લેવામાં આવે તો એનું પ્રેમ-સાધન જ જતું રહેશે. પ્રેમ-ભાવ પ્રગટ કરવાનો આ અવસર છોડવા કોઈ માતા તૈયાર નહિ થાય. એને આધારે તો તે શ્રવે છે. મારા દેહેવાનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે,

હું ગમે તે જ્ઞાને રસોઈ કરવાનો બોલ્લે ઓઝો પર લાદવા માગું છું. હું તો એમનો બોલ્લે લલકો કરવા માગું છું. તેથી તો આશ્રમમાં રસોઈનું કામ આપણે મુખ્યત્વે પુરુષો વાસે કરાવ્યું છે. માગ કરેવાની મનસુખ એટલી જ હતી કે, જેમ રસોઈનું કામ માના છોટી દે તો એનું જ્ઞાન-સાધન અને પ્રેમ-સાધન જતું રહેશે, તેમ આપણે પરિશ્રમ તરફ ધૃષ્ટિ રાખીશું તો જ્ઞાન-સાધન જ બોઈ બેસીશું.

બાળ-મજૂરી

લોકો મને કહે છે, 'તમે બાળકો વાસે મજૂરી કરાવવા માગો છો. એમના દિવસો તો ગુલામના ફૂલની પેઠે ખીલવાના અને રમતગમતના છે.' હું કહું છું, તર્કન સાચી વાત. પણ એ ગુલામનું ફૂલ કેવી રીતે ખીલે છે એ તો જરા જુઓ. એ સંપૂર્ણ રીતે સ્વાવલંબી છે. જમીનમાંથી બધું સત્વ ચૂસી લે છે. ખુલ્લી હવામાં એકલું જીભીને તાપ, વરસાદ, વાદળો બધું સહન કરે છે. બાળકોને પણ એ જ રીતે રાખો. મને એ પસંદ છે. એમને પૂછી જુઓ કે, ફૂલમાંને પાણી પાવામાં, ચંદ્રકાને વધતી ઘટતી જોવામાં એમને આનંદ આવે છે કે પુસ્તકોમાં અને વ્યાકરણના નિયમો ગોખવામાં ? સુરગાંવ (વર્ધા) નું એક હિદયદરજુ મને ખબર છે. ત્યાં એક પ્રાથમિક શાળા છે. લગભગ ૭ થી ૧૧ વરસનાં બાળકો એમાં બણે છે. ત્યાંના શિક્ષક સારું બણાવે છે એવો ગામવોકોનો મત છે. પરીક્ષાને એક કે બે મહિના બાકી હતા ત્યારે તેણે સવારે ૭-૦ થી ૧૦-૩૦ અને બપોરે ૨-૦ થી ૫-૩૦, એમ સાત કલાક અને પાછા રાત્રે ૭-૦ થી ૯-૦ સુધી એટલે કુલ નવ કલાક બણાવવાનું શરૂ કર્યું. કોણ જાણે આટલા કલાક

એ શું બણાવતો હશે? અને વિદ્યાર્થીઓ પણ શું બણના હશે? છોકરાઓ પાસ ચર્ચ જાય તો આપણે સમજીએ છીએ કે શિક્ષકે કીક કીક બણાવ્યા છે. આ પ્રમાણે નવ નવ કલાક છોકરાઓને બણવામાં રોકનાર શિક્ષક લોકપ્રિય ચર્ચ શકે. પરંતુ હું ત્રણ કલાક કાંતવાની વાત કરું તો કહે છે, 'આ બાળકોને હેરાન કરવા માગે છે.' ખરી વાત! મોટા જ્યાં કામમાંથી છૂટવાની ચિંતામાં છે ત્યાં છોકરાઓને કામ આપવાની કલ્પના કોણ કરે?

ઉત્પાદનનો આશ્રય શા માટે?

પછી લોકો એમ પૂછે છે કે, 'ઉદ્યોગ જોઈએ એ માન્યું. પણ એમાંથી અમુક આટલું જ ઉત્પાદન થવું જ જોઈએ, એવો આશ્રય શા માટે?' મારો જવાબ આ છે, "બાળકોને તો જ્યારે કંઈ વસ્તુ બને છે ત્યારે જ આનંદ થાય છે. બિચારા ઉદ્યોગ કરે અને એમાંથી કંઈ પેદા ન થાય તો એમાં એમને આનંદ આવશે? કોઈને કહીએ કે, 'ધંદી તો ફેરવો, પણ એમાં ધઉ ન ઝોરશો અને આટો તૈયાર ન થવા દેશો;' તો એ પૂછશે, 'તો પછી ધંદી નાહક ફેરવવી શા માટે?' ત્યારે શું આપણે એમ કહીશું કે, 'હાથ અને છાતી મજબૂત બનાવવા માટે.' એવો ઉદ્યોગમાં કંઈ મગ્ન પડે ખરી? એ તો નાહકની મહેનત થાય, એટલે ઉત્પાદનમાં જ આનંદ છે."

એટલે મુખ્ય દૃષ્ટિ એ છે કે શરીરશ્રમનો મદિમા આપણે સમજીએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપણે ઉદ્યોગને આધારે શિક્ષણ નહિ આપીએ તો આપણે ડેજવણી કરજિયાન નહિ કરી શકીએ.

ગામડાંના લોકો ખુશ થશે

આજે ગામડાંના માણસો કહે છે કે, ‘છોકરો શાળામાં બહુવા જાય છે એટલે એનામાં કામ પ્રત્યે ધૂણા પેદા થાય છે, અને અમારે માટે એ નકામો બની જાય છે. તો પછી એને શાળામાં શા માટે મોકલીએ ?’ પણ આપણી શાળાઓમાં જો ઉદ્યોગ શરૂ થઈ જાય, તો માળાપ પોતાના છોકરાને ખુશીથી શાળામાં મોકલશે; છોકરો શું બણે છે એ જોવા પણ આપશે. આજે તો છોકરો શું બણે છે એ જોવાને માટે પણ માળાપ નથી આવતાં. એમને એમાં રસ જ નથી હોતો. ઉદ્યોગ દાખલ થઈ મથા પછી એમાં ફેર પડશે. ગામડાંના લોકો પાસે ઘણું જ્ઞાન છે. આપણે શિક્ષક સર્વજ્ઞ તો ન હોય. તે ગામલોકો પાસે જશે અને પોતાની મુશ્કેલીએ તેમને જણાવશે. શાળાના અગીઆમાં સારાં પૈસાં ન થતાં હોય તો તેનું કારણ તે ગામલોકોને પૂછશે. પછી તેઓ કહેશે કે અમુક અમુક જાતનું ખાતર નાખો, ખાતર ખરાબ હોવાથી પૈસાંને જીવાન લાગે છે. આપણે માનીએ છીએ કે આપણે ખેતીવાડી કોસેજમાં બધા છીએ એટલે આપણી જ પાસે જ્ઞાન છે. પરંતુ આપણું જ્ઞાન પુસ્તકિયા હોય છે. આપણે એ જ્ઞાન વ્યવહારમાં નથી મૂકતા. જ્યાં-મુઘી આપણે પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોગ નથી કરતા ત્યાં મુઘી એમાં પ્રગતિ અને વૃદ્ધિ નથી થતી. આપણે ગામડાંના લોકોનો સહકાર જોઈતો હોય, એમના જ્ઞાનનો લાભ લેવો હોય, તો શાળાઓમાં ઉદ્યોગ શરૂ કરવો જોઈએ. એમના અને આપણા સહકારથી એ જ્ઞાનમાં સુધારો પણ થશે.

આ અર્થુ ત્યારે જ થશે જ્યારે આપણા શિક્ષકોમાં શ્રમ, આનંદ અને શ્રમ પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન થશે. આપણી નવી શિક્ષણત્રણાલી આ જ પાયા પર રચાયેલી છે.

અહમચર્યની કલ્પના

એમ તો દરેક ધર્મમાં મનુષ્યસમાજને માટે દસ્યાણુદાયી એવી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. ઇસ્લામમાં ઈશ્વર-ભજન છે. 'ઇસ્લામ' શબ્દનો અર્થ જ 'ભગવાનનું ભજન' છે. અહિંસા પણ ઇસાઈ ધર્મમાં જોવામાં આવે છે. હિન્દુ ઋષિ-મુનિઓએ પરીક્ષા કરીને જે નરવ ગ્રહણ કર્યો છે તે પણ બીજા ધર્મોમાં મળી આવે છે. પરંતુ હિન્દુધર્મે એક વિશિષ્ટ આચારને માટે એક એવો શબ્દ બનાવ્યો છે જે બીજા ધર્મોમાં જોવામાં નથી આવતો. એ શબ્દ તે 'અહમચર્ય'. અહમચર્યાશ્રમ-વ્યવસ્થા એ હિન્દુધર્મની વિશેષતા છે. અંગ્રેજીમાં અહમચર્ય માટે શબ્દ જ નથી. પરંતુ એ ભાષામાં શબ્દ નથી એનો અર્થ એ નથી કે, એ ભોઠોમાં ઠોઈ સંબંધી થયા જ નથી. ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતે અહમચારી હતા. એવી સારી સારી વ્યક્તિઓ સંબંધી જીવન ગાળે છે, પરંતુ અહમચર્યાશ્રમની જે કલ્પના હિન્દુધર્મમાં છે તે એ ધર્મોમાં નથી. અહમચર્યાશ્રમનો હેતુ એ છે કે મનુષ્યના જીવનને આરંભમાં સારું ખાતર મળે. ત્યારે વૃક્ષ નાનું હોય છે ત્યારે એને ખાતરની અધિક આવશ્યકતા હોય છે; મોટું થયા પછી ખાતર આપવાથી જેટલો ફાયદો થાય છે તેના કરતાં તે નાનું હોય ત્યારે ખાતર આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. મનુષ્ય-જીવનનું પણ એમ જ છે. એ ખાતર જેવટ મુઘી મળતું

રહે તો સારું જ છે, પરંતુ જીવનના આરંભકાળમાં તો એ બધું આવશ્યક છે. આપણે બાળકોને દૂધ આપીએ છીએ. તેમને એ જેવટ મુઠ્ઠી મળતું રહે તો સારું જ છે, પણ ન મળે તો, કંઈ નહિ તો બચપણમાં તો મળવું જ જોઈએ. શરીરની પેટે આત્મા અને બુદ્ધિ માટે પણ જીવનના આરંભકાળમાં સારો ખોરાક મળવો જોઈએ. એટલા જ માટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની કલ્પના છે. જે વસ્તુનો સ્વાદ ઝાપિયો જીવનભર સેના એનો થોડોક અનુભવ આપણા બાળકોને પણ મળે, એવી દ્યાદૃષ્ટિથી એમણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સ્થાપના કરી. પરંતુ આજે હું એ આશ્રમ વિંગ નહિ બોલું. શાસ્ત્રનો આધાર પણ મારે નથી લેવો. અનુભવ સિવાયના શબ્દોનું મને કંઈ બ્યસન નથી.

અનુભવથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે, આજીવન પવિત્ર જીવન ગાળવાની દૃષ્ટિએ કોઈ બ્રહ્મચર્યાનું પાલન કરવા હમ્મણે તો બ્રહ્મચર્યાની અભાવાત્મક ત્રિધિ એના કામમાં નથી આવતી. 'ધાઉ શોર્ટ નોટ સ્ટીસ' એ આજે મારે કામ નહિ આવે. 'સર્વ વ્હ' એ જાતની 'પોઝિટિવ' એટલે ભાવાત્મક આશા બ્રહ્મચર્યા માટે ઉપયોગી થાય છે. વિષયવાસના ન રાખો, એ બ્રહ્મચર્યાનું 'નેગેટિવ' એટલે અભાવાત્મક સ્વરૂપ થયું. બધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ આત્માની સેવામાં વાપરો, એ બ્રહ્મચર્યાનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ છે. 'બ્રહ્મ' એટલે કોઈ જીવંત કલ્પના. હું હમ્મણ કે આ નાનકડા દેહને આધારે દુનિયાની સેવા કરું, એના જ કામમાં મારી બધી શક્તિ વાપરું, તો એ એક વિશાળ કલ્પના થઈ. વિશાળ કલ્પના રાખતાં બ્રહ્મચર્યાનું પાલન સહેલું થઈ જાય છે. બ્રહ્મ શબ્દથી ડરો નહિ. ધારો કે એક માણસ પોતાના બાળકની સેવા કરે છે અને માને છે

કે આ બાળક પરમાત્મસ્વરૂપ છે, એની સેવામાં સર્વ કંઈ અર્પણ કરી દર્શા; અને તુલસીદાસજી જેમ રઘુનાથજીને ‘ જાગિયે રઘુનાથ કુંવર ’ કહીને જાગાડતા હતા તેમ એ બાળકને જાગાડે છે, તો એ બાળકની બક્તિથી પણ એ માણસ અહ્યયર્નું પાલન કરી શકે. મારા એક મિત્ર હતા. એમને બીડી પીવાની ટેવ હતી. સદ્બાએ એમને ત્યાં પુત્ર જનમ્યો. ત્યારે એમને વિચાર આવ્યો કે, ‘ મને બીડીનું વ્યસન વળગ્યું છે તેનાથી મને તો જે તુલસાન થયું તે થયું, પણ હવે મારે પુત્ર તો એમાંથી બચવો જોઈએ. મારે દાખલો બાળક માટે બરાબર નથી. દાખલો બેસાડવાને માટે તો મારે બીડી છાંડી જ દેવી જોઈએ. ’ અને ત્યારથી એમનું વ્યસન છૂટી ગયું. આ જ કલ્પના થોડી આગળ વધીને દેશસેવાની કલ્પના એમના મનમાં આવત તો તેઓ સંપૂર્ણ અહ્યયર્નું સફલાઈથી પાલન કરી શકત. દેશસેવાને અહ્યરૂપ માનનાર દેશસેવક અહ્યચારી છે. એને એમાં કંઈ જરૂર હોવાવાં પડશે. પરંતુ એ બધાં કંઈ એને બહુ લાગશે નહિ. પોતાના બાળકની સેવા માતા રાતદિવસ કરે છે, એની પાસે કોઈ સેવાનો રિપોર્ટ માગે તો એ શો રિપોર્ટ આપે ? આર્યસમાજના મંત્રી પાસે કોઈ રિપોર્ટ માગે તો તે સો પાનાનો લાંબો રિપોર્ટ આપશે. પરંતુ માતા એટલી સેવા કરે છે કે એનો એ રિપોર્ટ જ ન આપી શકે. એક જ વાક્યમાં તે પોતાનો રિપોર્ટ આપી દેશે, ‘ મેં છોકરાંની કંઈ પણ સેવા નથી કરી. ’ વારુ, માતાનો રિપોર્ટ આટલો ટૂંકો કેમ ? એનું કારણ એ છે કે, માતાના હૃદયમાં બાળક પ્રત્યે જે પ્રેમ છે એના પ્રમાણમાં કંઈ સેવા નથી થઈ એમ એને લાગે છે. સેવા કરવામાં એને કંઈ આજ્ઞા

દૃષ્ટ સંકેપાં પડ્યાં નથી, પણ એ દૃષ્ટ એને દૃષ્ટ લાગ્યાં નથી. એટલે, આપણી આગળ કોઈ દૃષ્ટના આપણે રાખીશું તો જાણીશું કે દૃષ્ટ મુખી આપણે કંઈ પણ દૃષ્ટ નથી. ઇદ્રિયોને નિમ્મદ કરવો એ જ એક વાક્ય આપણી સામે દશે, તો આપણે ગગનરી કરવા મંડીશું કે આટલા દિવસ થયા ને દૃષ્ટ કંઈ પરિણામ જાણાતું નથી. પણ કોઈ બુદ્ધ કદપનાને માટે આપણે ઇદ્રિયનિમ્મદ કરીએ તો 'આ આપણે કરીએ છીએ' એવો 'કર્તા' પ્રયોગ નથી રહેતો. 'નિમ્મદ કરવામાં આવે છે' એવો 'કર્મણિ પ્રયોગ' થઈ જાય છે, અથવા કહે કે નિમ્મદ જ આપણે કરવાનો છે. શીષ્યપિતામહને એક વિચાર આવ્યો કે પિતાના સંતોષ માટે સંયમ પાળવો છે. ખસ, પિતાનો સંતોષ જ એમનું જીવન બની ગયું, અને એમાંથી તેઓ આદર્શ જીવનચારી બની ગયા. એવા જીવનચારી પાશ્વર્યોમાં પણ છે. એક વૈજ્ઞાનિક ગળદિવસ પ્રયોગોમાં લીન રહેતો. એને એક બહેન હતી. બાઈ પ્રયોગો ક્યાં કરે છે અને એની મેવા કરવા માટે કોઈ નથી એમ જોઈને, એ જીવનચારિણી રહીને બાઈની જ પામ રહી અને એની મેવા કરતી રહી. એ બહેનને માટે 'અધુ-મેવા' જ જીવનની મેવા થઈ ગઈ. દેહ બદારની કોઈ પણ કદપના સો. હિન્દુસ્તાનના ગરીબ લોકોને ખવડાવવાની દૃષ્ટના કોઈ પોતાની નજર આગળ રાખે, તો તેને માટે એ પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી દેશે. એ માનશે કે, મારું કંઈ નથી, જે છે તે ગરીબ જનતાનું છે. 'જનતાની મેવા' એ એનું જીવન થઈ ગયું. એને માટે જે આચરણ એ કરશે એ જ જીવનચર્ચ છે. દરેક કામમાં તેને ગરીબોનું ધ્યાન રહેશે. 'એ દૂધ પીતો દશે તો તે વખતે એને વિચાર આવશે કે, 'હું તો

નિર્ભળ છું તેથી મારે દૂધ પીવું પડે છે, ગરીબોને દૂધ ક્યાં મળે છે ?' પણ એમની મારે સેવા કરવી છે, એમ વિચારીને એ દૂધ પીશે. પણ પછી તરત જ એ ગરીબોની સેવા માટે દોડી જશે. બસ, આ અહ્યયર્થ છે. અધ્યયન કરવામાં હું ગરકાવ થઈ જાઉં તો એ સ્થિતિમાં વિષયવાસના ક્યાંથી રહેશે ? મારી મા રસોઈ કરતાં બજન ગાંતી. કોઈ કોઈ વાર રસોઈમાં બૂકથી મીઠું બે વાર પડી જતું, પણ હું વિચારમાં એટલે મૂગ્ધ રહેતો કે મને એની ખબર જ નહોતી પડતી. વેદાધ્યયન કરતી વખતે મેં અનુભવ્યું છે કે, દેહ છે જ નહિ, મુડકું પડ્યું છે, એવી ભાવના એ વખતે થઈ જતી. આથી ઋષિઓએ કહ્યું છે કે, 'બાળપણથી વેદાધ્યયન કરે.' મેં અધ્યયન માટે અહ્યયર્થ રાખ્યું. ત્યાર પછી દેશની સેવા કરતો રહ્યો. તેમાં પણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહની આવશ્યકતા હતી; પણ નાનપણથી ઇન્દ્રિય-નિગ્રહનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો એટલે પછી એ મને મુશ્કેલ ન લાગ્યો. હું એમ નથી કહેતો કે અહ્યયર્થ સહેલી વસ્તુ છે. હા, વિશાળ કલ્પના મનમાં રાખશો તો એ સહેલું છે. વિશાળ ધ્યેયવાદ અને એને માટે સંયમી જીવનનું આચરણ, એને હું અહ્યયર્થ કહું છું.

આ થઈ એક વાત. હવે બીજી એક વાત છે. કોઈ એક વિષયનો સંયમ અને બાકીના વિષયોનો બોગ, એ અહ્યયર્થ નથી. ગઈ કાલે દેવશર્માજીનું 'નરંગિત હૃદય' નામનું એક પુસ્તક મેં જોયું. એમાં 'જરાક' વિષે કંઈક લખ્યું હતું. પુસ્તક મને સારું લાગ્યું. 'આટલું જરાક કર્યું તો શું થઈ ગયું?' એવો વિચાર ન કરે. બોલનામાં, રહેણીકરણીમાં, દરેક વાતમાં સંયમની આવશ્યકતા છે. માટીના વાસણમાં નાનું સરખું

હિંદ દેશ તો શું આપણે એમાં પાણી ભરીશું ? ઘડામાં એક
 પાણી હિંદ દેશ તો તે પાણી ભર્યા માટે નહામે જ છે.
 ખગમર એ જ દાસન જીવનની છે. જીવનમાં એક પાણી હિંદ
 નદિ રાખવું જોઈએ. મને તેવું જીવન ગાગીશું જનાં સ્વમિચર્યનું -
 પાસન કરીશું, એ મિથ્યા આશંકા છે. વાનચીન, બોગન,
 રૂયાધ્યાય વગેરે અર્થી આપનોમાં સંયમ કરવો જોઈએ.

સ્વતંત્રતાની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ

જ્ઞાનના ખોરાકની ઊણપ

આપણા કાર્યકર્તાઓને જ્ઞાનનો ખોરાક જોટલો પહોંચાડવો જોઈએ એટલો પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા આપણે નથી કરતા. એમ મોટે ભાગે જણાયું છે. રાષ્ટ્રની વિશાળતા અને પ્રશ્નોની જટિલતાના પ્રમાણમાં આપણી પાસે કાર્યકર્તાઓ ઘણા ઓછા છે, અને એ કાર્યકર્તાઓ પાસે જ્ઞાનની પૂંજી એથી પણ ઓછી છે. આપણે ઘણા કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. પરંતુ કેવળ મોટી સંખ્યા આપણે નથી ઇચ્છતા. કર્તવ્યદક્ષ, ચારિત્ર્યવાન, અને પોતાના કાર્યની ભૂમિકા સારી રીતે સમજનાર જ્ઞાનવાન કાર્યકર્તાઓ આપણી પાસે થોડા હશે તોયે ઘણું કામ થશે.

આજથી બરાબર એક મહિના પછી, ૨૬મી જુન્યુઆરીએ આપણે સ્વતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે. આજ સુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું વધારે સ્પષ્ટ ભાષામાં પુનરાવર્તન કરવાનું છે. લગભગ દસ વરસથી દર વરસે આપણે એનું પુનરાવર્તન કરીએ છીએ. આટલા બધા પુનરાવર્તનનું શું પ્રયોજન છે? એ તમને સમજાવવા માટે હું એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માયું છું.

અવિરત યુદ્ધ

આપણે કહીએ છીએ કે સ્વરાજ્યની લડત હવે નજીક આવી રહી છે, પણ એ ખોટું છે. ‘લડાઈ પાસે છે’

કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે આજે લડત ચાલુ નથી. એ વાત ખરી નથી. આપણી લડત તો નિરંતર ચાલુ જ છે અને ચાલુ રહેવી જોઈએ. આપણી લડતનું સ્વરૂપ એક નદી જેવું છે. એ નિરંતર વહેતી જ રહે છે. છતાં તેના પ્રવાહમાં ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ફેરફાર થાય છે. શિયાળામાં આપણે નદીનું અસલ સ્વરૂપ જોઈ શકીએ છીએ, પણ એ વહેતી તો અખંડ રહે છે. એ જ રીતે બિન બિન રૂપ લેતી છતાં આપણી લડત નિત્ય ચાલુ છે. આપણી—કાર્યકર્તાઓની—ધારણા એવી હોવી જોઈએ કે આપણે તો હમેશાં લડતમાં જ જોડાયેલા છીએ.

જેઓ એમ માને છે કે, અત્યાર મુખી આપણે લડતા નથી અને હવે લડવાના છીએ, એમની સામે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે હવે લડત માટે શી તૈયારી કરીએ? તેઓ વિચારે છે કે, હવે જોલમાં જવું પડશે એટલે પોતાની ટેવો બદલવી જોઈએ. પણ હું તો કહું છું કે આપણી લડત હમેશાં ચાલુ છે. આપણે લડતની ટેવો પાડી ચૂક્યા છીએ. હવે એ ટેવોને બદલવાનો શો અર્થ છે? હવે શું વગર-લડતની (શાંતિની) ટેવો પાડવાની છે? આપણી લડત હમેશાં ચાલુ જ છે, એવો ભાવ આપણે નિરંતર જાળવે રાખવો જોઈએ.

કેવળ સાહિદક પુનરુચ્ચાર અર્થે

આ વચ્ચે સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞામાં કેટલીક વસ્તુઓ ઉમેરવામાં આવી છે, અને એ વસ્તુઓ સાથે પ્રતિજ્ઞાનું પુનરુચ્ચારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ, જ્યાં શ્રદ્ધા ન હોય ત્યાં કેવળ પુનરુચ્ચારણથી શું વળશે? મને એક વારતા યાદ આવે છે. એક સાધુ હતો. એણે પોતાના

ચેલાને કહ્યું કે, ‘રામનામ જપવાથી માણસ કોઈ પણ સંકટમાંથી પાર લીધરી શકે છે.’ એના વચનમાં શિષ્યને શ્રદ્ધા તો હતી, પણ એને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ નહોતો કે ગમે તે સંકટમાંથી રામનામ તારશે. એક વાર એને નદી ઓળંગવી હતી. એ બિચારો અર્ધશ્રદ્ધાળુ રામનામનું રટણ કરતો કરતો નદી ઓળંગવા લાગ્યો. જેમ તેમ કરીને ગળા સુધીના પાણીમાં ગયો, અને ત્યાંથી ડૂબકાં ખાતાં બહુ મુસ્કેલીથી પાછો આવ્યો. પછી ગુરુને કહેવા લાગ્યો, ‘સતત નામસ્મરણ ક્યું પણ પાણી ઓછું ન થયું. બહુ નકામું ગયું.’ ગુરુ ખેલ્યા, ‘અનેક વાર નામસ્મરણ ક્યું તેથી નકામું ગયું. જો નામસ્મરણમાં તને શ્રદ્ધા હતી તો એક વાર કરેલું નામસ્મરણ તને પૂરતું કેમ ન લાગ્યું? શ્રદ્ધા ઓછી હતી તેથી તે ફરીફરીને નામસ્મરણ ક્યું, અને તેથી ડૂબકાં ખાધાં.’ સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા એક વાર પણ મનપૂર્વક કરનાર ખરેખર નિશ્ચયી છે, એમ આપણે માની શકીએ. પરંતુ એ દર વરસે પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે — આ વરસે નંબર એકની પ્રતિજ્ઞા, બીજો વરસે નંબર બેની પ્રતિજ્ઞા, અને ત્રીજો વરસે નંબર ત્રણની પ્રતિજ્ઞા, આ રીતે પ્રતિજ્ઞાઓ કરવા માટે — તો એવી શંકા ઊપજે છે કે આની પ્રતિજ્ઞાનો કંઈ અર્થ છે કે નહિ? કેવળ શાબ્દિક પુનરુચ્ચારણથી પ્રતિજ્ઞા દફ નથી ચતી.

સ્વાવલંબી અને પરાવલંબી જીવનશૈલી

પરંતુ આ વરસની પ્રતિજ્ઞા કેવળ પુનરાવર્તન કરવા માટે નથી. એમાં મહત્ત્વનું સ્પષ્ટીકરણ છે. આપણી મુલામીનાં અનેક કારણ છે. અંગ્રેજી રાજ્ય પર આપણે કેટલાયે આક્ષેપો કરી શકીએ, પણ સૌથી મોટો આક્ષેપ તો એ છે કે

અંગ્રેજી રાજ્યને કીધે આપણને જૂખમરાની ભેટ મળી. જનતાને એ નમે પૂછા કે, ‘સ્વરાજ્યની નમારી વ્યાખ્યા શી છે?’ તો તે જવાબ આપશે કે, ‘તમે કહેા છા કે આઠ પ્રાંતોમાં મદાસખાનો અમલ ચાલી ગયો. મદાસખાનું આ જનનું શાસન અગિયારે અગિયાર પ્રાંતમાં થઈ જાય અને હજી સુધી જે અધિકારો નહોતા મળ્યા તે બધા પણ મળી જાય, પણ અમારો જૂખમરો જેમનો તેમ જ રહે તો અમે તો એમ જ કહીશું કે આ સ્વરાજ નથી. આ જ અમારી વ્યાખ્યા છે.’ સ્વાવલંબનને બદલે સ્વાવલંબન મળે, પરંતુ જૂખમરો કાયમ જ રહે, તો કેવળ બારતની જ જનતા નહિ બલકે બારતની જનતાના જેવી શેઝનીય લાલનમાં રહેનારી દુનિયાના કોઈ પણ દેશની જનતા કહેશે કે, ‘અમે સ્વાવલંબી જૂખમરો નથી ઇચ્છતા. નથી અમને સ્વાવલંબી ઉપવાસ મંજૂર કે નથી પરાવલંબી ઉપવાસ મંજૂર. અમે તો જૂખે મરવા જ નથી ઇચ્છતા. જૂખમરો જ ન જોઈએ. પછી એનું વિશેષણ ગમે તે કેમ ન હોય.’

કેટલાક વક્તાઓ આવેશમાં કહી નાખે છે કે, ‘ગુલામીમાં ગમે તેટલું અમલ મળે તોયજી આપણે ગુલામી નહિ જોઈએ, સ્વતંત્રતા જોઈએ. પછી સ્વતંત્રતામાં બસે આપણી ગૃમે તેટલી ખૂરી લાલન થાય, જૂખે પણ બસે મરવું પડે.’ પણ એ જ વક્તાઓને એમ પૂછીએ કે, ‘સ્વરાજ્યમાં રેલવે ન હોય તો?’ ત્યારે તેઓ કહે છે કે, ‘ત્યારે એવું સ્વરાજ્ય શા કામનું?’ એમને પૂછા કે, રેલવેવાળી ગુલામી કરતાં રેલવે વગરની સ્વતંત્રતા શું એટ નથી? પણ આ વાત એમને ગળે નહિ જતરે. ‘સ્વરાજ્યની ખોટ સુરાજ્યથી ન પુરાય’— એમ

કહેનારા રેલવે વગરના સ્વરાજ્યની કલ્પનાથી પણ ગભરાય છે. ત્યારે જૂએ મરવાની કલ્પનાથી સામાન્ય માણસ ગભરાય તો શું આશ્ચર્ય?

સ્વરાજ રાટીનો પ્રશ્ન છે

અહીં મને કોંકણની કાતકરી જાતિના એક રિવાજનું સ્મરણ થાય છે. કાતકરી પોતાની જાતિના મરેલા માણસને કહે છે, ‘જો આવતા જન્મમાં બ્રાહ્મણ થઈશ તો ગોખણપટ્ટી કરીને મરીશ, અમુક થઈશ તો અમુક કરીને મરીશ, પરંતુ જો કાતકરી થઈશ તો વનનો રાજા થઈશ.’ એ ગામની સંસ્કારી પરતવ્રતા નથી દેખાતો; એને જ ગણની મંસ્કારકીન સ્વતંત્રતા જ પ્રિય છે. શહેરી અને વન્ય ઉંદરોની વારતા પ્રખ્યાત છે. જંગલી ઉંદરે કહ્યું, ‘મારે ન જોઈએ શહેરનો આ ભપકો, ને ન જોઈએ આ પરાધીનતા.’ જનતાની પણ આવી સ્થિતિ હોત તો આપણને સર્વત્ર સ્વતંત્રતા જ નજરે પડત. સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા તો ફેક વેદકાળથી આલી આવી છે :

‘व्यचिष्टं बहुपात्र्ये यत्तेमहि स्वराज्ये’

આ વેદવચનમાં સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ‘વ્યચિષ્ટ’ એટલે અત્યંત વ્યાપક, જેમાં બધાને મતાધિકાર હોય, અને ‘બહુપાત્ર્ય’ એટલે જેની બહુમતી લઘુમતીના વક્ષણને માટે સાવધાન છે, એવા સ્વરાજ્યને માટે આપણે કોશિશ કરી ગયા છીએ — એ આ પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે. મનસખ કે, એ અત્રિ ઋષિના જમાનાથી માંડીને પંડિત જવાહરલાલના આ જમાના સુધી એ જ સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા વિદ્યમાન છે. વેદની પ્રતિજ્ઞા તમે દેખો છો એવી જ છે. એમાંયે બહુવચનનો પ્રયોગ છે.

મનનન કે, આવેશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોમાં કે કવિનાઓમાં આપણે સ્વરાજ્યની જે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ તે આમગ્નતાને ગળે કીતરી નથી. જેમાં અજ્ઞાનની વ્યવસ્થા ન હોય એવું સ્વરાજ્ય ગ્નતાને નથી જોઈતું. એને નૈમિત્તિક ઉપવાસનો મહાવરો છે. એકાદશી ચિત્રાત્રીનાં મત એ કરે છે. પરંતુ હમેશનો જૂખમરો એ સહન ન કરી શકે. ભૂમિ એને આપણું પશુત્વ કહો, પરંતુ આ માનવી પશુને પેટપૂર અન્ન જોઈએ. સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના કથનમાં આ જ તથ્યાંશ છે. આપણો પણ એ જ મુખ્ય પોકાર છે. આપણું જૂખમરો નથી છૂટતું. આપણે પેટપૂર અન્ન જોઈએ. એને આપણો અધિકાર કહો, કર્તવ્ય કહો અથવા બીજું કોઈ નામ આપો. પેટ ભરીને ખાવાની સ્વનંત્રતા આપણે જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનમાં આ જાતની સ્વનંત્રતા એ આપણો મુખ્ય વિચાર છે. સ્વરાજ્ય વિષે હું કેમ વિચાર કરું છું? એટલા માટે કે, હિન્દુસ્તાનમાં સ્વરાજ્ય વિષે વિચાર ન કરવો એ મહાપાપ છે. સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન જૂખમરાથી મુક્ત થવાનો પ્રશ્ન છે. તિલક મહારાજ કહેતા તેમ, એ ‘દાજ-રોટીનો સવાલ’ છે.

વર્તમાન યુરોપ : અહિંસાનો પદાર્થપાઠ

કેટલાક પૂછે છે કે અહિંસાથી સ્વરાજ્ય શી રીતે મળશે? એની ચર્ચા જો આજે આપણે શરૂ કરીએ તો એ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ સુધી પૂરી નહિ થાય. તેથી હું એ બાંજગડમાં નથી પડતો. વર્તમાન યુરોપનું ચિત્ર અહિંસાનો પદાર્થપાઠ છે. અહિંમાના અભાવથી શુ થાય છે એની ખબર વર્તમાન યુરોપને જોવાથી પડે છે. નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો તો આજે કાચાં ખવાઈ ગય છે.

આજકાલ તો અધાં જ કામ વીજળીની ચાંપની ઝડપથી થાય છે. પહેલાં માણસો સો સો વરસ જીવતાં. હવે ટપોટપ મરી જાય છે. પંદર દિવસમાં આખાં રાષ્ટ્રો અત્રોપ થઈ જાય છે. પહેલાં આવું ન તો કોઈએ જોયું હતું, ન તો સાંભળ્યું હતું. આજે તો જાણે કે ચાંપ દાગતાં જ રાષ્ટ્ર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ચીનનો કેટલો મોટો ભાગ જાપાન ગળી ગયું છે એની આજે આપણને ખબર પણ નથી. ભવિષ્યમાં જ્યારે નવો નકશો તૈયાર થશે ત્યારે આપણને ખબર પડશે. શસ્ત્રાસ્ત્રોની આટલી તૈયારી કર્યા પછી પણ ચીનની શી દશા થઈ? હિન્દુસ્તાન જેવું પાંગળું રાષ્ટ્ર શસ્ત્રાસ્ત્રોથી ક્યારે સ્વરાજ્ય મેળવશે? 'યતેમહિ' (પ્રયત્ન કરવો) તો અત્રિના જમાનાથી ચાલુ જ છે. એ પ્રમાણે શું અનંત કાળ સુધી પ્રયત્ન જ કરતા રહીશું? આજે તો સૌ કોઈ લાડીમાં જ વિશ્વાસ રાખે છે.

બુદ્ધિબળમાં યુરોપની અક્ષયતા

કેટલાક મને કહે છે, 'તમે નવા વિચારો નથી વાંચતા. આધુનિક વિચારો સાથે પરિચય તથી વધારતા.' મેં સાંભળ્યું છે કે, એ વિચારો યુરોપથી સ્ટ્રીમરમાં આવે છે ને મુંબઈને કિનારે ઊતરે છે. પરંતુ, એ તરફથી જે કંઈ આવે છે તે બધું જ સાડું હોય છે, એવો તો અનુભવ નથી. એ તરફથી ઇન્દુએ-જાની હવા આવી તેમાં લાખો માણસો મરી ગયાં. વિચારોની હવાનાં આ મોઝાં મહેરગાની દરીને બંધ કરો. શિક્ષણ દેવા આપણે કઈ શાળામાં જઈએ એ પણ વિચારવાની બાબત છે. જે શિક્ષકની શાળામાં પાંચસો સોડીઓ અને ફક્ત બેસાર પુસ્તકો હોય તેની શાળામાં પણ આપણે જઈશું?

યુરોપના લોકો ઘણાં પુસ્તકો લખે છે. એની પાછળ ખરેખરે પણ બહુ કંઈ છે, એ હું જાણું છું. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ હું જાણું છું કે લોકો પાછળ તેઓ પુસ્તકો કરતાં કેટલાકાણું વધારે ખરેખરે છે. વિચાર પણ આપણે એવા માણસ પામેથી મહત્ત્વ કરવા જોઈએ જેને પોતાના વિચારમાં વિશ્વાસ હોય. શંકરાચાર્ય જેવો કોઈ હોય તો તેની પામેથી આપણે વિચારો લઈ શકીએ. કારણ કે શંકરાચાર્યની એ પ્રતિજ્ઞા છે કે, 'હું વિચાર જ આપીશ.' એમને પૂછો કે, 'એ વિચારો મને ન સમજાય તો ?' તે એવો જ જવાબ આપશે કે, 'હું ફરીથી સમજાવીશ.' 'અને ફરીથી પણ ન સમજાય તો ?' 'બીજી વાર સમજાવીશ.' 'અને છતાં ન સમજાય તો ?' 'ફરીથી સમજાવીશ, સમજાવતો જ જઈશ. છેવટે સુધી વિચારથી જ સમજાવીશ.' આવી જેની પ્રતિજ્ઞા છે એવા શંકરાચાર્ય પામેથી વિચાર મહત્ત્વ કરવા હું તૈયાર છું. આવી પ્રતિજ્ઞા જર્મન કે ગણિત કરત તો એમનાં પુસ્તકો પણ હું ખરીદત. પરંતુ તે તો ફક્ત એટલું જ કહે છે કે, 'નમે મારાં પુસ્તકો વાંચો.' અને આપણે પૂછીએ કે, 'અમને એ ન સમજાય તો ?' તો એ જવાબ આપે છે, 'મારે ખારો.' વિચારો કરતાં લોકોમાં જેને વધારે વિશ્વાસ છે એના વિચારો કેવી રીતે લઈએ ?

રાજ્યપૂર્ણ વિ. બહાદુરી

યુરોપની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવાનું હિન્દુસ્તાનના લોકોમાં નથી. અંગ્રેજોએ હિન્દીઓનાં હથિયાર છીનવી લીધાં એ મોટો અપરાધ કયો એમ કહેવાય છે. હું પણ એમ જ માનું છું. આખા રાષ્ટ્રનાં હથિયાર બળાકારે લઈ લેવાં એ ધોર

અપરાધ છે. પરંતુ હું મારા મનમાં વિચાર કરું છું કે, 'આ મુકીબર લોકોએ તે સમયના પચ્ચીસ કરોડ લોકોનાં હથિયાર છીનવી લીધાં કેવી રીતે? આ પચ્ચીસ કરોડના હાથ શું ચરવા ગયા હતા? એમનાં હથિયાર માગતાં જ એમણે આપી કેમ લીધાં?' એનું એક જ કારણ હોઈ શકે. એ હથિયારો આપણા લોકોના જીવનનાં અંગ નહોતાં. આપણા જીવનનાં અંગ હોત તો તે ખૂંચવી લેવાન નહિ. તુકારામે એક બક્ષા માણસનું વર્ણન કર્યું છે. એના એક હાથમાં હાલ ને ખીજા હાથમાં તલવાર હતી. વિચારના બંને હાથ રોકાયેલા હતા એટલે તે કંઈ બહાદુરીનું કામ નહોતો કરી શકતો. એ જ ન્યાય તો અહીં લાગુ નથી પાડવો ને? એટલે આપણાં હથિયાર ખૂંચવી લેવાયાં તેનો સીધો અર્થ એ જ થઈ શકે કે, હિન્દુસ્તાનના લોકોના લોહીમાં હથિયાર નહોતાં. થોડીક સરકરી જાતિઓ હતી ખીજા લોકો પણ હથિયાર રાખી શકતા. પણ પડયાં પડયાં એ હથિયારો પર કાઢ ચડી ગયો હતો.

પણ એનો અર્થ એવો બિલકુલ નથી કે હિન્દુસ્તાનના લોકો બહાદુર નહોતા. એનો અર્થ એટલો જ છે કે હથિયારો પર એમનો આધાર નહોતો. હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં એવો આરોપ કોઈએ નથી મૂક્યો કે અહીંના લોકો યુદ્ધ નથી. સિંકંદરને બધી જગ્યા પોચી લાગી, પરંતુ હિન્દમાં તેણે ખાસી ટોકર ખાધી. જ્યાં જ્યાં જિંટ જઈ શકતું હતું ત્યાં મુસલમાન સહેલાઈથી પહોંચી ગયા. જ્યાં ખજૂર અને રેતી હતી ત્યાં એમનું જિંટ આગળ વધતું જ ગયું. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરતાં એમને વીસ વરસ લાગ્યાં. હિન્દુસ્તાન બહાદુર નહોતું એવું ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

આપણી અંતરૂતિની મર્યાદા

પરંતુ આપણી અંતરૂતિની એક મર્યાદા નિશ્ચય દેતી, તેથી ખીન્ન રાષ્ટ્રો પર આપણે કદા આક્રમણ નથી કર્યું. કોઈ ને કોઈ કારણે આપણી અંતરૂતિ અદિસક ન્દી. તેથી તો આપણી પાંત્રીસ કરોડની વસ્તી છે, યુરોપીય રાષ્ટ્રો એ કે ચાર કરોડની વાત કરી શકે છે. અહીં પાંત્રીસ કરોડ છે.

તિસા ભાંગીનૂટી ને અદિસા સાબૂત છે

એનું કારણ એ છે કે દિસાનો સિદ્ધાંત ભાંગ્યોનૂટ્યો છે અને અદિસાનો સિદ્ધાંત સાબૂત છે. યુરોપની સ્થિતિ કાયના ખાસા જેવી છે. તેને જમીન પર પછાડનાં જ દુકડે દુકડા ચર્ચ જાય છે. કાયનો એકાદ ખાસો જમીન પર પછાડીને તમાંગાં જુઓ. યુરોપનાં રાષ્ટ્રોના નકશાની પેડે એના નાના મોટા દુકડા ચર્ચ જરો. પણ આપણે પાણી પીવાનો આપણે સાગને પાસો બહુ કાળજીથી સાચવ્યો છે. કોઈ સજ્જન મુખર્ચ જાય ત્યાં એક આંદોડા બાડે ને. એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી ગદે અને એને કુટુંબ પરિવાર કહેવા માંડે ! એ જ સ્થિતિ યુરોપીય રાષ્ટ્રોની છે. યુરોપની સ્થિતિ બેઈને આપણે એ પાઠ શીખવા નેવો છે કે, બે આપણે અદિસાનો રસ્તો અપનાવીશું તો જ એક રાષ્ટ્ર તરીકે જીવી શકીશું. આ વસ્તુ આપણી જનતા બહુ જલ્દી સમજી જાય છે, પરંતુ આપણે સિદ્ધિનેાને મળે એ વસ્તુ હજી મુઘી નથી જિતરતી. કારણ કે આપણે બણેલામણેલા ભોઠો અંગ્રેજોના માનસપુત્ર હયાં. આપણા પર અંગ્રેજોનો વરદ હસત છે. આપણા મગજ પર તેમણે જાડુ કરી દીધું છે. તેથી તો, મડીનું કંઈ ઠેકાણું ન હોવા છતાં, મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરવાની મોટી મોટી

વાતો આપણે કરીએ છીએ. શક્તિ રેંટિયો ખરીદવાની પણ નથી, પણ વાન મિલ ખોલવાની કરીએ છીએ.

આપણું બૌદ્ધિક પારતંત્ર્ય

અંગ્રેજી રાજ્યમાં આપણી આમર્જનતાને, તે ભૂખે મરવા લાગી, એ નુકસાન થયું અને શિક્ષિત વર્ગોને આ બુદ્ધિ-પારતંત્ર્યના રૂપમાં નુકસાન થયું. આપણે એમનાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ખરીદીએ છીએ. “શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રવન્નમ્” કહીને, હાથ જોડીને એ પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, અને ત્રણ કરોડ રૂપિયા ગુરુદક્ષિણામાં આપીએ છીએ. એમણે આપણી બુદ્ધિ ‘સ્વતંત્ર’ એટલે કે એમના તંત્ર (વશ)માં કરી દીધી છે; એમની પાસે શિક્ષણ લેવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે. શું શિક્ષણ લઈએ? બધું મોટા પ્રમાણમાં હિસા કરવાનું? શું એને પણ મોટા પ્રમાણના ઉત્પાદનનું જ એક રૂપ સમજવું? એમની પાસેથી આપણે શું શીખીએ? સમાજ-શાસ્ત્ર શીખીએ? જે લોકોએ પાંત્રીસ કરોડ લોકોને ભેગા ક્ષાયવી રાખ્યા તેઓ સમાજશાસ્ત્ર જાણે છે, કે જેઓ નાનાં બે બે ત્રણ ત્રણ કરોડનાં રાષ્ટ્ર બનાવીને માંડોમાંડે લડાઈ ઝઘડા કરે છે તેઓ? દહેવાય છે કે, કોઈ જમાનામાં ક્રાન્સમાં એટ ક્રાન્તિ થઈ અને તેમાંથી સ્વતંત્રતા, સમતા તથા બ્રાતૃભાવના સિદ્ધાંત પેદા થયા. એનાથી કયાંય પહેલાં મુઠ્ઠીબર પારસીઓ આ દેશમાં આવ્યા અને આપણે એમને રક્ષણ આપ્યું. ત્યારે શું આપણે બ્રાતૃભાવ જાણતા નહોતા? હે યુરોપ, તારી પાસે એવું શું છે કે અમે તારી પાસે બ્રાતૃ-ભાવનો પાઠ શીખીએ? તે અમને લાંટ્યા; શું એને જ તારા બ્રાતૃભાવની સામિતી સમજતી?

યાદ રાખજો કે, તમે દિલ્લા-ચક્કમાં પડ્યા તો યુરોપની પેઠે આ દેશના નાના નાના દુકડા થઈને જ નહિ રહે, બલકે આપણી ખાસ પરિસ્થિતિને કારણે દુકડા પણ નહિ રહે, આપણે તો જૂઠા થઈ જશે.

પ્રતિજ્ઞાના ત્રણ ભાગ

સ્વાતંત્ર્યની આપણી પ્રતિજ્ઞાના ત્રણ ભાગ છે. પહેલો— સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા શા માટે છે? બીજો— જો મારો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરું છે તે માંગમાં થદા, અને ત્રીજો— આપણી સાધનસામગ્રી અર્થાત્ રચનાત્મક કાર્યક્રમ. અત્યાર સુધી બે ભાગોનું વિવરણ કર્યું, હવે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર આવું છું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય, અરપૃથક્તા-નિવારણ, મામમેવા અને ખાદી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય વાત એ છે કે આપણે સાચા દિલથી અને સખનીયી કામ કરીએ. લોકો કહે છે કે, 'તમે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર બાર મૂકો છો, પરંતુ ઝીણા શું કહે છે, આંખેડ-કરને શું કહેવાનું છે, એ તો સાંભળો. એ સાંભળાને ગુસ્સો ચડે છે.' આંખેડકર કહે છે કે, 'આ લોકોએ પૂનાનો કરાર કર્યો અને એ જ ભદ્રમાણીએ એ તોડ્યો.' આપણે કહીએ છીએ, 'એ કરારનો અમલ કરવાની અમે ઈમાન-દારીથી પ્રશિષ્ટ કરી છે.' જરા વસુસ્થિતિ તો જુએ. આમ-જનતામાં શું ચાલી રહ્યું છે? દૂરની વાત જવા દો. સેવાશ્રમ

અને પૌનારની જ વાત લો. પૌનારમાં કાંતવા માટે જે છોકરાઓ આવે છે તેમાં કેટલાક હરિજન છોકરાઓ પણ છે. એમાંના એક હરિજન છોકરાને મેં કહ્યું, ‘તને રસોઈ કરતાં આવડે છે?’ એણે કહ્યું, ‘ના.’ મેં કહ્યું, ‘અમારે ત્યાં રસોઈ કરવા આવતો જા, અમે તને શીખવી દઈશું.’ એ અમારે ત્યાં રસોઈ કરવા આવવા લાગ્યો. પૌનારના કેટલાક લોકોને હું નિમંત્રણ દેવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં જે પાંચદશ માણસો આવ્યા તે જ. હવે ડોઢ નથી આવતું. મારે ત્યાં ગાયના દૂધનું ઘી બને છે, અને છાશ મફત વહેંચી દઉં છું. પરંતુ મફતની છાશ જેવા માટે પણ ડોઢ નથી આવતું. આ રીતિ છે.

આપણે કાર્યકર્તાઓ પણ લગનીથી કામ કરીએ છીએ એમ નથી. ડોઢ કાર્યકર્તાને કહેવામાં આવે કે એક હરિજન છોકરાને બરાબર પોતાના દીકરાની પેઠે તમારા કુટુંબમાં રાખો, તો એ કહે છે કે આ વસ્તુ મારી પત્નીને પસંદ નથી, મારી મા તો માનશે જ નહિ. ‘પત્નીને પસંદ નથી, મા માનતી નથી,’ એ ગધું ખરું છે. પરંતુ એનું પરિણામ શું આવે છે? એ જ કે આપણે હરિજનોને દૂર રાખીએ છીએ. ‘આને પસંદ નથી, તે માનતો નથી!’ — આ વસ્તુઓનું મૂલ્ય હરિજનોને અપનાવવા કરતાં પણ આપણે વધારે આંકીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ, ‘હરિજનોને અમે અમારા ઘરમાં ન રાખી શકીએ. અમે એમને ત્યાં બોબન ન કરી શકીએ.’ આ રીતે હૃદય સાથે હૃદય કેમ મળશે?

સમાજવાદીની યુક્તિ નકારી છે

સમાજવાદીઓ કહે છે, 'તમે અસ્પૃશ્યતાનિવારણની આ બાજુએ છોડો. ગરીબાઈ અને બૂખમરણનો મુખ્ય સવાલ ઉપાડો.' હું કહું છું, 'ભાઈ, તમારી યુક્તિ બહુ સારી છે. એ સ્વીકારવા પણ હું તૈયાર છું. પણ એ કામમાં નહિ આવે. દુનિયામાં કાઈ જગ્યાએ હિન્દુસ્તાન કરતાં વધારે કંગાલ શોધો છે? પરંતુ મારી મક્કન આપેલી છાશ લેવા પણ મનથી તૈયાર નથી. તમારી યુક્તિથી આ પ્રશ્નનો નિવેડો નહિ આવે. તમે કહેશો કે દવે સ્પર્શસ્પર્શ ઓછો થવા માંડ્યો છે. રેલવેમાં, શાળાઓમાં શોધો સ્પર્શસ્પર્શ માનતા નથી. પરંતુ એમાં તો ધણી કરામત અંગ્રેજોની છે. એનો અર્થ એ નથી કે જનતાએ સ્પર્શસ્પર્શમાં માનવું છોડી દીધું છે.

વાસ્તવિક અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

અશ્વમેધસહસ્રેણ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥

(હજારો અશ્વમેધો સાથે સત્ય તોલવામાં આવ્યું, તો જણાવ્યું કે સત્ય જ શ્રેષ્ઠ છે.) હરિજનો મારે છાત્રાશય ખોલવું, એમને છાત્રવૃત્તિઓ આપવી—આ બધી બાજુ દિવાઓ અશ્વમેધ જેવી છે. આવા હજારો અશ્વમેધ ધસો કરતાં એક હરિજન છોકરાને પોતાના કુટુંબમાં રાખવો, જે ગ્રેમથી આપણે આપણા કુટુંબીઓ સાથે વર્તીએ છીએ એ જ ગ્રેમથી તેની સાથે વર્તવું, એ સત્યનું વધારે મહત્ત્વ છે. એમનાં સુખદુઃખમાં આપણે ભાગીદાર થવું જોઈએ, એમને 'અપનાવવા જોઈએ, અને એમ કરીને એમની સ્થિતિ ધારણ કરવી જોઈએ.

કેામી ઝઘડાનો ઇલાજ

હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યના પ્રશ્ન સાથે પણ આવી જ રમત કરવામાં આવે છે. આજે જે દંર્ષ થઈ રહ્યું છે એને હિન્દુ રમત જ કહીશ. એક કહે છે, ‘તમે માંડોમાંડે લડો છો એટલે તમને સ્વરાજ્ય નહિ મળે.’ બીજો જવાબ આપે છે, ‘સ્વરાજ્ય નથી તેથી તો માંડોમાંડે ઝઘડા થાય છે.’—આવો તમારો ચાલો છે. ગામડામાં જઈને જરા જુઓ; ત્યાં હિન્દુ-મુસલમાનોમાં વેર નથી. સાચું પૂછો તો, તેઓમાં વેર છે જ નહિ. કેટલાક મહત્વાકાંક્ષી, બેકાર અને ભણેલા લોકો બંનેને લડાવીને તમારો કરે છે. એ લોકોનાં ત્રણ વિશેષણો ધ્યાનમાં રાખો—ભણેલા, મહત્વાકાંક્ષી અને બેકાર. આ લોકો હિન્દુ-મુસલમાનને ઉશ્કેરીને એમના ઝઘડાનો રમકડા નરીકે ઉપયોગ કરે છે.

આનો શો ઉપાય થઈ શકે? એક જ ઉપાય છે. જ્યાં દંર્ષ એવી દુર્ઘટના અને ત્યાં જઈને આપણે આપણા પ્રાણ આપીએ. ગામડાંમાં આ ઉપાય કામમાં ન આવે, કારણ કે ઝઘડા ત્યાંથી શરૂ નથી થતા. આ ભણેલા, બેકાર અને મહત્વાકાંક્ષી લોકો જ્યાં ઝઘડા કરાવે છે, અથવા એમના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘વ્યવસ્થા કરે છે’, ત્યાં જઈને એ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ વ્યવસ્થાપકોએ દુનિયાને હેરાન કરી નાખી છે. એમને આટલી જ વિનંતી છે, ‘ભાઈ, આ ધંધો છોડો અને પોતે વ્યવસ્થિત બનો.’ પરંતુ તેઓ માનશે નહિ. એટલે આ જ એક ઇલાજ છે કે, જ્યાં ઝઘડા થાય ત્યાં જઈને આપણે આપણું માથું ફેંડાવીએ. આવે વખતે મો યસો શાંતિપરાયણ લોકોએ પોતાનાં માથાં ફેંડાવવાં જોઈએ.

આ ઝઘડાનું કંઈ હામડેકાણું જ નથી. એ કેવળ હિન્દુ-મુસલમાનમાં જ નથી. પડેલાં બ્રાહ્મણોતરોનું મંડળ હતું જ. સાંબળ્યું છે કે હવે કોઈ મરાઠા સીંગ પણ સ્થાપવામાં આવી છે. જૂએ મરતા દુકડાખોરોનું બજાર તેજમાં છે. હું વડોદરામાં રહેતો હતો તે વખતે ત્યાંનો એક પારખી કોઈ તહેવારને નિમિત્તે કોઈ કોઈ વાર બિખારીઓને અન્ન વહેંચતો. એ દુકડાઓ માટે બિખારીઓ માંડેમાંડે લડતા. એ જ સ્થિતિ અહીં છે; સરકાર પાસેથી જે દુકડા મળે તે આ લોકો અધવચ્ચ જ ઝડપી સેવા માગે છે. આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં મતલુના ડરને સ્થાન નથી, અને હવે ખોરાકના અભાવે જૂએ મરવાની દેવ પણ આપણને પડી ગઈ છે; એટલે જ્યાં ઝઘડો થતો હોય ત્યાં આપણે ચાંતિપૂર્વક જઈને બેસી જવું જોઈએ. જ્યાં થાય તો હાંતવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. આટલું પૂરતું છે. આપણે લોકો માનીએ છીએ કે, નારાયણ અને સિંદૂર ચડાવ્યા વગર પૂજા થતી નથી. નારાયણને બદલે મોસળી, નારંગી, કેરી વગેરે ચડાવવાથી કામ નથી ચાલતું, નારાયણ અને સિંદૂર જ જોઈએ. એટલે હું કહું છું કે તમે પોતાનું માથું ફેંકાવીને પોતાનું લોહી ચડાવો તો પૂજા પૂરી થશે. આપણેના કરારથી આ ઝઘડાઓ પતવાના નથી. લેવાનુંયે ન જોઈએ અને આપવાનુંય ન જોઈએ. મુરિશ્ચમ સીંગ સાથે પતાવટ કેવી રીતે થાય ?

સર્વસુલભ ઉપાસના

ખાદીના સંબંધમાં પણ લોકો આ જ રીતે પૂછે છે. કહે છે : ‘ખાદી તો કીઠ છે; પણ કાંતવાની આ બધા શા માટે વળગાડો છો ?’ હું કહું છું કે, ‘શું કહું ? કાંતવાનું ન કહું તો

શું સેવ વણવાનું કહ્યું? તમે જ કહો છો ને કે, લોકો ભૂખે મરે છે? એ રિથિતિમાં કંઈ ને કંઈ નવા માલનું ઉત્પાદન કરવાની ક્રિયા જ રાષ્ટ્રીય ઉપાસના થઈ શકે. એને જ આજે અનુશાસન કહે છે. નહિ તો સ્વરાજ્યના આદેશનમાં તમે જનતાને શી રીતે સામેલ કરશો? કંઈ કામ ન કરવાનું હોય તો ફક્ત મારા જેવા વાતોડિયા ખાણુસ જ સ્વરાજ્યનું આન્દોલન ચલાવી શકશે — અર્થાત્, વ્યાખ્યાન આપી શકશે. સ્વરાજ્યના આદેશનમાં લાખો કરોડો લોકો સીધા સામેલ થઈ શકે એવી યુક્તિ શોધો. જે યુક્તિ શોધો તે પણ એવી હોવી જોઈએ કે લોકો સહેલાઈથી સમજી શકે. જ્યારે છાપાવાળાઓને કોઈ વાત ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે લોકો આગળ મૂકવી હોય છે ત્યારે તેઓ એક એક ઇચના મોટા ટાઈ પોમાં મથાળાં આપે છે. યુરોપમાં તો હવે કેવળ મથાળાંથી કામ નથી સરતું, ત્યાં તો ચિત્રો આપવાં પડે છે. ત્યાંના મજૂરો ચિત્ર પરથી સમાચાર સમજી જાય છે. મતલબ કે, સ્થૂળ, સ્પષ્ટ, અને લોકોનું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ હોવી જોઈએ. તો જ કંઈ કામ થશે. ખાદી અને રેંટિયો લોકોને સહેલાઈથી સમજાય એવું, અહિંસક આદેશનનું પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન છે. એનાથી આખા રાષ્ટ્રમાં સ્ફૂર્તિની ન્યોત ફેલાઈ શકે છે. આ મહારતમાં કાલે આગ લાગે તો એને સળગી જતાં કેટલો વખત લાગશે? એમાં પહેલી ચિલુગારી પડતાં જો ચાળીસ વરસ ગયાં, તો આખું મકાન બળતાં કેટલાં વરસ લાગશે? — એવો હિસાબ ન ગણીશો. એવી ઉટપટાંગ ત્રિરાશી ન કરશો. આ મકાનમાં આગ લાગતાં ચાળીસ વરસ બસે લાગ્યાં, પણ લાગ્યા પછી એને બળીને રાખ થવાને માટે એક કલાક પૂરતો છે. એટલે પોપટની પેડે કાંતિના સિદ્ધિતો ગોખવા

ગોખાવવાથી કામ નહિ ચાલે. કેવળ પોપટ પદાવવાથી રાષ્ટ્રો પ્રગ્વસિત નથી થતાં.

મંત્ર અને તંત્રનો સંબંધ

‘મન્ત્રિકલામ્ર જિન્દગીનાદ’ ક્ષત્રિયાદિ કેટલીય જનનના મંત્રો સારા સારા અને બળેલાગળેલા લોકો રસ્તા પર જોયે સ્વરે ઘાંટા કાઢીને પોકારે છે. બળેલાગળેલા લોકો કહે છે કે જૂના લોકોનો મંત્રોમાં એવદ વિશ્વાસ હતો. મારી કશિયાદ એ છે કે, જૂના લોકો કરતાં મંત્રોમાં તમારો વિશ્વાસ કેટલોયે વધારે છે. સ્વરાજ્યનો મંત્ર જનના મુઠ્ઠી તમે કઈ રીતે પહોંચાડશો? એનો એક જ રસ્તો છે. મંત્ર સાથે તંત્ર પણ જોઈએ. જનના સાથેનો મંત્રકં કાયમ રાખવા માટે મંત્રની ઘોતક કાઈ ને કાઈ કિયાની જરૂર છે. આવા તંત્રયુક્ત મંત્રથી આખાં રાષ્ટ્રો પ્રગ્વસિત થઈ ગયાનાં પ્રમાણે પ્રતિવાસમાં મેળવ્યા છે.

લોકપ્રતિનિધિ સભા શા માટે ?

આજે આપણે શું માગીએ છીએ ? આપણે આજે જ, સ્વતંત્રતા નથી માગતા. એ ‘મેહો’ આપણે આજે નથી કરતા. આપણે એટલું જ કહીએ છીએ કે, તમે તમારી શુભ નિષ્ઠા સાબિત કરવા એટલું તો કરો કે લોકપ્રતિનિધિ સભાની અમારી માગણી મંજૂર કરો.

આ લોકપ્રતિનિધિ સભા શું છે ? તમે ફક્ત રાષ્ટ્રોને વળગી ન રહેશો. સ્વરાજ્ય તો જ્યારે મળશે ત્યારે ખરું. પરંતુ રાષ્ટ્રોની જંગલમાંથી તો આજે જ છુટકારો મેળવો. લોકપ્રતિનિધિ સભાનો અર્થ એટલો જ છે કે ફરેક પુખ્ત ઉંમરના માણસને મતાધિકાર હોય, અને એ કેવી જાતનું રાજ્ય હવે

છે એ નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા એને હોય. જો એ એમ નક્કી કરે કે વિદ્યમાન રાજ જ સારું છે તોપણ કંઈ વાંધો નથી.

એક અંગ્રેજે ગાંધીજીને લખેલા એક પત્ર ‘હરિજન’માં છપાયો છે; તે કહે છે કે, બધા લોકોનો મત લેવાની બાંગ્લોડમાં પડવાને બદલે શાણા લોકોની સલાહથી એનો નિર્ણય કરવામાં આવે. એની વાત મને પણ ફીક લાગે છે. માણસ દીઠ એક મત — એ વસ્તુ તો મને પણ કઢંગી લાગે છે. દરેકને એક જ મત શા માટે? એક જ માથું છે તેથી? માથા તરફ ધ્યાન ગયું એટલે ‘માણસ દીઠ’ એક મતનો નિયમ થયો. અને જ્ઞાન તરફ ધ્યાન ગયું હોત તો? દરેકને બે બે મત હોવા જોઈએ એમ કહેત. ‘દરેકને બે જ્ઞાન હોય છે, એટલે દરેકને બે મત હોવા જોઈએ.’ દરેકને એક જ મતનો અધિકાર હોવો જોઈએ, એનું મને કંઈ સહુકિતક કારણ દેખાતું નથી, સિવાય કે દરેકને એક જ માથું હોય છે. કારણ કે એક માણસમાં જોટલી જુદી હોય છે તેના કરતાં ખીજનામાં હજારગણી વધારે હોય છે એ આપણા અનુભવ છે. છતાં પણ ગાંધીજીએ એ અંગ્રેજ સમજાવવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે બરાબર છે. ગાંધીજી પૂછે છે કે, આ શાણા લોકો છે કયાં, અને એમનું પ્રમાણપત્ર શું છે? આ પ્રશ્ન મને પણ ચૂપ કરી દે છે. હજાર માણસો કરતાં એક શાણા માણસને હું વધારે મહત્ત્વ આપું છું. પણ આ શાણાનું પ્રમાણપત્ર શું હોય? આજે તો વાઈસરોય જેને પ્રમાણપત્ર આપે તે જ ડાહ્યો એવી વ્યાખ્યા થઈ ગઈ છે. આવા ડાહ્યાઓએ ગોળમેજી પરિષદમાં જે ગરબડ કરી એ દુનિયા જાણે છે. મહાસભા કહે તે શાણો એમ કહેવામાં આવે,

તો તે પણ પછા ભોઠો માનવા તૈયાર નથી. આપણું ધરોમાં પણ આપણે આમ જ કરીએ છીએ. ત્યારે કેઈ એક જણની કે કેઈ પડીલની વાત માનવા કુટુંબના ભોઠો તૈયાર નથી હોતા, ત્યારે આપણે જધાનો મન લઈએ છીએ. દવે એમ જ નહીં હું છું. સોઠપ્રતિનિધિ મહા આરુદ્ર આપણે આ પ્રશ્નો ફેંટાડે કરવાના છીએ.

બોલતી પાટીઓ અને મૂંગા માણસ

આ નિગ્રહર ભોઠોના મનથી હામ કેમ ચાલશે, એમ કહેવાય છે. હું હું હું, લખવા વાંચવાની આ વ્યર્થ બોલમાલા શા માટે? વિના પ્રયત્ને બીજા ભોઠોના બેગમાં જાન દાંસી દેવાની આગ્રહ ભોઠોની મૂખોઈનું નામ છે — લખવું વાંચવું. આ લખવા વાંચવાથી જુદું નુકસાન થયું છે. સેવામામના મદદમાં ગાંધી કિશોરલાલભાઈને કંઈક કહેવા માગે છે તો એક ચિઠ્ઠી લખીને જ'ક કવરમાં મોકલે છે. એ કવર સર્જને એક અનાડી માણસ કિશોરલાલભાઈને આપે છે, અને તેઓ ગાંધીજીની વાત સમજી લે છે. નાનપણમાં અમે 'બોલતી પાટી'ની વાતો વાંચતા હતા. ભોઠો કહે છે કે, જુઓ, કેવો ચમત્કાર છે! વાચવા લખવાની કળાને લીધે લાકડાની પાટીઓ પણ બોલવા લાગી. મારી ફરિયાદ એ છે કે, કેવળ પાટીઓ જ બોલતી નથી થઈ, બરફે બોલનારા પાટીઓ જેવા મૂંગા થઈ ગયા છે. લખવાની કળા ન હોત તો ગાંધીજીને પોતાની જગ્યા છોડીને કિશોરલાલભાઈ પાસે જવું પડત. પરંતુ હમેશાં એમ કંવુ મુશ્કેલ છે, એટલે બીજા ઉપાય નેમણે એ કરવો પડત કે પોતાની આસપાસના ભોઠોને મારી રીતે સમજાવી કરીને દોસિયાર બનાવવા પડત, જેથી તેઓ સારી રીતે મહેશો

ખાદી અને ગાદીની લડાઈ

માનેગાંવની ખાદીયાત્રામાં શિષ્ટ લોકોને માટે ગાદી પાથરવામાં આવી હતી. 'શિષ્ટ'ને ખાદીને જોઈએ તો 'વિશિષ્ટ' કહે. કારણ કે ખીજ ને લોકો આવ્યા હતા તેઓ પણ શિષ્ટ તો હતા જ. એ પ્રસંગે મારે કહેવું પડ્યું હતું કે, ખાદી અને ગાદીને અણખનાવ છે, બંને વચ્ચે લડાઈ છે, અને જો આ લડાઈમાં ગાદીની જ જીત થવાની હોય તો આપણે ખાદી છોડી દઈએ.

તો કો કહે છે, 'ખાદીની પણ ગાદી બની શકે છે ને ?' હા, કેમ ન બની શકે ? દ્રાક્ષનો પણ દારૂ બની શકે છે. પણ બનાવવો ન જોઈએ, અને બનાવ્યા પછી એની દ્રાક્ષમાં ગણના ન કરવી એ જ ઉચિત છે.

આપણે ખાદી બાવાર્ય તરફ આપણું જોઈએ. ખીમર, અસકન અને જહો માટે ગાદીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો વાન જુદી છે, પગનું શિષ્ટ ગણાતા અને ખીજનું લોકો વચ્ચે એ જણીને શિષ્ટ ગણાતા તો કો માટે બેદરશકે ગાદીનક્રિયા પાથરવા એ સાચું જુદી વસ્તુ છે. આ ખીજ જાનની ગાદી અને ખાદી વચ્ચે વિરોધ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, આગસુ લોકો અને માકળૂની હોમેશાં દોસ્તી કરનારી ગાદી શિષ્ટ લોકોને માટે પાથરવી એમાં

એમનો આદર નહિ પણ અનાદર છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે શિષ્ટ લોકો એને પોતાનું અપમાન નથી માનતા. આપણે તો એટલે સુધી કમાલ કરી છે કે શંકરાચાર્યની પણ ગાદી બનાવતાં અટક્યા નથી. શંકરાચાર્ય તો કહી ગયા છે—
 ‘કૌપીનવન્તઃ સ્વલુ મામ્યવન્તઃ । —’ લંગોટિયા જ સૌથી બાઅશાળી છે.’ એમની આ વાત બીજા દોષને ગમે કે ન ગમે, એમના બકતોને તો ગમવી જોઈ એ.

રાષ્ટ્રોની ચડતી થાય છે અને પડતી થાય છે. પરંતુ આગસ, વિલાસિના અને જડતાની ચડતી કદી થતી જ નથી. શિવાજી મહારાજ કહેતા કે, ‘ધર્મને માટે અમે તો ફકીર બન્યા છીએ.’ પરંતુ પાણીપતની લડાઈમાં પેશવા તો જાણે કોઈ જનમાં જન્મ હોય તેમ સહકુટુંબ સહપરિવાર ગયા, અને ત્યાંથી કાર્ય-સિદ્ધિની આશા છોડીને, લજ્જિત થઈને પાછા ફર્યા. ગિબને કહ્યું છે, ‘રામની ચડતી શાથી થઈ?’ ‘સાધાર્ણથી.’ ‘રામની પડતી શાથી થઈ?’ ‘ભોગવિલાસથી.’

થોડાં વરસ પહેલાં, અસહકારની શરૂઆતમાં દેશના જુવાનો અને વૃદ્ધોમાં, પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં ત્યાગવૃત્તિનો અને વીરશીનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો. સત્તર સત્તર આને ધારના બાવની, કંતાન જેવી જાડી ખાદી લોકો અભિમાન-પૂર્વક વેચતા હતા અને ખરીદનારા પણ અભિમાનપૂર્વક ખરીદતા હતા. આગળ જતાં ધીરે ધીરે ખાદીનાં ગુણગાન આપણે કંઈક જુદી જ રીતે કરવા લાગ્યા. ખાદી વેચનારા અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, ‘જુઓ, હવે ખાદીમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે! ગમે તેવો અપટ્ટકેટ—અઘનન પોશાક વિલાસી, બમકાદાર, ચારીક ખાદીનો બનાવી લો. અને તે પણ પહેલાં

કરતાં કેટલાં આંખા પૈસામાં !' ખરીદનારા પણ કહેવા લાગ્યા, 'આ જ રીતે ખાદીની પ્રતિષ્ઠા ઝડપથી વધતી રહે અને એક દિવસ ખાદી મિલકાપડની પૂરેપૂરી જગ્યાખરી કરે તો સારું.' પરંતુ એમને એટલી સાદી સીધી વાત નથી સમજતી કે, જો ખાદીને મિલકાપડની જ જગ્યાખરી કરવાની છે તો પછી ખાદીની જગર જ શા માટે છે ? મિલો જ રાંી ખોટી છે ? વૈદ પોતાની દવાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, 'ખિલકુલ સસ્તી દવા છે. ન તો પરેશની જગર, ન પથ્થની.' દરદી હેનરાયો. એ ખિચારો બૂલી ગયો કે, પરેશ પથ નહિ, તો શયદો પણ નહિ.

કોઈ આનો ખોટો અર્થ ન કરે. મજૂરોને પૂરેપૂરી મજૂરી આપીને ખાદી-સસ્તી કરવાનું આપણું કર્તવ્ય નથી એમ કહેવાનો મુદ્દસ આશય નથી; ખાદી બધા લોકોની બધી જાનની આવશ્યકતા પૂરી ન પાડે એમ પણ કોઈ નથી કહેતું. પ્રશ્ન કેવળ એટલો જ છે કે, ખાદીનું ગૌરવ હવે વસ્તુમાં રહેલું છે ? કોઈની આંખો ખગડી હોય તો એને ચરમાં જગર આપવાં જોઈએ. પરંતુ અશ્માવાળાને જોતાં એને 'પશ્ચાત્તત્વ' કહીને એના વખાણ કરવાં એ તો સારું નથી ને ?

અહીં એક પ્રસંગ સફેજ યાદ આવે છે. એક વાર એક રસિક દ્રષ્ટિવાળો કળાધર પંડરપુર ગયો અને વિડોબાનાં દર્શન કરી આવ્યો. મને કહેવા લાગ્યો, 'વિડોબાના બધા બક્ષો એમના રૂપનાં વખાણ કરતાં ધરાના નથી; એમના હુદયોપ (slogans) સાંભળી સાંભળીને તો ધરાઈ ગયા. પરંતુ મને તો એ મૂર્તિ જોઈને ક્યાંયે સુંદરતાનો ખ્યાલ ન આવ્યો. એક નયો બેડોળ પથ્થર દેખાયો. મને તો લાગે છે કે, મૂર્તિકાર અને બક્ષોગણ જાને મદમ્બાલાભથી જ સંગૃહ

થઈ ગયા. પંચતંત્રવાળી વારનામાં જેમ પેલા ત્રણ ધૂર્તોએ કેવળ પાંચવાર કહી કહીને બહારનો કૂતરો બનાવી, દીધો, એ જ રીતે આ લોકોએ જૂઓ પાડી પાડીને એક બેડોળ પથ્થરમાં સુંદરતા નિર્માણ કરવાનું નક્કી કર્યું છે.' મેં જવાબ આપ્યો, 'હા, એમ જ છે. આ સંસારરૂપી બચાકર નદીમાં હૂબકાં ખાનારાઓને ઉગારવાનું જેણે પણ હીધું છે તે તો મજબૂત, દઢ, નક્કર અને હૃષ્ટપુષ્ટ જ હોવો જોઈએ. જે શેપશમ્પા પર પોદનાર અથવા પંચાયતનનો દાઢ જમાવીને તસવીર ખેંચાવવા માટે ખેસનાર દેવતાની સુંદરતાનું અનુકરણ એ કરે તો શું એ એને શોભશે?' રામદાસે શીખવ્યું, 'માણસનો આંતરિક શણગાર આતુર્ય છે; વસ્ત્ર તો કેવળ બહારનો ભબકો છે. એમાં કયો શ્રેષ્ઠ છે તેનો વિચાર કરો.' આથી શિવાજીને હૃષ્ટપુષ્ટ ભાવળા જેવા સાથી મળ્યા.

સમાજવાદી મિત્ર કહેશે, 'તમે તો એ જ જૂનો ગાગ આલાપવા લાગ્યા. બસ, પાછા એ જ દરિદ્રનારાયણની પૂજામાં મગ્ન થઈ ગયા! અમે કંઈ દરિદ્રતાના પૂજારી નથી. અમે તો વૈભવની આરાધના કરનારા છીએ.' હું કહેવા માગું છું કે, દોસ્ત, આમ અક્કલની પાછળ લાડી લઈને ન પડો. અમે ક્યાં દરિદ્રતાને નારાયણ કહીએ છીએ? અમે તો 'દરિદ્ર'ને નારાયણના નામથી પોકારીએ છીએ. અને 'દરિદ્ર'ને નારાયણ નામ આપ્યું એનો અર્થ એવો થોડો જ થઈ શકે કે, ધનિક 'નારાયણ' ન હોઈ શકે? હું કહું કે, 'હું ખલ છું.' તો એનો અર્થ 'તમે ખલ નથી' એવો થોડો જ થઈ શકે? બસ, હવે તો સંતોષ થયો? દરિદ્ર પણ નારાયણ છે અને શ્રીમંત પણ. દરિદ્રનારાયણની પૂજા એની દરિદ્રતા દૂર

કંવાથી પૂરી થાય છે, અને શ્રીમન્નારાયણની પૂજા એને સાચા
એકમર્થનો અર્થ સમજાવતીને એનો ત્યાગ કરાવવાથી થાય છે,
અને કોઈ મૂર્ખનારાયણ સાથે પાનાં પડે તો એની પૂજા
આમ પૃથક્કરણ કરીને સમજાવવાથી થાય છે! કેમ ખરું ને?

પરંતુ, આ ચથાર્થ વિનાદ જવા દો. સમાજવાદી મિત્રોને
વેરાળ ન ગમતો હોય તો બંને વૈભવ મમે, વૈભવ માને
કહેવો જોઈએ અને એ કેમ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, એ
બધી વાતો પણ કહેવા દો. પરંતુ સમાજવાદી, કંઈ નહિ તો,
સામ્યવાદી તો છે ને? એ ચાર માણસોને નરમ નરમ ગાદી
મળે અને બાકીના બધાને ઢાઢનાં ચીંથરાં કે ધૂળ મળે એ
તો એને નથી ગમતું ને? ત્યારે મેં ખાદી અને ગાદીની
લડાઈની વાત કરી ત્યારે માગ મનમાં આ અર્થ પણ હતો
જ. બધાને માટે ગાદી પાસેવામાં આવી હોત તો ખીતે જ
પ્રથમ ખડો થાત. પરંતુ એ શક્ય નહોતું અને શક્ય
નહોતું તેથી ચોખ્ખ પણ નહોતું, એ ખ્યાનમાં આવવું જરૂરી હતું.

આજકાલ આપણા કેટલાક મિત્રોમાં એક તરફ સામ્યવાદ
અને બીજી તરફ વિષમ વ્યવહારનું બહુ જોર છે. સામ્યવાદ
અને વિષમ વ્યવહાર બહુ આનંદથી સાથે સાથે ચાલે છે.
ફેરપુર પછી દરિપુરાની મદાસજાના અધિવેશને વિષમતાની
દિશામાં એક ડગલું આગળ મચ્યું. અધ્યક્ષ, વિશિષ્ટ પુરુષો, શિષ્ટ
નેતા, સામાન્ય નેતા, પ્રતિનિધિ, માનનીય દર્શકગણ અને પ્રામ-
ાનતા — આ બધાને માટે ત્યાં વર્ગવાર પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો
હતો. ગાંધીજીને માટે આ બહુ દારુણ દુઃખનો વિષય હતો,
એ વાત જાહેર થઈ ચૂકી છે. આવો વિષમ વ્યવહાર ખાસ
પ્રસંગોએ જ થાય છે એમ નથી. આપણાં જીવન અને

મનમાં એણે ધર કરી દીધું છે. ‘મજૂરોને પૂરેપૂરી મજૂરી આપવી જોઈએ કે નહિ?’ એ વિષય પર ચર્ચા થઈ શકે; પરંતુ ‘અધ્યાપકોને પૂરું વેતન આપવામાં આવે કે નહિ?’ એની ચર્ચા કોઈ નથી ઉઠાવતું. જેમને આપણે ગામડાંની સેવા માટે મોકલીએ છીએ તેમને પોતાની રહેણીકરણી ગ્રામીણ જીવનને અનુકૂળ બનાવવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. એમને ગામડાંમાં મોકલવા અને ઉપદેશ દેવા તો આપણે તૈયાર રહીએ છીએ, પરંતુ આપણે પોતે આપણા ઉપદેશ અનુસાર વર્તવાની કોશિશ કરવી જોઈએ, એ વાતનું તીવ્ર તો શું પણ જરાયે બાન આપણને નથી હોતું. સામ્યને બેઠ સાથે દુશ્મનાવટ છે, પણ વિવેક સાથે તો નથી ને? આથી જ વૃદ્ધો માટે ગાદી આપણે મંજૂર રાખી છે. આ જ રીતે ગામડાંની સેવા માટે જનારા મુવાન કાર્યકર્તાઓના અને એમને ત્યાં મોકલનાર મુરબ્બી નેતાઓના જીવનમાં થોડાંધણે ફરક હોવો એ ન્યાય છે, અને વિવેક એ મંજૂર રાખશે. એ જ કારણે સામ્ય સિદ્ધાંતને પણ એની સામે કંઈ ફરિયાદ નહિ હોય. પરંતુ આજે જે ફરક જોવામાં આવે છે તે થોડાંધણે નથી. ધણુંખડું એ બહુ મોટો, સહેજે નજરે ચડતારો જ નહિ પણ ખૂંચે એવો હોય છે. આ વિષમ વૈભવનું નામ ગાદી છે. અને એ ગાદી સાથે ખાદીને દુશ્મનાવટ અને લડાઈ છે.

હમણાં જ આશ્રમમાં એક વસ્ત્રુની ચર્ચા ચાલતી હતી. આશ્રમની વસ્તી વધતી જાય છે તેથી હવે નવી જગ્યા ખરીદીને ગ્રામ-રચનાશાસ્ત્ર અનુસાર વ્યવસ્થિત નકશો બનાવવો જોઈએ. વણકર, ડાંતનારા, મુથાર વગેરે મજૂરો, અને અધ્યાપકવર્ગ, કુટુંબો, દાર્યાલયના કાર્યકર્તા, આશ્રમવાસી, મહેમાન વગેરેને

માટે કયા પ્રકારનાં મકાન બનાવવાં જોઈએ એ બંને પૂછવામાં આવ્યું. પૂછનાર પોતે સામ્યપૂજક હતા ન, અને હું સામ્યવાદી છું એ પણ જાણતા હતા. મેં કંઈક મનમાં અને કંઈક મોટેથી કહ્યું, ‘હું દાળ પચાવી શકતો નથી તેથી ફ્લી ખાઉં છું. મગ્નૂને ફ્લીનો શોખ તો છે, પરંતુ તે દાળ પચાવી શકે છે, એટલે દાળથી ચલાવી લે છે. આટલી વિપમના તો વિવેકને નામે આપણે સ્વીકારી લીધી. પરંતુ આપણે મોટે મકાન પણ જુદા જુદા પ્રકારનાં હોવાં એ શું આવશ્યક છે? જેવા મકાનમાં મગ્નૂર પોતાનું જીવન ગુજારે છે તેવું જ મકાન મારે માટે પણ પરતું કેમ ન થાય? અથવા તો એનું મકાન મારા મકાન જેવું કેમ ન હોય?’

બંને વૈરાગ્ય ધારણ કરે કે વૈભવ બોગવો, વિપમના બિલકુલ સદન ન કરે. એનું જ નામ ‘આત્મોપમ્ય’. સાચો સામ્યવાદ આ જ છે. એ તરત અમલમાં મૂકવો જોઈએ. સામ્યવાદનું કંઈ મદત્ત નથી; મદત્ત છે ‘તત્કાળ સામ્યવાદ’નું. સામ્યવાદને તરત અમલમાં મૂકવાની ખૂબીનું નામ અહિંસા છે. અહિંસા ફરેકને કહે છે કે, ‘તું પોતે પોતાનાથી શરૂઆત કરી દે તો તારે માટે આજે જ સામ્યવાદ છે.’ અહિંસાનું ગ્રિહ ખાદી છે. ખાદી પોતે ભોજનાવ સદન કરે ત્યારે નો એમ જ કહેવું પડે કે, ખાદીએ પોતે જ પોતાનો નાશ કર્યો. આ બધો અર્થ જેમાં સંચિત થયો છે એ સૂત્રવાક્ય આ છે — ‘ખાદી અને ગાંધીને લગઈ છે.’

નિર્દોષ દાન અને શ્રેષ્ઠ કળાનું પ્રતીક - ખાદી

ખાદી પહેરવામાં મહાન ધર્મ છે. આપણામાં ધર્મ કરવાની વૃત્તિ છે, દાન કરવાની વૃત્તિ પણ છે. આ ખાદુ સારી વસ્તુ છે. આ ભૂમિમાં અનેક સાધુસંત પેદા થયા અને તેમણે ભારતીય જીવનને દાન-બાવનાથી ભરી દીધું. તમે બધા વરસ દરમિયાન કંઈ ને કંઈ દાન કરો છો, ધર્મ કરો છો. પરંતુ દાન કરતી વખતે તમે કદી વિચાર પણ કરો છો? આગકાલ વિચાર કરવામાંથી તો આપણે રાજીનામું જ આપી દીધું છે. હવે આપણી પાસે વિવેક રહ્યો જ નથી. વિચારનો દીપક છુઝાઈ જવાથી આચાર અંધ બની ગયો છે. વિચાર કે શુદ્ધિની મને જોટલી કિંમત છે એટલી ત્રણ ભોકમાં ખીજ કોઈ વસ્તુની નથી. શુદ્ધિ બહુ મહાન વસ્તુ છે. તમે દાન આપો છો ત્યારે શો વિચાર કરો છો? ગમે તેને દાન આપવાથી એ ધર્મકાર્ય સારી રીતે થઈ જાય છે શું? જ્ઞાન અને ત્યાગમાં જ ભેદ છે. જે વસ્તુ ખૂરી હોય છે એનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. આપણી પવિત્રતા હિતરોહિત વધારવા માટે એ પવિત્રતામાં બાધા કરનારી વસ્તુઓનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. ઘર સ્વચ્છ કરવા માટે કચરાપૂર્ણનો ત્યાગ કરીએ છીએ, એ ફેંકી દઈએ છીએ. ત્યાગનો અર્થ છે ફેંકી દેવું. પરંતુ દાનનો અર્થ 'ફેંકી દેવું' એવો નથી. આપણે

ખારંજી કોઈ બિખારી આવ્યો, કોઈ બાવાજી આવ્યા; એને એક મુઠ્ઠી અન્ન કે એકાદ પૈસો આપી દીધો એટલાથી દાનક્રિયા નથી થતી. એ મુઠ્ઠી અન્ન તમે કેંડી દીધું, એ પૈસો કેંડી દીધો. એ ક્રિયામાં એપરવાઈ છે. એમાં ન તો હૃદય છે, ન ભુદ્ધિ. ભુદ્ધિ અને બાવનાના સંક્રારથી જે ક્રિયા થાય છે એ જ મુંદર થાય છે. દાનનો અર્થ 'દેંદ્રવું' નહિ પણ 'દારવું' છે.

બીજા વાવતી વખતે જમીન સારી છે કે નહિ એનો જેમ આપણે વિચાર કરીએ છીએ, એ જ રીતે જેને આપણે દાન આપીએ છીએ એ જૂમિ, એ વ્યક્તિ, કેવી છે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ખેડૂત બીજા વાવે છે ત્યારે એક કમળના સો કણ કરવાના ખ્યાલથી વાવે છે. તે એ કણ બહુ આવધાનીથી વાવે છે. ધરના દાણા ખેતરમાં વાવે છે. તે ગમે તેમ, અવ્યવસ્થિત રીતે કેંડી દેતો નથી. ધરના દાણા તો ઓછા થયા, પણ ખેતરમાં એ મોગણ વધી ગયા. દાન-ક્રિયાનું પણ એમ જ છે. જેને આપણે મુઠ્ઠી અનાજ આપ્યું તે એ અનાજની કિંમત વધારશે? શું એ અનાજના કરતાં સોગણી કિંમતનું કોઈ કામ એ કરશે? દાન કરતી વખતે ભેનાર એવો શોધી કાઢો જે એ દાનની કિંમત વધારે. આપણે જે દાન કરીએ તે એવું હોવું જોઈએ કે જેથી સમાજને સોગણો ફાયદો થાય. એ દાન એવું હોવું જોઈએ જે સમાજને સફળ બનાવે; આપણને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે એ દાનને લીધે સમાજમાં આજસ, બ્યબિચાર અને અનીતિ નહિ વધે. તમે એક માણસને પૈસા આપ્યા—દાન આપ્યું અને એણે એનો દુરુપયોગ કર્યો, એ દાનથી અનીતિમય આચરણ કયું, તો એ પાપને મારે તમારી પણ જવાબદારી છે. એ પાપી

માણસ સાથે સહકાર કરવાથી તમે પણ દોષભાગી બન્યા. તમારે જોવું જોઈએ કે, તમે અસત્ય, અનીતિ, આળસ અને અન્યાય સાથે સહકાર કરો છો કે સત્ય, ઉદ્યોગ, શ્રમ, ધર્મશા, નીતિ અને ધર્મ સાથે. તમારા આપેલા દાનનો સદુપયોગ થાય છે કે દુરુપયોગ, એનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. એ વિચાર નહિ કરો તો તમારી દાનક્રિયાનો અર્થ એ જ થશે કે કોઈ ચીજ એપરવાઈથી ફેંકી દેવી. આપણે જે દાન આપીએ છીએ તે તરફ આપણું પૂરેપૂરું ધ્યાન હોવું જોઈએ. દાનનો અર્થ છે ખીજ વાવવું. એ ખીજ અંકુરિત થઈને એનો છોડ વધે છે કે નહિ એ તમારે જોવું જોઈએ. હુજ્જપુજ અને નીરાગી માણસને બીખ આપવી, દાન કરવું એ અન્યાય છે. કર્મહીન માણસ ભિક્ષાનો, દાનનો અધિકારી ન હોઈ શકે.

પરમેશ્વરનો એ નિયમ છે કે દરેક માણસ પોતાની મહેનતથી જીવે. શારીરિક શ્રમ કર્યા વગર ભિક્ષા માગવાનો અધિકાર દુનિયામાં કેવળ સાચા સંન્યાસીને છે. સાચા સંન્યાસીને — જે ઈશ્વરભક્તિના રંગમાં રંગાયેલો છે એવા સંન્યાસીને જ આ અધિકાર છે. કારણ કે ઉપર ઉપરથી જોતાં ભક્તિ એમ લાગતું હોય કે એ કેટલું નથી કરતો, પણ અનેક બાબતોથી તે સમાજની સેવા કર્યો કરે છે. પરંતુ આવા સંન્યાસીને જાદ કરતાં ખીજ કોઈને પણ અકર્મણ્ય રહેવાનો અધિકાર નથી. આળસને પોષવા જેવું ભયંકર પાપ દુનિયામાં ખીજી નથી.

આળસ પરમેશ્વરના આપેલા દાનપત્રનું અપમાન છે. કોઈ આધારો હોય તો મારે એને રાહસી તો આપવો જોઈએ,

પરંતુ એને પણ સાત આઠ દસાકનું કામ તો હું આપીશ. એને
 દસાસ પીલવાનું કામ આપીશ. એક દાસ થાપી જાય એટલે
 એ બીજા દાસનો ઉપયોગ કરે, અને એ રીતે આઠ દસાક
 પરિશ્રમ કરીને મહેનતનો રોટલો ખાય. આંધળાં અને લૂલાં
 લાંગડાંને પણ તેઓ જે કામ કરી શકે તે કામ તેમની પાસે
 કરાવીને રોટલો આપવો જોઈએ. આથી શ્રમની પૂન થાય છે
 અને અન્નની પણ. આથી કરીને જેને તમે દાન આપો છો
 તે કંઈ સમાજમેવા, કંઈ ઉપયોગી કામ કરે છે કે નહિ એ
 પણ નમારે જોવું જોઈએ. એ દાનને વાવેલું બીજ સમજો.
 સમાજને એના પૂરેપૂરો જલ્લો મળે એ જરૂરી છે. દાન
 પોતાના દાન વિષે આવી દૃષ્ટિ નાંદ રાખે તો એ દાનને બદલે
 અધર્મ થશે, અવિવેક કે ગેપગવાઈનું કામ થશે./

ગમે તેને કંઈ ને કંઈ આપી દેવાથી, જોજન કરાવવાથી,
 વગરવિચારે દાનધર્મ કરવાથી અનર્થ થાય છે. ગોરક્ષા
 માટે કે ગોશાળામાં કોઈ કંઈ આપવા મગ્ગે તો તેણે જોવું
 જોઈએ કે એ ગોશાળામાંથી મોટાં આઢિવાળાં ગાયો નીકળતી
 દેખાય છે ? ત્યાં ગાયોની ઓછાદ સુધારવાની કોશિશ પણ
 થાય છે ? બાળકોને ગાયનું મુંદર અને સ્વચ્છ દૂધ મળે છે ?
 ત્યાંથી સાગ સારા વાછરડાં જોતી માટે મળે છે ? ગોરક્ષા અને
 ગોવર્ધનની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ ત્યાં થાય છે ? ત્યાં દૂબળા
 ગાયો સંખ્યાબંધ છે, જેદદ ગંદકીથી હરા જમડે છે, એવી
 પાંજરાપોળો રાખવી એ દાનધર્મ નથી. કોઈ પણ સંસ્થા
 કે વ્યક્તિને તમે જે કંઈ આપો એથી સમાજને કેટલો લાભ
 થાય છે, એ જોવું જ જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં દાનવૃત્તિ તો
 છે, પરંતુ તેમાં વિવેક-વિચાર ન હોવાને કારણે સમાજ સમૃદ્ધ

અને સુંદર દેખાવાને બદલે આજે નિસ્તેજ, સંકુચિત અને રોગી દેખાય છે. તમે પૈસા ફેંકી દો છો, વાતના નથી. એથી નથી આ લોકમાં લાભ કે નથી પરલોકમાં, એ ન ભૂલશો.

દાનનું પણ શાસ્ત્ર છે. એ દર્ઠ વિવેકશૂન્ય કર્મ નથી. ખાદી પહેરીને આ દાનકર્મને આપણે બહુ ઉત્તમ રીતે સંપન્ન કરી શકીએ. આ હું તમને સમગ્રવું. જો તમારી બુદ્ધિને એ ન્યાયસંગત લાગે તો જ તમે એ માનજો. તમારામાં ધણા વેપારીઓ છે. અને વેપારીઓ તો બહુ ગણતરીબાજ હોય છે. મને એવા માણસો બહુ ગમે છે. હિસાબીવૃત્તિ એટલે દરેક વસ્તુની ઉપયોગિતા જોવી તે. એ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે. સાધુસંતોની એવી કેટલીયે વાતો છે કે તેમણે એક એક પાર્શ્વના હિસાબ માટે આખી રાત ઉઘાડીને કહેલો. પરમાર્થ એટલે બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ હિસાબ. પરમાર્થ એટલે ગાંડપણ નહિ. પરમાર્થ તો બહુ ઊંચી જાતનો વેપાર છે. એનો અર્થ એ છે કે દરેક ક્રિયા તરફ વિચારપૂર્વક જોવું. આજે હું તમને જમાખર્ચ લખતાં શીખવવાનો છું. તમે કહેશો, 'લો, આ બાવાજી હવે અમને હિસાબ રાખતાં શીખવશે! અમારી તો આખી જિંદગી જમાખર્ચમાં જ વીતી છે.' પરંતુ હું ફરીથી ચોખ્ખેચોખ્ખું કહું છું કે તમને જમાખર્ચ નથી આવડતું. એ તમારે મારી પાસે શીખવું જોઈએ.

લોકો કહે છે કે ખાદી મોંઘી હોય છે. આજ બપોરે મેં હિસાબ કરીને જનાવી દીધું કે એ મોંઘી નથી. તેમણે મને આંકડા આપ્યા. મિલનું કાપડ વસ્ત્રમાં દસ રૂપિયાનું ખરીદ્યું પડે તો એટલી જ ખાદીની કિંમત પંદર રૂપિયા થઈ જાય છે. મતલબ કે દર મહિને સાડાજી આના વધારે

આપવા પડે છે. એટલે કે દરરોજ લગભગ અડી પાર્ક, અર્થાત્ લગભગ કંઈ નહિ. જે રાષ્ટ્રની જનતા સ્વરાજ્ય મેળવવા હચ્છે છે તે રોજ અડી પાર્ક ન આપી શકે અને પાંચ તોલા વધારે વજન હોવાને લીધે ખાદી ન વાપરી શકે, તો તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કેમ નથી કહી દેતી કે એને નથી સ્વરાજ્યની જરૂર કે નથી સ્વતંત્રતાની? પણ એ રાત જવા દો. હું બીજી જ વાત કરું. તમે ત્યારે સિલ-કાપડ ખરીદો છો ત્યારે પંદર રૂપિયા લખો છો. પરંતુ હું કહું છું કે ખાદીનો દિસાળ લખનાં ખાદી ખાતે પંદર રૂપિયા ન લખવા જોઈએ. પંદર રૂપિયાના એ ભાગ કરો. દસ રૂપિયાનું કાપડ અને પાંચ રૂપિયા દાન-ધર્મ, કુલ પંદર રૂપિયા; આ રીતે દિસાળ લખો. તમારે જે પાંચ રૂપિયા વધારે આપવા પડ્યા તે દૂર રહેનારા મજૂરોને મળ્યા. એ વાસ્તવિક દાનધર્મ છે. ખાદી કેટલા લોકોને આશ્રય આપી શકે છે તેનો વિચાર કરો. આપણા દેશની મિત્રો હિન્દુસ્તાનની કાપડની જરૂરિયાતનો એક તૃતીયાંશ ભાગ પૂરો પાડે છે આપણે માની લઈએ કે મિત્રોમાં પાંચ લાખ મજૂરો કામ કરે છે તો હિન્દુસ્તાનની મિત્રનું કાપડ ખરીદવાથી પાંચ લાખ મજૂરોને રોજી મળે છે. મિત્રો આખા હિન્દની કાપડની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા જોઈશું કાપડ તૈયાર કરવાનો વિચાર કરે નો પંદર લાખ મજૂરોને કામ મળે. પણ ખાદી? ખાદી કરોડો મજૂરોને કામ આપી શકે છે. પરદેશી કાપડ બિલકુલ ન ખરીદીએ તો આપણે પંદર લાખ મજૂરોને કામ આપી શકીએ. પરંતુ ખાદી ખરીદીએ તો કરોડો મજૂરોને કામ આપી શકીએ. ખાદી ન ખરીદવી એ જાણે કરોડો લોકોના મેનિંગ કોળિયો છીનવી લેવા જગજગ છે. આધુનિક

અર્થશાસ્ત્રનો સૌથી મોટો સિદ્ધાંત એ છે કે સંપત્તિની જોટલી વહેંચણી થાય એટલું જ સમાજનું કલ્યાણ થશે. સંપત્તિ કોઈ એક જણની પાસે ન રહેવી જોઈએ પણ વહેંચાઈ જવી જોઈએ. આ વસ્તુ ખાદી દ્વારા જ મિદ્ધ થઈ શકે. મિલનો પૈસો મિલમાલિકો અને એમના બાગીદારોનાં ખિરસામાં જાય છે. ખાદી દ્વારા એની વહેંચણી થાય છે. એક એક આનો અરધો અરધો આનો આખા હેશમાં પડેલા ગરીબોને મળશે. એક એક રતીનો કે નજીવો લાભ બસે મળે, પણ વરસાદનાં દીપાંની પેડે એ સૌને મળશે. કોઈ નળની ધાર ફેટલીયે મોટી અને વેગવાળી કેમ ન હોય, પણ એ એક જ જગ્યાએ બાધુ જોરથી પડે છે. આખી પૃથ્વીને લીસાતરીથી સુશોભિત કરવાની શક્તિ એનામાં નથી. વરસાદ ઝરઝર ઝરઝર વરસે છે પણ એ સર્વત્ર વરસે છે, માટીના એકેએક ઢણને એ અલંકૃત કરે છે. ખાદીમાં પણ એ જ દિવ્યતા છે. જે દૈવી ગુણ, જે વ્યાપકતા વૃદ્ધિમાં છે તે જ ખાદીમાં પણ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ, હવા, વરસાદ એ બધી પરમાત્માની એવી મહાન ભેટો છે જે સૌને મળે છે.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ દાનની વ્યાખ્યા જ ‘દાનં સંવિમાનઃ’ એ શબ્દોમાં કરી છે. જે એક જગ્યાએ બેશું થયું હોય તેને સર્વત્ર સરખી રીતે વહેંચી દેવું એટલે દાન. આ ક્રિયા ખાદી દ્વારા જ સંપન્ન થાય છે. મહાભારતમાં અર્થશાસ્ત્રનો એક મહાન નિયમ બતાવવામાં આવ્યો છે. વ્યાપક અને સનાતન અર્થશાસ્ત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘દત્તિદાન્ મર કૌન્તેય, મા પ્રયચ્છેથરે ઘનમ્ ।’ ‘જે મહેશ્વર છે, શ્રીમાન છે એને દાન ન કરીશ, બસકે જે દિંદ્રી છે તેની જરૂરિયાતો:

પરી કરે.' શ્રીમંતોને આપવાની જરૂર નથી. ગરીબોના પેટનો ખાંડા પૂરવાનો છે. તેમને આપો. આ સનાતન મત્ય છે. તમે દસપ્રી શાસ અથવા મિત્રનું દાપઃ ખરીદો છો તે પૈસા શ્રીમંતની નિગેરીમાં જાય છે. જેણે આકંઠ ભોજન કર્યું છે અને ખાઈ ખાઈને જોને અરુચિ થઈ ગઈ છે તેને જ પાછી તમે ખામરી પિવડાવી. આ તો અધર્મ થયો, અન્યાય થયો. પરંતુ જો તમે ખાદી ખરીદો તો એ પૈસો અરધો પૈસો ગરીબ દિગ્ગજનારાયણના ઘરમાં જશે. મદામારત અને શાસ્ત્રકારો એ જ દેડે છે.

ફેટલાક કહે છે, ખાદીમાં કળા નથી, એમાં તનજાતના રંગ નથી. આયું કહેનારા કળાનો અર્થ જ નથી સમજતા. હું પણ કળાની કદર કરનારાઓમાંનો છું. એક વાર હું મારા એક મિત્રને ત્યાં ગયો. એ મિત્ર ધનવાન હતો. એણે પચાસ રૂપિયાનું એક મુંદર ચિત્ર ખરીદ્યું હતું. એ ચિત્રના રંગો એ મને દેખાડતો હતો. એક જગ્યાએ બહુ જ મુંદર ગુલાબી રંગ હતો. એ બતાવીને એ બોલ્યો, 'કેવો સુંદર રંગ છે; ખરુંને?' મેં જવાબ આપ્યો. 'હી...હું.' તેણે કહ્યું, 'કદાચ તમને ચિત્રકળામાં રુચિ નહિ હોય.' મેં તેને કહ્યું, 'બસા માણસ, ચિત્રકળામાં મને બહુ રુચિ છે. મુંદર ચિત્રો જોવામાં મને અપાર આનંદ આવે છે. પરંતુ મુંદર ચિત્ર જ ક્યાંય નથી! ચિત્રકળા મને ગમે છે. ઉચ્ચ ચિત્રકળાની હું કદર કરું છું. તમારા કરતાં મને ચિત્રકળાનું વિશેષ જ્ઞાન છે, હું એનો મર્મ સમજું છું. આ ચિત્રનો એ ગુલાબી રંગ સુંદર છે. પણ હું તમને બીજી જ વાત કહેવા માગું છું. આ ચિત્રના તમે પચાસ રૂપિયા આપ્યા. જરા હરિજનવાસમાં જઈને જુઓ.

ત્યાં તમે ફિક્કા ચક્રેરાવાળાં આળકો જોશો. રોજ સવારે ત્યાં જાઓ. પંદર મિનિટ ચાલવું પડશે. રોજ એક શેર દૂધ લઈને જાઓ અને આળકોને પાઓ. પછી એક મહિના પછી એ આળકોનાં મોં જુઓ. એ કાળા અને ફિક્કા રંગવાળા ચક્રેરાઓ પર ગુલાબી રંગ આવી જશે. લોહીની માત્રા વધવાથી ચક્રેરા પર લાલી આવી જશે. હવે તમે જ કહો કે, આ નિર્જીવ ચિત્રમાં જે ગુલાબી રંગ છે તે શ્રેષ્ઠ છે કે પેલા જે જીવતાં ચિત્રો પર દેખાશે તે? એ આળકો પણ આ ચિત્ર જેવાં સુંદર દેખાશે. બાઈ, આ જીવતી કળાના નમૂના મરતા નામ છે. આ નિર્જીવ ચિત્રો ખરીદીને કળાના ઉપાસક હોવાની ડિંગ મારો છો અને આ મહાન દેવી કળા જમીનદોરત થવા દો છો!’ એ જ પ્રકારનો અવિચાર ખાદી વિષે પણ ચાલી રહ્યો છે. ખાદી દ્વારા તમે વાસ્તવિક કલાપૂજક બનશો, કેમકે દરિદ્રનારાયણના ચક્રેરા પર તાજગી અને લાલી તમે લાવી શકશો. સમાજમાં જે બાઈઓ મરવા પડ્યા છે તેમને જિવાડીને સમાજમાં દાખલ કરાવી શકશો. એના કરતાં મોટી કળા કઈ હોઈ શકે?

ખાદી દ્વારા દ્રવ્યની વહેંચણી થાય છે. એ દ્રવ્ય અત્યંત કંગાલ, મહેનતુ અને દરિદ્ર મજૂરોને મળે છે. ખાદી દ્વારા કળાની — જીવંત કળાની — ઉપાસના થાય છે. ઈશ્વરનાં બનાવેલાં જીવંત ચિત્રોને નથી કોઈ ધોતું, નથી સાફ કરતું કે નથી શણગારતું. એક બાજુ, નિર્જીવ ચિત્રોને સુંદર સુંદર ચોકડાંમાં ગ્રાબાવાય છે; પણ બીજી બાજુ, દરિદ્ર આળકોનાં શરીર પર નથી કપડાં કે નથી પેટમાં અન્ન. આ દિવ્ય ચિત્રો ખાદી દ્વારા રચાઈ થશે.

પરંતુ ખાદીમાં જીંછ પણ ફેટલીયે વસ્તુઓ છે. સૌથી
 ઓછા દાન હયું ? અથા ધર્મોમાં કરી ફરીને એક જ વાન
 હોવામાં આવી છે — ગુપ્તદાન એક છે. આર્ષિયદામાં કહ્યું છે,
 ‘તમારો જમણો દાન જે આપે તે તમારો ડાબો દાન જમણવા
 ન પામે.’ અથા ધર્મઐશ્વર્યની આ જ શિખામણ છે. આવું
 ગુપ્તદાન ખાદી માગતે થાય છે; એટલું જ નહિ, અમલે દાન
 પોતે જ નથી જાણતો કે હું દાન કરું છું; અને દાન સેનારને
 પણ ખબર નથી દોતી કે હું દાન લઉં છું. ખરીદનાર
 કહે છે, મેં ખાદી ખરીદી. જે ગરીબને ઈસા મળે છે તે
 માને છે કે મેં મારા ગ્રમનું મહેનતાણું લીધું. એમાં કોઈને
 એશિયાળા બનવાની જરૂર નથી; છતાં એમાં દાન તો છે જ.
 દાન તો એ જ છે જે કોઈને દીન ન બનાવે. દયા કે
 મહેરબાનીથી આપણે જે આપીએ છીએ તેથી બીજાનું માધું
 નમાવીએ છીએ. સમાજમાં જે પ્રકારનાં પાપ છે. એકની
 ગરદન જરૂર છતાં વધારે અછડ, ધમડને કારણે અછડ, અને
 બીજાની જરૂર કરતાં વધારે ઝૂકેલી, દીનનાને કારણે ઝૂકેલી
 હોય છે. આ બંને પાપ જ છે. એક ઉન્મત્ત અને બીજો
 એશિયાળો અને દુર્બળ. ગરદન સીધી હોવી જોઈએ અને
 નરમ પણ હોવી જોઈએ. પરંતુ અછડ પણ ન હોવી
 જોઈએ અને ઝૂકેલી પણ ન હોવી જોઈએ. નવરા માણસને
 આપણે બહુ ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યક્ષ દાન આપીએ છીએ ત્યારે
 આપણે તો આપણા ગૌરવ અને મિજાજમાં મરન દોઈએ
 છીએ અને પેસો માગનારો દીન હોય છે. પાપ બંને બાજુએ
 છે. ખાદીમાં ગુપ્તદાન સિદ્ધ થાય છે. આપણા મનમાં નો
 દાનની ભાવના પણ નથી દોતી, છતાં બીજાને મદદ નો

પણેએ છે. દાન દેનારે અને લેનારે એકબીજાને જોયા સુધ્ધાં નથી. પરંતુ એમાં વાસ્તવિક ધર્મનો અમલ થઈ રહ્યો છે.

આજકાલ આ ગુપ્તદાનનો મહિમા આપણે ભૂલી ગયા છીએ; આ જાહેરાતનો જમાનો છે. મારી મા મને વર્તમાન ગુપ્તદાનની પોણ બતાવતી. લાડુની અંદર પાવલી કે એ આની મૂકવામાં આવે છે, પરંતુ પંડિતજીને ધીમે સાદે કહી દેવામાં આવે છે, ‘જરા ધીરે ધીરે ચાવજો, અંદર પાવલી છે.’ ગુપ્તદાન કરવા માટે લાડુમાં પાવલીઓ મૂકવામાં આવે છે, પણ પંડિતજીને ચેતવવામાં ન આવે તો બિચારાના દાંત પર આકૃત આવી પડે. મનલગ્ય કે, એ દાન ગુપ્ત તો નહિ રહે, કોઈ ને કોઈ બહાને પ્રગટ થશે જ. આજકાલ સમાજમાં દાની ભોંકો પોતાનાં નામ કોતરાવે છે. પૈસા આપે છે અને કહે છે, ‘મારું નામ આપો.’ આ અધઃપતન છે. મને એક વાર એક શ્રીમંત કહેવા લાગ્યા, ‘મારે અમુક પૈસા આપવા છે.’ મેં કહ્યું, ‘બહુ સારું, લાવો.’ તેમણે કહ્યું, ‘એ ઇમારતને મારું નામ આપો.’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘તમારા રૂપિયા મારે નહિ જોઈએ. આ જાતનું દાન લેવામાં મને તમારા આત્માનું ધોર અપમાન કરવાનું પાપ લાગશે. તમે પોતે તમારા આત્માનું અપમાન કરવા—પાપ કરવા તૈયાર થયા છો, પરંતુ હું તેમાં સાથ આપવા નથી માગતો. આ પાપ છે, અને તમને એ સમજાવવું એ મારું કામ છે.’ એમાં આત્માનું કેટલું મોટું અપમાન છે ! શું તમે પોતાની ઇચ્છાઓને, પોતાના અનંત આત્માને એ પથ્થરોમાં કેદ કરવા માગો છો ! આથી આપણા પૂર્વજોએ ગુપ્તદાનનો ઉપદેશ આપ્યો. આજકાલનાં દાન અરું જોનાં.

દાન જ નથી. તમે પૈસા આપીને દુઃખારન પર તમારું નામ
 કોનરાયું એનો અર્થ તો એ જ થયો કે તમે પોતાને હાથે
 પોતાની કુશર જોવાથી. તમે પોને જ પોતાની મોટાઈ દરારી
 એમાં દાન શું થયું? ગુમદાન ગદુ જ પુઝનીય વસ્તુ છે. મેં
 તમને કહ્યું કે, ખાદી ખરીદવામાં દસ રૂપિયા ખાદી ખાતે અને
 પાંચ રૂપિયા દાનધર્મ ખાતે લખો. આખા વરસમાં આ જે
 દાન થશે એ ગુમદાન થશે. આ દાન આપનાં, આ ગુમદાન
 આપતાં તમને ગર્વ નહિ થાય કે હું મોટો ઉપકાર કરી રહ્યો
 છું. અને જે ગરીબ માણસને એચાર આના મળશે તેને પણ
 કોઈને ખારણું લઈને, 'આવા મુકી દે' કહેવાને ગદ્દે 'હું મારી
 મહેનતનું ખાઉ છું,' એવું અભિમાન થશે. આ ગુમદાનનો
 મદાન ધર્મ પણ ખાદી ખરીદવાથી સિદ્ધ થશે, 'બીજા' દાનની
 જરૂર જ નહિ રહે. ખરું જોતાં બીજાં દાન તે દાન જ નથી. દાન
 એ જ છે જે બીજાઓને સ્વાભિમાન શીખવે. ખાદી ખરીદવાથી
 જે મદદ થશે, જે ગુમદાન થશે, એને લીધે મજૂરોને ગામડાંમાં
 જ હામ મળશે. તેમને પોતાનાં ઘરખાર નહિ છોડવાં પડે,
 ગામડાંની ખુદશી દવામાં તેઓ રહી શકશે. ગામડાં છોડીને
 શહેરમાં આવવાને લીધે તેઓ જે કુટુંબો અને દુર્ગુણોના બોગ
 થઈ પડે છે અને એમનાં ચારિત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય
 છે તે નહિ થાય. આમજનોનાં શરીર અને મન નીરોગી
 અને સૂનિર્વાણાં રહેશે. મનલગ્ન કે, ખાદી દ્વારા જે દાન થાય
 છે તેનાથી સમાજમાં કેટલું કાર્ય થયું એ જોવું જોઈએ.
 માણસોનાં શરીર અને હૃદય — એમની ગારીરિક શક્તિ અને
 ચારિત્ર્ય — શુદ્ધ રાખવાનો શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશ ખાદી દ્વારા સફળ થાય
 છે. આનું જ નામ બીજાં 'વાવવું. આ જ વાસ્તવિક દાન

છે, ગુપ્તદાન છે, સંવિભાગ છે, જીવતીજગતી અને ખેડતી કળા નિર્માણ કરનારું દાન છે.

‘દરિદ્રાન્ મર કૌન્તેય.’ ‘દાનં સંવિભાગઃ.’ આ સુત્રોને ન બૂલશો. તમારા શ્રેષ્ઠ પૂર્વજોની આ દાનનીતિ છે. અનીનિ અને આજસને જે પોગે છે તે દાન જ નથી. એ તો અધર્મ છે. એ દાન આપનાર અને લેનાર બંને પાપના ભાગીદાર બને છે. બંને ‘અવસિ નરક-અધિકારી’ છે. એટલે વિવેકની આંખ ખુલ્લી રાખીને દાન કરો. આ જ કર્મ-કુશળતા છે. તમે દયા-ધર્મનું પાલન કરો છો. હૃદયના ગુણુની તો રક્ષા કરી, પણ બુદ્ધિના ગુણુનો નાશ કર્યો. બુદ્ધિ ને હૃદયનો મેળ નથી હોતો ત્યારે અનર્થ થાય છે. હૃદય રહે છે, ‘દયા કરો, દાન કરો.’ મગતું ‘દયા કર્મ રીતે કરીએ’ એ તો બુદ્ધિ જ શીખવે છે, વિચાર જ જણાવે છે. ત્યાં બુદ્ધિ ને હૃદયનો સંયોગ હોય છે ત્યાં જ યોગ હોય છે, જ્ઞાન અને બુદ્ધિની એકતાનું જ નામ યોગ. આ જ કર્મ-કુશળતા છે. આજે દાન કેવળ એક રૂઢિ છે. આચારમાંથી વિચાર જતો રહે છે એટલે કેવળ નિર્જીવ રૂઢિ જ બાકી રહે છે. એટલે વિવેકયુક્ત દાનધર્મ શીખો. દાન જેવી કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ જ ન રહેવી જોઈએ. આ જ્ઞાનનાં ગુપ્તદાન સમાજના રોજનના વડેવારમાં થયાં કરે છે. ખાદી દ્વારા એનું પાલન કેવી રીતે થાય એ મેં બતાવી દીધું. એ તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો એનો અમલ કરો.

આપણો જન્મ આ ભારતભૂમિમાં થયો છે. આ ભૂમિનો પ્રત્યેક અણુ મારે માટે પવિત્ર છે. સેંકડો શ્રેષ્ઠ સાધુસંતો આ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા અને લોકોને જ્ઞાનન કરતા ધૂમ્યા.

આ ધૂળને એમના ચરણોનો સ્પર્શ થયો દશે. ત્યારે આ ધૂળમાં ખૂબ આંખોનું એમ થાય છે. ‘દુર્લભ મારતે જન્મ’— મારાં અંજોનાંય છે કે નહીં આ જૂમિમાં જનમ્યા. ‘નહીં આ ખારતવર્ષમાં જનમ્યો’—એ વિચારથી જ કોઈ કોઈ વાર મારી આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગે છે. તમે આવી એક જૂમિનાં સંતાન છે. તમે તમને પોતાને ધન્ય માનો. દમણું જરા જૂરા જિવસો આવી ગયા છે. ક્રોધ, કષ્ટ, અપમાન, મદન કરવાં પડે છે, પણ આ વિપત્તિમાં ધીરજ આપનાર વિચાર પણ પામે જ છે. આપણે જ્યાં આશાપૂર્વક હાથ કરીએ, વિવેકપૂર્ણ કાર્ય કરીએ, આપણા જીવનમાં દર્શન દાખલ કરીએ. મને વિશ્વાસ છે કે આ દેશના સારા જિવસો બધું જાણી આવશે. પરંતુ જરૂર છે સુંદર કાર્યની, એ જ કરો.

શ્રમદેવની ઉપાસના

ખાદ્ય અનુકરણ

નાણુસને ધણુંખરું અનુકરણની ટેવ પડી ગય છે. આકાશમાંના તારા જોઈને જીવ તલસે છે એટલે આપણે આપણાં મંદિરોમાં કાચની હાંડીઓ અને જુમ્મરો ટાંગીએ છીએ. આકાશના તારા આનંદ આપે છે, પણ આ હાંડી જુમ્મરો તો ધરમાંની સ્વચ્છ હવાને બાળી મૂકે છે. ચાર મહિનાના વરસાદ પછી ધોવાયેલા આકાશના અગણિત તારાઓ જોઈને આપણે દિવાળી શરૂ કરી. નાનપણમાં અમે એક માડના ફળમાં કેપરેલ ભરીને દીવો સળગાવતા. હવે તો ગામડાંમાં પણ ભયંકર ધુમાડો કાઢનાર ધાસતેલના દીવો સળગાવવામાં આવે છે. આ જ રીતે ગામડાંમાં આપણે મહાસભાની નકલ કરીએ છીએ; આરંભ સંગીતથી કરીએ છીએ, બસે પછી લોકો એ ન સમજે. આ ફલાણો ગેટ, આ હીંકણો ગેટ — એવાં દરવાજાનાં નામ પણ રાખીએ છીએ. પરંતુ અનુકરણ તો અંદરથી થવું જોઈએ.

વૈભવ અને વૈરાગ્ય

મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે, મહાસભામાં રાષ્ટ્રનો વૈભવ દેખાવો જોઈએ, પરંતુ ખાદીયાત્રા દ્વારા તો એનો વૈરાગ્ય જ પ્રદર્શવો જોઈએ. દિમાલયમાંથી નીકળતી

ગંગા ગંગોત્રી પાસે નાની અને શુદ્ધ છે. પ્રયાગની ગંગામાં નદીઓ નાળાં અને ગટ્ટર મળીને એ વૈભવશાળી બની ગઈ છે. બંને જળાશયે એ ને એ જ પવિત્ર ગંગા છે. પરંતુ ગંગોત્રીની ગંગા પ્રયાગની ગંગાનું અનુકરણ કરવા જાય તો એને પ્રયાગની વિશાળતા પ્રાપ્ત થવાને બદલે એ અસ્વચ્છ, અશુદ્ધ થઈ જશે. મદાસખા જેવી મોટી મોટી પદ્મિદામાં રાષ્ટ્રનાં વૈભવ અને સિદ્ધિ પ્રગટ થાય છે. નાનકડી ખાદી-યાત્રામાં વૈરાગ્ય અને શુદ્ધિનું દર્શન થવું જોઈએ. આપણે ગમે તેટલો પ્રયાત્ન કરીએ તોપણ મદાસખાનો વૈભવ ગામડામાં ન લાવી શકીએ. ત્યાં તો મામવાસીઓનાં હૃદયની તાકાત અને બદાદુરી જ પ્રગટ થવી જોઈએ.

પ્રમુખ વસ્તુ — દેવદર્શન

આપણે ખાદીયાત્રામાં કેમ એટલા થઈએ છીએ? વ્યાખ્યાન, રમતગમન, રાષ્ટ્રગીત માટે નહિ. ગમે તે તીર્થ-સ્થાન હોય. તીર્થસ્થાનમાં મેળો ભરાય છે. બીજી પણ હજારો વસ્તુઓ થાય છે. પરંતુ યાત્રાળુ ત્યાં શા માટે જાય છે? દેવનાં દર્શન માટે. કોઈ પૂછે છે, એ પરચરમાં શું બરી મૂક્યું છે? બાઈ! પરંતુ યાત્રાળુઓ માટે એ પરચર નથી. હિમરેડ (નાગપુર પાસેનો એક નાણુકો) પાસે રહેનાર એક હરિજનનો છોકરો પંદરપુર જાય છે. ત્યાં એને કોઈ મંદિરમાં પણ જવા દેતું નથી. પરંતુ એ તો ત્યાં દેવનાં દર્શન કરવા જાય છે; બલે આપણે એને પાગલ કહીએ. પંદરપુરના દેવતા સાથે કંઈ ક્રેવાદેવા નથી છતાં, ત્યાં જો મેળો ભરાય છે તેનો લાભ લેવા, એ પ્રસંગે ત્યાં આપણે ખાદી-આમોઘોગ પ્રદર્શન ગોળીએ છીએ. પરંતુ આપણો હિંદેશ સકળ નથી થતો. શુદ્ધ હિંદેશને

માટે પણ જનતાને આપણી તરફ ખેંચવી હોય તો હું તો મારો આશય ખુલ્લો તેની આગળ મૂકીને જ ખેંચું. ખાદી-ગ્રામઉદ્યોગનું સ્વતંત્ર મંદિર આપણે કેમ નથી બનાવી શકતા? બીજા એળાનો લાભ લેવાની આપણને કેમ જરૂર પડે છે?

પરિશ્રમ જ દેવ છે

ખાદીયાત્રામાં આપણે ખાદી, ગ્રામઉદ્યોગ અને અહિંસાના પ્રેમી કેમ એકઠા થઈએ છીએ? મારા જેવા કેટલાક એવા હશે ખરા કે જેમને બે દિવસ પણ રહેવાની કુરસદ નાહ હોય. તેઓ અહીંયાં કઈ ખાસ વસ્તુ માટે આવ્યા? મારો જવાબ આ છે — બધા એળા મળીને કાંતવા માટે. પરિશ્રમ આપણો દેવ છે, એનાં દર્શન કરવા. ગાંધી સેવા સંઘના સંમેલનમાં સામુદાયિક શરીરશ્રમનો કાર્યક્રમ હોય છે એટલા જ માટે મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા હતી. ખાદીયાત્રામાં આ ગાદી શા માટે? ખાદી અને ગાદી વચ્ચે લડાઈ છે. આ લડાઈમાં ગાદીની છત થવાની હોય તો આપણે ખાદી છોડી દેવી જોઈએ. દૂબળા પાતળા, અશક્ત અને વૃદ્ધો માટે ગાદીનો ઉપયોગ બંધ થતો રહે. આપણે તો જમીન લીંપીગૂંપીને આપણો મુખ્ય કાર્યક્રમ કરવો જોઈએ. બીજા જ કાર્યક્રમો મુખ્ય થવા માટે તો એ તો — કાઈ ખેડૂત આપણે શ્રેય મહેમાન આવે અને આપણે સુંદર ચોક પૂરીને એની સામે તરેહ તરેહની ચટણી અને અચાણાં બરીને યાજી મૂકીએ, પરંતુ એમાં કેવળ બે તોલા જેટલી રોટલી મૂકીએ — એના જેવું થયું. એ બિચારો કહેશે, ‘બાઈ, મારી આ રીતે મસ્કરી શા માટે કરો છો?’ એ જ રીતે ગામડાના લોકો

કહેશે, ‘અમે અહીં મનુરૂં કરવા આવીએ છીએ. શું નમે ભોકો અમારી મરુરૂં કરવા આવો છો?’

શ્રીકૃષ્ણ — પ્રતિનિધિ

બીજા ભોકો આપણને કહે છે, ‘તમારો ધર્મ કેવો છે? શ્રીકૃષ્ણની ભોકો જ્ય ભોલે છે, પરંતુ મોમાં નવાણું જ્ય ગીતાનું નામ સુધ્ધાં નથી જાણતા.’ મને એનું એટલું દુઃખ નથી. ગોપાલકૃષ્ણનું નામ તો સૌ કોઈ જાણે છે ને? એમનું જીવનચરિત્ર તો બધા જાણે છે ને? કૃષ્ણની મહત્તા એમણે મીતા ગાઈ એ કારણે નથી. એમની મહત્તા તો એમના જીવનને કારણે છે. દારિકાધીશ થયા પછી પણ બધું રાજકાજ સંભાળીને શ્રીકૃષ્ણ કોઈ કોઈ વાર ગોવાથો સાથે રહેવા આવતા, ગાયો ચારતા, છાણ ઉઠાવતા. એમને આ બધા કામ પ્રત્યે એટલો પ્રેમ હતો તેથી આજે પણ ભોકોનાં અંતરમાં એમને પ્રેમ આટલો પ્રેમ છે અને તેઓ એમનું સ્મરણ કરે છે. પરિશ્રમના પ્રતિનિધિ બનીને જગતના શ્રીકૃષ્ણ જે કંઈ કરતા તે આપણે, આપણું મુખ્ય કાર્ય માનીને, કરવું છે. એ ઉપરાંત બીજા જે કંઈ કરવું હોય તે કરો. પરંતુ અનુકરણનો અભિનય ન થવો જોઈએ.

મહામાજી બિચ્છુલ કંટાળી ગયા છે. અહિંસાની શક્તિથી. આપણે આટલી મજલ કાપી. પણ હવે તો આપણી સરકારને પણ હિન્દુ-મુસલમાનનાં હુલ્લડોમાં પોલીસ અને સરકાર બોલાવવાં પડે છે. અહિંસાથી આપણું હુલ્લડો શાંત નથી કરી શકતા એ એક રીતે અહિંસાની દાર જ છે. દુર્જોની અહિંસા શા કામની? કોઈ કોઈ કહે છે, એમાં મંત્રીઓની શી કસ્ટ છે? હું કહું છું, એમની તલબાર પણ કસ્ટ નથી.

પરંતુ મંત્રી જનીને પણ આપણે શું આમ જ કરતા રહીશું ? અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં પણ આપણે એમ જ કરતા હતા. ત્યારે જરૂર પડતી ત્યારે અંગ્રેજોનું લશ્કર ખોલાવતા. તો પછી ત્યારે અને આજમાં ફેર શો રહ્યો ? ગાંધીના દેશભક્ત અનુયાયીઓ પણ અંગ્રેજોના લશ્કરનું શરણ લે છે એનો અંગ્રેજોને કેટલો આનંદ થતો હશે ? લશ્કર વગર કામ જ ન ચાલતું હોય, તો આપણું લશ્કર ઊભું કરો. આજે તો લશ્કરમાં વીણી વીણીને નામસી લોકોની ભરતી કરવામાં આવે છે. તમે, કંઈ નહિ તો, એમ તો નહિ કરો. તમે દેશની સ્થિતિ જાણનારા લોકોની ભરતી લશ્કરમાં કરશો.

મહાત્માજીએ પોતાના એ લેખોમાં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે કે, અહિંસા વીરોની હોવી જોઈએ, દુર્બળોની બિલકુલ નહિ. ત્યારે શરીર પર શસ્ત્રો ધા ધાય છે ત્યારે જ વીરતાની પરીક્ષા થાય છે. અહિંસાની વાતો ગૌરવથી કરશો અને મરવાથી ડરશો, તો ખરે પ્રસંગે તમને જણાશે કે તમે કાયર છો.

મહાસભાના એકત્રીસ લાખ સભાસદો ચર્ચ થયા છે. પણ સંખ્યાને આપણે શું કરીએ ? જેમને રોજ એક જ વાર રોટલા મળે છે એવા બધાને સભાસદ બનાવી દઈએ, તો પાંત્રીસ કરોડ સભાસદો ચર્ચ જાય. બંને વખત ખાનારને બનાવી દઈએ તો સહેજે ચાર પાંચ કરોડ એમાંથી ઓછા કરવા પડે. સિધિયા પાસે સાહ હજારનું લશ્કર હતું અને હોલકર પાસે ચાળીસ હજારનું. પરંતુ વેલ્સલીએ પાંચ હજારના લશ્કરથી એમને હરાવ્યા. શાથી ? ત્યારે વેલ્સલીએ ચડાઈ કરી ત્યારે સિધિયાના ટ્સ હજાર જીવાનો ઝાડે કરવા

ગયા હતા અને હસ હસતે મૂર્છા દેખા હતા. આવા નમાશગીરો શા દામના? અને વળી અદિમાની લડાઈમાં તો આવા માગુમેાથી દામ નહિ જ ચાલે. યડ નીચે આરામ લેવા ને ભોકો આવે છે તેઓ તેની છાયાનો સાબ લે છે, પરંતુ નેઓ-માંથી કોઈ એના દામમાં નહિ આવે.

પ્રધાનપદ સ્વીકારવાથી લાભ તો ને થયો હોય તે ખરો, પણ એક બહુ ભારે નુકસાન થયું. લોકોની સ્વાયત્ત્યનની દિંમત ધરી ગયેલી દેખાય છે. એક નરક પેશા દેખો (ગાંધીજી) નહન દેવાકુળ થઈ રહ્યો છે. સંયુક્તપ્રાંતની ધાગસભામાં હુદ્દલક વિંગે ચર્ચા થાય છે અને મુસલમાનો તરફથી ફરિયાદ આવે છે કે, મંત્રી જનતાનું સારી રીતે રક્ષણ ન કરી શક્યા. આપણે હિંસાનો જ માર્ગ લેવો હોત, તો આ અદાર વરસ આપણા સારામાં સારા લોકોને અહિંસાનું શિક્ષણ આપવામાં ગાળવાની મૂર્ખાઈ શા માટે કરી હોત? આ નયપુત્રાને પણ જર્મની અને મદાગાસ્કારી પેટે ઉત્કૃષ્ટ લશ્કરી શિક્ષણ ન આપ્યું હોત? તેથી ગાંધીજી કહે છે કે, મારો માર્ગ બદાહુરેના માર્ગ તરફે હીક લાગતો હોય તો એ સ્વીકારો, નહિ તો છોડી દો.

ગરીબોની સત્તા

પૌનારમાં હું મળૂરો સાથે હળું મળું છું. મેં એમને કહ્યું, તમે લોકો તમારી મળૂરી એકડી કરીને બધા મરખે ભાગે વહેંચી શો. નમને કદાચ આશ્ચર્ય થશે, પણ મળૂરોએ કહ્યું, ‘સારું, કંઈ વાંધો નથી.’ પરંતુ આ હરાવનો અમલ કેવી રીતે ચાય? એમનાથી અલગ રહીને? જ્યારે હું પણ એમની સાથે બળી જઈશ ત્યારે અમે બધા મળીને

એનો અમલ કરીશું. તમારી હજાર પ્રવૃત્તિઓ છોડીને તમારે આ સાચી રાજનીતિ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. મજૂરીની મજૂરીની શક્તિ પ્રગટ થવી જોઈએ. તમે ગરીબોના હાથમાં સત્તા આપવા માગો છો ને ? ત્યારે તો એમના હાથનો ખૂબ ઉપયોગ થવા દો. અચપણમાં અમે એક શ્લોક ધણી વાર પાંચના — ‘કરામે વસતે લક્ષ્મી’— આંગળાઓના અમ્ર ભાગમાં લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે. તો પછી આ આંગળાઓનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ થવો જરૂરી નથી ? એમાં ઉત્તમ કળાકૌશલ આવવું જરૂરી નથી ? આપણે વિદેશી વસ્ત્ર બહિષ્કાર સમિતિ બનાવીએ છીએ. એમાં ગાદી, કલમ, કાગળ અને ખીજ હજારો વસ્તુઓ હોય છે. પણ રેંટિયો પીંજણ ન મળે. ગાંધી સેવા સંઘમાં દર મહિને હજાર વાર કાંતવાનો નિયમ છે. પરંતુ એનું પણ સારી રીતે પાલન નથી થતું એવી ફરિયાદ છે. આ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનાં લક્ષણ નથી. આમ જ હોય તો સ્વરાજ્ય સ્વમયત્ છે. જ્યાં સુધી મજૂરો સાથે મહેનત કરવા આપણે તૈયાર નહિ થઈએ ત્યાં સુધી એમનો અને આપણો ‘ગોપાલ-કાલા’* કેમ થશે ? જ્યાં સુધી આપણે એમનામાં હળીમળી નહિ જઈએ ત્યાં સુધી આપણી અહિંસાની શક્તિ પ્રગટ નહિ થાય.

કંતામણુના દર

કંતામણુની મજૂરીના દર વધારવાના છે તેની સામે કેટલાક લોકોની ફરિયાદ છે. કેટલાક કહે છે, મજૂરી ગમે તેટલી વધારો પણ ખાદી સરતી રહેવી જોઈએ. આ દલીલ

* જંગલમાં બધા ગ્વાલ-ગ્વાલ (ગોપાલ) પોતપોતાનું બાધું એકઠું કરીને ખાય છે એને માટે મહારાષ્ટ્રમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે.

સામે અર્થશાસ્ત્રી શું પોતાનું માધું ફૂટે ? કંતામળના બાર વધારીને ખાદી સસ્તી કેવી રીતે કરી શકાય ? એનો પણ મેળ એસાડવામાં કદાચ સફળતા મળે; પણ એને માટે યંત્ર, તોપ, વિમાન વગેરેની મદદ લેવી પડ્યો. શહેરમાં રહેનાર જમના-લાલજી કહે કે, ખાદી સસ્તી મળવી જોઈએ, તો બંને કહે. પણ ગામડાના લોક પણ આમ જ કહે છે ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. તમે કહો છો કે મજૂરોને જીવવા લાયક અનુકૂળતા હોય. અંગ્રેજો પણ દિલોગ્નનથી એમ જ કહ્યું છે કે, આપણે જીવીએ અને જનમવર એમની મજૂરી કરીએ.

મજૂર અને વ્યવસ્થાપક

ખાદીકામનો વ્યવસ્થાપક વીસ રૂપિયા પગાર લે તો તે ત્યાગી મનાય છે. પોતાના અંગત કામ માટે અથવા માંદગીને કારણે તેને ચડતે પગારે રજા મળી શકે છે. પરંતુ તેના હાથ નીચે કામ કરનારાને કેવળ દોઢ આનો મજૂરી મળે છે. અગત કામ માટે કે માંદગીને કારણે તેને રજા ન મળે. હા, વગર પગારે જોઈએ તેટલી રજા મેળવવાની એને સરળતા છે. ખિચારા આ મજૂરોને ખાદીયાત્રામાં આવવું હોય તો પોતાની રોજી ખોઈને આવવું પડે છે, અને એ હિપરાંત બહીનું ખર્ચ પણ આવવું પડે છે. આ સરખામણી કદાચ કંડવી લાગે, પણ કડવા મીઠાનો સવાલ નથી. સવાલ તો સાચ-જૂઠો છે.

કેટલાક લોકો કહે છે, સમાજવાદીઓએ મજૂરોને ફેસલાવીને પોતાના પક્ષના કરી લીધા છે. તેથી આપણે મજૂરો પાસે જઈને એમને સમાજવાદીઓની ચુંગલમાંથી છોડાવવા જોઈએ. પરંતુ મજૂરોમાં તમે કઈ રીતે પ્રવેશ

કરવા માગે છે? અર્થિક રીતે એમની સાથે બળવું હોય તો વ્યવસ્થાપક અને મજૂરમાં આજે જે અંતર છે તે ઘટવું જ જવું જોઈએ. વ્યવસ્થાપકોએ મજૂર જેવા જનવું જોઈએ, મજૂરોનું વેતન વધારવું જોઈએ. 'મજૂરોનું વેતન વધારીને એમનો બીજો એક વિશેષ વર્ગ નિર્માણ કરીશ,' એવો આક્ષેપ પણ કેટલાક કરે છે. તો પછી મારા પર પણ એવો જ આક્ષેપ કેમ ન કરવામાં આવે કે, હું દેશની સેવા કરનાર દેશસેવકોનો એક ખાસ વર્ગ બનાવવા મંડ્યો છું? મજૂરીના દર વધાર્યા વગર હું મજૂરો સાથે એકરૂપ કેવી રીતે થઈ શકું? એમનો અને મારો 'ગોપાલ-કાલા' કેવી રીતે થઈ શકે?

શ્રમની પ્રતિષ્ઠા

કિશોરલાલભાઈનો આમલ હતો કે, શિક્ષકોને ઓછામાં ઓછા પચીસ રૂપિયા માસિક પગાર મળવો જોઈએ. પૌનારના માર્ગદર્શને માસિક સોળ રૂપિયા મળે છે. મજૂરોને એમની ઈર્ષ્યા આવે છે. ત્રણ વરસ પહેલાં મારો જીવ ઊડી ગયો હતો તે કંતામણના ભાવ વધતાં જ પાછો ઠેકાણે આજ્યો. ખિયારાએને દસ દસ ટલાક મહેનત કરવી પડે છે ત્યારે ઘણી મુશ્કેલીથી ચાર આના મળે છે. અને અહીં તો ઓછામાં ઓછું ખર્ચ છ આના છે. પછી કંડો, કેવી રીતે હું એમનામાં બળી શકું?

આજે તો શ્રમની પ્રતિષ્ઠા કેવળ વાઙ્મય — સાહિત્ય — માં છે. એથી કંઈ ફાયદો નથી. શ્રમનું વધારે મહેનતાણું આપવું એ જ એની વાસ્તવિક પ્રતિષ્ઠા વધારવા બરાબર છે, અને એનો આરંભ તમારે મારે બધાએ મળીને કરવાનો છે.

અહીં આટલા ખાતીધારી લોકો આવે છે, પણ બધા પોતપોતાનાં રેડિયા કે તકલી નથી લાવતા. અહીં તકલી બૂલીને આવવું એ જાણે દર્મ્ય પોતાનો અસ્તરો બૂલીને આવે એવું છે. આપણે અહીં રમત કરવા નથી આવતા. આપણી ખાતીયાત્રામાં વૈરાગ્યનો વૈભવ અને શ્રમની શક્તિ પ્રગટ થતાં જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર

આજ મુખી આપણે ખાદીનું કાર્ય શ્રદ્ધાથી કર્યું છે. હવે એ કાર્ય શ્રદ્ધા સાથે વિચારપૂર્વક કરવાનો સમય આવ્યો છે. ખાદીવાળા જ આ સમય લાવ્યા છે, કારણ કે એમણે જ ખાદીના દર વધાર્યા છે.

સન ૧૯૨૦માં અમે સત્તર આને વાર ખાદી ખરીદી હતી. પણ સસ્તી કંવાના ધરાશથી ભાવ ઓછો કરતાં કરતાં એ ચાર આને વાર પડવા લાગી. ચારે તરફ 'યંત્ર-યુગ' હોવાને કારણે, કાર્યકર્તાઓએ મિલકત બાવો દષ્ટિ આગળ રાખીને ધીરે ધીરે કુશળતાપૂર્વક એ સસ્તી કરી. આ હેતુ પાર પાડવા માટે જ્યાં ગરીબાઈ હતી એ સ્થાનોમાં ઓઠામાં ઓછી મજૂરી આપીને ખાદીઉત્પત્તિનું કાર્ય ચલાવવું પડ્યું. સેનારાઓએ પણ આવી ખાદી સસ્તી હતી તેથી લીધી. મધ્યમ વર્ગના લોકો કહેવા લાગ્યા : હવે ખાદી વાપરી શકાય એમ છે, કારણ કે એના ભાવ મિલકતપડના જેટલા જ થઈ ગયા છે; એ ટકાઉ પણ વધારે છે અને મોંઘી પણ નથી. અર્થાત્ 'દુહમુલી ઓર દુધાર' (સસ્તી અને દુધાળ) એ કહેવન મુજબ ખાદીરૂપી ગાય લોકોને જોઈતી હતી. એમને એ એવી મળી ગઈ અને તેઓ માનવા લાગ્યા કે, ખાદી વાપરીને અમે મદાન દેશમેવા કરી રહ્યા છીએ.

મનુરોને દવે વધારે મનુરી આપવામાં આવે, એમને રોજના આઠ આના મળવા જોઈએ, એ વાત માંધીશ્રીએ આપણી સામે મૂકી છે. શું આ મૂરખ માણસનો બકવાટ છે કે સાદી બુદ્ધિ નાહી? કે એમના કહેવામાં કંઈ સાર પણ છે? — એનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે દરેક સાંતની અંદર છીએ, દુનિયાથી કંટાળી ગયા નથી, દરેક આપણે દુનિયામાં રહેવું છે. આ વિચારો આપણને ન મમતા દોષ, તો એ ઘેસા ભોઠેની ધૂન સમજીને આપણે છોડી દઈ શકીએ. ખરી વાત તો એ છે કે, જ્યારથી ખાદીની મનુરી વધી ત્યારથી મારામાં જાણે નવો જીવ આવ્યો. પહેલાં પણ હું આ જ કામ કરતો હતો. હું બ્યવસ્થિત કાંતનારો છું. ઉત્તમ પશુ અને દોષ વગરનો રેટિયો હું વાપરું છું. કાંતની વખતે માત્ર સૂતર તટવું નથી, એ તમે લમણાં જોયું જ છે. હું શ્રદ્ધાપૂર્વક, ધ્યાનપૂર્વક કાંતું છું. આ રીતે આઠ કલાક કામ કરવા છતાં મારી મનુરી સવાળે આના થતી હતી. કેરોડ કુખવા માંડતી. સતત આઠ કલાક કામ કરતો હતો. મીન-પૂર્વક કાંતતો હતો. એક વાર પછાંડી વાળી કે ચાર કલાક સુધી એ જ આમને કાંતતો રહેતો, તોપણ હું સવાળે આના જ કમાઈ શકતો. આખા રાષ્ટ્રમાં આનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય એનો વિચાર હું કરતો રહેતો હતો. આ મનુરી વધી તેથી મને આનાં થયો, કારણ કે હું પણ એક મનુર જ છું. ‘ધાયણની ગત ધાયલ જાણે.’

મારા હાથના સૂતરનું ધોતિયું પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું હોય, તોપણ પૈસાદાર લોકો એ ચાર રૂપિયામાં ખરીદવા તૈયાર છે. તેઓ કહે છે, ‘આ આપના સૂતરનું છે તેથી અમે

લક્ષ્યે છીએ.' એમ શા માટે? હું મળૂરોનો પ્રતિનિધિ છું. જે મળૂરી મને આપે છે તે એમને પણ આપે. એવી પરિસ્થિતિમાં મને એ જ ચિંતા થઈ કે, આટલી સસ્તી ખાદ્ય કેવી રીતે જીવતી રહી શકશે? હવે મારી એ ચિંતા દૂર થઈ છે. પહેલાં કાંતનારને ચિંતા રહેતી કે ખાદ્ય કેવી રીતે ટકશે? આજે એવી જ ચિંતા ખાદ્ય પહેરનારાઓને થાય છે.

દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના લોકો હોય છે : (૧) ખેડૂત, (૨) બીજો ધંધો કરનારા, અને (૩) કંઈ પણ ધંધો ન કરનારા, જેમ કે વૃદ્ધ, રોગી, બાળક, બેકાર વગેરે. અર્થશાસ્ત્રનો — સાચા અર્થશાસ્ત્રનો — એ નિયમ છે કે આ ત્રણ વર્ગોમાં જેઓ પ્રામાણિક છે તે બધાને પેટપર અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રયની આવશ્યક સગવડ હોવી જ જોઈએ. કુટુંબ પણ આ જ સિદ્ધાંત પર ચાલે છે. કુટુંબની પેઠે સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં પણ ચાલવું જોઈએ. એનું જ નામ 'રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર' — 'સાચું અર્થશાસ્ત્ર'. આ અર્થશાસ્ત્રમાં સૌ પ્રામાણિક માણસો માટે પૂરી સગવડ હોવી જોઈએ. આજસુ એટલે કે અપ્રામાણિક લોકોના પોપણનો બાર ગાંઠ ઉપર ન હોઈ શકે.

મુશ્કેલ જેવા દેશોમાં (જે યંત્ર-સામગ્રીથી સંપન્ન છે) બીજા દેશોની સંપત્તિ ખર્ચાઈ આવે છે, બધાં બળતરો ખુલાં છે, નાના પ્રકારની અનુકૂળતાઓ છે, તોપણ ત્યાં બેકારી છે. એમ શાથી? એનું કારણ યંત્ર છે. આ બેકારીના કારણે દર અઢવાડિયે બેકારોને બિક્ષા (dole) આપવી પડે છે. એવા ૨૦-૨૫ લાખ બેકારોને કામ આપ્યા વગર ખોરાક આપવો પડે છે. નમે કહે છે કે બિખારીઓને કામ ક્યાં વગર

અન્ન ન આપો. પણ ત્યાં અન્નમનનો દિવાલ ચાલુ છે. એ સોકોને કામ આપો. એમને કામ આપવું એ દર્શન છે. 'કામ આપો, નહિ તો પાવાનું આપો' — એ નીતિ ઇંગ્લંડમાં છે, તો આખી દુનિયામાં કેમ ન હોય? અહીં પણ એ નીતિ ચાલુ પાડો. પણ અહીં એ ચાલુ પડનાં હોડ કરોડ માણસોને કામ આપ્યા વગર અન્ન આપવું પડશે. અહીં ઓછામાં ઓછાં હોડ કરોડ માણસો એવાં નીકળશે. આ હું દિસાવ્ય લેઈને કહું છું. આટલા સોકોને અન્ન કેવી રીતે અપાશે? નહિ આપી શકાય; આપવાનું નહીં કરો તોયે નહિ આપી શકાય. ઇંગ્લંડવાળા આપી શકે છે, કારણ કે તેઓ બીજા દેશોની સંપત્તિ લૂંટી લાવે છે. પ્રમાણિકતાથી રાગ કરવું હોય તો એમ કરવું સંભવિત નથી.

હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે, તોયે અહીં એવો કાઈ ધંધો નથી કે જે ખેતીની સાથે સાથે ચર્ચ શકે. જે દેશમાં કેવળ ખેતી જ થાય છે એ રાષ્ટ્ર દુર્ભાગ્ય મનાય છે. અહીં હિંદુસ્તાનમાં તો ૭૫ ટકાથી પણ વધારે ખેડૂનો છે. અહીંયાંની જમીન પર ઓછામાં ઓછાં ૬૫ લાખ વરસથી ખેતી થાય છે. અમેરિકા હિંદુસ્તાન કરતાં ત્રણગણા મોટો દેશ છે, પણ ત્યાંની વસ્તી ફક્ત બાર કરોડ છે. ત્યાં ખેતી ફક્ત ચારસો વરસથી જ થાય છે, એટલે ત્યાંની જમીન ફળદ્રુપ છે અને એ દેશ સમૃદ્ધ છે. આપણા દેશના ખેડૂતોના હાથમાં બીજા પણ ધંધો આપવામાં આવે તો જ નેએ દફી શકશે. ખેડૂત એટલે (૧) ખેતી કરનાર, (૨) ગોધાનન કરનાર, અને (૩) પીંછને કાંતનાર. ખેડૂનની આવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો જ હિંદુસ્તાનમાં ખેતી દફી શકશે.

મતલબ કે, આ ચાલુ પદ્ધતિ ગદ્ગતી જ પડશે. ઘણા લોકો દુઃખ વ્યક્ત કરે છે કે, ખાદીનો પ્રચાર થવો જોઈએ એટલો નથી થતો. પણ એમાં દુઃખ નહિ, આનંદ છે. ખાદી કાંઈ ખીડીનાં ગંડલ કે લિપ્તનની ચા નથી. ખાદી એક વિચાર છે. આગ લગાડવાનું કહો તો વાર ન લાગે. પણ ગામ વસાવવાનું કહો તો એને માટે કેટલો સમય લાગશે એનો પણ વિચાર કરો. ખાદી રચનાત્મક કામ છે, વિધ્વંસનુ નથી. આ વિચાર અંગ્રેજોના વિચારનો શત્રુ છે. એટલે ખાદીની પ્રગતિ ધીમી છે એનું દુઃખ નથી, એ તો સદ્ભાગ્ય જ છે. પહેલાં આપણે રાજ્ય હતું ત્યારે ખાદી હતી જ, પણ એ ખાદીમાં ને આજની ખાદીમાં ફરક છે. આજની ખાદીમાં ને વિચાર છે તે એ સમયે નહોતો. આજે આપણે ખાદી પહેરીએ છીએ એનો શો અર્થ છે, એ આપણે સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. આખી દુનિયામાં ચાલના પ્રવાહની વિરુદ્ધ જવું એ આજની ખાદીનો અર્થ છે. એ પાણીના પ્રવાહની સામે જવા જેવું છે. એટલે જ્યારે આપણે આ ધણોખરો પ્રતિકૂળ પ્રવાહ — પ્રતિકૂળ સમય — છતી શપ્તોયું ત્યારે જ ખાદી આગળ વધી શકશે. ‘આ પ્રતિકૂળ સમયનો સંહાર કરનારી હું છું’ એમ એ કહી શકશે. ‘કાલોડસ્મિ લોકસય-ક્ષત્પ્રવૃદ્ધઃ’ એવું પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ એ બતાવશે. એટલે જ ને ખાદીની મિલકાપડ સાથે તુલના કરી તો એ મરી ગઈ સમજો. એથી ત્રિવલું ખાદીએ આમ કહેવું જોઈએ, ‘હું મિલની સરખામણીમાં સસ્તી નહિ, મોંઘી છું. હું મૂલ્યવાન છું. ને વિચારશીલ માણસો છે તેમને હું અલંકૃત કરું છું. હું કેવળ શરીર ઢાંકવા માટે નથી આવી; હું તો તમારું મન

દરજા કરવા આવી છું.” આવી ખાલી એકાએક ડેરી રીતે
હિતપત્ર થશે ? એ ધીરે-ધીરે જ આમળ વધશે, અને વધશે
તેટલું પાકે પાચે વધશે. ખાલી ચાતુ વિચારોની વિરોધી
દેવાને કારણે, એ પહેરનારાઓની ગણના પામણમાં થશે.

દમણાં મેં જે વસ્તુ વળે કહ્યા — ખેડૂત, અન્ય ધંધો
કરનારા, અને જેમની પાસે ધંધો નથી એવા — એ બધા
પ્રામાણિક માણસોને આપણે અત્ત આપવું છે. એ કરવાને
માટે વાસ્તુ શરતો છે. એક તો, સૌથી પહેલાં ખેડૂતની વ્યાખ્યા
બદલા. (૧) ખેતી, (૨) ગોરક્ષણ, અને (૩) હાંતવાનું કામ
કરનારા, એ બધા ખેડૂત છે — એવી ખેડૂતની વ્યાખ્યા કરવી
જોઈએ. અન્ન, વસ્ત્ર, બગીચ, ગાય, દૂધ — આ વસ્તુઓ માટે
ખેડૂત સ્વાયત્તની હોવો જોઈએ. આ એક શરત યર્ષ. બીજી
શરત એ છે કે, જે વસ્તુઓ ખેડૂત તૈયાર કરે તે બધી બીજા-
ઓએ મોંઘી ખરીદવી જોઈએ. ત્રીજી શરત એ કે, એ વસ્તુઓ
સિંચાવની બીજી જે વસ્તુઓ ખેડૂતને ખરીદવી હોય તે એને
સસ્તી મળવી જોઈએ. અન્ન, વસ્ત્ર, દૂધ એ વસ્તુઓ મોંઘી;
પણ ધડિયાળ; પ્યાસા, એ વસ્તુઓ સસ્તી હોવી જોઈએ.
ખરું જેતાં દૂધ મોંઘું હોવું જોઈએ, પણ એ છે સસ્તું; અને
પ્યાસા સસ્તા હોવા જોઈએ, પણ એ છે મોંઘા; એ આજની
સ્થિતિ છે. સારામાં સારા પ્યાસા સસ્તા અને મધ્યમ દૂધ
પણ મોંઘું, એ વિચાર રૂઢ કરવો જોઈએ. આ બતાવું
અર્થશાસ્ત્ર તમારે તૈયાર કરવું જોઈએ. ખાલી, દૂધ અને અનાજ
સસ્તાં હોય એ સ્થિતિમાં રાષ્ટ્ર સુખી થઈ શકશે ? થોડાક
ગણ્યામાંક્યા નોકરોને નિયમિત રીતે સાતું વેતન મળે છે;
એમની વાત જવા દો. જે રાષ્ટ્રમાં ૭૫ ટકા ખેડૂતો હોય તેમાં

જો આ વસ્તુઓ સસ્તી હોય તો રાષ્ટ્ર કેવી રીતે સુખી થશે ? એને સુખી કરવા માટે ખાદ્ય, દૂધ, અનાજ એ જેડૂતોની વસ્તુઓ મોંઘી અને બાકીની વસ્તુઓ સસ્તી હોવી જોઈએ.

લોકો મને કહે કે, ' આ તમારા વિચાર પ્રતિગામી છે. આ વીસમી સદીમાં તમે ગાંધીવાળાઓ યંત્રવિરોધ કરી રહ્યા છો. ' પણ હું કહું છું કે, શું તમે અમારું મન જાણનારા છો ? અમે બધા યંત્રવિરોધી છીએ એ તમે કેવી રીતે સમજી ગયા ? હું કહું છું કે અમે યંત્રવાળા જ છીએ. એકદમ તમે અમને સમજી શકો એટલી આ વાત સહેલી નથી. અમે તો તમને પણ હજમ કરી જનારા છીએ. હું એમ કહું છું કે, તમે યંત્રોની શોધ કરી છે ને ? અમને પણ એ માન્ય છે. જેડૂતોની વસ્તુઓ છોડીને બાકીની વસ્તુઓ સસ્તી કરો. જેડૂતના ધંધા સિવાયના બીજા ધંધા પર તમારી યંત્રવિદ્યા ચલાવો અને એ બધી વસ્તુઓ સસ્તી થવા દો. પણ આજે તો એથી બિલકુલ વામ છે. જેડૂતોની વસ્તુઓ સસ્તી, અને યંત્રો હોવા છતાં યંત્રોની બધી વસ્તુઓ મોંઘી. હું ખાદ્યવાળો છું તોપણ એમ નથી કહેતો કે, ચક્રમકથી અગ્નિ ચેતાવો. મારે પણ દીવાસળી જોઈએ. જેડૂતોને એક પૈસાની પાંચ પેટી કેમ નથી આપતા ? તમે કહો છો કે તમે વીજળી તૈયાર કરી, અને ગામડાંને એની જરૂર છે, તો આપેને આખા મહિનાનો અરધો આનો લઈને ! તમે ખુશીથી યંત્રો કાઢો, પણ એનો ઉપયોગ હું કહું છું એવો થવો જોઈએ. કેળાં ચાર આને ડગળ હોવાં જોઈએ, અને તમારાં યંત્રોથી બનેલી વસ્તુઓ એક એ પૈસામાં મળવી જોઈએ. જેડૂત પામેથી માખણ તમારે જે રૂપિયે ગ્રેના બાવે ખરીદવું જોઈએ. તમે

કહો કે આ તો અમને હીક નથી લાગતું, તો ખેડૂત પણ
હાલી દે કે, આ વસ્તુઓ અમે જ ખાઈશું, અમારા ખાધા પછી
બચશે તો તમને આપીશું. મને કહો કે કયો ખેડૂત આનો
વિરોધ કરશે ?

એટલે આ ખાદીનો વિચાર સમજી લેવો જોઈએ. ધણા
સોઠા સમજા આ સમસ્યા છે કે, ખાદી મોંઘી થઈ તો શું
થશે ? પણ કોનું શું થશે ? ખેડૂતોને ખાદી ખરીદવાની નથી,
વેચવાની છે. એટલે એ એમને માટે મોંઘી નથી; એમણે
ખીજાઓને મોંઘી વેચવાની છે.

‘વૃક્ષશાખા’-ન્યાય

મહાસભા અને કિસાન સભાઓ

મારો ચોક્કસ અનુભવ છે કે શહેરીઓ કરતાં ગામડિયા વધારે બુદ્ધિમાન હોય છે. શહેરીઓ જડ છે, જડ સંપત્તિની સોબતથી જડ થઈ ગયા છે.

ગામડાંની જનમતિ વિષે આજે હું બે શબ્દો કહીશ. આજકાલ ખેડૂતોના સંગઠન માટે કિસાન સભાઓ વગેરે સ્થાપવામાં આવે છે. લોકો મને પૂછે છે, ‘કિસાન સભાઓ સ્થપાય છે એ જોઈને તમને કેમ લાગે છે?’ હું કહું છું, ‘શું હું એટલો જડ છું કે કિસાન સભાઓની સ્થાપનાથી ખુશ ન થાઉં?’ કિસાન સભાઓ બનવી જોઈએ અને ગામેગામ બનવી જોઈએ, પરંતુ એ સંબંધમાં બે વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. વૃક્ષની ડાળી ત્યાં સુધી વૃક્ષ સાથે જોડાયેલી રહેશે ત્યાં સુધી જ તેને પોષણ મળશે. ગુદી પડતાં એ તો સુકાઈ જ જશે, પરંતુ વૃક્ષને પણ નુકસાન પહોંચાડશે. પચાસ વરસ પહેલાં રોપેલા જે વૃક્ષની છાયામાં આ સભા થઈ છે એને છોડીને કિસાન સભાઓ અલગ થઈ જશે તો એથી એમને તો નુકસાન થશે જ, પરંતુ વૃક્ષને પણ નુકસાન પહોંચશે. તેથી કિસાનોનું આખું સંગઠન મહાસભાને અનુકૂળ જ હોવું જોઈએ. ‘મહાસભાને અનુકૂળ’નો અર્થ એ

નથી કે તેઓ પોતાના નામ સાથે કેવળ ‘મદાસભા’ શબ્દ જોડી દે. આજકાલ ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દનું માહાત્મ્ય છે. તેથી કેટલીય સરેરાશો પોતાના નામ સાથે એને જોડી દે છે — જેમ કે ‘વર્ણાશ્રમ-સ્વરાજ્ય-સંઘ’. હું આ મનની અનુકૂળતા નથી કહેવા માગતો. ‘મદાસભાને અનુકૂળ’નો અર્થ એ છે કે એમની વૃત્તિ અને દષ્ટિ પોતાની ચળવળથી મદાસભાની શક્તિ વધાવવાની હોવી જોઈએ.

મદાસભાના હાથમાં સત્તા આવી ગઈ છે, એનો શો અર્થ છે? દર્દીમાંથી બહુ માખણ કાઢી શીધા પછી હાશનો ત્રાથો બાગ સરકારે આપણે મારે રાખ્યો છે. આ જ ચાર આની હાથ અગિયારેય પ્રાંતોમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. એમાંથી સાત પ્રાંતોમાં આપણી સત્તા છે. એટલે કે અઢી આની હાથ આપણે બાગે આવી છે. તમે પૂછશો, ‘તો પછી એ સ્થિતિ આપણે શા મારે મંજૂર કરી?’ મારો જવાબ આ છે — ‘કાચર મારવા માટે.’ હિન્દના મોઢા મોઢા નેતાઓએ નિકાચ કર્યો કે, બ્રિટિશ સત્તાના કિસ્સામાં જે જરા જેટલી નરાડ પડી છે એમાં કાચર મારવામાં આવે. આ પ્રવૃત્તિમાં કાચર જ તૂટી જવાનો અદિશો હોત તો આ સ્થિતિ કદાપિ ન સ્વીકારી હોત. પરંતુ એમને વિશ્વાસ છે કે એમની કાચર પોક્કાઈની બનેલી છે. પણ કેવળ કાચર મારવાથી કામ નથી ચાલતું. એ ચાલ રાખવું જોઈએ. એના પર ધણુના થા પશુ મારવા પડે છે. આપણી ચળવળો એ કાચર પર મારવાના થા છે.

આથી દરીને આપણે ચળવળો બહુ કુશળતાપૂર્વક કરવી જોઈએ. જેમને આપણે આપણા મન આપીને મોકલ્યા છે

એમના કામમાં આપણી ચળવળથી મદદ જ પડે એવી સાવધાની રાખવી જોઈએ. આપણી માગણીઓ એવી હોય અને એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે કે આપણા પ્રતિનિધિઓ સુધા તો ન પામે; પરંતુ તેમની શક્તિ પણ કોઈ રીતે ઓછી ન થવા પામે.

હું કોઈ આદમી છું. કોઈ અને સાચા માણસની જીભે ઘણું ખરું ચળ આવે છે. તુકારામને એમ જ થયું હતું. ‘મારાં મોઢામાં ખંજવાળ આવે છે’ એમ કહીને એમણે ભગવાનને ખૂબ ખરી ખરી વાતો સંભળાવી. હું એમ નથી કહેતો કે કિસાન સભાવાળા ઓછા જોરથી બોલે; પરંતુ તુકારામની પેઠે એમનું જોર પ્રેમનું હોવું જોઈએ. તો એમનું જોર એમના પ્રેમનું લક્ષણ ગણાશે. વગર પ્રેમનું જોર બતાવવાનું પરિણામ એ આવશે કે, જેમની સાથે આપણે બધા એક થઈને લડવા માગીએ છીએ તેઓ સુરક્ષિત રહેશે અને જેમને આપણે ચૂંટી મોકલ્યા છે એમની સાથે આપણે લડતા રહીશું.

લગની ગમે તેટલી હોય, પણ શુદ્ધિ ગઈ તો બધું જ ગયું. બોલવામાં દમોશાં વિવેક ગખવો જોઈએ. આપણે જે કંઈ કહીએ તેનાં પ્રમાણો અને આંકડા રજૂ કરવાં જોઈએ. સ્વરાજ્ય છે તો લાકડું; પરંતુ મેથીનો લાકડું છે. એમાં જવાબદારીની કડવાશ છે. આપણે સ્વરાજ્ય શા માટે હમ્મીએ છીએ? — એટલા માટે કે, મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે પોતાની શુદ્ધિ ચલાવવાની તક આપણને મળે. આજે આપણે કંઈ પણ કરવું પડતું નથી તેથી જડ બની ગયા છીએ. કાલે અંગ્રેજો અહીંથી પોતાનું લશ્કર ખસેડી લે તો આપણે મુશ્કેલીમાં આવી પડીશું; પરંતુ આપણે એ હમ્મીએ છીએ

કારણ કે ત્યારે જ આપણને આપણી ભુદ્ધિ ચલાવવાની તક મળશે. આપણને જે નરમ જાત આપવામાં આવે છે તે આપણે નથી જોઈ તો, આપણે તો જગ કડક રોટી જોઈએ. ભુદ્ધિમતાનાં જે જે ક્ષેત્રો આપણે માટે બિલકુલ બંધ હતાં તે આજે ચોડાંધણાં ખોલવામાં આવ્યાં છે. એટલે સ્વરાજ્યની જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખીને ખેડૂતોએ પોતાની ચળવળ જોઈ વિચારીને સમજપૂર્વક ચલાવવી જોઈએ. પોતાના મોંમાંથી નીકળતા શબ્દો તેમણે તોળી તોળીને કાઢવા જોઈએ. ‘શ્વત્ત-વાક્ય’ની પેઠે ‘કિસાન-વાક્ય’ પણ બાળાનો એક શબ્દ-પ્રયોગ બની જવો જોઈએ. જધાને એવો વિશ્વાસ બેસી જવો જોઈએ કે ખેડૂતનું વચન કદી અસત્ય કે બેજવાબદાર હોઈ જ ન શકે. આજે યશ્વ સરકારનો હાથ ઓછો મળખૂત નથી. ખાસો મળખૂત છે. પરંતુ એ પકડવાની દિંમત આપણે ભોગેના બળ પર કરી છે. તેથી ભોગેની ચળવળ જોશ-બરેલી, ઉત્સાહપૂર્વક, પરંતુ પ્રેમયુક્ત અને વિવેક નથા સત્યને અનુકૂળ, અને પોતાના પ્રતિનિધિઓની તાકાત વધારવાની દૃષ્ટિએ થવી જોઈએ.

સમર્થ રામદામે કહ્યું હતું કે, અદિાલતમાં સામર્થ્ય છે. પરંતુ આપણે સમજી બેઠા છીએ કે કેવળ બકવાદમાં જ સામર્થ્ય છે. આજકાલની આપણી સમાજો નર્મો બકવાદ હોય છે. એક સમય દત્તો જ્યારે મદાસભા સંગઠાર સમક્ષ કેવળ ફરિયાદો રજૂ કરનારી સંસ્થા હતી. તે સમયે તે પળ દીક લાગતું.

‘જિમિ કાલક જરિ સોતરિ મજા ।

મુનહિ મુદિત મન પિતુ બદ મજા ॥’

પરંતુ મોટા થયા પછી ? ચાળીસ વરસ પછી પણ જે આપણે પાછા ‘આ આપો,’ ‘તે આપો,’ ‘આ ન થયું,’ ‘તે ન થયું,’ વગેરે ફરિયાદો સરકાર પાસે રજૂ કરતા રહીએ તો ત્યારની અને આજની સ્થિતિમાં ફરક જ શો રહ્યો ? ‘આ આપો,’ ‘તે આપો,’—પણ ‘આપો’ ક્યાંથી ? અસલી સત્તા એટલે ગ્રામસંગઠન. જનતાની શક્તિ વધવી જોઈએ. કાલાવાલા ફરીને બીજા માગવાથી એ થોડી જ વધવાની છે ? હિન્દુસ્તાનની આર્થિક બરબાદી અંગ્રેજોના વેપારને કારણે થઈ છે. ગામડાંની શક્તિ નહિ વધે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન સમૃદ્ધ કેવી રીતે થશે ? ‘મહેસૂલ માફ કરો,’ ‘મહેસૂલ માફ કરો,’ કહીને દુઃખ રોવાથી શું વળશે ? મહાસભાને લીધે આપણને ચળવળ કરવા માટે આધાર, આશ્વાસન અને સુયોગ પ્રાપ્ત થયાં છે. એથી વધારે કંઈ નથી થયું. પરંતુ આપણે તો જાણે લક્ષ્ય સુધી પહોંચી ગયા છીએ એમ જ માનવા લાગ્યા છીએ. વનચરાઈ માફ થઈ. રાજાજીને ખાદી માટે જે લાખ રૂપિયા મળ્યા. આપણે માન્યું, બસ, હવે તો મુકામ આવી જ ગયો. આને જ હું બકવાટ કહું છું. ખાદી માટે જે લાખ ! અરે, બસો કરોડ પણ પૂરતા નહિ થાય; આખા દેશને આપણે ખાદીમય બનાવવો છે, જે લાખે શું થશે ? પરંતુ એ કામ કોઈ પણ સરકાર ન કરી શકે. એ તો લોકોએ જ કરવું જોઈએ.

આપણા ગામડાંના લોકો શહેરીઓ સાથે બરાબર લડતા પણ નથી. ગામડાંની વસ્તુઓના ભાવ બહુ ગગડી ગયા છે. શહેરી વસ્તુઓ મોંઘી વેચાય છે. ગામડાંના લોકોએ શહેરી દુકાનદારોને કહેવું જોઈએ, ‘ઘડિયાળની કિંમત વીસ રૂપિયા બનાવો છો, તે જે રૂપિયામાં આપો. માત્ર માખણ છ આને

શેર માગો છો? ત્રણ રૂપિયે શેર આપીશ. એને માટે મારે એટલાં મહેનત અને ખર્ચ કરવાં પડ્યાં છે.’

ગામડાંઓએ સહકારથી મૂડી ભેગી કરીને જનજનતાના ઉદ્યોગ શરૂ કરવા નોંધ્યો. એને માટે મોઢાં અટકાવત નથી. સરકાર તરફથી તેમને થોડા સંરક્ષણ મળી શકે છે. આપણે આવું ઠાંધકું કરીશું તો આપણી ચળવળો ‘આંદોલન’ નામને પાત્ર થશે. નહિ તો બધી ચળવળો નવો બકવાદ અને રક્ષવાદ જ સિદ્ધ થશે. દરેક ગામને એક નાનકડું રાષ્ટ્ર માનીને ત્યાંની સંપત્તિ વધારવાનો સામુદાયિક દૃષ્ટિએ વિચાર થવો નોંધ્યો. ગામની આયાત નિકાસ પર ગામની ચોકી રહેવી નોંધ્યો. આમ કરીશું ત્યારે જ આપણી સરકારને આપણે બળ આપીશું. નહિ તો આપણાં આંદોલન બ્યર્થ છે.

રાજનીતિ કે સ્વરાજ્યનીતિ ?

એક બિખારીનું સ્વપ્ન

એક બિખારી સ્વપ્નામાં રાજગાદીએ બેંકા. એને મૂંઝવણ યઈ કે હવે રાજ કેવી રીતે ચલાવું ? બિચારાને વિચાર થયો કે, ‘પ્રધાનમંત્રીને શું કહું ? સેનાપતિ મારું કેમ માંખણશે ?’ છેત્રે મગજ તો રહ્યું બિખારીનું. એ કંઈ નિર્ણય પર આવી શકતો નહોતો. થોડી વાર પછી તેની જાંઘ ઊડી ગઈ અને બધા પ્રશ્નોનો નિવેડો આવી ગયો.

- * આપણે પણ એવું જ કંઈક થવા લાગ્યું છે. હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે એમ માનીને લોકોએ વિચાર કરવા માંડ્યો છે. એમને એકદમ વિશ્વરૂપ-દર્શન થઈ ગયું. ‘બાહ્ય આક્રમણનું શું કરીએ ? આંતરિક બળવા કે અરાજકતાનો સામનો કેવી રીતે કરીએ ?’ એકે કહ્યું, ‘હિંસા કશા કામમાં નહિ આવે.’ બીજાએ કહ્યું ‘અહિંસાની આપણી તૈયારી નથી.’ ત્રીજો બોલી ઊઠ્યો, ‘થોડી અહિંસા, થોડી હિંસા, જે કંઈ બનશે તે કરીશું. હાલ તરત ગાંધીજીને આપણે મુક્ત કરી દઈએ. સરકાર સાથે તો આપણે અહિંસાત્મક અસહકાર છે જ; પણ જોઈશું. ઈશ્વરની કૃપાથી અને હિંદવરના દબાવ્યથી સરકારના

એના મુદ્-મંચાસનમાં સદાયના દરીશું. ઇગ્નંડ પાસે શસ્ત્રસામગ્રી છે અને આપણી પાસે મનુષ્યજાત છે. જાને મળવાથી ધત્તો-અંગે પ્રશ્ન ઊકસી જશે.’

મનલજા કે, હજી આપણે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નથી કર્યું, નથી વિચારોની મૂંચવણ પેદા થાય છે. અર્ધિસાની શક્તિથી આપણે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોત અથવા પ્રાપ્ત દરવાના કોઈએ — અને કાર્યવાદક સમિતિ તો સ્પષ્ટ રાજદામાં હડે છે કે, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે અર્ધિસા સિવાય આપણી પાસે બીજી શક્તિ નથી — નો એ જ શક્તિ દ્વારા પછીની બધી સમસ્યાઓ કેવી રીતે ઊકસી શકે એ આપણને મૂળત અથવા મુજરો. આજે તો શ્રદ્ધા દૃઢ દરવાનો જ સવાલ હતો. જ્ઞાન હમણે હમણે અર્થાત્ કમજા જ થાય છે. એ જ જ્ઞાનનો મદિમા છે.

‘ન્યાયાન્યાયનું’ બળાબળ

પણ આજે શું થઈ ગયું છે? આપણા નેતાઓ સરકારનો કાલાવાલા કરીને વિનંતી કરતા જણાય છે કે, ‘ગાંધીજીનો ત્યાગ કરવો અમારે માટે સર્વેશ નહોતો. પરંતુ આટલો કઠિન ત્યાગ કરીને પણ સરકાર પ્રત્યે અમે સહકારનો હાથ લંબાવ્યો છે. સરકાર અમને સ્વરાજ્યનો સજ્જ (વચન) આપી દે અને અમારો સહકાર સર્પ થે.’

આ વિચિત્ર ઘટના પણ જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ વિચાર પણ વ્યથિત થાય છે. માની લો કે સરકારે આ વિનંતિ સ્વીકારી લીધી અને સરકારના મુદ્-તંત્રમાં મદાસભા ગાખેલ થઈ ગઈ, તો જે હાથે એ સ્વરાજ્યનું વચન પ્રાપ્ત કરે છે તે જ હાથે સ્વરાજ્યના અર્થને એ મેંદોડો વરસ દૂર ધકેલી દે છે. આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે.

જેણે હિંસાત્મક યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે શરૂઆતમાં ન્યાયાન્યાયનો જે કંઈ થોડોધણો વિચાર કર્યો હોય તે ખરો, પરંતુ એક વાર યુદ્ધચક્રમાં દાખલ થયા પછી તો ન્યાયાન્યાય કરતાં બળાબળનો વિચાર જ મુખ્ય બની જાય છે.

હિંસાનું શસ્ત્ર સ્વીકાર્યા પછી બળાબળનો જ વિચાર મુખ્ય છે. આપણે પહેલે જે કંઈ ન્યાય હોય તે ખરો; અને ન હોય તો નહિ. હિન્દુસ્તાન કે બીજો કોઈ પણ દેશ આજની યાંત્રિક દુનિયાની હિંસામાં સામેલ થશે તો તેણે ન્યાય અને શોકશાહીની બાપા સુધ્ધાં છોડી દેવી પડશે.

હિંસાત્મક સહકારનો અર્થ

ખ્રિસ્ત સાથે આજે હિંસાત્મક સહકાર કરવા તૈયાર થવાનો અર્થ કેવળ અહિંસાનો પરિત્યાગ જ નથી, બલકે એનો અર્થ હિંસાના ગિંડા પાણીમાં ઊતરી જવું એ છે. ‘હિન્દુસ્તાન બહાર અમે માણસો નહિ મોટલીએ’ એમ કહેવાનું શક્ય નથી. કોરણ કે હિન્દુસ્તાનના અચાર જેવી કોઈ અક્ષય સીજ જ નથી રહેતી. આફ્રિકાનો કિનારો, જૂમધ્ય સમુદ્ર, વગેરે બધી હિન્દુસ્તાનની જ સરહદો માનવી પડશે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અયોત્ મહાસબાની વીસ વરસની કમાણી અને એને લીધે દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયેલી આશા તો ખલાસ થઈ ગઈ; પરંતુ સાથેસાથે હિન્દુસ્તાનની હજારો વરસની કમાણી પણ અદારથ ગઈ. હિન્દુસ્તાનનો જોટલો ઇતિહાસ જાણીતો છે તેમાં હિંદીઓ પોતાના દેશ બહાર સ્વેચ્છાપૂર્વક સંહાર માટે

અચાવને માટે દિસા દરીશું, ચડાઈ માટે નદિ દરીએ, એ પણ સંભવિત નથી. કંઈ પણ મર્યાદા ન રહી શકે. ‘અમર્યાદા-પુરુષોત્તમ’ જ આપણા દષ્ટદેવ થશે અને આપણે એમની પૂર્ણ ઉપાસના કરીશું ત્યારે જ સફળ થઈશું.

શત્રુઓ નિર્માણ કરવાનો ઠાકાકમ

અને આખી દુનિયાનું શત્રુત્વ હજી કરવાની આશા આપણે કોના બળ પર રાખીએ છીએ ? આજે ત્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચે છે ત્યાં સુધીનો વિચાર કરીએ તો એમ જ કહેવું પડશે કે, ‘ઇંગ્લંડના બળ પર.’ આ વિશે પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. જે રાષ્ટ્રમાં જમીનનું પ્રમાણ માણસ દીક એક એક એક છે તે રાષ્ટ્રને માટે — જે એ બીજાં રાષ્ટ્રોને લૂંટવાનો વિચાર છોડી દે તો — એ ગમે તેટલું જોર મારે તોપણ, લગભગ પર વિશેષ ખર્ચ કરવું અસંભવિત છે. અને સહભાગ્યે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી ઉન્નત થાય તોયે એને માટે એ વસ્તુ સંભવિત નથી.

‘હિંદુસ્તાનને માટે બહુ મોટી ફોજ રાખવી શક્ય નથી. એટલે એને વગર ફોજનો માર્ગ જ સરળ પડશે,’ એમ પંડિત જવાહરલાલજી પણ કોઈકોઈ વાર કહે છે. આવું રાષ્ટ્ર સ્વાઘ્યાય (પોતાને બરોસે) ગ્રહીને શત્રુનિર્માણ કળાનો પ્રયોગ ન કરી શકે. એટલે એણે પરાશ્રિત (બીજાને બરોસે જ) એ કળાના પ્રયોગ કરવા પડશે. એનો અર્થ શો થાય ? ઇંગ્લંડ પાસે આજે આપણે નવાં સ્વરાજ્યનું જ નદિ, ખડકે પાકા — પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું વચન લઈએ છીએ અને એ એને સપ્રેમ, સધન્યવાદ અને સધ્યાજ પાણું આપી દઈએ છીએ.

બગવાને અશ્વિનને ગીતાનો ઉપદેશ દીધા પછી કહ્યું, ‘તું તારી દુઝાથી જે કરવું હોય તે કર.’ અને પછી કહ્યું, ‘બધું છોડી દઈને મારે શરણે આવ.’ બંનેનો ભેગો અર્થ એ છે કે, ‘તું તારી ખુશીથી મારે શરણે આવ.’ ઈશ્વરને માટે ભક્તે આમ જ કરવું જોઈએ. ઇલ્લાહ માટે આપણે પણ આમ જ કરવું પડશે.

અસ દુર્યોધનનું અનુકરણ

નૈષ્ઠિક અહિંસા અભરાર્થ પર મૂકીને સરકાર સાથે હિંસાત્મક સહકાર — અર્થાત્ સરકાર અને ખીજા હિંસાનિષ્ઠ શોકોના હિંસાત્મક સહકારની મંજૂરી — ની નીતિની આ આખી નિષ્પત્તિ ખ્યાનમાં લેતાં એમ જ કહેવું પડે છે કે, શસ્ત્રાસ્ત્ર અને યાત્રાની સેના લઈને કૃષ્ણને છોડનાર અસ દુર્યોધનનું જ આપણે અનુકરણ કરી રહ્યા છીએ. એને બદલે મહાસભા પોતાની અહિંસા મજબૂત કરે, અનાયાસે મળનાર સ્વરાજ્યની આશાનો જ નહિ બલકે કંઠપનાનો પણ ત્યાગ કરે, પોતાના સહકારનો અર્થ નૈતિક સહકાર મહેર કરે અને સ્વરાજ્યનો સંબંધ વર્તમાન યુદ્ધ સાથે ન જોડતાં, જેમ માટીમાંથી શ્રીગણેશજીની મૂર્તિનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે, તેમ પોતાની શક્તિથી યથાસમયે પોતાની અંદરથી સ્વરાજ્ય નિર્માણ કરવાની કારીગરી અખત્યાર કરી લે, તો એ દરેક રીતે સારું નથી ?

ચિરંજીવી સ્વરાજ્યનું મંગલમય સુદ્ધ

આવું સ્વરાજ્ય કોઈનું અટકાવ્યું અટકે ન શકે. સૂર્ય બગવાનની પેઠે એ સદજ જ લીગશે. સૂર્ય તો પૂર્વ દિશામાં

જો છે, પણ તેનાં પ્રકાશ અને ગરમી દેદ પશ્ચિમ સુધી અંધી દિશાઓમાં ફેલાય છે. સ્વરાજ્ય વિશે પણ એમ જ થશે. એનો જન્મ તો હિંદુસ્તાનમાં થશે, પરંતુ એને લીધે આખી દુનિયા માટે મુક્તિનો રસ્તો ખૂલી જશે. એનો શત્રુ પેદા થતા પહેલાં જ મરી જશે. આંતરિક લઘુર્થ ગ્રથડાઓનો નાશ કરીને જ એ સ્વરાજ્યનો આવિર્ભાવ થયો દશે; એટલે આંતરિક દલદલા નિવારણનો પ્રથમ પોતાનું મોઢું બતાવશે જ નહિ. આજ આક્રમણ વિશે પણ એમ જ થશે. અથવા તો, આ એ સમગ્રતાઓના અવશેષ હાથમ રહેશે એમ માની લઈએ તોપણ, એમનો ઉઠેલ આજના નેટવર્ક મુસ્કેલ નહિ સામે. આ સ્વરાજ્ય કેટલુંપે મોઢું મળે તોપણ એ જ પહેલામાં પહેલું દશે. કારણ કે એ જ સ્વરાજ્ય દશે અને એ જ ચિરંજીવી દશે.

નિષ્ક્રિયતાનો કાર્યક્રમ

પણ કેટલાક લોકોને શંકા થાય છે કે, શું હિંદુસ્તાનને ખરેખર અહિંસાથી સ્વરાજ્ય મળશે? અહીં એ શંકાનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે એ શંકા જ નથી, એ તો નિષ્ક્રિય લોકોનો નિશ્ચય છે. તેઓ જાણે છે કે હિંદુસ્તાન માટે હિંસાથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું સંભવિત નથી, અને એમને વિશ્વાસ છે કે અહિંસાથી જો કોઈને સ્વરાજ્ય મળી જ ન શકે. એટલે નિષ્ક્રિય રહીને ટીકાખોર સાહિત્યમાં રહી કરવી એ એમનો નિશ્ચિત કાર્યક્રમ છે. ત્યારે એમની પાછળ પડવાથી શો ફાયદો? એ ઉપરાંત, મહાસભા આજ સુધી માને છે કે સંગઠિત અહિંસા જ સ્વરાજ્યનું એક માત્ર અવધાર્ય સાધન છે, અને એવા વિચારવાળા લોકો માટે જ આ સેખ છે.

સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ અને સ્વરાજ્ય-રક્ષણ

પરંતુ મહાસભાવાદીઓના ભેગમાં કંઈક ખીચા જાતની ગરબડ પેદા થવા માંડી છે. એક વ્યવસ્થિત સરકારનો સામનો કરીને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને એકાએક થનારા બાહ્ય હુમલા કે આંતરિક લડાઈ ઝઘડાનું નિવારણ કરવું, એ બે છેક ભિન્ન પ્રકારની સમસ્યાઓ એમને લાગે છે. એમની સામે જટિલ સમસ્યા ખડી થઈ છે કે, પહેલી વસ્તુ તો આપણે આપણી ભાંગીતૂટી અહિંસાથી સાધી શકીએ પરંતુ ખીચા વસ્તુ બળવાનોની નૈષ્ઠિક અહિંસા સિવાય સાધી જ ન શકાય, એ નૈષ્ઠિક અહિંસા આપણે ક્યાંથી લાવીએ ?

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ એક ભ્રમ છે અને એનું નિવારણ થવું બહુ આવશ્યક છે. જેમ સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ નૈષ્ઠિક અહિંસા વગર અસંભવિત છે, તે જ રીતે સ્વરાજ્યરક્ષણ નૈષ્ઠિક અહિંસા વગર અસંભવિત છે. અત્યાર સુધી દુર્બળોની અહિંસાનો એક પ્રયોગ આપણે કર્યો. એને લીધે થોડીધણી સત્તા મળી, અથવા મળવાનો આભાસ થયો. હું ‘આભાસ’ કહું છું, કારણ કે મહાસભાના શાસનકાળમાં જે જે વિચિત્ર ઘટનાઓ બની તે આપણે જાણીએ જ છીએ. છતાં એને આભાસ કહેવાને બદલે એમ માની લઈએ કે આપણે થોડી-ધણી સત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી. પરંતુ આ સત્તાભાસ અથવા આ અદ્ય સત્તામાં અને જેને આપણે સ્વરાજ્ય કહીએ છીએ અને જેની આગળ ‘પૂર્ણ’ વિશેષણ લગાડ્યા વગર આપણા આત્માને એન નથી પડતું એ આપણા ઉદ્ઘોષિત ધ્યેયમાં જમીન આસમાનનું અંતર છે. આ અંતર જામે તેવી સેળબેળ અને ઊલટમૂલટ અહિંસાથી ન કાપી શકાય. એને માટે

બાવાગોની પરાક્રમી અદિસાની જ જલ્દર પડશે, એ સમજી લેવાનો સમય હવે આવી ગયો છે. આપણી સમગ્રજાતિમાં જેટલી જલ્દી આ વસ્તુ આવશે તેટલી જ જલ્દી આપણા વિચારોની આ ગૂંચો ઝટકી જશે.

પ્રયત્નસિદ્ધ વિઃ પ્રવાદપતિત સ્વરાજ્ય

હિપર કહ્યું તેમ સ્વરાજ્ય ગળેગળની મુર્તિ છે જેનું નિર્માણ આપણે માટીમાંથી કરવાનું છે. નદીના પ્રવાહ સાથે ધસારા આવનાર એ નર્મદા-ગંગોત્ર નથી. આપણા કેટલાક પડોશી અને મોટેગએની એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે આપણે જે હર્ષ થોડીધણી અદિસા પ્રસિદ્ધ કરી છે એનાથી વળણે કે ભગવાન પ્રસન્ન થઈ ગયા છે, અને એ પ્રસન્ન ભગવાને આપણને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે આ યુદ્ધ મોકલ્યું છે. શુદ્ધ બાવર્થી કરેલા આપણા એ અસ્પષ્ટ પ્રયત્ન અને ભગવાનની આ અપરંપાર કૃપાના મિશ્રણથી હવે આપણું દર્શન જલ્દી પાર પડવાનું છે. આ કટંપનાની જાગમાં ફસાવાને ટાળણે આપણે એવી ગફલતમાં પડીએ છીએ કે, આપણી કેમજોર અદિ સા પાત્ર આપણને પરણે સ્વરાજ્યમાં ઘડેલી દેશે. પરંતુ જો આથી વિપરીત અનુભવ થાય અને હિંમત આપણને પરેષા સ્વરાજ્ય આપી પણ દે, તોયે વાસ્તવમાં સ્વરાજ્ય નથી મળતું એ મારો અભિપ્રાય છે. હિપર રત્ન કરી ચૂક્યો છું.

ઃ એ સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, ‘વ્યવસ્થિત સરકાર સાથે લડવું અને ખર્ચ આક્રમણ નયા આંતરિક અરાજકતાનો પ્રતિકાર કરવો, એ જે વસ્તુમાં શું તમે કંઈ બેઠ નથી પાડતા ?’

એનો જવાબ આ છે — ‘પાડીએ છીએ અને નથી પણ પાડતા.’ એક ક્ષેત્રમાં દુર્બળ અહિંસાથી કામ ચાલશે અને બીજા ક્ષેત્રમાં બળવાન અહિંસાની જરૂર પડશે, એ ખતનો દંર્ઘ ભેદ નથી પાડતા. જે સ્વરાજ્યનો અર્થ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય હોય તો બંને ક્ષેત્રોમાં બળવાન અહિંસાની જ જરૂર પડશે. પરંતુ વ્યવસ્થિત સરકાર સાથે ટક્કર લેવામાં એની જે કસોટી થશે તેથી બિન્ન પ્રકારની કસોટી બીજા ક્ષેત્રોમાં થશે, એવો ભેદ અમે પાડીએ છીએ. તેમાં પણ હું બિન્ન પ્રકારની કસોટી કહું છું; બહુ કઠોર કસોટી પણ નિશ્ચિત રૂપમાં નથી કહેતો અને ‘ઓછી કઠોર’ પણ નથી કહેતો.

મત-પરિજ્ઞાન નહિ, સ્વભાવ-પરિજ્ઞાન

એટલે ભોલો કહે છે, ‘તમારી બધી વાતો મંજૂર છે; પણ વ્યક્તિગત રીતે. નૈષ્ઠિક અહિંસામાં અમારી શ્રદ્ધા છે. અમે એની તયારી પણ કરીશું. પરંતુ અમે જનતાના પ્રતિનિધિ છીએ. તેથી અમારા કેવળ પગ જ નથી ધૂળતા, મગજ પણ ડગમગવા લાગે છે. શું આજની સ્થિતિમાં જનતા માટે અહિંસા લાભદાયક થશે ? અમારો અભિપ્રાય છે કે નહિ થાય.’

આના જવાબમાં બીજા કહે છે, ‘અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ પાસે નિર્ણય કરાવીએ.’

હું કહું છું, ‘આ આખી વિચારધારા જ અનુચિત છે. આમજનતા, જેની ગણતરી ચાળીસ કરોડ થાય છે એ જનતા, દિંદની જનતા જેવી ગ્રામીન અને અનુભવી જનતા, અનેક માનવ-સમૂહથી બનેલી જનતા, વગર કોઈને પૂછેગાછે અહિંસક માની લેવી ભેઈએ. એને જાગૃત્તીથી હિંસાના દળમાં

ધોલવી અથવા એની અહિંસકતાની સાબિતી 'અખિલ ભારતીય' નામ ધારણ કરનાર મહાસભા સમિતિ પાસે માગવી, એ નાદક સમય ખોવા જશેું છે. હિન્દુસ્તાનની જનતા અહિંસક, અહિંસક અને અહિંસક જ છે. એ 'અહિંસાવાદી' નથી. એ વાદ તો એના નામ પર વિદ્વાન એવકાએ ગ્રીએ કરવાનો છે. એ 'અહિંસાકારી' પણ નથી, એ કાર્ય એના નરકથી એના સત્યાગ્રહી એવકાએ કરવાનું છે. એ બંનેને ભેગા કરીને એને 'શું તું અહિંસાવાદી છે?' અને 'શું તું અહિંસાકારી છે?' એવા વાહિયાત પ્રશ્ન નહિ પૂછવા જોઈએ. જે વ્યક્તિ-ગત રીતે અહિંસામાં આપણી અદ્ધા હોય તો અહિંસામાંથી શક્તિ નિર્માણ કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે. આ કાર્યમાં જનતાના ઉત્તમ આરોવાંદ સદા આપણી માથે છે. અહિંસા જેવા પ્રશ્નના વિષયમાં જનતાનો મત જાણવાની જરૂર નથી, એના સ્વભાવનું જ્ઞાન પરતું છે.

‘હાલ તરત શું કરીએ ?’

એટલે પાછા કેટલાક ભોલો કહે છે, ‘એ પણ માન્યું. પરંતુ અમારો પ્રશ્ન તો, હાલ તરત શું કરવું, એ છે. જે અહિંસાનો આગ્રહ રાખીને એસાશું તો આપણે તૈયારી તો કરીશું, શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરીશું, અને યથાસંજવ સિદ્ધિ પણ મેળવીશું; પરંતુ હાલ તરત તો આપણે સાવ એક ખૂણામાં પડ્યા રહીશું. ખીમ પણ આમળ આવશે. સરકાર એમની સહાયતા સ્વીકારી શેશે? અને રાજ્યનીતિમાં આપણે પાછળ પડી જઈશું.’

સ્વરાજ્ય-સ્વાધીનતા અને સ્વરાજ્ય-કામના

કંઈ વાંધો નહિ, આપણે રાજકારણ (રાજ્યનીતિ) સાથે સેવાદેવતા નથી. આપણે તો સ્વરાજ્યકારણ (સ્વરાજ્યનીતિ)

સાથે સંબંધ છે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, ‘ જોઓ આગળ આવશે તેઓ પણ આપણા ભાઈબંધ જ હશે.’ હું તો કહું છું કે આપણી આ પવિત્ર સ્વરાજ્ય-સાધનામાં ઈશ્વર પાસે આપણે એ જ પ્રાર્થના કરીએ કે, એ આપણને મમે તે ખૂણામાં દેઈ કે, પણ ભ્રમ કે મોહમાં ન નાખે. આપણે સ્વરાજ્ય-સાધક છીએ, આપણને રાજ્ય-કામનાનો સ્પર્શ ન થાઓ. — ‘ ન ત્વહં કામયે રાજ્યમ્ । ’

સેવા વ્યક્તિની : ભક્તિ સમાજની

વીસ વચ્ચથી મેં સાર્વજનિક કામ જ દર્શું છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતો ત્યારે પણ મારી પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક સેવાની જ હતી. એમ કહી શકાય કે, જીવનમાં સાર્વજનિક સેવા સિવાય મેં નથી બીજું કંઈ કર્યું કે નથી કરવાની ઇચ્છા મેરી. પણ મારા કહેવાનો આશય એ છે કે, સાર્વજનિક સેવા બીજા લોકોએ જે રીતે કરી છે તે રીતે મેં નથી કરી. આજે સવારે એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે, 'આપ મદાસભામાં નદિ જાઓ શું?' મેં જણ્યું કે, 'હું તો મદાસભામાં કદી નથી ગયો.' મદાસભામાં જવું અને ત્યાં વાહવિવાહ કરવો એ મારી સેવા કરવાની પદ્ધતિ નથી. એનું મહત્ત્વ હું જાણું છું ખરો, પણ એ મારે માટે નથી. હું મદાસભાની પ્રવૃત્તિઓથી અજાણ નથી. વિચાર કરનાર ભાઈઓ તો ઘણા છે. હું તો જોએ મૂક સેવા કરવા માંગે છે તેઓમાંનો છું. છતાં મારી સેવા હું ઇચ્છું તેટલી મૂક નથી થઈ શકી. મારા સેવાનો ઉદ્દેશ ભક્તિભાવ છે. ભક્તિભાવથી જ હું સેવા કરું છું અને વીસ વચ્ચથી પ્રત્યક્ષ સેવા કરી રહ્યો છું. પ્રચાર હજી સુધી કયો નથી અને હવે પણ કરવાની સંભાવનાયે નથી.

મેં એક સૂત્ર બનાવી દીધું છે, 'સેવા વ્યક્તિની, ભક્તિ સમાજની.' વ્યક્તિની ભક્તિમાં આસક્તિ વધે છે, તેથી ભક્તિ સમાજની દરવી. સમાજની સેવા કરવા જઈએ તો કંઈ પણ

ન કરી શકીએ. સમાજ તો એક કલ્પના માત્ર છે. કલ્પનાની આપણે સેવા ન કરી શકીએ. માની સેવા કરનાર દીકરો, દુનિયાભરની સેવા કરે છે, એવી મારી માન્યતા છે. સેવા પ્રત્યક્ષ વસ્તુની જ થઈ શકે છે, અપ્રત્યક્ષ વસ્તુની નહિ. સમાજ અપ્રત્યક્ષ, અબ્યક્ત કે નિર્ગુણ વસ્તુ છે. સેવા તો એ છે કે જે પરમાત્મા સુધી પહોંચે. આજકાલ સેવાની કંઈક અનોખી પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. સેવા કરવા માટે આપણે વિશાળ ક્ષેત્ર ઇચ્છીએ છીએ. પણ જો ખરેખરી સેવા કરવી હોય, સેવામય બની જવું હોય, પોતાને મેવામાં હોમી દેવા હોય તો કોઈ ગામડામાં ચાલ્યા જાઓ. એક બાઈએ મને કહ્યું કે, ‘બુદ્ધિશાળી લોકોને આપ કહો છો કે ગામડામાં ચાલ્યા જાઓ. પણ વિશાળ બુદ્ધિના વિસ્તાર માટે એટલું લાંબું પહોળું ક્ષેત્ર ત્યાં ક્યાં છે?’ મેં કહ્યું કે, ‘જિંચાર્ધ તો છે, અનંત આકાશ તો છે. તે લાંબી સફર ન કરી શકે પણ જિંચી સફર તો કરી શકે, અને જિંડાણમાં જિતરી શકે.’ સંત પુરુષો એટલા જિંચા ચડતા કે તેનો કંઈ દિસાજ નથી મળતો. કોઈ મોટામાં મોટો વિજ્ઞાનવેત્તા પણ આકાશની જિંચાર્ધ જાણી નથી શકતો. ગામડામાં આપણે લાંબી પહોળી નહિ. પણ જિંચી સફર કરી શકીએ છીએ. ત્યાં ગમે તેટલે જિંચે ચડવાની તક છે. જિંચી અને જિંડી સેવા ત્યાં ખૂબ થઈ શકે છે. આપણી એ એકાગ્ર સેવા પ્રથમ પંક્તિની અને ફળદાયક પણ થશે.

રાષ્ટ્રના બધા પ્રશ્નો ગામડાના વહેવારમાં આવી જાય છે. જેટલું સમાજશાસ્ત્ર રાષ્ટ્રમાં છે તેટલું એક કુટુંબમાં પણ આવી જાય છે, ગામડામાં તો આવે જ છે. સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયન માટે ગામડામાં પૂરતો અવકાશ છે. પુખ્ત ઉંમરનાં

લગ્ન દાખલ થવાથી ભારતવાર્ષી મુઢરી મધું અને બાળલગ્નથી બગડી ગયું હતું એવા વિશ્વાસને દુર્ તો બુદ્ધિનો અભાવ જ માનું છું. પુખ્ત ઉંમરના લગ્નમાં પણ પ્રાયઃ દાંપત્ય આનંદ જોવામાં આવતો નથી, બ્યારે બાળલગ્નમાં પણ એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે ત્યાં પતિપત્ની સુખ-શાંતિથી રહે છે. લગ્ન-સંસ્થામાં સંયમની પવિત્ર બાવના કેવી રીતે આવે. એનો ઉકેલ ક્યો તો બધું જ કર્મ. લગ્નનો ઉદ્દેશ જ એ છે. એ જ રીતે હિન્દુસ્તાનની રાજનીતિનો નમનો પણ ગામડામાં પ્રેરપૂરે મળી આવે છે. એક ગામડાની જનતાને પણ આપણે સ્વાવલંબી બનાવી તો આપણે બહુ મોટું કામ કર્યું. ત્યાંના અર્થશાસ્ત્રમાં કંઈ વ્યવસ્થા દાખલ કરી તો ઘણું થયું. મને આશા છે કે, ગામડાંનાં ભાઈબહેનો વચ્ચે રહીને તમે એમની સાથે એકરસ થઈ જશો. હા, ત્યાં જઈને એમની સાથે આપણે ઈરિદનારાયણ બનવું છે, ‘બેવકૂફ-નાગવણ’ નહિ. આપણી બુદ્ધિનો એમને માટે ઉપયોગ કરવો છે, નિરલંકાર બનવું છે. આપણે એમ ન માની લઈએ કે એ પ્રધા નથી મૂરખ જ છે. ભારતનાં ગામડાંનો અનુભવ બીજા દેશોની પેઠે થોડીક સદીઓનો નહિ, પણ એછામાં એછાં વીસ હજાર વરસનો છે. ત્યાં જે અનુભવ છે તેનો આપણે લાભ લેવો છે. ગ્રાનલંકારની પેઠે દ્રવ્યમંડાર પણ ત્યાંથી પેદા કરવો છે, અને પ્રેરપૂરી રીતે નિરલંકાર બનીને તેમાં પ્રવેશ કરવો છે.

એક પ્રશ્ન આ છે — સર્વણું હિન્દુઓ સમજે છે કે આ સુધારકો તો ગામડાંને બગાડી રહ્યા છે; હરિજનો સાથે આપણે જોડવો સંબંધ છે તેટલો સર્વણો સાથે નથી. સર્વણોને આપણી

પ્રવૃત્તિ તરફ ખેંચવા અને એમની શંકા દૂર કરવા સંબંધે શો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ?

અરપૃસ્થતાનિવારણનું કામ આપણે બે રીતે કરવાનું છે. એક તો હરિજનોની આર્થિક સ્થિતિ અને એમની મનોવૃત્તિમાં સુધારો કરીને, અને બીજું હિન્દુધર્મની શુદ્ધિ કરીને અર્થાત્ એને એના અસક્ષ સ્વરૂપમાં લાવીને. અરપૃસ્થતામાં માનનારા બધા દુર્જનો જ છે એમ ન માનશો. એ એમનું અમાન છે એમ આપણે માની શકીએ. તેઓ દુર્જન કે દુષ્ટબુદ્ધિ નથી. એ તો એમના વિચારોની સંકુચિતતા છે. પ્લેટોએ કહેલું કે, ‘ગ્રીક લોકો સિવાય બીજા કોઈ મારા ગ્રંથોનું અધ્યયન ન કરે.’ ગ્રીકો જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, એવો એનો અર્થ થયો. મનુષ્યનો આત્મા વ્યાપક છે, પણ એમાં અવ્યાપકતા રહી જ જાય છે. અંતે મનુષ્યનો આત્મા એક દેહમાં વસેયો છે. એટલે સનાતનીઓ પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમભાવ હોવો જોઈએ. આપણે તેમનો વિરોધ નહિ કરવો જોઈએ. આપણે તો ત્યાં બેસીને ચુપચાપ સેવા કરીએ. જ્યાં અને જ્યારે તક મળે ત્યારે હરિજનોની સાથે સાથે સવર્ણોની પણ સેવા કરીએ. એક ભાઈ હરિજનોને અડતો ન હોય પણ એ દયાળુ હોય, તો આપણે એની પાસે જવું જોઈએ અને એની દયાળુતાનો લાભ લેવો જોઈએ. એની મર્યાદા સમજીને એની સાથે વાત કરવી જોઈએ. થોડા દિવસમાં એનું હૃદય શુદ્ધ થઈ જશે, એના અંતરનો અંધકાર દૂર થઈ જશે. સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે આપણી સેવાનો પ્રકાશ પોતાની મેળે પહોંચી જશે. આપણા પ્રકાશમાં આપણને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. પ્રકાશ અને અંધકારની લડાઈ તો એક ક્ષણમાં જ ખતમ થઈ જાય છે. પણ આપણી પદ્ધતિ અદિગ્ત્રાની હોવી

જોઈએ, પ્રેમની દોષી જોઈએ. મારી મર્યાદા એ છે કે હું દરવાજો ધક્કેલીને અંદર નહિ ધૂસી જાઉં. હું તો મૂર્ખનાં કિરણોનું અનુકરણ કરીશ. દીવાલમાં, છાપરામાં કે કમાડમાં ક્યાંક જરા જોટલું પણ છિદ્ર હોય તો કિરણો સુપચાપ અંદર ચાડ્યાં જાય છે. આપણે પણ એ જ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. આપણામાં જે વિચાર છે તે પ્રકાશ છે, એમ માનવું જોઈએ. ઠોઠ મુકાનો એક લાખ વરસનો પણ અધકાર પ્રકાશથી એક ક્ષણમાં જ દૂર થઈ જશે. પરંતુ એ યશે અહિંસાની પદ્ધતિએ. સનાતનીએને ગાળો દેવી એ અહિંસાની રીત નથી. આપણે મોઢામાંથી ખૂબ તોળાતોળાને શબ્દો કાઢવા જોઈએ. જે આપણી વાણીની કટુતા ચાલી જાય તો એમનું હૃદય પલટાઈ જશે. આવી લડાઈ આજકાલની નથી, બહુ પુરાણી છે. મંત્રોનું જીવન પોતાના વિરોધીઓ સાથે ઝઘડવામાં જ વીત્યું. પણ એમના ઝઘડાની રીત પ્રેમની હતી. જે ભગવાને આપણને સુદ્ધિ આપી છે તેણે જ આપણા પ્રતિપક્ષીઓને પણ આપી છે. આજથી પંદર વીસ વરસ પહેલાં આપણે પણ એમની જ પેઠે અમૃત્યતામા માનતા હતા. આપણા સંતોએ તો આત્મ-વિશ્વાસથી કામ કર્યું છે. વાદવિવાદમાં પડવાનું આપણું કામ નથી. આપણે તો સેવા કરતાં કરતાં ખતમ થઈ જઈએ. આપણા પ્રચારકાર્યનું વિશિષ્ટ સાધન સેવા જ છે. બીજાના દોષ બનાવવાનો અને પોતાના વિચાર રજૂ કરવાનો મોહ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. આ પોતાના જાણકના દોષ યોગ જ બતાવે, છે? એ તો એના પર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવે છે અને પછી ક્યાંક દોષ બતાવે છે. આવી પ્રેમમયી સેવાની જ અસર થાય છે.

અધ્યાપક ત્યારે થોડા ચૂરેલા વિદ્યાર્થીઓ પર જ વિશેષ ધ્યાન આપશે, ત્યારે જ વાસ્તવિક લાભ થઈ શકશે. હા, એટલે પ્યાલ આપણે જરૂર રાખવો પડશે કે, વ્યક્તિની સેવા કરવામાં બીજી વ્યક્તિઓની હિંસા, નોશ કે નુકસાન ન થાય. ગામડામાં જઈને કોઈ કાર્યકર્તા આ રીતે કેવળ ૨૫ વ્યક્તિઓની જ સેવા કરી શક્યો તો એણે ધણું કામ કર્યું એમ સમજવું જોઈએ. ગ્રામજીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો આ જ મુક્તબ અને સફળ માર્ગ છે. જેમણે મારી વ્યક્તિગત સેવા કરી છે તેમણે મારા જીવન પર અધિક પ્રભાવ પાડ્યો છે, એ હું અનુભવી રહ્યો છું. ગાંધીજીના લેખ અને ઓછા વાદ આવે છે. પરંતુ એમના હાથનું પીરસેલું ભોજન મને હમેશાં યાદ આવે છે; અને હું માનું છું કે એથી મારા જીવનમાં બહુ પરિવર્તન થયું છે. આ વ્યક્તિગત સેવાનો પ્રભાવ છે. વ્યક્તિઓની સેવામાં સમાજસેવાનો નિષેધ નથી. ગીતાની ભાષામાં સમાજ અનિર્દેશ્ય છે, નિર્ગુણ છે, અને વ્યક્તિ સગુણ અને સાકાર; તેથી કરીને વ્યક્તિની સેવા કરવી સહેલી છે.

બીજી સૂચના હું મૂકવા માગું છું તે એ છે કે, આપણે ગામડાના કોડે આગળ ગ્રામસેવાની કલ્પના મૂકવી જોઈએ, નહિ કે રાષ્ટ્રધર્મની. એમની આગળ રાષ્ટ્રધર્મની વાતો કરવાથી લાભ નહિ થાય. એમને માટે ગ્રામધર્મ જોઈએ સ્વાભાવિક અને સદગ છે એટલે રાષ્ટ્રધર્મ નથી. તેથી તેમની આગળ આપણે ગ્રામધર્મ જ મૂકવો જોઈએ, રાષ્ટ્રધર્મ નહિ. આમાં પણ, મેં વ્યક્તિગત સેવા વિશે હિપર દલી છે એ જ પરતુ છે. ગ્રામધર્મ સગુણ, સાકાર અને અત્યક્ષ હોય છે; રાષ્ટ્રધર્મ નિર્ગુણ, નિરાકાર અને પરોક્ષ હોય છે. આજકે માટે ત્યાગ

કરવાનું માને શીખવવું નથી પડતું. માંહોમાંહેના ઝઘડા મટાડવા, ગામની સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન રાખવું, આયાત-નિકાસની વસ્તુઓ અને ગામના પુરાણા ઉઘોગોની તપાસ કરવી, તથા નવા ઉઘોગ શોધવા, વગેરે ગામના જીવનવ્યવહાર સાથે સંબંધ રાખનારી દરેક વસ્તુ આમધર્મમાં આવી જાય છે. પુરાણી પંચાયતપદ્ધતિ નષ્ટ થઈ જવાથી ગામડાને બહુ નુકસાન થયું છે. ઝઘડાઓ મટાડવામાં પંચાયતનો બહુ ઉપયોગ થતો હતો. ગામડાના લોકોને રાષ્ટ્રધર્મ સમજાવવો કેટલો મુશ્કેલ છે તેનો હમણાં ધારાસભાની ચૂંટણીથી આપણને અનુભવ થયો છે. સરદાર વલ્લભભાઈ અને પંડિત માલવીયજી વચ્ચે મનભેદ થયો — એમાં બિચારો ગામડાનો માણસ શું સમજે? એના મનમાં બંને નેના સરખા પૂજ્ય છે. એ કોને માને અને કોને છોડે? એટલે આમસેવામાં આપણે આમધર્મ જ આપણી નજર આગળ રાખવો જોઈએ. વૈદિક ઋષિઓની પેઠે આપણી પણ પ્રાર્થના આ જ હોવી જોઈએ કે — 'પ્રાપ્તે અસ્મિન્ અનાતુરમ્' અમારા ગામમાં બીમારી ન હોય.

ત્રીજી જે વાત હું કહેવા માગું છું તે સેવકની રહેણી-કરણી વિશે છે. ગામડાના લોકો કરતાં સેવકની જરૂરિયાતો કંઈકે વધારે હોવા છતાં તે આમસેવા કરી શકે છે. પરંતુ તેની એ આવશ્યકતાઓ વિગતીય નહિ, સમજતીય હોવી જોઈએ. કોઈ મેવકને દૂધ લેવું હોય, દૂધ વગર એને ન ચાલતું હોય, અને ગામડાના લોકોને તો દૂધ ઘી આજકાલ મળતાં નથી, છતાં ગામડામાં રહીને એ દૂધ લઈ શકે, કારણ કે દૂધ સમજતીય અર્થાત્ ગામડામાં પેદા થનારી વસ્તુ છે. પરંતુ મુગધી સાથે ગામડામાં બનતી વસ્તુ નથી, તેથી સાણને

વિગ્નતીય આરક્ષકના માનવી જોઈએ અને સેવકે એનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. કપડાં સાફ રાખવાની વાત લા. ગામડાના સોઠા પોનાનાં કપડાં મેલાં રાખે છે, પણ સેવકે તો એમને કપડાં સ્વચ્છ રાખવા સમજાવવા જોઈએ. એને માટે બદારથી સાચું મંજાવવો અને તેનો પ્રચાર કરવો એ મને યોગ્ય નથી લાગતું. ગામડામાં કપડાં સ્વચ્છ રાખવાને માટે જે સાધનો છે અથવા મળી શકે છે તેમનો જ ઉપયોગ કરીને કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં અને સોઠાને એ વિષે સમજાવવા એ સેવકનો ધર્મ ધર્મ પડે છે. ગામડામાં જ મળી આવનારાં સાધનોથી જીવનની જરૂરિયાતો મંત્રાવવા તરફ એની દૃષ્ટિ હમેશાં ડોલી જોઈએ. સગ્નતીય વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં પણ સેવકને વિવેક અને સંયમની આવશ્યકતા તો રહે જ છે. છાપનો શોખ ગામડામાં ન પોસાય.

જે ખાસ વસ્તુઓ હું અહીં ઠકેલા માગતો હતો તે તો મેં કહી દીધી. હવે મેં ત્રણ બીજી વસ્તુઓ કહીને હું સમાપ્ત કરીશ. ખાદીપ્રચારના કાર્યમાં હજી સુધી રેંટિયાનો જ ઉપયોગ થયો છે. લાખ રૂપિયાના છતામવાળા રેંટિયાની શ્રેણી હજી ચાલી રહી છે. એને હું એક લાખનો રેંટિયો કહું છું. પરંતુ મારી પામે તો એક સવા લાખનો રેંટિયો છે; એ સવા લાખનો રેંટિયો તે તકલી. હું સાચે જ એને સવા લાખનો રેંટિયો માનું છું. ખાદીઉત્પત્તિ માટે રેંટિયો ઉત્તમ છે; પરંતુ સાર્વજનિક વસ્ત્રસ્થાવર્ધન માટે તકલી જ યોગ્ય છે. નદીનો પ્રપાદ મને તેટલો મોટો હોય તોપણ એ વરસાદનું કામ ન આપી શકે. નદીનો ઉપયોગ તો નદીના તટ પર રહેનારા જ કરી શકે, પણ વરસાદ સૌને માટે છે. તકલી વરસાદ જોઈ છે.

ત્યાં કંઈ તકલી ચાલશે ત્યાં વસ્ત્રસ્વાવલંબનનું કાર્ય સરસ રીતે ચાલશે. જિહ્વારના એક બાર્ધ મને કહેતા હતા કે, ત્યાં મજૂરી માટેના કાંતણુમાં પણ તકલીનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. તકલી પર કાંતનારને ત્યાં અહવાડિયામાં ત્રણ ચાર પૈસા મળે છે. પરંતુ તેમની કાંતવાની ગતિ ત્રણચારગણી વધી શકે તેમ છે. ગતિ વધારવાથી મજૂરી પણ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ગણી સુધી મળી શકશે. આ કંઈ મામૂલી વસ્તુ નથી. આપણા દેશમાં એક માણસને ૧૪-૧૫ વાર કાપડ જોઈએ; એને માટે દરરોજ કેવળ એકસો તાર કાંતવાની જરૂર છે. આટલું કામ તકલી પર અરધા કલાકમાં થઈ શકે. રંટિયો તો કોઈ વાર બગડે પણ ખરો, પણ તકલી તો હમેશાં તમારી સેવામાં હાજર રહે છે. તેથી તકલીને દુઃખ સવા લાખનો રંટિયો માનું છું.

ગામડામાં સ્વચ્છતાનું કામ કરનારા સેવકો કહે છે કે, કેટલાયે દિવસ સુધી આ કામ કરતાં છતાં ગામડાના લોકો અમને સાથ નથી આપતા. આ ફરિયાદ બરાબર નથી. સ્વધર્મ સમજીને જ આપણે એ કામ કરીશું તો, એકલા પડવા છતાં, એનું દુઃખ આપણને નહિ થાય. સૂર્ય એકલો જ હોય છે ને? આ મારું કામ છે, ખીજા કરે કે ન કરે, મારે તો મારું કામ કરવું જ જોઈએ, એમ સમજીને જે સેવક કાર્યનો આરંભ કરશે તેને સિદ્ધાવધોક્ત કરવાની, એટલે કે મારી પાછળ મદદ માટે કોઈ છે કે નહિ એ જોવાની, આવશ્યકતા જ નહિ રહે. સ્વચ્છતાને લગતી સેવા એવી વસ્તુ છે કે તે વ્યક્તિઓ કરતાં સમાજની વધારે યશ અને યવી જોઈએ. પરંતુ સેવકની દૃષ્ટિ એવી હોવી જોઈએ કે, ખીજા લોકો પોતાની જવાબદારી નથી સમજતા તેથી તે અદા કરવાનું

એનું દર્શન થઈ પડે છે. એમાં એવકનો સ્વાર્થ પણ છે, દારણ કે રત્નાની મંદકીની અમર એના સ્વાસ્થ્ય પર પણ અવરથ થાય છે.

હવે આપવામાં એક વસ્તુનો હમેશાં ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે, આપણે આપણા કાર્યથી ગામડાના લોકોને પાંગળા તો નથી બનાવી રહ્યા ? એમને તો સ્વાવલંબી બનાવવાના છે; એમને સ્વાભાવિક તથા સંયમશીલ જીવન અને નૈસર્ગિક ઉપચાર શીખવવાં જોઈએ. રાજોની હવાઓ આપવા કરતાં આપણે એવો યત્ન કરવો જોઈએ કે રાગ થયા જ ન પામે. આ વસ્તુ ગામડાના લોકોને સારી અને સ્વચ્છ ટેવો શીખવવાથી જ થઈ શકે.

સાહિત્યની દિશાબૂલ

ગામડાના સામાન્ય ભણેલાગણેલા લોકોના ઘરમાં કયું મુદ્રિત વાક્ય (છાપેલું સાહિત્ય) મળી આવે છે તેની અમે પહેલાં એક વાર તપાસ કરી હતી. તપાસને પરિણામે જણાયું હતું કે બહુ મળીને પાંચ પ્રકારનું સાહિત્ય વંચાય છે :

(૧) વર્તમાનપત્ર, (૨) શાળાપયોગી પુસ્તકો, (૩) ઉપન્યાસ, નાટક, નવલિકા, વાર્તાઓ વગેરે, (૪) પ્રાંતીય ભાષામાં લખેલા પૌરાણિક અને ધાર્મિક ગ્રંથ, અને (૫) વૈદિક સંબંધી પુસ્તકો.

આનો અર્થ એ છે કે, જે આપણે લોકોનાં હૃદય ઉત્તત કરવા માગતા હોઈએ તો ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારના સાહિત્યની ઉત્પત્તિ કરવી જોઈએ.

ગઈ સાલની વાત છે. એક મિત્ર મને કહ્યું, ‘મરાઠી ભાષા કેટલે જિંવે ચડી શકે છે તે જ્ઞાનદેવે બતાવ્યું; અને એ કેટલી નીચે પડી શકે છે તે આજનાં આપણાં છાપાં દેખાડે છે.’ (સાહિત્ય સંમેલનના) પ્રમુખની ટીકાનો અને આપણા મિત્રના ઉદ્ગારનો અર્થ ‘પ્રાચિન્યેન વ્યવદેશઃ’ એ સૂત્ર અનુસાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ એમના કથનનો એવો અર્થ ન કરવો જોઈએ કે બધાં જ છાપાં અક્ષરશઃ પેસિફિક મહા-સાગરના તળિયા મુઘી જઈ પહોંચ્યાં છે. એમનાં કથનોમાંથી

આપણે એટલું જ સમજી લેવું જોઈએ કે, રમૂગ મલુનરી મુગમ ગા પરિરિધનિ છે. આ દષ્ટિએ દુઃખપૂર્વક સ્વીકારવું પડે છે કે આ ટીકા યથાર્થ છે.

પરંતુ એમાં દોષ કોનો છે? કોઈ દેડે છે નંત્રીઓનો, કોઈ દેડે છે વાચકોનો, કોઈ દેડે છે મૂડીવાદીઓનો. શુનામાં ત્રણે સામેલ છે. અને 'કમાણીનો બાગ' ત્રણેને સરખો મળવાનો છે, એમાં કોઈને કંઈ શક નથી. પરંતુ મારા મન પ્રમાણે — આ ત્રણે બંને અપરાધી હોય — અપરાધ કરનાર ખીન્ને જ છે, અને એ જ ખરો પાપી છે. એ કોણ? — સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરનાર ખુશામતિયો અથવા રુચિભ્રષ્ટ સાહિત્યકાર.

'ચિરોધી વિવાદનું બગ, ખીન્નો છૂંદ જાળવો, કડવી કે તીક્ષ્ણ વાતો કહેવી, મગ્ગક (ઉપદાસ), હલ (વ્યંગ્ય), મર્મભેદ (મર્મરંપર્શ), આકુ'અવળું સંબળાવવું (વકોક્તિ), કોરના, આંડીઘૂંટી, સંસ્થિધના, પ્રતારથ્યા (કપટ)' — આ, અધા જ્ઞાનદેવે વાણીના અવશ્યેણા જણાવ્યા છે. પરંતુ આપણા સાહિત્યકારો તો અસંખ્ય એ જ અવશ્યેણે 'વાગ્મૂયા' અથવા સાહિત્યનો શણગાર માને છે. થોડા વખત પહેલાં એક વાર રામદાસની 'છીછરા મનવાળાઓને વિનોદ મમે છે' એ ઉક્તિ પર કેટલાક સાહિત્યિક બહુ બેઠાં બેઠાં હતા. એ ઉક્તિના બાવાર્થ પર ધ્યાન આપીને એમાંથી ઉચિત ઉપદેશ પ્રદણ કરવાને બદલે એ શ્લોકોએ એવી શોધ કરી કે, જીવન અને સાહિત્યમાં વિનોદનું જે સ્થાન છે તે જ રામદાસ સમજી ગયા નહોતા. ઉપદાસ, હલ, મર્મરંપર્શ વગેરેનો જ્ઞાનદેવે અરવીકાર કર્યો, એને પણ આપણા સાહિત્યકારો — પોતાની

સાહિત્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે — જ્ઞાનદેવના અજ્ઞાનનું જ ફળ સમજશે.

જ્ઞાનદેવ કે રામદાસને રાષ્ટ્રકવ્યાણની તાલાવેલી લાગી હતી અને આપણા વિદ્વાનોને ઝમકવાળા ભાષાની ફિકર છે, પછી ભલે રાષ્ટ્રધાત જ ન થતો હોય ! — આ એ બે વચ્ચે મુખ્ય ભેદ છે. આપણી સાહિત્યનિષ્ઠા એવી છે કે. સત્ય ભલે મરી જાય, પણ સાહિત્ય જીવતું રહે.

‘હે પ્રભો, હજી સુધી મને પૂર્ણ અનુભવ નથી થતો, તો હે મારા દેવ, શું હું કેવળ કવિ જ બનીને રહું ?’ — આ શબ્દોમાં ધ્રુવર પાસે તુકારામ પોતાનું દુઃખ રડે છે; અને આ લોકો (સાહિત્યકારો) તુકારામનાં આ વચનોમાં કાવ્ય કેટલે અંશે સધાયું છે તે જોધે છે. આપણી પાઠશાળાઓના શિક્ષણની આખી પદ્ધતિ જ એવી છે. મેં એક નિઃશ્વ વાંચ્યો હતો. એમાં લેખકે તુલસીદાસની શેકસપિયર સાથે તુલના કરી હતી અને કોનું સ્વભાવચિત્રણ કયા દરજ્જાનું છે એની ચર્ચા કરી હતી. મતલબ કે તુલસીદાસનું રામાયણ જે હિન્દુસ્તાનના કરોડો લોકોને માટે — ગામડાંના લોકો માટે પણ — જીવનનું મૌર્ગદર્શક પુસ્તક છે, તેનું અધ્યયન પણ આ ભલો માણસ સ્વભાવચિત્રણની શૈલીની દૃષ્ટિએ કરે છે. મારા કથનમાં કદાચ કેટલાકને અનિચ્છાકિત લાગશે, પણ મને તો ઘણી વાર એમ જ લાગ્યું છે કે આ શૈલીબક્તોએ રાષ્ટ્રની શીલહત્યાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો છે.

શુદ્ધદેવનો એક શ્લોક છે એનો ભાવાર્થ એ છે કે, ‘જનતાનું ચિત્ત જેનાથી શુદ્ધ થાય છે એ જ ઉત્તમ સાહિત્ય છે.’ જેઓ સાહિત્ય-શાસ્ત્રકાર કહેવાય છે અને જેમનો આપણા

પર પ્રભાવ છે, તેઓ આ વ્યાખ્યા સ્વીકારતા નથી. તેમણે
 તે શુંમારથી માંડીને બીજાત્સ મુખીના જુદા જુદા રસ માન્ય
 કર્યા છે અને નહીં કર્યું છે કે, સાહિત્ય એ જ છે જેમાં આ
 રસો હોય. સાહિત્યની આ આખી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લે,
 એમાં કન્યાચન્યના હમેરો, પછી કોઈ જનાવો કે આત્માના
 મરાડી છાપાંમાં જે દેખાય છે તે સિવાય બીજા કયા સાહિત્યનું
 નિર્માણ થઈ શકે ?

લોકમાન્યનાં ચરણોમાં

આજનો નૈમિત્તિક ધર્મ

આજનો નૈમિત્તિક ધર્મ લોકમાન્યનું પુણ્યરમણ છે. આજે તિલકની પુણ્યતિથિ છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦થી તિલક સદેહે આપણી વચ્ચે નથી. એ વખતે હું મુંબઈ ગયો હતો. ચાર પાંચ દિવસ પહેલાં જ ગયો હતો. પણ દાકતરે કહ્યું, 'હવે કંઈ કર નથી.' એટલે એક કામને માટે હું સાબરમતી રવાના થયો. હું અર્ધ રસ્તે તહિ પહોંચ્યો હોઉં ત્યાં મને લોકમાન્યના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. મારા અત્યંત નિકટના આત્મીય, સાથી અને મિત્રના મૃત્યુની જો અસર થાય તેવી જ લોકમાન્યના મૃત્યુથી થઈ: મારા પર બહુ બારે અસર થઈ. તે દિવસથી જીવનમાં કંઈક નવીનતા આવી ગઈ. મને લાગ્યું કે જાણે કોઈ બહુ માયાળુ કુટુંબી ચાલ્યુ ગયુ. આમાં જરા પણ અત્યુક્તિ નથી. આટલાં વરસ થઈ ગયાં; આજે ફરીથી એમનું સ્મરણ કરવું છે. લોકમાન્યનાં ચરણોમાં હું મારી આ તુચ્છ શ્રદ્ધાંજલિ મારી ગ્રાંદી શ્રદ્ધાને કારણે ચડાવું છું.

નામ-મહિમા

તિલક વિશે જ્યારે હું કંઈ કહેવા માંડું છું ત્યારે મારા મોઢામાંથી સખ્તો નીકળવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ગદ્ગદ થઈ

જાઉં છું. સાધુસંતોનું નામ દેનાં મારી જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી જ આ નામથી પણ થાય છે. હું મારા મનનો બાવ પ્રગટ ન થયે કરી શકેનો. ઉત્કટ બાવના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી મુશ્કેલ છે. ગીતાનું નામ દેનાં પણ મારી એવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે. જાણે રૂર્નિનો સંચાર થાય છે. બાવનાઓની પ્રચંડ ભરતી આવે છે. વૃત્તિ ભિન્નતા માંડે છે. પરંતુ આ મદત્તા મારી નથી; ગીતાની છે. નિલકના નામ વિશે પણ એમ જ છે. હું તુલના નથી કરતો; કારણ કે તુલનામાં હમેશાં દોષ આવી જાય છે. પરંતુ જેઓના નામસ્મરણમાં એવી રૂર્નિ આપવાની શક્તિ છે તેઓમાંના નિલક પણ એક છે. એમનાં સ્મરણમાં જ જાણે શક્તિ ભરેલી છે. રામનામનો જ નામનો જુઓ. એના સ્મરણથી કેટલા જડ છવેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. એની ગણતરી કોણ કરશે? અનેક આન્દોલન, અનેક મંથ, ઇતિહાસ, પુરાણ — આમાંથી કોઈ પણ વસ્તુની એટલી અસર નહિ થઈ હોય જેટલી રામનામની થઈ અને થાય છે. ગણોનો ઉદ્ધય થયો અને અસ્ત થયો; પરંતુ રામનામની સત્તા અખાધિત રૂપે વિદ્યમાન છે. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે ‘કહૈં નામ વહ રામ તે’ — હે રામ, તારા કરતાં તારું નામ જ મને વધારે પ્રિય છે. તારું રૂપ તો એ સમયનાં અયોધ્યાવાસીઓ અને એ જમાનાના નરવાનરોએ જોયું. અમારી સમક્ષ તારું રૂપ નહિ, પણ તારું નામ છે. જે મહિમા તારા નામમાં છે તે તારા રૂપમાં નથી. હે રામ, તેં શમરી, જટાયુ વગેરેનો ઉદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેઓ તો મુસેવક દનાં. એમાં તારી મોટાઈ કાંઈ નથી. પરંતુ તારા નામે અનેક કુર્બાનોનો ઉદ્ધાર કર્યો, એમ વેઠ કહે છે.

‘શવરી ગીધ સુસેવકનિ સુગતિ દીન્હ રણુનાથ’ ।

નામ ઉધારે અમિત સ્વલ વેદ વિદિત ગુણગાય ॥’

તુલસીદાસજી કહે છે, રામનો મહિમા ગાનારા મૂઠ છે. રામે તો મોટા મોટા સેવકોનો જ ઉદ્ધાર કર્યો. પણ નામે ? નામે અસંખ્ય જડ મૂઠોનો ઉદ્ધાર કર્યો. શખરી તો અસામાન્ય સ્ત્રી હતી. એનો વૈરાગ્ય અને એની ભક્તિ કેટલાં મહાન હતાં ! એવો જ જટાયુ હતો. આ શ્રેષ્ઠ જીવોનો, આ ભક્ત-જનોનો રામે ઉદ્ધાર કર્યો એમાં કંઈ ભારે વસ્તુ થઈ ગઈ? પરંતુ રામનામ તો દુર્જનોને પણ જીગારે છે. અને ખરું જોતાં મને એનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. મારા કરતાં મોટો દુર્જન ખીજો કોણ હોઈ શકે ? મારા જેવો દુષ્ટ ૬ જ છું. આ વિશે મારે ખીજાઓનો મન જાણવાની જરૂર નથી. નામથી ઉદ્ધાર થાય છે. જેમણે પવિત્ર કર્મ કર્યાં, પોતાનું શરીર પરમાર્થમાં ‘ખચ્યું’, એમના નામમાં એવી શક્તિ આવી જાય છે.

મનુષ્યની વિશેષતા

૧ આમાં જ મનુષ્યની વિશેષતા છે. આદારવિહારાદિ બીજી બાબતોમાં મનુષ્ય અને પશુ સમાન જ છે. પરંતુ મનુષ્ય જે રીતે પશુ કે પશુથી પણ નીચ જની શકે છે, એ જ રીતે પરાક્રમથી, પૌરુષથી એ પરમાત્માની નિકટ પણ પહોંચી શકે છે. મનુષ્યમાં આ જાંને શક્તિઓ છે. ખૂબ માંસ અને ઈર્ષા વગેરે ખાઈને એ વાધ જેવો હૃદયપુષ્ટ પણ જની શકે છે; અથવા ખીજાઓને માટે પોતાનું શરીર પણ ફેંકી દઈ શકે છે. મનુષ્ય પોતાને માટે અનેકનો ધાન કરીને પશુ જની શકે છે; અથવા અનેકને માટે પોતાનું બલિદાન કરીને પુણ્યશ્લોક પણ જની શકે છે. પશુની શક્તિ મર્યાદિત

છે. એની બૂરાઈને પણ મર્યાદા છે. પણ મનુષ્યના પતનની, અથવા ઊંચે ચડવાની કશી મર્યાદા નથી. એ પશુથી પણ નીચે પડી શકે છે, અને એટલો ઊંચે ચડી શકે છે કે દેવતા જ બની જાય છે. જે પડે છે તે જ ચડી પણ શકે છે. પશુ અધિક નીચે પડી શકતું નથી તેથી ચડી પણ શકતું નથી. માણસ બંને બાબતોમાં પરાકાષ્ઠા દરી શકે છે. જે લોકોએ પોતાનું જીવન આખી દુનિયા માટે અર્પણ કરી દીધું છે એમના નામમાં બહુ પવિત્રતા આવી જાય છે. એમનું નામ જ તારાની પેઠે આપણી સમક્ષ રહે છે. રાજ નર્મણ કરતાં આપણે કહીએ છીએ: 'વસિષ્ઠં તર્પયામિ', 'મારદ્વાજં તર્પયામિ', 'ગમ્મિ તર્પયામિ'. આ ઋષિઓ વિશે આપણે શું, જાણીએ છીએ? એમનું જીવનચરિત લખવામાં સાતસો આઠસો પાનાં બરી શકીએ? કદાચ એક પાનું પણ નહિ લખી શકીએ. પરંતુ એમનું જીવનચરિત ન હોય તોપણ 'વસિષ્ઠ' એ નામ જ પૂરતું છે. એ નામ જ તારક છે. ખીજું કંઈ બાકી રહે કે ન રહે; કેવળ નામ જ તારાની પેઠે માર્ગદર્શક થશે, પ્રદાર આપશે. મને શ્રદ્ધા છે કે, મેંકડો વરસ પછી તિલકનું નામ પણ એવું જ પવિત્ર મનાશે. એમનું જીવનચરિત વગેરે બહુ નહિ રહે, પરંતુ ઇતિહાસના આકાશમાં એમનું નામ તારાની પેઠે ચમકતું રહેશે.

‘ચરિત્ર’ અને ‘ચારિત્ર’નો ભેદ

આપણે મદાપુરુષોના ચારિત્રનું અનુકરણ કરવું જોઈએ, એમના ચરિત્રનું નહિ. ખરું જોતાં મદસ્ત્ર ચારિત્ર્યનું છે. શિવાજી મદારાજે અનેક કિલ્લા બંધાવીને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એટલે આજે એ જ રીતે કિલ્લા બંધાવવાથી સ્વરાજ્ય

પ્રાપ્ત થશે એમ ન માનવું જોઈએ. પરંતુ જે વૃત્તિથી એમણે પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને લડાઈ કરી એ વૃત્તિ, એ ગુણો આપણે જોઈએ. જે વૃત્તિથી શિવાજીએ કામ કર્યું એ વૃત્તિથી આજે પણ આપણે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તેથી જ મેં કહ્યું કે એ સમયનું રૂપ આપણા કામનું નથી, એનું આંતરિક રહસ્ય ઉપયોગી છે. ચરિત્ર ઉપયોગી નથી, ચારિત્ર્ય ઉપયોગી છે. કર્તવ્ય કરતી વખતે એમની જે વૃત્તિ હતી તે આપણે માટે આવશ્યક છે. એમના ગુણોનું સ્મરણ આવશ્યક છે. તેથી તો હિન્દુઓએ ચરિત્રનો ભાર છોડીને નામસ્મરણ પર ભાર મૂક્યો. આટલી મહાન વ્યક્તિઓનું આખું ચરિત્ર મગજમાં રાખવાની કોશિશ કરીએ તો એનાથી જ ગૂંગળાવા માંડીશું. શ્વાસ રૂંધાવા માંડે. તેથી કેવળ ગુણોનું સ્મરણ કરવાનું છે, ચરિત્રનું અનુકરણ નહિ. /

એક મહાત્મા વારતા

એક વારતા મરાઠ્ઠર છે. કેટલાક છોકરાઓએ ‘સાહસિક મુમાદર’ નામનું એક પુસ્તક વાંચ્યું; અને તરત જ નક્કી કરી દીધું કે, એ પુસ્તકમાં લખ્યું છે એવું જ આપણે પણ કરીએ. એ પુસ્તકમાં વીસ પચ્ચીસ યુવકો હતા; આ લોકો પણ ગમે ત્યાંથી વીસ પચ્ચીસ ભેગા થયા. પુસ્તકમાં લખ્યું હતું કે, ‘તેઓ એક જંગલમાં ગયા.’ પછી શું? આ લોકો પણ એક જંગલમાં પહોંચ્યા. પુસ્તકમાં લખ્યું હતું કે એ છોકરાઓને જંગલમાં એક વાઘ મળ્યો. હવે આ બિચારા વાઘ ક્યાંથી લાવે? છેવટે, તેઓમાં એક જુદિમાન છોકરો દતો તે કહેવા લાગ્યો, ‘ચરે ભાઈ, આપણે તો પહેલેથી છેલ્લે સુધી જૂથ જ કરી. આપણે પેલા છોકરાઓની નકલ

કરવા માગીએ છીએ. પણ અહીંયાં તો બધું ઊલટું જ થઈ રહ્યું છે. પેલા છોકરાઓ કોઈ પુસ્તક વાંચીને થોડા જ મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા? આપણાથી તો શરૂઆતમાં જ શૂન થઈ.'

વાસ્તાવિક શ્રાદ્ધ

મતલબ કે, ચરિત્રની બધી ઘટનાઓનું આપણે અનુકરણ ન કરી શકીએ. ચરિત્રનું તો વિસ્મરણ થવું જોઈએ. કેવળ ગુણોનું સ્મરણ પૂરતું છે. ઇતિહાસ તો જૂલવા માટે જ છે, અને ભોક્ષા એને જૂલવી પણ જાય છે. છોકરાઓના ધ્યાનમાં બધા ઇતિહાસ રહેતો પણ નથી. એને માટે એમને નકામો માર પણ પડે છે. ઇતિહાસમાંથી આપણે કેવળ ગુણ જ મહણ કરવા જોઈએ. ગુણો કદી જૂલવા ન જોઈએ, શ્રદ્ધાપૂર્વક યાદ રાખવા જોઈએ. પૂર્વજોના ગુણોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ એ જ શ્રાદ્ધ. આ શ્રાદ્ધ પાવન હોય છે. આજનું શ્રાદ્ધ અને પાવન લાગે છે. તમને પણ એમ જ લાગતું હશે.

તિલકનું ગુણ-સ્મરણ

તિલકનો પહેલો ગુણ કયો હતો? તિલક જાતિએ જ્ઞાતિય હતા. પરંતુ જેઓ જ્ઞાતિય નથી તેઓ પણ તેમનું સ્મરણ કરે છે. તિલક મહારાષ્ટ્રી હતા. પરંતુ પંજાબના પંજાબી અને બંગાળના બંગાળી પણ એમને પૂજ્ય માને છે. તિલકનું જ્ઞાતિયત્વ અને એમનું મહારાષ્ટ્રીપણું — બધું જ હિંદ જૂલવી ગયું છે. આ ચમત્કાર છે. એમાં રહસ્ય છે — એવડું રહસ્ય છે. આ ચમત્કારમાં તિલકનો ગુણ તો છે જ. તે ઉપરાંત આપણા પૂર્વજોની કમાઈનો પણ ગુણ છે. જનતાનો એક ગુણ અને તિલકનો એક ગુણ — આ જોનેના પ્રભાવથી આ

અમલદાર થયો કે વાહિયુ અને મહારાષ્ટ્રીય તિલક આખા ભારતવર્ષમાં બધી જાતિઓ દ્વારા પૂજાય છે. જાનેના ગુણ તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

‘રાષ્ટ્રીય રામલીલામાં હું શું જનું?’

આ પ્રસંગે મને અદ્વત્યાની કથા યાદ આવે છે. રામાયણમાં અદ્વત્યાની કથા મને બહુ ગમે છે. રામનું આખું ચરિત્ર જ શ્રેષ્ઠ છે; અને એમાં આ કથા તો બહુ જ પ્રિય લાગે છે. આજે પણ આપણી અંદર રામ (સત્ત્વ) નથી એમ નથી. આજે પણ રામ છે. રામજન્મ થઈ ચૂક્યો છે; ભક્ત એની કોઈને ખબર હોય કે ન હોય. પણ આજે રાષ્ટ્રમાં રામ છે. દારણ કે, નહિ તો આજે થોડાઘણે તેજનો સંચાર દેખાય છે તે ન દેખાત. ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો આજે પણ રામનો અવતાર થઈ ચૂક્યો છે. હું વિચાર કરું છું કે, આજે રામલીલા ચાલી રહી છે તેમાં કયો વેશ લઉં? કયા પાત્રનો અભિનય કરું? રામની આ લીલામાં હું શું જનું? લક્ષ્મણ જનું? નહિ, નહિ. એમની એ જાગૃતિ, એ ભક્તિ ક્યાંથી લાવું? તો શું ભરત જનું? નહિ, ભરતની કર્તવ્યદક્ષતા, જવાબદારીનું બાન, એમની દયા અને ત્યાગ ક્યાંથી લાવું? હનુમાનનું તો નામ પણ જાણે રામનું હૃદય જ છે. તો પછી ગાંડે પુષ્પ નથી તેથી શું રાવણ જનું? ના. રાવણ પણ ન જની શકું. રાવણની ઉત્કટતા, મહત્વાકાંક્ષા મારી પાસે ક્યાં છે? તો પછી હું કયો વેશ લઉં? કયા પાત્રનો અભિનય કરું? શું એવું કોઈ પાત્ર નથી જેનો હું વેશ લઈ શકું? જટાયુ, શંખરી? — તેઓ તો મુસેવડ હતાં. અતિ મને અદ્વત્યા નજરે પડી. અદ્વત્યા તો પરચર જનીને બેઠી હતી.

અહસ્થાનું અધ્યાન

મને થયું કે હું અહસ્થાનો અભિનય કરું. જાડ પથ્થર બનીને એમું. એટલામાં એ અહસ્થા બોલી ઊઠી, 'આખા ગામાપણમાં શું હું જ સૌથી મુશ્કેલ જડમૂલ પાત્ર હરી? અરે બુદ્ધિમાન, શું અહસ્થાનું પાત્ર સૌથી નિકટ છે? મારામાં શું કંઈ યોગ્યતા જ નથી? અરે, રામની યાત્રામાં તો અયોધ્યાથી માંડીને રામેશ્વર સુધીમાં હજારો પથ્થર હતા; તેમનો ઉદ્ધાર કેમ ન થયો? હું કંઈ નાલાયક પથ્થર નથી. હું પણ ગુણી પથ્થર છું.' અહસ્થાની જ્વાળા મને ખરી લાગી. પણ ભલે અહસ્થાના પથ્થરમાં ગુણ હતા, તોયે આ બધા મહિમા ફેરળ એ પથ્થરનો નથી. ને જ રીતે બધા મહિમા રામના ચરણનો પણ નથી. અહસ્થા સમાન પથ્થર અને રામના ચરણ જોવા અરણ — એનો સંયોગ જોઈએ. ન તો રામના ચરણોથી બીજા પથરાનો ઉદ્ધાર થયો, અને ન કોઈ બીજાના ચરણોથી અહસ્થાનો થયો.

અહસ્થા-રામ-ન્યાય

આને હું અહસ્થા-રામ-ન્યાય કહું છું. એના મેળાપથી કામ થાય છે. તિલકના દર્શાવને આ જ ન્યાય લાગુ પડે છે. તિલકનું જ્વાલણપણું, મલાગાધ્રીપણું વગેરે બધું જૂલી જાતને આખું હિન્દુસ્તાન એમની પુષ્પ સ્મૃતિ બિજાવે છે. આ ચમત્કારમાં તિલકના ગુણ અને જનતાના ગુણ જોવેનું સ્થાન છે. આ ચમત્કારનાં જાને કારણ છે. કેટલોક ગુણ તિલકનો છે અને કેટલોક એમને માનનારી આમ જનતાનો. આ ગુણોનું આપણે જરા પૃથક્કરણ કરીએ.

તિલકનો ગુણ

તિલકનો ગુણ એ હતો કે એમણે જે કંઈ કર્યું એમાં આખા ભારતવર્ષનો વિચાર કર્યો. તિલકનો દેહ મુંબઈમાં પડ્યો તેથી ત્યાં એમનાં સ્મારક-મંદિર થશે. એમણે મરાઠીમાં લખ્યું તેથી મરાઠી ભાષામાં એમનાં સ્મારક થશે. પરંતુ તિલકે ત્યાં કંઈ અને જે કંઈ કર્યું — ગમે તે ભાષામાં કેમ ન કર્યું હોય — એ બધું ભારતવર્ષ માટે કર્યું. ‘હું બ્રાહ્મણ છું, હું મહારાષ્ટ્રી છું,’ એવું અભિમાન એમને નહોતું. એમનામાં અલગ-પણાતી, બેદની બાવના નહોતી. તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં હતા તોપણ તેમણે આખા ભારતવર્ષનો વિચાર કર્યો. જે અર્વાચીન મહારાષ્ટ્રીય વિશ્વતિઓએ આખા ભારતવર્ષનો વિચાર કર્યો તેઓમાંના એક તિલક હતા. અને ખીજા જે મારી દષ્ટિએ ચડે છે તે હતા મહર્ષિ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે. તિલકે મહારાષ્ટ્રને પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યું અને આખા હિંદુસ્તાન માટે લડતા રહ્યા. ‘હિંદુસ્તાનના હિતમાં મારા મહારાષ્ટ્રનું પણ હિત છે; તેથી પૂનાનું હિત છે; પૂનામાં રહેતા મારા કુટુંબનું હિત છે; અને કુટુંબમાં રહેનાર મારું પણ હિત છે. હિંદુસ્તાનના હિતનો વિચાર કરવાથી એમાં જ મહારાષ્ટ્ર, પૂના, મારું કુટુંબ અને હું — બધાંના હિતનો વિચાર આવી વળય છે,’ આ તત્ત્વ એમણે જાણી લીધું હતું અને એને જ અનુસરીને એમણે કામ કર્યું. આવી વિશાળ એમની વ્યાખ્યા હતી. જે સાચી સેવા કરવા માગે છે એને એ સેવા કોઈ મર્યાદિત સ્થાનમાં કરવી પડશે. પરંતુ એ મર્યાદિત સ્થાનમાં રહીને કરાતી સેવાની પાછળ વૃત્તિ વિશાળ, વ્યાપક અને અમર્યાદિત હોવી જોઈએ.

મર્યાદિત ક્ષેત્ર અને વ્યાપક સેવા

શાલિગ્રામ મર્યાદિત છે. પરંતુ એમાં હું જે બગવાનનાં દર્શન કરું છું તે અહ્યાંડવ્યાપી છે, ત્રિચર-ચર, જડ-ચેતન સૌમાં નિવાસ કરનાર છે. તેથી તો એ વાસ્તવિક પૂજન થાય છે. 'જલે સ્યલે તથા ક્ષાયે વિષ્ણુઃ પવિત્રમૂર્ધનિ.' એ ત્રિભુવન-વ્યાપક વિષ્ણુને પૂજારી શાલિગ્રામમાં નહિ જુએ તો એની પૂજા નર્યું ગાંડપણ હશે. સેવા કરવામાં પણ ખૂબી છે, રહસ્ય છે. મારા ગામમાં રહીને પણ હું વિશ્વેશ્વરની સેવા કરી શકું છું. ખીજાને ન લૂંટનાં જે સેવા થાય છે તે અમૂલ્ય દોષ શકે — હોય છે.

કેટલાંક વદાંત

તુકારામે પોતાનું ફેડું ગામ ન છોડ્યું. રામદાસ ધણું ગામેમાં ફર્યા અને સેવા કરતા રહ્યા. છતાં બંનેની સેવાનું ફળ એક છે, અનંત છે. ભુદ્ધિ વ્યાપક હોય તો અત્ય કર્મથી પણ અપાર ફળ મળે છે. સુદામા મુઠ્ઠીબર જ તાંદુલ લઈને ગયા હતા પરંતુ એ તાંદુલમાં પ્રચંડ શક્તિ હતી. સુદામાની ભુદ્ધિ વ્યાપક હતી. બહુ મોટું કર્મ કરવા છતાં, પણ કેટલાંક અભાગીઓને બહુ થોડું ફળ મળે છે. પરંતુ સુદામા નાનકડા કર્મથી બહુ મોટું ફળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. જેની ભુદ્ધિ શુદ્ધ, નિષ્પાપ, પવિત્ર તથા સમતનયુક્ત છે, બકિતમય અને પ્રેમમય છે તે નાનકડી પણ ક્રિયા કરે તોયે તેનું ફળ મહાન આવે છે, મૂલ્ય બહુ વધારે થાય છે. એ એક મહાન આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત છે. માતાનો પત્ર એ જ શબ્દોનો કેમ ન હોય, પણ એ વિલક્ષણ પ્રભાવ પાડે છે. એ પ્રેમની શાહીથી પવિત્રતાના સ્વચ્છ કામળ પર લખેલો હોય છે. ખીજું કાઈ પોયું કેટલાય

સર્વે કાગળ પર ક્રમ ન લખેલું હોય, પણ જો એના મૂળમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ ન હોય, નિર્મળ બુદ્ધિ ન હોય, લખેલું પ્રેમમાં લાગેલું ન હોય, તો આખું પોથું નકામું છે.

વ્યાપકતાની મહોર

પરમાત્માને ત્યાં 'કેટલી સેવા' એ પ્રશ્ન નથી, 'કેવી સેવા' એ પ્રશ્ન છે. તિલક અત્યંત બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, અને અનેક શાસ્ત્રોના પંડિત હતા, એટલે એમની સેવા અનેકાંગી અને બહુ મહાન છે. પરંતુ તેમણે જેટલી કીમતી સેવા કરી એટલી જ કીમતી સેવા એક ગામડિયો સેવક પણ કરી શકે. તિલકની સેવા વિપુલ અને અનેકાંગી હતી. તોપણ એનું મૂલ્ય અને એક અલ્પ સેવકની સેવાનું મૂલ્ય બરાબર હોઈ શકે. એક ગાડું ભરીને જુવાર રસ્તામાં જતી હોય પણ એની કિંમત હું મારા નાનકડા ખિસ્સામાં રાખી શકું છું. દસ હજારની તોટ મારા ખિસ્સામાં રાખી શકું છું. એના પર ફક્ત સરકારી મહોર હોવી જોઈએ. તમારી સેવા ઉપર પણ વ્યાપકતાની મહોર લાગેલી હોવી જોઈએ. કોઈ બહુ સેવા કરે પણ તે વ્યાપક દષ્ટિ અને વ્યાપક વૃત્તિથી ન કરે, તો તેની કિંમત વ્યાપક દષ્ટિથી કરેલી નાનકડી સેવા કરતાં ઓછી જ મનાશે. વ્યાપક વૃત્તિથી કરેલી અલ્પ સેવા અમૂલ્ય બની જાય છે, એ એની ખૂબી છે. નમે અને હું—સૌ કોઈ સેવા કરી શકીએ એટલા માટે પરમાત્માની આ યોજના છે. ગમે ત્યાં ગમે તે કરો, પણ તે સંકુચિત દષ્ટિથી ન કરશો; એમાં વ્યાપકતા ભરી દો. આ વ્યાપકતા આજના કાર્યકર્તાઓમાં ઓછી જોવામાં આવે છે. કુશળ કાર્યકર્તા આજ સંકુચિત દષ્ટિથી કામ કરતા દેખાય છે.

તિલકની વ્યાપકતા

તિલકની દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી તેથી એમના ચારિત્ર્યમાં મીઠાશ અને આનંદ છે. હિન્દુસ્તાનના જ નહિ બલકે દુનિયાના ડોઝ પણ સમાજના દિવનો વિરોધ ન થાય એ રીતે ગમે ત્યાં સેવા કરે. બસ એ એક ગામડાની જ સેવા હોય, એ અમૂલ્ય છે. પરંતુ જો શુદ્ધિ વ્યાપક હોય તો તમારી દૃષ્ટિ વ્યાપક બનાવો. પછી જુઓ કે તમારાં કાર્યોમાં કેવી રૂઝિતો સચાર થાય છે ! કેવી વીજળીનો સંચાર થાય છે ! તિલકમાં આ જ વ્યાપકતા હતી. ‘દૂ બારનીય છું’ એ એમની વૃત્તિ શરૂઆતથી જ હતી. બંગાળમાં ચળવળ શરૂ થઈ તિલકે ધાર્મિક એમાં મદદ કરી. બંગાળને સાચા આપવા મદારાદ્રને ડીબ્બું ક્યું. રવદેશીનો ડંઢો વગાડ્યો. ‘બંગાળ ત્યારે લડાઈના મેદાનમાં ખડુ છે ત્યારે આપણે પણ જવું જોઈએ. જે બંગાળનું દુઃખ છે તે મદારાદ્રનું પણ છે.’ એવી વ્યાપકતા, સાર્વરાષ્ટ્રીયતા તિલકમાં હતી. તેથી પૂનાના નિવાસી હોવા છતાં તેઓ હિન્દુસ્તાનના પ્રાણુ બની ગયા, આખા દેશને પ્રિય બન્યા. તેઓ આખા ભારતવર્ષના પૂજનીય બન્યા એનું એક કારણ એ હતું કે, એમની દૃષ્ટિ સાર્વરાષ્ટ્રીય હતી, વ્યાપક હતી.

જનતાનો ગુણ

પરંતુ એનું બીજું પણ એક કારણ હતું. તે જનતાની રિશેવતા. જનતાનો આ ગુણ કાર્યકર્તાઓમાં પણ છે, કેમકે તેઓ પણ જનતામાંના જ છે. પરંતુ તેમને પોતાને એ વસ્તુની ખબર નથી. તિલકના ગુણ સાથે જનતાના ગુણનું સ્મરણ પણ કરવું જોઈએ, કારણકે તિલક પોતાને જનતાના

ચરણોની રજ સમજતા હતા. જનતાના દોષ, જનતાની દુર્બળતા, જનતાની ત્રુટીઓ, સૌ કંઈ તે પોતાનું જ સમજતા. તેઓ જનતા સાથે એકરૂપ થઈ ગયા હતા, એટલે જનતાના ગુણોનું સ્મરણ એ તિલકના જ ગુણોનું સ્મરણ છે.

ભારતીય સંદ્રધર્મ — આપણા પૂર્વજોની ભેટ

જનતાનો આ ગુણ આપણો કમાયેલો નથી. આપણા મહાન, પુણ્યવાન, વિશાળ દષ્ટિવાળા પૂર્વજોની એ ભેટ છે. જાણે કે આ ગુણ આપણે માતાના દૂધ સાથે જ પીધો છે. એ શ્રેષ્ઠ પૂર્વજોએ આપણને શીખવ્યું કે, માણસ કયા પ્રાન્તનો, કઈ જાતિનો છે એ જોવાને બદલે એટલું જ જુઓ કે, એ બસો છે કે નહિ? એ ભારતીય છે કે નહિ? તેમણે આપણને શીખવ્યું કે ભારતવર્ષ એક રાષ્ટ્ર છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે, અંગ્રેજોએ અહીં આવીને આપણને દેશાભિમાન શીખવ્યું ત્યારે આપણે રાષ્ટ્રીયતાથી પરિચિત થયા; પણ એ ખોટી વાત છે. એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જો આપણને કોઈએ શીખવી હોય તો તે આપણા પુણ્યવાન પૂર્વજોએ. એમની જ કૃપાથી આ અનોખી ભેટ આપણને મળી છે.

‘દુર્લભ ભારતે જન્મ’

આપણા રાષ્ટ્રપિએ આપણને ‘દુર્લભ ભારતે જન્મ’ એવો ઉપદેશ આપ્યો. ‘દુર્લભ જંગેષુ જન્મ,’ ‘દુર્લભ ગુર્જરેષુ જન્મ’ એમ એમણે નથી કહ્યું; તેમણે તો એમ જ કહ્યું કે ‘દુર્લભ ભારતે જન્મ.’ કાશીમાં ગંગાતટ પર રહેનારને કઈ વાતનો તલસાટ હોય છે? કાશીમાંથી ગંગાની ટાવડ બરીને રામેશ્વર ચડાવવા માટે એ તલસતો હોય છે. જાણે કે કાશી અને

રામેશ્વર એના ઘરનું આંગણું અને ઘર પાછળનો વાડો જ હોય ! ખરી રીતે તો કાશી અને રામેશ્વર વચ્ચે પંદરસો માઈલનું અંતર છે. પણ તમારા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ તમને એવો વૈભવ આપ્યો છે કે તમારું આંગણું પંદરસો માઈલનું છે. રામેશ્વરમાં રહેનાર રામેશ્વરના સમુદ્રનું જળ કાશીવિશ્વેશ્વરના મસ્તક પર ચડાવવા તત્તસે છે. રામેશ્વરનું સમુદ્રજળ તે કાશી સુધી લઈ જશે. કાવેરી અને ગોદાવરીના જળમાં નાહનાર પણ ‘જયગંગે’ ‘હરગંગે’ જ કહેશે. ગંગા કેવળ કાશીમાં જ નથી, અહીં પણ છે. જે વાસણમાં આપણે નાહવાનું પાણી ભરીએ છીએ તેને પણ ગંગાજળી નામ આપ્યું છે. આ કેવી વ્યાપક અને પવિત્ર ભાવના છે ! આ ભારતીય ભાવના છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રભાવના

આ ભાવના આધ્યાત્મિક નહિ પણ રાષ્ટ્રીય છે. આધ્યાત્મિક માણસ ‘દુર્લભં ભારતે જન્મ’ એમ નહિ કહે. એ કાંઈક ખીજું જ કહેશે. જેમ કે ગુકારામે કહ્યું, ‘ભામુવા સ્વદેશઃ સુવનત્રયા મન્યે વાસ’ ॥ (સ્વદેશો સુવનત્રયમ્) તેમણે આત્માની મર્યાદાને વ્યાપક બનાવી દીધી; બધા દ્રવ્યજન અને બધા કિલ્લા તોડીને આત્મા પ્રાપ્ત કર્યો. ગુકારામ જેવા આધ્યાત્મિક રંગમાં રંગાયેલા મહાપુરુષોએ પોતાના આત્માને સ્વનંત્ર સંચાર કરવા દીધો. ‘અણોરણીયાન્ મહનો મહીયાન્’ એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, બધા બેઠબેઠોને પાર કરીને, જે સર્વત્ર ચિન્મયતાનું દર્શન કરી શક્યા તેઓ ધન્ય છે. સોડો પણ સમજી ગયા કે તેઓ આખા વિશ્વના છે. એમની કંઈ સીમા નથી. પરંતુ ‘દુર્લભં ભારતે જન્મ’ ની જે કલ્પના ઋષિઓએ કરી તે આધ્યાત્મિક નથી, રાષ્ટ્રીય છે.

વાલ્મીકિમાં રાષ્ટ્રલાવના

વાલ્મીકિએ રામાયણના પ્રારંભિક શ્લોકોમાં રામના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. રામનાં ગુણગાન કરતાં કરતાં, રામ કેવા હતા એનું એ વર્ણન કરે છે : ‘સમુદ્ર ઇવ ગામ્મીર્યે સ્વૈર્યે ચ દિમતાનિવ ।’ ‘સ્થિરતા હિપરતા દિમાત્રય જેવી, અને ગાંભીર્ય, પગ પામેના સમુદ્ર જેવું.’ જુઓ, કેવી વિશાળ હિપમા છે! એકપ્રાસાસે દિમાત્રયથી માંડીને કન્યાકુમારી મુખીનું દર્શન કરાવ્યું. પાંચ માઈલિ કેવો પર્વત અને પાંચ માઈલિ ઊંડો સમુદ્ર એકદમ બનાવ્યા. તેથી તો એ રામાયણ ગાંધીય થયું. વાલ્મીકિના રોમેરોમમાં ગાંધીયત્વ બરેહું હતું. તેથી એ સાર્વરાષ્ટ્રીય રામાયણ રચી શક્યા. તેમનું રામાયણ સંસ્કૃતમાં છે તોપણ સૌનું આદરણીય છે. મદાગાષ્ટ્રમાં એ જેટલું પ્રિય છે એટલું જ મદ્રાસ નરક પણ પ્રિય છે. શ્લોકના એક જ ચરણમાં ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતનો સમાવેશ કરી દીધો. વિશાળ અને બધું હિપમા છે !

આપણા રાષ્ટ્રધર્મની વિશેષતા

આપણને કાર્મ પછે કે, તમે કેટલા છો ! તો આપણે તમન બોલી કહીશું કે, અમે પાંત્રીસ કરોડ બાઈબેડેનો છીએ. અંગ્રિજને પૂછો તો એ ચાર કરોડ કહેશે. ફ્રેન્ચ સાત કરોડ કહેશે. જર્મન છ કરોડ કહેશે. બેલ્જિયમ સાત લાખ કહેશે. શ્રીક અરધો કરોડ કહેશે. અને આપણે પાંત્રીસ કરોડ !! આવો કરક કેમ પડ્યો ! આપણે પાંત્રીસ કરોડને એક માન્યા. તેમણે યુરોપના પોકોને એક ન માન્યા. સાચું પૂછો તો જર્મનીની બાપા અને ફ્રેન્ચની બાપા બહુ જુદી નથી. એમાં મરાઠી અને ગુજરાતીના જેટલો ફેર છે. યુરોપની બાપાઓ

લગભગ સરખી છે. એમનો ધર્મ પણ સમાન છે. જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોમાં પરસ્પર રોડીમેરી-વડેવારે પણ થાય છે. છતાં તેમણે યુરોપના અલગ અલગ કુકડા કરી નાખ્યા ! હિંદુસ્તાનના પ્રાન્તોએ પોતાને અલગ ન માન્યા. યુરોપના લોકોએ એમ માની લીધું. હિંદુસ્તાન પણ રસિયા જાદ હરતાં બાકી રહેના યુરોપ-ખંડ જેવડો એક ખંડ જ છે. પરંતુ આપણે ભારતવર્ષને એક ખંડ એટલે કે અનેક દેશોનો સમુદાય ન-માનતાં એક દેશ જ માન્યો, એક રાષ્ટ્ર માન્યું

યુરોપની ભેદભક્તિ

એ અભાગી યુરોપવાસીઓએ આખા યુરોપને એક દેશ ન માન્યો. તેમણે યુરોપને એક ખંડ માન્યો. એના નાના નાના કુકડા કર્યા. એક એક કુકડાને પોતાનો માન્યો અને એક-બીજા સાથે ધનધોર મુદ્દ કર્યા. ગયા મહાપુદ્ગનો જ દાખવો લે. લાખો લોકો મરી ગયા. નેએ એકબીજા સાથે લડ્યા, પણ માંડોમાંડે ન લડ્યા. એ જૂલ એમણે નથી કરી. પરંતુ આપણે ભારતને એક રાષ્ટ્ર માન્યું અને માંડોમાંડે લડ્યા.

આપણો દોષ પણ બુપણ છે

અંગ્રેજ અથવા યુરોપીય દનિદાસકારો આપણને કલ્પા કરે છે કે, ‘તમે માંડોમાંડે લડતા રહ્યા, આંતરિક કલદ કરતા રહ્યા.’ અંદરઅંદર લડતુ એ ખરાબ છે. એ તો હું પણ માનું છું. પરંતુ એ દોષનો સ્વીકાર કરવા છતાં મને એ આરોપનું અભિમાન છે. આપણે લડ્યા, પણ માંડોમાંડે લડ્યા. એનો અર્થ એ થયો કે, આપણે એક છીએ એ વાત એ દનિદાસ-કારોને પણ મંજૂર છે. એમના આગ્રેપમાં જ એ સ્વીકાર આવી ગયો. યુરોપીય રાષ્ટ્રો એકબીજા સાથે લડ્યાં, પરંતુ

પોતાના જ દેશમાં માંડોમાંડે ન લડ્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એમાં શી મોટાઈ છે? એક નાનકડા માનવ-સમુદાયને પોતાનું રાષ્ટ્ર કહીને શેખી મારવી કે અમારામાં એકેના છે, આપસમાં ફૂટ નથી, એમાં શી બહાદુરી છે? માની સો કે મેં મારા રાષ્ટ્રની 'મારું શરીર એ જ મારું રાષ્ટ્ર' એવી સંકુચિત વ્યાખ્યા કરી; તો પછી આપસમાં કદી યુદ્ધ જ નહિ થાય. હા, હું જ મારા મોંમાં સદાકે દઈને એક ચપ્પડ ચોડી દઉં તો અલગન લગાઈ થાય. પણ 'હું જ મારું રાષ્ટ્ર છું' એવી વ્યાખ્યા કરીને, હું મારા બાઈ સાથે, મા સાથે, કોઈની પણ સાથે લડુ તોપણ એ માંડોમાંડેની લગાઈ નહિ હોય, કારણકે મેં તો મારા સાગતણ હાથના શરીરને જ મારું રાષ્ટ્ર માન્યું છે. મનસભ કે. આપણે માંડોમાંડે લડ્યા એ આરોપ સાચો છે, પણ એ અભિમાન લેવા જોવો પણ છે, કારણકે એ આરોપમાં જ આરોપ મૂકનારે કબૂલ કર્યું છે કે આપણે એક છીએ, આપણું એક જ રાષ્ટ્ર છે. યુરોપના અભાગીઓએ એ કલ્પનાનો નાશ કર્યો. આપણને એ કલ્પનાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ, બલકે એ કલ્પના આપણી રંગરંગમાં ઊનરી ગઈ છે. જૂના વખતમાં આપણે માંડોમાંડે લડ્યા તોયે એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના આજે પણ વિદ્યમાન છે. મહારાષ્ટ્રે પંજાબ પર, ગુજરાત અને બંગાળ પર ચડાઈઓ કરી તોપણ એકરાષ્ટ્રીયતાની, આત્મીયતાની ભાવના નષ્ટ નથી થઈ.

જનતા-વ્યાપી ભાવના

જનતાના આ ગુણને લીધે તિલક બધા પ્રાંતોમાં પ્રિય અને પૂજ્ય બન્યા. તિલક-ગાંધી તો અલૌકિક પુરુષ છે. બધા

પ્રાંતો તેમને પૂરો જ. પરંતુ રાજગોપાલાચાર્ય, જમનાકાન્ત, વગેરે તો સાધારણ માણસો છે. પરંતુ તેમની પણ બધા પ્રાંતોમાં પ્રતિષ્ઠા છે. પંચમ, મદારાટ્ટ, ક્યુટક એમને આદર આપે છે. આપણને બધે જામર ન હોય, પરંતુ એક-રાષ્ટ્રીયતાનો આ ગુણ આપણા લોકોમાં જ બળી ગયો છે. આપણે ત્યાં એક પ્રાન્તના તેના ખીમત પ્રાંતમાં જાય છે અને લોકો આગળ પોતાના વિચારો મૂકે છે; યુરોપમાં આવું કદી થઈ શકે? ફાસિઝમ પર વ્યાખ્યાન આપતા મુસોલિનીને જરા ગંધિયામાં જવા દો. લોકો એને પરથરો મારીને છૂંદી નાખશે અથવા ફાંગી પર લટકાવી દેશે. દિલ્લસર અને મુસોલિની જ્યારે એકબીજાને મળે છે ત્યારે કેવો જામરડાન જદામડાન કરવામાં આવે છે! કેવી સુખચાપ, સુખ રીતે મુલાકાત થાય છે! ત્યારે બે ખૂનીઓ કેઈ કાવતરું ગોઠવવાને એકબીજાને મળતા હોય! દોડ. દિલ્લા અને દીવાલો ચારે તરફ ખડી દરીને આખા યુરોપમાં આ પોકાએ દોય અને મતસર ફેલાવી દીધો છે. પરંતુ દિન-દુરતાનમાં એમ નથી. નિલક-આંધીની વાત જવા દો. તેઓ અપૂર્વ વ્યક્તિઓ છે. પરંતુ ખીમત સાધારણ લોકોને પણ બધે આદર થાય છે. એમની વાત લોકો ધ્યાનથી સાંભળે છે. એવી રાષ્ટ્રીય બાવના ઋષિઓએ આપણને શીખવી છે. સમાજ અને જનતામાં સર્વત્ર એની અસર મોખૂંદ છે.

જનતા સાથે લિલકની એકરૂપતા

આપણને આ ગુણની ખમર નહોતી. આવો, દવે આપણે એનો જ્ઞાનપૂર્વક પરિચય કરીએ. આજે બધી જગ્યાએ નિલકનું રમરણ કરવામાં આવે છે. તેમના પ્રાક્ષણ દોરા છતાં, મદારાટ્ટીય દોરા છતાં, બંધી જનતા બધી જગ્યાએ

એમની પૂજા કરશે, કેમકે તિલકની દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી. તેઓ આખા ભારતવર્ષનો વિચાર કરતા હતા. તેઓ આખા હિંદુસ્તાન સાથે એકરૂપ થઈ ગયા હતા. આ તિલકની વિશેષતા છે. ભારતની જનતા પણ પ્રાન્તાભિમાન વગેરેનો ખ્યાલ ન કરતાં ગુણોને પિછાને છે. આ ભારતીય જનતાનો ગુણ છે. તિલકનું બધા કોઠા બધી જગ્યાએ સ્મરણ કરે છે એ તિલક અને જનતા બંનેના ગુણનો સમતકાર છે. જેમ આંખાના એક જ ગોટલામાંથી જાડ, ડાળીઓ અને ફેરી પેદા થાય છે તે જ પ્રમાણે એક જ ભારતમાતાના આશ્રિતઃ જુદા જુદા પુત્ર દેખાય છે — કોઈ કોથી, કોઈ રનેહી. છતાં મીઠી અને મુસાયમ ફેરી જે ગોટલીમાંથી પેદા થાય છે તે જ ગોટલીમાંથી જાડનું કાણુ થડ પણ પેદા થાય છે. એ જ રીતે આપણે ઉપરથી ગમે તેટલા ભિન્ન દેખાઈએ છતાં એક જ ભારતમાતાનાં સંતાન છીએ, એ કદી ન બૂલવું જોઈએ. આ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રેમભાવ વધારતાં સેવકોએ સેવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ. તિલકે એવી જ મેવા કરી. તમે પણ કરો એવી આશા છે.

આત્મશક્તિનું ભાન

સત્પુરુષોની અખંડ પરંપરા

તમે સૌ જાણો છો કે આજે ગાંધીજીનો ૪૦મો જન્મદિવસ છે. ઈશ્વરનૃપાચી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ગાંધીજી જેવી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ પૈકી પાણી થઈ છે. ઈશ્વર આપણે ત્યાં આવી સારી વ્યક્તિઓ વારંવાર મોકલતો આવ્યો છે. આવો, આપણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે, આપણા દેશમાં સત્પુરુષોનો આવો જ અખંડ પ્રવાહ ચાલતો રહે.

ખાદી-સત્યાગ્રહ

આજે ૬૬ ગાંધીજી વિગે કંઈ નહિ હતું. પોતાને નામે કોઈ ઉત્સવ તથા એ એમને પસંદ નથી. તેથી આ સત્યાગ્રહ એમણે ખાદી-સત્યાગ્રહ નામ આપ્યું છે. પોતાની સાથે મંબંધ ધરાવતા ઉત્સવને કોઈ ઉત્સવન ન આપી શકે, પણ ગાંધીજી આ ઉત્સવને ઉત્સવન આપી શકે છે. કારણકે આ ઉત્સવ એક સિદ્ધાંતના પ્રચારને માટે, એક વિચારના વિસ્તાર માટે ઊજવાય છે.

મનુષ્ય ઈશ્વરનો સ્પર્શ

કોઈકે સારી પુરુષતા કયનતો ગાંધીજી ઉદ્દેશ્ય ક્યાં કરે છે. એની મનલક્ષ એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવે છે ત્યાં સુધી તેને વિગે સૌન રાખવું જ ઉચિત છે. મને તો

અક્રિયનું સ્થૂળ ચરિત્ર એ જૂઠી જવા જેવો વિષય લાગે છે. માણસ તો ઈશ્વરની લખેલી એક ચિટ્ટી છે, એક મંદેશ છે. ચિટ્ટીનું લખાણ જોવું જોઈએ. એની લંબાઈ પહોળાઈ અને વજન જોવાનો અર્થ નથી.

લખણાં અહીં જે કાર્યક્રમ થયો તેમાં જાળકાએ સારો ઉત્સાહ બતાવ્યો. આવા કાર્યક્રમોમા જાળકો લમેશાં ઉત્સાહ અને આનંદથી ભાગ લે છે. આપણે એમની કદર કરીએ. પણ અહીં જે મોટરાઓ ભેગા થયા છે તેમણે ભેગા બેઠીને ઉત્સાહપૂર્વક સૂતર કાંત્યું, એ બધું મુંઝ કાર્યક્રમ થયો. આખા વરસમાં કેટલાયે તડેવાર આવે છે, ઉત્સવો પણ થાય છે. આપણે તે ફિવસો માટે કોઈ ને કોઈ કાર્યક્રમ પણ તૈયાર કરી લઈએ છીએ; પરંતુ તે જ ફિવસ માટે કાર્યક્રમ બનાવવાથી એ ઉત્સવનો ખરો લાભ આપણે લઈ શકતા નથી. એવે પ્રમંગે શરૂ કરેલો કાર્યક્રમ આપણે આખું વરસ ચલાવવો જોઈએ. એટલે અહીં ભેગા થયેલા મંડળને મેં સૂચવ્યું કે, તે આજથી આવતા વરસના આ ફિવસ મુખી રોજ અરધો કલાક નિયમિત રીતે કાંતવાનો સંકલ્પ કરે. જે તમે એવો શુભ નિશ્ચય કરશો તો એ નિશ્ચય પાર પાડવામાં ઈશ્વર તમને દરેક રીતે સહાયતા કરશે. ઈશ્વર તો ગદ જ જીએ છે કે કોઈ ક્યારે શુભ નિશ્ચય કરે અને એને મદદ કરવાનો સુયોગ મને મળે. રોજ નિયમિત રીતે સૂતર કાંતો. પણ એટલું જ પૂરતું નથી. એનો હિસાબ પણ રાખવો જોઈએ. એ હિસાબ બીજા લોકોને માટે નહિ પણ આપણું અંતર તપાસવા માટે રાખવાનો છે. નિશ્ચય ભલે નાનકડો હોય, પણ એનું પાલન પૂરેપૂરું થવું જોઈએ. આપણે એમ કરીશું તો તેથી આપણું મંદફ-

નિર્ભયતાના પ્રકાર

નિર્ભયતા ત્રણ પ્રકારની હોય છે — વિન નિર્ભયતા, ઈશ્વરનિષ્ઠ નિર્ભયતા, અને વિવેકી નિર્ભયતા. બધનો પરિચય કરીને તેના ઇલાજ માણી ભેવાથી જે નિર્ભયતા આવે છે તે વિન નિર્ભયતા. એ જેટલી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલી કરી ભેવી જોઈએ. જેને માપનો પરિચય થયો હોય, એરી અને એર વગરના સાપનો બેઠે જેણે માણી લીધી હોય, સાગ પકડવાની કળા જેને સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય, સ્પર્શના ઇલાજની જેને ખબર હોય, સાપથી બચવાની વૃક્તિ જેણે માણી લીધી હોય તે સાપની આગળમાં ધણે નિર્ભય થઈ જશે. અત્રગત આ નિર્ભયતા કેવળ સાપની આગળમાં જ હશે. કદાચ એ દરેકને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે; પરંતુ જેને સાપોવાળા જગ્યામાં રહેવું પડે છે એને માટે આ નિર્ભયતા વ્યાવહારિક ઉપયોગની વસ્તુ છે. કાળજી એને લીધે જે દિંબલ આવે છે તે માણસને અસ્વાભાવિક આચરણથી બચાવે છે. પરંતુ આ નિર્ભયતા મર્યાદિત છે.

બીજી એટલે ઈશ્વરનિષ્ઠ નિર્ભયતા માણસને પંખું નિર્ભય બનાવે છે. પરંતુ વીર્ય પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ, બક્તિ મત્યાદિ સાધનોના સતત અનુદાન વગર એ પ્રાપ્ત નહિ થાય. અને

જ્યારે એ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે કોઈ જાણ સદાયનાની જરૂર જ નહિ રહે.

ત્રીજી જગતની નિર્ભયતા તે વિવેકી નિર્ભયતા. એ માણસને અનાયસ્યક અને નિર્ઘર્ષક સાદસ નથી કરવા દેતી. છતાં બચતો સામનો કરવો જ પડે તો વિવેકપૂર્વક શુદ્ધિને શાન્ત રાખતાં સીખવે છે. સાધકે આ વિવેકી નિર્ભયતાની ટેવ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે ટેવ ફરેકથી પાડી શકાય એવી છે.

ધારો કે અને વાઘનો બેટો થઈ ગયો, અને તે મારા પર નગપ મારવામાં જ છે. સંભવ છે કે હજી મારા ભાગ્યમાં મોત ન લખાયું હોય. અને લખાયું હોય તો એ ટળી ન શકે. પરંતુ જો હું બચતીન થયા વગર મારી શુદ્ધિ શાન્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરું, તો અચવાનો કોઈ ઉપાય મુજવાનો સંભવ છે. અથવા તો એવો કોઈ ઉપાય ન મુજે તોપણ, જો હું શુદ્ધિમાં રહી શકું, તો અનિન મનથી દિનિ-રમગ્યુ કરી શકું. એમ થઈ શકે તો એ પગમ લાભ જ થાય. આમ આ વિવેકી નિર્ભયતા અને રીતે લાભનાથી છે. અને તેથી એ સૌના પ્રયત્નનો વિષય હોવી જોઈએ.

આત્મશક્તિનું બાન

સત્પુરુષોની અખંડ પરંપરા

નમે સૌ જાણે છે કે આજે ગાંધીજીનો જન્મદિવસ છે. ઈશ્વરકૃપાથી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ગાંધીજી જેવી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ પહેલા પશુ થઈ છે. ઈશ્વર આપણે ત્યાં આવી સારી વ્યક્તિઓ વારંવાર મોકલતો આવ્યો છે. આવો, આપણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે, આપણા દેશમાં સત્પુરુષોનો આવો જ અખંડ પ્રવાહ ચાલતો રહે.

ખાદી-સત્યાગ્રહ

આજે હું ગાંધીજી વિષે કોઈ નવું કંઈ પોતાને નામે કોઈ ઉત્સવ થાય એ એમને પસંદ નથી. તેથી આ સત્યાગ્રહને એમણે ખાદી-સત્યાગ્રહ નામ આપ્યું છે. પોતાની સાથે મંથન ધરાવતા ઉત્સવને કોઈ ઉત્તેજન ન આપી શકે, પણ ગાંધીજી આ ઉત્સવને ઉત્તેજન આપી શકે છે. કારણકે આ ઉત્સવ એક સિદ્ધાંતના પ્રચારને માટે, એક વિચારના વિસ્તાર માટે ઊજવાય છે.

મનુષ્ય ઈશ્વરનો સંદેશ

કોઈક જાની પુરુષના દેશનનો ગાંધીજી ઉદ્દેશ્ય ક્યાં કરે છે, એની મતલબ એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવે છે ત્યાં સુધી તેને વિશે મૌન રાખવું જ ઉચિત છે. મને તો

અક્તિનું સ્થૂળ ચરિત્ર એ બૂલી જવા જેવો વિષય લાગે છે. માણસ તો ઈશ્વરની લખેલી એક ચિટ્ટી છે, એક મંદેશ છે. ચિટ્ટીનું લખાણ જોવું જોઈએ. એની લંબાઈ પહોળાઈ અને વડાન જેવાનો અર્થ નથી.

દમણાં અહીં જે કાર્યક્રમ થયો તેમાં બાળકોએ સારા ઉત્સાહ બતાવ્યો. આવા કાર્યક્રમોમાં બાળકો દમણાં ઉત્સાહ અને આનંદથી ભાગ લે છે. આપણે એમની કદર કરીએ. પણ અહીં જે મોટરાઓ ભેગા થયા છે તેમણે ભેગા બેઠીને ઉત્સાહપૂર્વક સૂતર કાંત્યુ, એ બધું મુંઝ કાર્યક્રમ થયો. આખા વરસમાં કેટલાયે તરેવાર આવે છે. ઉત્સવો પણ થાય છે. આપણે તે ફિવસો માટે કોઈ ને કોઈ કાર્યક્રમ પણ તૈયાર કરી લઈએ છીએ; પરંતુ તે જ ફિવસ માટે કાર્યક્રમ બનાવવાથી એ ઉત્સવનો પૂરો લાભ આપણે ઘર્ષ શક્તિ નથી. એવે પ્રમંગે શરૂ કરેલો કાર્યક્રમ આપણે આખું વરસ ચલાવવો જોઈએ. એટલે અહીં ભેગા થયેલા મંડળને મેં સૂચવ્યું કે, તે આજથી આવતા વરસના આ ફિવસ સુધી રોજ અરધા કલાક નિયમિત રીતે કાંતવાનો સંકલ્પ કરે. જે તમે એવો શુભ નિશ્ચય કરજો તો એ નિશ્ચય પાર પાડવામાં ઈશ્વર તમને દરેક રીતે સહાયતા કરશે. ઈશ્વર નો રાદ જ જુએ છે કે કોઈ ક્યારે શુભ નિશ્ચય કરે અને એને મદદ કરવાનો સુયોગ મને મળે. રોજ નિયમિત રીતે સૂતર કાંતો. પણ એટલું જ પૂરતું નથી. એનો હિસાબ પણ રાખવો જોઈએ. એ હિસાબ ખીન લોકોને માટે નહિ પણ આપણું અંતર તપાસવા માટે રાખવાનો છે. નિશ્ચય બસે નાનકડો હોય, પણ એનું પાલન પૂરેપૂરું થવું જોઈએ. આપણે એમ કરીશું તો તેથી આપણું સંકલ્પ-

- જ્યાં વધશે. આ શક્તિ આપણી અંદર રહેલી છે પણ આપણને એનો અનુભવ નથી થતો. આત્મશક્તિનું બાન આપણને નથી થતું, કારણકે કોઈ ને કોઈ મંદસ્થ કદીને એને પૂરો દરવાની દેવ આપણે પાડતા નથી. નાના નાના જ મંદસ્થ કે નિશ્ચય કરો અને એનો અમલ કરો તો આત્મશક્તિનું બાન થવા માંડશે.

મરજો-મુખ આત્મજ્ઞાન

બીજી વાત એ છે કે, ગામડામાં થયેલા કામનો હેવાલ જોનાં જણાય છે કે જોમને આ કામમાં તરફાનથી જ રસ દેતો તેઓ જ કામ કરે છે, આની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ, આ કામમાં બીજા લોકો કેમ વાખલ નથી થતા તેની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. કાંતનારા કંતે છે એટલું પૂરતું નથી. નહિ કાંતનામ કેમ નથી કાંતતા એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ‘અમે અમારી ફરજ બજાવવી, એટલું પૂરતું છે,’ એમ ફરેવાથી કામ નરિ આવે. આ કામ આખા ગામમાં કેમ ફેલાય એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એમાં મૂળ ફરકોથી એ છે કે, આખું ગામ એક છે એમ માનીને આપણે બાંધે જ કરી વર્તતા હોઈશું. આમ લાગે, રેલ આવે કે કોઈ એપી રોગ ફેલાયા માટે ત્યારે જ આપણે આખા ગામનો વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ આ તો અપવાદ થયો. આપણા રોજતા વહેવારમાં એ વસ્તુ જોવામાં નથી આવતી. જ્યારે કોઈનું સ્પર્શ-જ્ઞાન નષ્ટ થવાનું હોય ત્યારે સામાન્ય સ્પર્શ તેને માલૂમ પડતો નથી. જોરથી ચૂટી ખજો તો થોડી ખજર પડે છે. આ જ સ્થિતિ આપણી પણ છે. આપણું આત્મજ્ઞાન છેક જ મરજો-મુખ થઈ ગયું છે.

મનુષ્ય અને પશુનો ભેદ

પશુઓનું આત્મજ્ઞાન એમના શરીર સુધી મર્યાદિત હોય છે. તે પોતાનાં સંતાનને પણ નથી ઓળખતાં. માદાને તો થોડા દિવસ સુધી આ જ્ઞાન અલગ જ હોય છે, કારણકે એને બચ્ચાને ધવડાવવું પડે છે. પરંતુ આ ઓળખાણ પણ એ બચ્ચાને ધવડાવે ત્યાં સુધી જ રહે છે. ત્યાર પછી ઘણાખરું એ પાણી ભૂંડી જાય છે. નરને તો એટલી પણ ઓળખાણ નથી હોતી. કેટલાંક જાનવરોમાં તો આપ પોતાના બચ્ચાને ખાઈ જ જાય છે. મનુષ્ય પોતાનાં બાળબચ્ચાને ઓળખે છે તેથી તે પશુથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણી મનાય છે. ક્યુ પ્રાણી કેટલું શ્રેષ્ઠ છે એ એના આકાર પરથી નક્કી નથી થતું. એની આત્મરક્ષાની શક્તિ કે યુક્તિ પરથી પણ એની ખજર નથી પડતી. એનું આત્મજ્ઞાન જેટલું વ્યાપક હોય તે પરથી એની મદતની ગણતરી કરી શકાય. ખીજાં પ્રાણીઓનું આત્મજ્ઞાન એમના શરીર પરનું હોય છે. જંગલી મનાયેલી જાનિઓનાં મનુષ્યોમાં પણ આત્મજ્ઞાન ઓછામાં ઓછું એમના પરિવાર સુધી વ્યાપેલું હોય છે. તેઓમાં જેટલી કમાળી થાય તે આપના ઘરની મનાય છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં તો આ કૌટુંબિક પ્રેમ પણ નથી હોતો. બાઈબાઈ, પનિપત્ની અને બાપદાદરામાં ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે.

કુટુંબનિષ્ઠા અને સામનિષ્ઠા

તેમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં કૌટુંબિક પ્રેમ જોવામાં આવે છે. પરંતુ કુટુંબની બહાર એ બહુ થોડા પ્રમાણમાં છે. કેઈ મદાન આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તેટલા સમય માટે આખું ગામ એકે ઘર્ષ જાય છે. સામાન્ય રીતે પોતાના કુટુંબની બહાર જોવાની વૃત્તિ નથી. એનો અર્થ એ થયો કે હિંદુસ્તાનનું

આત્મનાન મૃત્યુ તરફ ઝઝી ઝલું છે; નેથી નમને મારો આગ્રહ છે કે આખા ગામને એક એકમ માનીને આખા ગામની ચિંતા કરો. આ જોપાલકૃષ્ણનું મંદિર આ સંદેશો મંબળાવે છે ? આ મંદિરના માલિક જોપાલકૃષ્ણ છે. એમનાં સર્વ બાળકોને એમની પામે જવાની ગત હોવી જોઈએ. આ મંદિર દરિગનો માટે ખાસીને તમે આટલું કામ કર્યું છે. પરંતુ મંદિર ખાલવાનો પ્રેરો અર્થ સમજીને, ‘આ જોપાલકૃષ્ણની છાયામાં આ આખું ગામ એક છે’ એવી બાવનાનો વિકાસ કરો.

વિદેશી માલ ખરીદવાનું પાપ

ગામની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ ગામમાં જ બનવી જોઈએ એવી વસ્તુઓ આપણે બદારથી લાવવા માંડીશું તો બદારના લેહિ પદ જીલ્લમ થશે. તત્પાનની મિલો અને દાઝખાનાંમાં મળૂરોને બાર બાર કસાક કામ કરવું પડે છે. એછામાં એછી મળૂરી આપીને વધારેમાં વધારે કામ એમની પામેથી જેવામાં આવે છે. આ બધું તેઓ શા માટે કરે છે ? દિંદનાં બત્તર પોતાના હાથમાં ગળવા માટે. પણ એમની બાધમાં — ‘આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે.’ ત્યાંના માલગાર મહીવાનીઓ આ બધું કરે છે. ત્યાંના ગરીબોને એમાં હંધ લાભ નથી. ત્યાંના માલગાર માણસોનું પણ એમાં કંપાણ નથી, અને આપણ તો બિલકુલ નથી. આપણે એમનો માલ ખરીદીએ છીએ તથી એમને જે પૈસા મળે છે તેનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરે છે ? જે પૈસાથી તેઓ બોમ્બ બનાવે છે. અને લીધે આજે તેઓ ચીનને દરાવી રહ્યા છે. છગલડ, જર્મની વગેરે રાષ્ટ્રોનો એ જ કાર્યક્રમ છે. બદારનો માલ ખરીદીને આપણે આ રીતે દુર્જનોનો લોભ વધારીએ છીએ,

શસ્ત્રાંત્ર અને દાહગોળો બનાવવા માટે પૈસા આપીએ છીએ. એનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રનાં રાષ્ટ્ર ઉત્થાપ કરવામાં થઈ રહ્યો છે.

દુષ્ટતા સાથે સહકાર

પૈસા પૈસા હાથે ફટની ત્રોચાર્થએથી બોમ્બ કેંદ્રવામાં આવે છે. જર્મનો બહુ ગર્વથી કહે છે કે, 'અમે લંડન ઉત્થાપ કરી નાખ્યું છે.' અંગ્રેજો કહે છે, 'અમે ખર્ચિતને સળગાવી મૂક્યું છે.' અને વર્તમાનપત્રોમાં આ ગર્વી ખબરો વાંચનાં વાંચનાં આપણા કોડો લેદગરી બોજન કરે છે. જીએ અને જાગકો ખરે છે. મંદિરો, શાળાઓ અને દયાખાનાં જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યાં છે. લડનાર અને ન લડનારમાં કંઈ બેદ ગણવામાં આવતો નથી. શું આ લડનારાઓને આપણે પાપી કહીશું? પણ આપણે પુણ્યવાન કઈ રીતે આપણે જ તેમનો માત્ર ખરીદીએ છીએ.

પરસ્પર જ્ઞાન અને સહકાર

દુર્જનોને તેમના દુષ્ટ કાર્યમાં આ રીતે આપણે સક્રિય મદદ કરીએ છીએ. 'અમે તો કેવળ અમારે ગરુડની વસ્તુઓ ખરીદીએ છીએ. અમે કોઈને મદદ કરતા નથી,' એમ કહેવું વ્યર્થ છે. ખરીદવું અને વેચવું એ કેવળ મામૂલી વહેવાર નથી. એમાં પણ પરસ્પર જ્ઞાન છે. આપણે ખરીદનારા અને તેઓ વેચનારા બંને એકબીજાને મદદ કરીએ છીએ. આપણે પરસ્પર સહકારી છીએ. એકબીજાના પાપપુણ્યમાં આપણો દિરંગ છે. અમેરિકા નગર મોનું લઈને ઇંગ્લંડને મોનું વેચે છે તોપણ ઇંગ્લંડને એ મદદ કરે છે એમ મનાય છે અને એ મદદ માટે અંગ્રેજો એનો ઉપકાર માને છે. વેપાર-વહેવારમાં પણ પાપપુણ્યનો બહુ મોટો સવાલ છે. એંકવાળો

આપણને વ્યાજ આપે છે, પણ આપણા પૈસા કોઈ વેપારમાં રોકે છે. જેમાં પૈસા રોકનાર એ વેપારના પાપપુણ્યમાં ભાગીદાર થાય છે. જેનો પાપમાં ઉપયોગ થાય છે એવી કોઈ પણ મદદ પાપ જ છે. એટલે આપણા ગામની પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ બનાવવાનું બીજાને સોંપવાનો અર્થ એ છે કે, આપણે ખુદ પરાવલંબન અને આશરું પાપ દરીએ છીએ અને બીજાઓને પાપમાં નાખવામાં સદાયના કરીએ છીએ.

સ્વાવલંબન અર્થાત્ દુનિયાની સત્તાનો નાશ

હિંદુસ્તાન અને ચીન એ બે મોટા દેશો છે. એમની વસ્તી પંચાસી કરોડ એટલે આખી દુનિયાની વસ્તીના અઢધા ભાગ કરતાં થોડીક જ ઓછી છે. આટલા મોટા દેશ છે, પણ એ દેશોમાં અનાજ સિવાય બીજું શું ઉત્પન્ન થાય છે? આ વિગત જનસંખ્યાવાળા એ દેશો બીજા દેશોનો માલ ખરીદનારા છે. ચીનમાં તો વળી કાંઈક મોડો માલ બને છે. દિવમાં તો તે પણ નથી બનતો. હિંદુસ્તાન સરંચા પરાવલંબી છે. આપણે માનીએ છીએ કે આપણે તો આપણને જરૂરની ચીજો ખરીદીએ છીએ; આપણી પાસેથી મજેલા પૈસાનો ઉપયોગ જોએ. પાપમાં દરે છે તેઓ પાપી છે; આપણે શાના પાપી? બૌદ્ધર્મીઓ જનવરોતે જાતે મારવામાં દિસા માને છે; પરંતુ કસાઈનાં મારેલાં જનવરોનું માંસ ખાવામાં તેઓ દિસા નથી માનતા. એના જેવો આ વિચાર પણ છે. આપણે એવા પ્રમમાં ન રહેવું જોઈએ. ખાદી અને આમઉદ્યોગ દ્વારા દરેક ગામડું સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ, એમ ગાંધીજી કહે છે તેમાં એમનો ઉદ્દેશ દરેક ગામને સુખી બનાવવાનો છે, અને

સાથેસાથે લોકો પર જીવન કરવાની દુર્જનોની સત્તા છીનવી લેવાનો પણ છે. આ ઉપાયથી દુર્જનો અને એમને સત્તા આપનારા આળમુ ત્રેલોકી અને પુણ્યને રસ્તે વળશે.

આપણી જવાબદારી

આપણે આપણા પગ પર ઝિલા રહીએ તેમાં કોઈનો દેપ નથી કરતા. લેંકેશાપર, ગપાન કે હિન્દુસ્તાનની મિત્રોનું કાપડ આપણે ન ખરીદીએ તો મિત્રોવાળા બૂખે નહિ મરે. એમનું પેટ તો પડેલેથી જ બરેલું છે. શુદ્ધિશાળી હોવાને કારણે તેઓ ખીન્ન પણ કેટલાય ધંધા કરી શકે છે; પરંતુ આપણે ખેડૂતો મામલિદોગ ખાઈ બેસવાને કારણે ઉત્તરોત્તર કંગાસ થતા જઈએ છીએ. તે ઉપરાંત, બહારનો માત્ર ખરીદીને દુર્જનોની સત્તાને આપણે પુષ્ટ કરી છે. દુર્જનો સંગઠિત થઈને આજે દુનિયા પર રાજ કરી રહ્યા છે. એને માટે આપણે બધી રીતે જવાબદાર છીએ.

દુર્જનોની કોઈ જાતિ નથી

વાસ્તવમાં ક્ષત્રિ દુર્જનોની કોઈ અલગ જાતિ પેદા નથી કરી. દ્રવ્યસંપત્તિની ધૂન લાગે છે ત્યારે જન્મસિદ્ધ સમજન પણ ધીરે ધીરે દુર્જન બનવા માંડે છે. જે આપણે સ્વાવજંબી બનીએ, આપણાં ગામડાં પોતાના ઉદ્યોગના બજે પોતાના પગ પર ઝિલાં થઈ શકે, તો સમજનને દુર્જન બનાવનારી લોભવૃત્તિની જડ જ ઝિખડી જશે, અને આજે જેઓ સત્તાધારી બની બેઠા છે તેમની લોકો પર જીવન કરવાની શક્તિ નબળાઈ ટકા નાશ પામશે. ‘પરંતુ જીવન કરવાની એક ટકો શક્તિ બાકી રહેશે તેનું શું થાય?’ નબળાઈ ટકાનો નાશ થયા પછી બાકી રહેલો એક ટકો પોતાની મેજે દરમાઈ જશે. પરંતુ

દીવો જેમ છુટાની વળને વધારે પ્રકાશે છે તેમ જો એ એક દોકા જોર કરે, તો આપણે તેનો પ્રનિકાર કરવો પડશે.

નિર્ધેર પ્રતિકારનું અન્ન

જોને માટે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રની શોધ થઈ છે. દુર્જનેનો આપણે દેવ નથી કરવો; પરંતુ દુર્જનનાનો પ્રનિકાર આપણે પરી નાશનથી કરવાનો છે. દુનિયામાં આજ મુઘી દુર્જનેની સત્તા ચાલુ રહી એનું કારણ એ છે કે કોડો દુર્જનો સાથે વર્તવાની એ જ રીતો ગળવા દતા. 'લોકો' એટલે 'સત્ગતિ કરેવાના લોકો' વિશે હું છું, છું, કાં તો તેઓ 'કર્મિયાનું મોં કાળું' કરીને નિષ્ક્રિય થઈને જેસી જવાનું ગળવા દતા, અથવા તો દુર્જનો સાથે દુર્જન થઈને લડવા દતા. દુર્જન સાથે હું એનું જ શસ્ત્ર થઈને લડવા માંડું તો એની ને મારી વચ્ચે જો એ છે તે બનાવવાનો કોઈ રસ્તો નથી, સિવાય કે હું મારા કપાળ પર 'સત્ગતિ' શબ્દ લખીને લેખક માંડું. અને હું એનું શસ્ત્ર વાપરું તો તો પોતાના શસ્ત્રના પ્રયોગમાં એ જ વધારે પ્રવીણ દશે; અર્થાત્ મારા તરફનામાં પગાળ્ય તો લખ્યો જ છે. અથવા તો સર્વાઈ દુર્જન બનીને મારે એને 'માન કરવેલો' જોઈએ. જોઓ થોડાધણા સત્ગતિ દતા તેઓ આ 'દુષ્ટચક્ર'થી ડરી નિષ્ક્રિય થઈને ચૂપચાપ બેસી રહેતા આ જાને રસ્તા છોડીને આપણે સત્યાગ્રહથી, એટલે કે પોને કષ્ટ સહન કરીને, અન્યાયનો પ્રનિકાર કરવો જોઈએ અને અન્યાય કરનાર પ્રત્યે પ્રેમબાવ રાખવો જોઈએ. આનું આ અર્થમે શસ્ત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. આ જ શસ્ત્રનું વર્ણન કરનાં ગાનદેવે કર્યું છે, 'જો મિત્રનાથી જ વેરી મરતો રોય તો નાદન દારી મા માટે આંધીએ ?' મીના

કહે છે કે, ‘આત્મા અમર છે, માનનાર જલ્દ જલ્દ તો આપણા શરીરને મારશે; આપણા આત્માને, આપણા વિચારને એ નરિ મારી શકે.’ ગીતાનો આ ઉપદેશ ખ્યાનમાં રાખીને સન્નતનોએ નિર્ભયતા અને નિર્વેર જુદિયા પ્રતિષ્ઠા કરવાને માટે નૈપાર થઈ જવું જોઈએ.

નવ્યાયુ દરેક અને એક દરેક

દુર્ગતોની નવ્યાયુ દરેક શક્તિ નષ્ટ કરવાનું કામ ખાદી અને પ્રામદ્વિગોનું છે. નવ્યાયુ દરેક જનનાને માટે આજ કાયકમ છે. ખાદીનું એક દરેક કામ અદિસક પ્રતિષ્ઠાનું છે. જે પદેસુ સારી રીતે થઈ જાય તો ખીમની જરૂર જ ન પડતી જોઈએ. અને જે જરૂર પડે જ તો એને માટે જનસંખ્યાના એક દરેક જોડસા માખસોની પખુ આવશ્યકતા ન કોતી જોઈએ. યોગક નિર્ભય, નિર્વેર અને આત્મજ પુરુષ દ્વારા એ કામ થઈ શકે. દુર્ગાધુ હું કે આમાં ગાંધી-જયન્તીનો ખધો સાર આવી જાય છે.

૫૫

સેવાનો આચાર-ધર્મ

મહ નાવવતુ । સહ નૌ મુનઃક્રતુ । સહ શીર્ષ્ય કરવાવૈ । સંજરિતનાવ-
ધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવૈ । ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।

આજે જે મંત્રથી મેં મારું બાળક શરૂ કર્યું તે મંત્ર આપણા દેશના લોકો સાળામાં અધ્યયન શરૂ કરતાં બોલતા હતા. આ મંત્ર ગુરુશિષ્યે સાથે મળીને બોલવાનો છે. ‘પરમાત્મા અમારું બંનેનું સાથે રક્ષણ કરે; સાથે પાકન કરે. અમે બન્ને જે કંઈ શીખીએ તે અમારા બંનેનું શિક્ષણ તેજસ્વી થાઓ. અમારા બેમાં દ્વેષ ન રહે. અને સર્વત્ર શાંતિ રહે.’ આવી એ મંત્રનો સંક્ષેપમાં અર્થ છે. આશ્રમમાં ભોજનની શરૂઆતમાં આ જ મંત્ર બોલાય છે. બીજે ઘણે ઠેકાણે પણ ભોજનની શરૂઆતમાં આ મંત્ર બોલવાની પ્રથા છે. માંધીજીને એક વાર એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, ‘આ મંત્રનો ભોજન સાથે શો સંબંધ છે? એને બહારે ભોજન સમયે બોલવા લાયક કોઈ બીજો મંત્ર શું શોધી જ ન શકાય?’ એમણે એ પ્રશ્ન ભારી પાસે મોકલી દીધો હતો. મેં એક પત્રમાં એનો વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યો છે. એ જ ઉત્તર અહીં ટૂંકાણુમાં હું કરવાનો છું.

સમાજના બે વિભાગોનું સહજન

આ મંત્રમાં સમાજને બે ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે, અને પરમાત્મા બંનેનું સાથે રક્ષણ કરે એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ભોજન સમયે આ મંત્ર અવશ્ય બોલાવો

નેઈએ કારણકે આપણું બોજન કેવળ પેટ ભરવાને માટે નથી, જ્ઞાન અને સામર્થ્યની પ્રાપ્તિને માટે છે. એટલું જ નહિ, એમાં એ માગણી પણ કરવામાં આવી છે કે આપણું એ જ્ઞાન, એ સામર્થ્ય અને એ બોજન ભગવાન 'સાથે' કરાવે. આમાં કેવળ પાલનની પ્રાર્થના નથી. 'સાથે' પાલનની પ્રાર્થના છે. શાળામાં જેમ ગુરુશિષ્ય હોય છે તેમ બધે દૈન હોય છે. કુટુંબમાં જૂની અને નવી પેઢી, સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ, વૃદ્ધ-તરુણ, શિક્ષિત-અશિક્ષિત આદિ બેઠ છે. એમાં પાછો ગરીબ-નવંમરનો બેઠ પણ છે. આમ બધે બેઠદટ્ટિ આવે છે. આપણા હિન્દુસ્તાનમાં તો અસંખ્ય બેઠ છે. અહીં પ્રાંતબેઠ છે. અહીંનો સ્ત્રીવર્ગ તદ્દન અપંગ હોય છે. તેથી અહીં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે પણ બહુ મોટો બેઠ છે. હિન્દુ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો બેઠ તો પ્રસિદ્ધ જ છે; પરંતુ હિન્દુ હિન્દુમાં પણ હરિજનો અને ખીજા વચ્ચે બેઠ છે. હિન્દુસ્તાનની પેઠે આ બેઠો કુનિયામાં પણ છે. એટલે આ મંત્રમાં એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે અમને 'સાથે તાર, સાથે માર.' મારવાની પ્રાર્થના ધણુંબધું કાંઈ નથી કરવું. એટલે અહીં સાથે તારવાની પ્રાર્થના છે. પરંતુ 'જો તારે મારવા જ હોય તો, કાંઈ નહિ તો, સાથે માર' એવી પ્રાર્થના છે. મનલગ કે, 'અમને દૂધ આપવું હોય તો સાથે આપ, સૂકો રોટલો આપવો હોય તોપણ 'સાથે આપ, જો કરવું હોય તે સાથે કર,' એવી પ્રાર્થના આ મંત્રમાં છે.

આ બેઠ કેમ દૂર થાય ?

ગામડાના લોકો એટલે ખેડૂત અને શહેરી, રંક અને શીમંત, એમની વચ્ચેનું અંતર જોટલુ ઓછું થશે તેટલો જ

દેશ આગળ વધશે. આ અંતર બે રીતે બાગી સકાય. ઉપર-વાળાઓના નીચે ઊતરવાથી અને નીચેવાળાઓના ઉપર ચડવાથી. પરંતુ જાને તરફથી એ નથી થતું. આપણે સેવકો કહેવાઈએ છીએ, પરંતુ ખેડૂત અને મજૂરોની તુલનામાં તો આપણે ઊંચે જ છીએ.

ભોગ અને ઐશ્વર્ય શાને કહીએ ?

પણ પ્રશ્ન તો એ છે કે ભોગ અને ઐશ્વર્ય શાને કહીએ ? હું સારું સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરું અને પડોસમાં જ બીજો જૂખે મરે, તેને ? એની દૃષ્ટિ બરાબર મારા ભોજન પર પડતી રહે અને હું એની પરવા ન કરું ? એના આક્રમણથી મારી ધાણીનું રક્ષણ કરવા એક ડંડો લઈને એમું ? મારું સ્વાદિષ્ટ ભોજન અને ડંડો તથા એની જૂખ એને ઐશ્વર્ય માનીએ ? એક સમજન આવીને મને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમે બે જથ્થા સાથે જામીએ છીએ; પરંતુ એ નબે એવું નથી. હવે જુદું ભોજન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘એમ શા માટે ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘હું નારંગી ખાઉં છું, તેઓ નથી ખાતા. તેઓ મજૂર છે એટલે તેઓ નારંગી ખરીદી શકતા નથી. એટલે એમની સાથે ખાતું મને અયોગ્ય લાગે છે.’ મેં કહ્યું, ‘શું જુદા ઘરમાં રહેવાથી એમના પેટમાં નારંગીઓ પડેલી જશે ? તમારા બેમાં જે વહેવાર આવે માંડે છે એ જ યોગ્ય છે. ત્યાં સુધી તમે બે સાથે જાઓ છો ત્યાં સુધી તમારે એકબીજાની નિકટ આવવાની સંભાવના છે. એકાદ વાર તમે એમને નારંગીઓ લેવાનો આમદ પણ કરશો. પરંતુ એ તમારા જાને વચ્ચે સુરક્ષિતતાની દીવાલ ખડી કરવામાં આવશે તો ભેદ ચિરસ્થાયી ચર્મ જશે. દીવાલને

સુરક્ષિતતાનું સાધન માનવું એ કેવું બચકર છે ! વિદુસ્તાનમાં આપણે બધા ક્ષીએ છીએ, આપણા સંતોએ પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે, ઈશ્વર સર્વસાક્ષી છે, સર્વત્ર છે. તો પછી દીવાલને આથે છુપાવાથી શો કાયદો ? એથી બંને વચ્ચેનું અંતર થોડું જ ધટશે ?

સેવકોની પણ એ જ સ્થિતિ

આપણુ ખાદીધારીઓની પણ એ જ સ્થિતિ છે. જનતામાં હજી ખાદીનો પ્રવેશ પણ નથી થયો. એટલે ગેટલા ખાદી-ધારીઓ છે તે બધા સેવકો જ છે. અમારે અને તમારે ગામડામાં જવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ગામડામાં જઈને પણ, ત્યાંના શોકોને ત્યાં સૂકો રોટલો નથી મળતો ત્યાં હું પરી ખાઉં છું. મારું ઘી ખાવું એ જૂખ્યાને ખટકવું નથી. આજે પણ ખેડૂત કહે છે કે ‘જે મને પેટ-પૂરતું મળે તો તારા ઘીની મને ઈર્ષ્યા નથી. મને તેજ મળવું રહે તોપણ સંતોષ છે.’ આ બેઠા એને બસે ન ખૂંચતો હોય, પણ આપણુ સેવકોને બહુ ખૂંચે છે. પરંતુ આમ ક્યાં સુધી ચાલશે ? મઈ સાલ હું એક દૂબળો પાતળો છવ હતા. આ વરસે તરડો થઈ ગયો છું. મને એ બહુ ખટકે છે. હું પણ એ લોકોના જેવો દૂબળો પાતળો છું એ સંતોષ હવે જતો રહ્યો.

ગામડાની રહેણીમાં સુધારણું

આ લટકાવેલા પાટિયા પર લખ્યું છે કે, આવશ્યકતાઓ વધારતા જવું એ સમ્યતાનું લક્ષણ નથી; બલકે આવશ્યકતાઓનું સંરક્ષણ એ સમ્યતાનું લક્ષણ છે. તોપણ હું કહું છું કે, ગામડાના લોકોની આવશ્યકતાઓ વધારવી જોઈએ. તે આવશ્યકતાઓ સુધારવી પણ જોઈએ. પરંતુ આજે તો

એમની આવશ્યકતાઓ પૂરી પણ પડતી નથી. એમની રહેણીનું ધોરણ બહુ નીચે જતરી મળું છે. એમના જીવનનું ધોરણ જિંદગી કરવું જોઈએ. ગાંડી મળુનરી પ્રમાણે તો એમ જ કહેવું પડશે કે, આજે આપણા ગરીબ ગામડાના લોકોની આવશ્યકતાઓ વધારવી જોઈએ.

હિત-પરિવર્તનની આવશ્યકતા

આપણે ગામડામાં જઈ બેઠા હોઈએ, તો ગામડાના લોકોના જીવનનું ધોરણ જિંદગી કરવું અને આપણું નીચું જીવન તેને માટે આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ આપણે નાની નાની વસ્તુઓ પણ નથી કરતા. મહિનો દોઢ મહિનો થયાં મારા પગમાં વાગ્યું છે. કોઈએ કહ્યું કે, પગે મક્કમ લગાવો. મારે ત્યાં મક્કમ આવી પણ પડેલો. કોઈએ કહ્યું, મીઠું લગાવો; એનાથી વધારે કાપડો થશે. મેં નિશ્ચય કર્યો કે, મક્કમ અને મીઠું બંને આખરે માટીના જ વર્ગનાં છે. એટલે માટી લગાવી. હજી પગ તફાન સારો થયો નથી. પણ હવે હું સારી રીતે ચાલી શકું છું. આપણને મક્કમ જલદી પાક આવશે પણ માટી લગાડવાનું નહિ સુએ; ધોરણ એમાં આપણી પ્રજ્ઞા નથી, વિશ્વાસ નથી.

આપણી સમક્ષ આટલો મોટો સૂર્ય છે, એને આપણું હિઝાડું શરીર અનાવવાની આપણી શક્તિ નથી ચાલતી. સૂર્ય સામે શરીર હિઝાડું કરે, તમારા બધા રોમ ભાગી જશે. પણ આપણે આપણી ટેવો અને આપણા શિક્ષણથી લાચાર થયેલા છીએ. ત્યારે ડોક્ટર કહેશે કે, ‘તને ક્ષય થયો છે,’ ત્યારે એ જ કરીશું.

આપણે આપણી જરિયાતો કેવી રીતે ઓછી કરી શકીએ એની તપાસ કરવી જોઈએ. અહીં હું સંન્યાસીનાં ધર્મની વાત કરતો નથી; ખાસ્સો સદ્ગૃહસ્થનો ધર્મ જણાવું છું. હંડી આબોધવાવાળા દેશોના ઝાકતરો કહે છે કે બાળકોનાં હાડકાં વધારવા માટે તેમને ‘કોડ સિવર ઓઈલ’ આપો. ત્યાં સૂર્યનો તડકો નથી ત્યાં એ સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. ત્યાં ‘કોડ સિવર ઓઈલ’ સિવાય બાળકો પુષ્ટ નહિ થાય. અહીં સૂર્યદર્શનની ખાટ નથી. અહીં એ ‘મદા કોડ સિવર ઓઈલ’ બરપૂર છે. પરંતુ આપણે એનો ઉપયોગ નથી કરતા. એવી આપણી દશા છે! સગોડીની આપણને શરમ આવે છે. નાનાં બાળકો પર પણ આપણે કપડાંનું પૂકું (Binding) ચડાવીએ છીએ. ખુલા શરીરે રહેવું એ અસંભવનાનું સમ્મલનનાય છે. વેદોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે,

‘મા નઃ સૂર્યસ્ય સદૃશો યુવોષાઃ ।’

‘હે ધૃતિર, મને સૂર્યદર્શનથી હું ન રાખ.’ વેદ અને વિજ્ઞાન બંને કહે છે કે ખુલા શરીરે રહે. કપડાના પદાર્થો કત્યાણુ નથી. આપણા આગરણથી આ વિનોશક વસ્તુ આપણે ગામડામાં દાખલ ન કરવી જોઈએ. ગામડામાં જઈને પણ આપણે આપણાં બાળકોને અધું કે આખું પાટલૂન પહેરાવીએ છીએ. તેમાં એ બાળકોનું કત્યાણુ તો છે જ નહિ, ઊલટું એનું એક અશુભ પરિણામ એ આવે છે કે બીજાં બાળકો અને તેઓમાં ભેદ પેદા થાય છે. અથવા બીજા લોકોને પોતાનાં બાળકોને શલ્યમારવાનો શોખ પેદા થાય છે. એક તકામી જરિયાત પેદા થાય છે. ગામડામાં જઈને આપણે આપણી જરિયાતો ઘટાડવી જોઈએ. આ એક આજીવનો વિચાર થયો.

હિન્દુસ્તાનનો મહારોગ

ગામડાંની આવક વધારવી એ આ વિચારની બીજી બાજુ છે. પરંતુ એ કેવી રીતે વધારી શકાય? આપણામાં આગસ બહુ છે. એ મહાન શત્રુ છે. એકનું વિશેષણ બીજાને લગાડી દેવું એને સાહિત્યમાં એક અસંકાર માનવામાં આવ્યો છે. 'કહે દીકરીને, લાગે વડુને' એ અર્થની જે કહેવત છે તેનો પણ એ જ અર્થ છે. વડુને કડવું મીઠું મંબળાવવું હોય તો સામુ દીકરીને સંબળાવે છે. એ જ રીતે આપણે કહીએ છીએ, 'ગામડાંના લોકો આજમુ ચર્મી ગયા.' ખરું જોનાં આજમુ તો આપણે છીએ. આ વિશેષણ પહેલું આપણને લાગુ પડે છે; આપણે એનું ગામડાંના લોકો પર આરોપણ કરીએ છીએ. બેકારીને કારણે એમના શરીરમાં આગસ બને પેસી મર્ધ હોય, પણ એમના મનમાં આગસ નથી. એમને બેકારીનો ગામ નથી. પરંતુ, સાચું કહીએ તો, આપણુ કાર્યકર્તાઓના તો મનમાં પણ આગસ છે અને શરીરમાં પણ આગસ છે. આગસ હિન્દુસ્તાનનો મહારોગ છે. એ બીજું છે. ખાલ મહારોગ એનું ફળ છે. આપણે આ આગસ કાઢવી જોઈએ. સેવકે આખો પ્લિસ કાંઈ ને કાંઈ કરતા રહેવું જોઈએ. કાંઈ નહિ તો તે ગામની પ્રશ્નિણા કરે; બીજું કંઈ ન મળે તો હાડકાં એકઠાં કરે. એ બગવાન શંકરનો કાર્યક્રમ છે. હાડકાં એકઠાં કરીને ચર્મીલપમાં મોકલી દે. એનાથી આશુતોષ બગવાન શંકર પ્રસન્ન થશે. અથવા એક આલટીમાં મારી લઈને રસ્તામાં બ્યાં બ્યાં ઉઘાડા મળી પડ્યા હોય તેના પર નાખતો ફરે. સરસ ખાતર બનશે. એને માટે કંઈ ખાસ કુશળતાની જરૂર નથી.

કુશળ ઓગર

આપણા સેનાપતિ બાપટે એક કવિનામાં કહ્યું છે કે, 'સાવરણી, સુપડી અને ખૂરપી એ ઓગરો ધન્ય છે.' એ કુશળ ઓગરો છે. જે ઓગરનો ઉપયોગ અકુશળ માણસ પણ કરી શકે એને બનાવનાર વધારેમાં વધારે કુશળ હોય છે. જે ઓગર વાપરવામાં ઓછામાં ઓછી કુશળતાની જરૂર હોય તે વધારેમાં વધારે કુશળ ઓગર છે. સુપડી અને જાડુ એવાં જ ઓગર છે. જાડુ ફેરવવાની જ વાર, ધરતીમાળા રવચ્છ થઈ જાય છે. જરૂરે આનાકાની ક્યો વગર મળ સુપડીમાં આવી જાય છે. યંત્રસાત્ત્વના પ્રયોગ આ દષ્ટિએ થવા જોઈએ. સુપડી, ખૂરપી અને જાડુ માટે પૈસા આપવા પડતા નથી; તેથી એ સીધાં સાદાં ઓગરો ધન્ય છે.

કેવળ હવા ખાવાની મનાઈ છે

રામદાસે પોતાના 'દાસબોધ'માં સવારથી સાંજ સુધીની દિનચર્યા બતાવતાં કહ્યું છે કે, સવારે સૌચક્રિયા માટે બહુ દૂર જાઓ અને ત્યાંથી પાછા આવતાં કંઈ ને કંઈ લેવા આવો. તેઓ કહે છે: ખાલી હાથે પાછા આવવું એ ખોટું કામ છે. કેવળ હાથ દલાવતા ન આવવું જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે, અમે તો હવા ખાવા ગયા હતા. પરંતુ હવા ખાવાનો કામ સાથે વિરોધ શા માટે હોય ? કોદાળાથી ખોદતી વખતે નાક બંધ કરી દેવાય છે ? હવા ખાવાનું તો હમેશાં ચાલુ જ રહે છે. પરંતુ શ્રીમંત લોકો હમેશાં હવા વગરની જગ્યામાં બેસી રહે છે, તેથી હવા ખાવી એ પણ તેમને માટે એક કામ બની જાય છે. પરંતુ કાર્યકર્તાને હમેશાં ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ. પાછા આવતી વખતે તે પૈનાની સાથે

કાંઈ ને કાંઈ જરૂર લાવે. ગામડામાં તે દાનખુ લાવી શકે, લીપવાને માટે છાણુ લાવી શકે, અને કંઈ ન મળે તો, ઓછામાં ઓછું, કોઈકે ખેતરના કપાસના છોડ ગળીને આવી શકે; એટલે કે મોસમનું જાન પોતાની સાથે આવી શકે. મનસખ કે, એણે નકામા ફેરા નહિ ખાવા જોઈએ. ગામડામાં કામ કરનાર માનસંવકે સવારથી માંડીને સાંજ સુધી કંઈ ને કંઈ કરના જ રહેવું જોઈએ.

એક મોં પાછળ બે હાથ

સોઠોની શક્તિ કેમ વધે એ વિશે દલે હું કંઈક લ્હીસ. ગામડાંમાં બેકારી અને આળસ બહુ છે. ગામડાંના સોઠો મારી પામે આવીને કહે છે, 'મહારાજ, અમારા સોઠોની ખૂરી દશા છે. ઘરમાં ચાર મોઢાં ખાનારાં છે. તેઓ અને મહારાજ શા માટે કહે છે કામ જાણે. મારી પામે કયુ મજ છે? હું એમને પૂછું છું, 'અરે બાઈ, ઘરમાં ખાનારાં મોઢાં ન હોય તો શુ ન ખાનારાં હોય? ન ખાનારાં મોઢાં તો મુઠાંનાં હોય છે. એમને તો તરત ઘર બહાર કાઢવાનાં હોય છે. તમારા ઘરમાં ચાર ખાનારાં મોઢાં છે એ તો તમારો વૈભવ છે. એમનાં મોઢાં નમને બારે કેમ પડે છે? બમવાને માણસને એક મોઢું આપ્યું છે તો તેની સાથે સાથે બે હાથ પણ આપ્યા છે. જો તે એક આખું મોઢું અને અરધો જ હાથ આપત તો અલબત્ત મુશ્કેલી થઈ પડત. તમારે ત્યાં ચાર મોઢાં છે તો આઠ હાથ પણ છે; છતાં ફરિયાદ શા માટે? પરંતુ આપણે એ હાથનો ઉપયોગ કરીએ ત્યારે ને? આપણને તો હાથ પર હાથ મૂકીને બેસી રહેવાની આદત પડી ગઈ છે, હાથ જોડવાની આદત પડી ગઈ છે. હાથ દાલના બંધ

યાય છે ત્યારે મોડું દાસતા માંડે છે. પછી ખાનારાં મોડાં માણસને જ ખર્ચ થાય છે.

સમ્યક્સાચી બનો

આપણે આપણા જાને દાથે સંરખું કામ કરવું જોઈએ. પૌનારમાં કેટલાક છોકરા કાંતવા આવે છે. મેં એમને કહ્યું, ‘ડામે દાથે કાંતવાનું શરૂ કરો.’ તેમણે તરત જ કહેવાનું શરૂ કર્યું કે, ‘અમારી મજૂરી ઓછી થઈ જશે. ડામે દાથ જમણા દાચની જરાજરી નહિ કરી શકે.’ મેં કહ્યું, ‘એમ શા માટે ? જમણે દાથે જો પાંચ આંગળાઓ છે તો ડામે દાથે પણ છે; તો પછી જરાજરી કેમ ન કરી શકે ?’ અંતે મેં તેઓમાંથી એક છોકરો પસંદ કર્યો, અને એને કહ્યું કે, ‘ડામે દાથે કાંત.’ તેને જેટલી ઓછી મજૂરી મળે તે બરી આપવાની જરાજરા મેં લીધી. તે છોકરો યોદ્ધા સ્વિસમાં સાડાચાર રૂપિયા કમાતો હતો. ડામે દાથે કાંતતાં પહેલાં જ પખવાડિયામાં તેને લગભગ ત્રણ રૂપિયા મળ્યા. ખીજા પખવાડિયામાં ડામે દાથ જમણા દાચની સાથે થઈ ગયો. એક રૂપિયા મેં મારી પાસેથી આપ્યો; પરંતુ તેથી બધાની આંખો જિઘડી મળી. એ કેટલા મોટા લાભ થયો ? મેં છોકરાઓને પૂછ્યું, ‘કેમ છોકરાઓ, આમાં ફાયદો છે કે નહિ ?’ તેઓ કહેવા લાગ્યા, ‘હા, કેમ નહિ ? જમણે દાથ પણ આઠ દલાક સતત કામ કરવામાં ધીરે ધીરે થાકવા માંડે છે. જો જાને દાથ તૈયાર થયેલા હોય તો અદલઅદલ કરી શકાય, અને થાક બિલકુલ ન લાગે.’ અઢાવીસે અઢાવીસ છોકરાઓ ડામે દાથે કાંતવાનો પ્રયોગ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા.

શરૂઆતમાં હાથમાં થોડું દરદ થતા મોટે છે. પરંતુ એ સાત્ત્વિક દરદ છે. સાત્ત્વિક સુખ એવું જ હોય છે. અમૃત પણ શરૂઆતમાં જરા કડવું જ લાગે છે. પુરાણોનું પેશું કેવળ મીઠું અમૃત વાર્તાત્ત્વિક નથી. ગીતામાં ક્યું છે તેમ, અમૃત જે સાત્ત્વિક જ હોય તો તે મીઠું જ કેમ હોઈ શકે? ગીતામાં કહેલું સાત્ત્વિક સુખ તો પ્રારંભમાં કડવું જ હોય છે. મારી વાન માનીને છોકરાઓએ ત્રણ મહિના મુધી કેવળ ડામે હાથે સંતવાનો પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્રણ મહિના મુધી જમણે હાથ ગરે મૂકી જ ગયા. આ કંઈ ઓછી તપસ્યા ન થઈ.

અનિદાનું મત

ગામડામાં નિંદાનો કુર્મુષ બહુ દેખાય છે. શહેરના લોકો એથી મુકત છે એમ નથી, પણ અહીં હું ગામડાને વિશે જ કહું છું. નિંદા કેવળ પીઠ પાછળ શ્રવે છે. એનાથી કંઈને પણ હાયદો નથી થતો. જે નિંદા કરે છે તેનું મોડું બગડે છે, અને જેની નિંદા કરવામાં આવે છે તેની કંઈ ઉત્તરિ નથી થતી. ગામડાંના લોકોમાં નિંદા કરવાની આદત હોય છે, એ હું જાણુ તો હતા. પરંતુ એ રોગ આટલા ઉગ્ર રૂપમાં વ્યાપી ગયો હશે તેની ખતે ખબર નહોતી. હમણાં થોડા દિવસથી ‘સત્ય અને અહિંસા’ ને બદલે હું ‘સત્ય અને અનિદા’ કહેવા લાગ્યો છું. આપણા મંત્રોની શુદ્ધિ બંદુ સૂક્ષ્મ હતી. તેમની વાણીનું રહસ્ય હવે મારા સમજવામાં આવ્યું. તેઓ ગામડાનાં લોકોને સારી રીતે ઓળખતા હતા. તેથી તેમણે ડેકડેકાણે કહ્યું છે કે, ‘નિંદા ન કરે, યાદી ન ખોળે.’ બાળપણથી જ મારા મનમાં સતો માટે બકિત છે. બકિત

અને જ્ઞાનનાં એમણે દરેલાં વર્ણનો મને જલ્દી મધુર લાગે છે. પરંતુ મને થતું કે, ‘નિંદા ન કર’ કહેવામાં ખાસ વિશેષતા શી છે? નીતિ વિશેની એમની કવિતાઓ હું વાંચતો ખરો, પણ મને એ ગમતી નહોતી. પરંતુ મને માતા સમાન જણે, પારદા માલને ન અડકે, અને નિંદા ન કરે—આટલામાં એમના નીતિશિક્ષણની પૂંજ ખતમ થઈ જતી. ભક્તિ અને જ્ઞાનની સાથેસાથે એ જ વર્ગમાં તેઓ આ વસ્તુઓને પણ મૂકના તે હું સમજી શકતો નહિ. પણ હવે જલ્દી સારી રીતે સમજી ગયો છું. નિંદાનો દુર્ગુણ તેમણે નસેનસમાં જિનરી ગયેલો જોયો, તેથી ‘અનિંદા પર તેમણે વારંવાર આટલો બાર મૂક્યો અને તેને એક મોટો સદ્ગુણ કહ્યો. કાર્યકર્તાઓએ સોગન લઈ લેવા જોઈએ કે, ન તો તેઓ નિંદા કરશે, ન તો સાંભળશે. નિંદામાં ઘણુંખરું બૂલ કે અત્યુક્તિ હોય છે. સાહિત્યમાં અત્યુક્તિ પણ એક અલંકાર માનવામાં આવ્યો છે. આ સાહિત્યવાળાઓએ દુનિયાને પાપમાલ કરી નાખી છે. વસ્તુસ્થિતિને ત્રણગણી, દસગણી, વીસગણી વધારીને બતાવવી એ એમના મતે અલંકાર છે. તો વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ જણાવવી એ શું પોતાનું નાક કાપવા બરાબર છે? કથાકાર અને પ્રવચનકારની અત્યુક્તિનો કંઈ ધડો જ નથી. એકનું સોગણું વધારવું એનું નામ અતિશયોકિત, એવું કંઈ માપ હોય તો અતિશયોકિત પરથી વસ્તુસ્થિતિની કલ્પના કરી શકાય. પરંતુ અહીં તો કંઈ હિસાબ જ નથી. તેઓ એકનું સોગણું નથી કરતા પણ ચન્નને સોગણું વધારે છે. સો અનંતનો ગુણાકાર કરવાથી કંઈક અંક આવે છે એમ સાંભળ્યું છે, પણ એ તો ગણિત-શાસ્ત્રીઓ જાણે.

સમ્યક્ષર્જીનો મુદ્દમ અભ્યાસ

ત્રીજા જાગન જે હું તમને કહેવા માગું છું તે છે સમ્યક્ષર્જી. આપણા કાર્યકર્તાઓમાં સ્થૂળ અર્થમાં સમ્યક્ષર્જી છે, મુદ્દમ અર્થમાં નહિ. કોઈને હું કહું કે, હું તમારે ત્યાં સાન વાગે આવીશ તો એ પાંચ વાગનાં જ મને લેવા માટે મારે ઘેર આવીને બેસે છે, દારણકે એ જાણે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં જે કોઈ અમુક ચોક્કસ વખતે આવવાનો વાપરો કરે છે તે તે વખતે આવશે જ એવો કંઈ નિયમ નથી. તેથી તે પહેલેથી જ આવીને બેસે છે; તે વિચારે છે કે, ખીજાને બરાસે કામ નથી થતું. આથી આપણે હમેશાં ખિલકુલ ચોક્કસ બોલવું જોઈએ. ગામડાના કોઈ માણસને તમે કંઈ કામ કરવા કહોશો તો તે કહોશો, 'જી હા.' પણ એ કામ કરવાનું એના દિલમાં હોતું નથી. આપણને ટાળવા માટે એ 'જી હા' કહી દે છે. એનો અર્થ એટલો જ હોય છે કે, 'હવે બહુ પગવશો નહિ.' 'જી હા'નો એનો અર્થ 'અહીંથી પધારો' એવો છે. એના 'હા જી'માં થોડો અહિંસાનો ભાર હોય છે. 'આગળ જાઓ' કહીને તે તમારા હૃદયને આધાત પડેંચાડવા નથી માગતો, તમને તે વધારે તકલીફ આપવા નથી માગતો; એટલે 'જી હા' કહીને છૂટી જાય છે.

એટલે કોઈ પણ ચીજ આપણે ગામડાના લોકો પાસે કગવવા માગીએ ને તેમને જરાગર સમજાવી દેવી જોઈએ; તેમની પાસે સોગન કે વન ન લેવડાવવાં જોઈએ. હું ગામડામાં ગયો ત્યારથી કોઈ પાસે કંઈ વસ્તુ વિશે વચન લેવાની મને રીઝ થઈ ગઈ છે. કોઈ મને કહે કે, 'હું આ વસ્તુ કરીશ;' તોપણ હું એને એમ જ કહીશ કે, 'એ તમને ગમે છે ને ?

બસ, તો એટલું પૂરતું છે. વચન આપવાની જરૂર નથી. તમારાથી થઈ શકે તો કરો.' લોકોને કામની ઉપયોગિતા સમજાવીને સંતોષ માનવો જોઈએ; કારણકે કોઈની પાસે કંઈ કામ કરવાનું વચન લીધા પછી એ કામ કરાવવાની જવાબદારી આપણી પર આવી જાય છે. જો એ પોતાનું વચન ન પાળે તો જૂઠું બોલવામાં આપણે અપ્રત્યક્ષ રૂપે મદદ કરીએ છીએ. રાજકોટ પ્રકરણ બીજું શું છે? જો કોઈ આપણી સમક્ષ કોઈ બાબતનું વચન આપે અને પછી તે ન પાળે તો તેમાં આપણું પણ અધઃપતન ચાલુ છે. આથી જ રાજકોટમાં ગાંધીજીને આટલો બધો પ્રયાસ કરવો પડ્યો. એટલે વચન, નિયમ કે મનમાં કોઈને બાંધવો ન જોઈએ; અને જો કોઈની પાસે વચન લેવું જ પડે તો તે વચન આપણું સમજીને તે પળાવવાની સાવધાની પહેલાં રાખવી જોઈએ. એ વચન પાળવામાં દરેક રીતે મદદ કરવી જોઈએ. સચ્ચાઈનો આ ગુણ આપણામાં હોવો જોઈએ.

સૂક્ષ્મ અસત્ય

બાઈબિલમાં કહ્યું છે, 'ધ્વિરના સોગન ન ખાઓ.' તમારા મનમાં 'હા' હોય તો હા કહો અને 'ના' હોય તો ના કહો; પરંતુ આપણે ત્યાં તો રામકુવાઈ પણ પૂરતી નથી મનાતી. કોઈ પણ વાત જણ વારના વચન સિવાય પાકી નથી મનાતી. કેવળ 'હા' કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે, 'તમારી વાત સમજાઈ ગઈ. હવે જોઈશું, વિચાર કરીશું.' મજાનૂત પથ્થર પર એકમે પ્રહાર કરો તો તેની તેને ખજાર પણ નથી પડતી. પાંચ દસ પ્રહાર કરો ત્યારે તેને લાગે છે કે, કદાચ કોઈ બ્યાયામ કરી રહ્યું હશે. પચાસ, ધા, સારો

ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે, ‘અરે, આ તો વ્યાયામ નથી કરતો. એ તો મને ફોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.’ એક વાર દા કહેવાનો કંઈ અર્થ જ નથી. બે વાર કહ્યા પછી તે વિચારવા માંડે છે કે, ‘મેં દા પાડી દીધી છે.’ અને ત્યારે ત્રીજી વાર દા પાડે છે ત્યારે એના ધ્યાનમાં આવે છે કે, ‘મેં ગળી-ખૂંજને દા પાડી છે.’ આ ગપાનો અર્થ એટલો જ છે કે સદૃશ જુઠાણું આપણી નસેનસમાં જિનરી ગયું છે. એટલે કાર્યકર્તાઓએ પોતાને માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે જે સ્વીકારવાનું તેઓ કબૂલ કરે તે કરીને જ જાંપે; એમાં જરા પાત્ર ચૂક ન કરે; બીજા પાસે કંઈ વચન ન મે; નકામા મધડામાં ન પડે.

જૂની અને નવી પેઢી

કેવે કાર્યકર્તાઓને કાર્યકુસળતા વિશે એક બે વાતો કહેવા માગું છું. આપણે કાર્ય કરવા જઈએ છીએ ત્યારે ચાલુ પેઢી પાછળ બહુ પડીએ છીએ. ચાલુ પેઢીનું વિશેષણ જ ચાલુ છે. એ ચાલતી વસ્તુ છે. એની મેંદા કરો; પણ એની પાછળ ન પડો. એના શરીરની પેઠે એનું મન અને એના વિચાર પણ એક બીજામાં કળેલાં હોય છે. જે નવી યાન કહેવી હોય તે નવજુવાનોને કહેવી જોઈએ. નરુણોના વિચાર અને ચિંતાર બંને બળવાન હોય છે. તેથી કેટલાક લોકો તેમને ઉન્નત્તમ પણ કહે છે. એમાં સત્ય એટલું જ છે કે તેઓ બળવાન ને વેગવાન હોય છે. જો એમના વિચારો બળવાન હોઈ શકે તો તેમનો વૈરાગ્ય પણ બળવાન હોઈ શકે. જેમ જેમ ઉમર વધતી જાય છે તેમ તેમ ચિંતારો શમતા જાય છે. રમૂજ દિસાએ આ સાચું છે. પરંતુ એનો કંઈ વિશ્વાસ

નહિ. એ કોઈ શાસ્ત્ર નથી. વર્તમાન પેઢીને આપણી વાત ગમે તો સારું જ છે, અને ન ગમે તોપણ કંઈ નુકસાન નથી. બાવી પેઢીને હાથમાં લેવી જોઈએ. નવાં નવાં કામોમાં ધુરંદો જ હાથ નાંખે છે, જુદા નહિ. વિકારો કેવી રીતે વધે છે કે ઘટે છે તે નું નથી જાણતો. પરંતુ એટલું તો માનવું જ પડશે કે, જુદો કરનાં નરુદ્ધામાં આશા અને દિગ્માન વધારે હોય છે.

ફળપ્રાપ્તિની અધીરતા

બીજી વાત એ છે કે કાર્ય શરૂ કરનાં જ એના ફળની આશા ન રાખવી જોઈએ. પાંચ દસ વરસ કામ કર્યા પછી પણ ફળ આવતું ન દેખાય તો નિરાશ ન થવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનના લોકો વીસ લગ્ન વરસના ધરડા છે. કોઈ ગામમાં ત્યારે કોઈ નવો કાર્યકર્તા જાય છે ત્યારે તેઓ વિચાર કરે છે કે, આવા તો કેટલાય જોયા છે. સાધુસંતો પણ આવ્યા ને ચાલ્યા ગયા. નવો કાર્યકર્તા કેટલા દિવસ ટકશે એ વિનં એમને સંદેહ રહે છે. જે કાર્યકર્તા એક જ વરસ ટકી ગયો તો તેઓ વિચાર કરે છે કે, આ કદાચ ટકી પણ જાય. અનુભવી સમાજ છે. એ પ્રતીક્ષા કરતો રહે છે. જે તે પોતાના કે આપણા મૃત્યુ સુધી રાહ જોતો રહે તો કંઈ મોટી વાત નથી.

સમયસત્તાનો અર્થ

ગામડાના લોકો સાથે સમયસ ચવાનો અર્થ ધરાગર સમજાવો જોઈએ. એમનો રંગ આપણને પણ લાગે એનું નામ એમની સાથે મળવું એવું નથી. આ રીતે મળવાથી તદ્દપતા આવવા માંડે છે. મારા મત પ્રમાણે સમાજ પ્રત્યે આદરનું જોટલું મહત્ત્વ છે એટલું પરિચયનું નથી. સમાજ

સાથે સમન્સ થવાથી સમાજને લાભ ન થશે એમ આપણે
 માનીએ તો તેમાં અલંકાર છે. આપણે કોઈ પારસમણિ છીએ
 કે આપણા સ્પર્ધાત્રી સમાજની ઉન્નતિ થઈ નથી / સમાજ
 સાથે કેવળ સમરસ થવાથી કાર્ય થશે એવું માનવામાં નહીં
 છે. રામદાસ કહે છે, 'માણસે જ્ઞાની અને ઉદારીન બનવું
 જોઈએ. તેણે સમુદાયમાં મળવાની હોંશ રાખવી જોઈએ;
 પરંતુ અખંડ અને રિચર થઈને એકાન્તસેવન કરવું જોઈએ.'
 તેઓ કહે છે, 'કશી ઉનાવળ નથી. શાન્તિથી અખંડ એકાન્ત-
 સેવન કરો.' એકાન્તસેવનથી આત્મપરીક્ષણનો મોડો થશે
 છે. કોડી સાથે કેટલી દૃઢ મુખી સંપર્ક વધારાય એ ધ્યાનમાં
 આવે છે, નહિ તો પોતાનો અક્ષય રંગ ન રહેતાં તેના પર
 બીજા રંગો ચડવા માંડે છે. પછી કાર્યકર્તા ગામડાંના મોડોના
 રંગનો ન બની જાય છે. એના ચિત્તમાં વ્યાકુળતા પેદા થાય
 છે, અને એ યોગ્ય પણ છે. પછી એને થાય છે કે કોઈ વાચના-
 લય કે પુસ્તકાલયનું શરણ લઉં. પછી કોઈ મોટા માણસ
 પાસે જઈને એ કહે છે કે, હું બેચાર મહિના આપનો સત્સંગ
 કરવા માગું છું. પછી પેલા મહાદેવજી અને આ નંદી, બંને
 એક જગ્યાએ રહેવા માંડે છે. પેલો કહે છે, 'હું મોટો થઈને
 ખરાબ થયો. હવે હું મારી પાસે રહ્યો છે. એમાં કંઈ લાભ
 નથી.' એટલે સેવા માટે જ સમાજમાં જવું જોઈએ. બાકીનો
 સમય સ્વાધ્યાય અને આત્મપરીક્ષણમાં ગાળવો જોઈએ.
 આત્મપરીક્ષણ સિવાય ઉન્નતિ નથી થઈ શકતી. આપણા રવનંત્ર
 સમયમાં આપણે આપણો એકાદ પ્રયોગ પણ કરીએ. કેટલાક
 કાર્યકર્તાઓ કહે છે કે, 'શું કરીએ ? ચિંતન માટે વખત ન
 નથી મળતો. જરા બેડા કે કોઈ ને કોઈ આપ્યું ન છે.' ને

આવે તેની સાથે વાત કરવામાં સમય જાળવો એ સેવા નથી. સ્વાધ્યાય અને ચિંતન માટે કાર્યકર્તાએ અલગ સમય રાખવો જોઈએ. એકાન્તસેવન કરવું જોઈએ. આ પણ માનસેવા જ છે.

સ્ત્રીઓની સેવા કરો

એક વાત સ્ત્રીઓ વિશે. સ્ત્રીઓ માટે દંર્ષ કામ કરવામાં આપણે આપણી બેદરજાતી સમજીએ છીએ. પૌનારનું જ ઉદાહરણ લો. વ્યાકરણ અનુસાર જેની ગણના પુલ્લિંગમાં થઈ શકે છે એવો એક પણ માણસ પોતાનું ધોતિયું પોતે નથી ધોતો. ખાપનાં કપડાં દીકરી ધુએ છે, છોકરાનાં કપડાં મા ધુએ છે, અને બાઈનાં કપડાં બહેનને ધોવાં પડે છે. માની સાડી ધોતાં પણ આપણને સરમ આવે છે, તો પત્નીની સાડી ધોવાની તો વાત જ શી? વિકટ પ્રમંથ આવી જાય તો કાઈ સમી બાઈ ધાઈ આપે છે. અને એ પણ ન મળે તો પડોશી એ કામ કરશે. એ પણ ન હોય અને પત્નીની સાડી ધોવાનો પ્રમંથ આવી જ પડે તો પછી એ કામ સાંભળે, કાઈ જોઈ ન શકે એવી વેનરલુથી, મુપચાપ ચોરીથી કરી સેવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ છે! અને મારો પ્રસ્તાવ તો એથી બિલકુલ ભિન્ન છે. પરંતુ જો તમે મારી વાતનો અમલ કરો તો આગળ જતાં એ સ્ત્રીઓ જ નમારાં કપડાં બનાવી આપશે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. એક વાર હું એક ખાદીનું સ્વાવલંબન-કેન્દ્ર જોવા ગયો હતો. કાર્યાલયમાં સિત્તેર પંચોતેર સ્વાવલંબી ખાદીધારીની યાદી ટાંગેલી હતી. પરંતુ એમાં સ્ત્રીનું એક પણ નામ નહોતુ. ત્યાં જે સમા થઈ તેમાં મારા કહેવાથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને પણ

બોલાવવામાં આવી. મેં પૂછ્યું, 'અહીં આટલા સ્વાવલંબી
 ખાદીધારી પુરુષો છે; ત્યારે શું અીઓ નદિ કાંતે?' અીઓએ
 જવાબ આપ્યો, 'અમે જ કાંતીએ છીએ.' ત્યારે મેં જાતે
 કાતનારા પુરુષોને હાથ જિંચો કરવા કહ્યું. ત્રણ ચાર હાથ
 જિંચ્યા થયા. બાકીના બધા અીઓએ કાંતેલા સૂતરના જોર
 પર સ્વાવલંબી હતા. તેથી કંઈ હું કે, હાથ તરત મને એમને
 માટે ખારીક સૂતર કાંતા. આગળ જતાં તેઓ જ તમાર્ગ
 બધાં કપડાં તૈયાર કરી દેશે. કાંઈ નદિ તો, ખાદીયાત્રામાં
 પહેરવા માટે એક સાડી એમને બનાવી આપો તોપણ હું
 સંતોષ માનીશ. નેઓ ત્યાં આવશે તો, ઝાઝામાં ઓછું,
 આપણી થાતો તો એમને કાને પહોંચશે.

ચાર પુરુષાર્થ

માનવહૃદયની સક્રમ બાવનાઓ પ્યાનમાં લઈ, પ્રમાણ-
રચનાનો જિંડો અભ્યાસ કરીને આપણા ઋષિમુનિઓએ અનેક
મુંદર શોધા કરેલી છે. ‘ગનન્તં વૈ મનઃ । ગનન્તા વિશ્વે દેવાઃ’ —
મનની વૃત્તિઓ અનંત હોવાથી વિશ્વમાં પણ અનન્ત શક્તિઓ
પેદા થાય છે. એ અનન્ત માનસિક વૃત્તિઓનો તથા સામાજિક
શક્તિઓનો પ્રયોગ સાક્ષાત્કાર કરીને ઋષિઓએ ધર્મની રચના
કરેલી છે. ‘ઋષિઃ પત્યન્ અવોધન્’, એમ ઋષિઓ પોતે જ કહે
છે. યોગશાસ્ત્રમાં યોગીની અર્ધોન્મીલિત દષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં
આવે છે. વિશ્વમાં વિલસતી વિવિધ શક્તિઓના નિરીક્ષણ માટે
અર્ધી દષ્ટિ ખુલ્લી રાખેલી, અને હૃદયમાં જિહ્વા અનેક વૃત્તિઓના
પ્રતીક્ષણ માટે અર્ધી દષ્ટિ અંદરવાળા લીધેલી — એવું એમાં ગદ્ય
રહેલું છે. કાળના વિક્રમણ જડત્વમાં ભ્રમગર્ભ રહેલાં અસહાય
દીન પ્રાણીઓ માટેની કરુણાને લીધે અર્ધી દષ્ટિ ઊધડેલી,
અને અન્નચીમી પ્રભુનો પ્રેમરસ પીને મસ્ત થવાથી અર્ધી
દષ્ટિ માંચાયેલી. યોગીઋષિઓની આ અર્ધોન્મીલિત દષ્ટિને
સમસ્ત સૃષ્ટિનું અન્નર્ગોલ્ય સમગ્ર દર્શન થયેલું હોવાથી,
હિંદુધર્મ અનેક આશ્ચર્યકારક કલ્પનાઓનો બંડાર ચર્મ ખેડો
છે. જેમ અજુનના અક્ષય બાથમાં બાણુની ખોટ કદાપિ
ન જ પડે, તેમ હિંદુધર્મના મહાસાગરમાં કેટકેટલાં રત્નો

પડેલાં છે તેનો નામ કાલવો અગ્રદ્ય છે. અગ્નિઓની આ અનેક મનોદર કંપનામાંની ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની કંપના પણ એક એવું જ રમણીય રૂપ છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરુષાર્થો કહેલા છે. એમાંના મોક્ષ અને કામ એ બે એકબીજાના વિરોધી હોઈ ઉત્તર દક્ષિણ ક્રુવની જેમ એકબીજાને સામે છેડે ડાબા છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા તો શરીર અને આત્મા, એની વચ્ચે અનાદિ કાળથી ઝઘડો ચાલતો આવ્યો છે. વેદોમાં વ્રત અને ઇન્દ્રના જે પુદ્ગલ પર્ણન કરેલું છે તે આ જ સનાતન પુદ્ગલ પર્ણન છે. વ્રત એટલે જ્ઞાનને દાંડી દેનારી શક્તિ. ઇન્દ્ર એ સંજ્ઞા પરોક્ષ મંકેલની દ્યોતક નરીકે હેતુપૂર્વક ચોળેલી હોઈ, ઇન્દ્ર અથવા વિશ્વઘ્ન્ટા એ ઇન્દ્ર શબ્દનો પ્રત્યક્ષ અર્થ છે, એમ તે શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ છે. એક જ્ઞાનને દાંડી દેવા માગતી અને બીજી જ્ઞાનનું દર્શન કરવા માગતી, એવી આ બે શક્તિઓ તે જ અનુક્રમે જડ, શરીરરૂપક, ભૌતિક શક્તિ, અને ચેતન, જ્ઞાનમય આત્મિક શક્તિ છે. આ બે શક્તિઓ વચ્ચે સનાતન ઝઘડો ચાલુ છે, અને માણસનું જીવન એ ઝઘડામાં સપડાયેલું છે. એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવાં આ બંને તરવે. (શક્તિઓ) એક જ વ્યક્તિમાં કામ કરતાં હોવાથી માણસનું હૃદય તેમના પુદ્ગલ ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર ચર્ષ પડપુ છે. આત્માને મોક્ષ-પુરુષાર્થ ભોઈએ છે; શરીરને કામ-પુરુષાર્થ પ્રિય છે; એકબીજાનો નાશ કરવાના લાગ ભાટે બંને તાકી રહેલા હોય છે.

મોક્ષ કહે છે, કામ એ આત્માનો નાશ કરવા સ્વાય તપર એવો તેનો ક્રો દુરમન છે; તેથી તેને કાર કરો, નિષ્કામ

જનો. એ બહુ રૂપાળો અને વહાલસોયો દેખાય છે, પણ તેના માયાવી પ્રેમાળપણાથી રખે છેતરાતા. જોડો એ કામળ દેખાય છે તેટલો જ ક્રૂર છે. તેના જતાવવાના દાંત પ્રેમમય હોય તોય ખાવાના દાંત ક્રોધમય છે. ચૈતન્યરસથી ભરેલાં એવાં બાળકોને એ જન્મ આપનારો છે એવું બાપે છે ખરું, પણ તે સાચું નથી. એને તો ‘ઘરડી મા હજી કેમ મરતી નથી?’ એની ચિંતા હોય છે. બાળકને જન્મ આપવો એ પિતાના મૃત્યુની તૈયારી કરવા સમાન છે, એ ધ્યાનમાં લો. તમારા પિતા, તમારા દાદા, તમારા પડેલાંની બધી પેઢીઓ જીવતી રહે એવી તમારી ઇચ્છા હોત તો તમે પુત્રોને, પૌત્રોને કે પ્રપૌત્રોને જન્મ આપત ખરા? આટલા બધા માણસોના પ્રચંડ શોકસંમ્રદનો — શોકોના ઢગલાનો — બાર પૃથ્વી ખમી શકશે નહિ, એનું બાન તમને નથી એમ કેમ કહી શકાય? ‘મા તો મરવાની જ છે. એને અમે શું કરીએ?’ એમ કહે ન ચાલે. માતાનું મૃત્યુ થવાનું છે એમ માનીને જ બાળકને જન્મ આપવામાં આવે છે એ જૂલવું ન જોઈએ; અને તેથી જ જન્મનું પણ ‘સતક’ પાળવામાં આવે છે. ચૈતન્યરસથી ભરેલાં બાળકો પેદા કરવાનું શ્રેય જો કામને આપવું હોય, તો તે જ રસથી હોહોહલ ભરેલી માતાને મારી નાખવાનું પાતક પણ એને શિરે જ નાખવું જોઈએ. ઉત્પત્તિ અને સંહાર, કામ અને ક્રોધ, એ એક જ લાકડીના બે છેડા છે. કામ કહેતાં એમાં ક્રોધ આવી જ ગયો. તેથી અહિંસક વૃત્તિવાળા સત્પુરુષો સંહારક્રિયાની જેમ જ ઉત્પત્તિની ક્રિયામાં પણ ભાગ લેતા નથી. ખરી વાત એમ છે કે, બાળકમાં જે ચૈતન્યરસ ભરેલો છે તે એણે પેદા કરેલો નથી, પણ જે ગંદા અંગરગથી

મલિન થવામાં માનપિતા પોતાની વનને ધન્ય માને છે એ ગ્લેરસ એણે પેદા કરેલો છે, કારણ એનો પોતાનો વનમ જ રક્તગુણની ધૂળમાં થયેલો છે. તમે એના કેડ પૂરા કરવા બેસો તો એની ક્ષાપિ તૃપ્તિ થવાની નથી, એટલો એ ખાઉધરા છે. એને તૃપ્ત કરવાનો પ્રયોગ જેમણે જેમણે કર્યો છે તેમનો તેમનો તે પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો છે; અને સૌ કોઈને એવો જ અનુભવ થયો છે કે હામોપભોગથી હામની તૃપ્તિ કરવા માગવું એ જાતે ક્ષત્રિય બની પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાના પ્રયાતની જેમ વ્યાધાનાત્મક કે વિસંમતિથી ભરેલું છે. એને ગમે તેટલા ભોગ આપો, દેવતામાં તેલ રેડવાથી જેમ બને છે તેમ એની શૂખ વધે જ જવાની. અન્નદાના એ જ એનો પ્રિય ખોરાક હોઈ, તે ખાવામાં બરમાસુ કરતાંય એને વધારે સુકળના અચૂક મળે છે. તેથી આ હામાસુરને પર આપી છેતમશો નહિ.

એથી ઝિલકુ હામ એમ કહે છે, અને તે પણ એટલી જ ગંભીરતાથી કહે છે : મોક્ષને ભેટવા જશો તો નકામુ માથું અફળાશે. વેદાન્તે દિન્દુસ્તાનનું સત્યાનાસ વાગ્યું છે એ યાદ રાખજો. મોક્ષ તમને સ્વર્ગસુખની અને આત્મસાક્ષાત્કારની મીઠી મીઠી વાતો કહી લલચાવશે ને મુઠ્ઠા કરશે. પણ એ સાત દગાગાજી છે એમ માનજો. એવા કાર્પનિક સુખની પાછળ પડી એલિફ સુખ જતું કરવામાં હ્દાપણુ તો નથી જ. તત્ત્વમસિ એ મદાવાક્રમની ચર્ચા. ધડીકે વિનોદાર્થે, બોજાન થયા પછી શિંષ આવે ત્યાં સુધી, અથવા તો ગ્રંથ આવે તેટલા માટે, કોઈ કરે તો તે પોસાય, પણ જો કોઈ શૂખે પેટે એ ચર્ચા કરવા જેમ તો તેણે ચોક્કસ ખ્યાનમાં રાખવું કે આખરે

તેને વ્યાવહારિક તત્ત્વમસિને જ શરણે જવું પડવાનું છે. આંદરણું દૂધ જેવું દેખાય તોપણ તે કંઈ પી શકાતું નથી. મોક્ષની ચિન્તાથી જીવનનો આનંદમાત્ર ગુમાવી બેસશો. વિશ્વના વિવિધ વિષયોનો આસ્વાદ એવા માટે તમને ઇન્દ્રિયો મળેલી છે. પણ તમે જો જગત મિથ્યા છે એવા વહેમમાં પડી ઇન્દ્રિયોને મારવાનો ઉદ્ધમ આદરશો તો તેમાં પોતાની જાતને જ છેતરશો, અને છેવટે નમારે પસ્તાવો કરવાનો વારો આવશે. આંખને રૂપરૂપણે દેખાતું જગત અસત્ય છે એમ પ્રથમ કહેવું, અને જેના અસ્તિત્વ વિષે મોટમોટા નત્તવજો પણ સાશંક છે એવી આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ છે એમ પછી માનવું એનો અર્થ શો ? ‘કામલદમે સમવર્તત’ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કામમાંથી થઈ—એવું વેદમાં પણ વચન છે. અને એનો અનુભવ તો સૌ કોઈને છે. ધારો કે પરમેશ્વર જેવો કોઈ હોય, તોપણ કાલે જો બધા લોકો નિષ્કામ બની બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પાળતા થઈ જાય તો, જે સૃષ્ટિ નાશ ન પામે તેટલા માટે એ જ પરમેશ્વર વખતોવખત અવતાર ધારણ કરે છે તેનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ થયા વિના રહેશે નહિ. આત્યન્તિક સુખ એ જ જો મોક્ષનો અર્થ થતો હોય તો સાદી બાપામાં તેનો અર્થ ચિરંતન કામોપભોગ એટલો જ થાય, — એવી કામની દલીલ છે.

સંપૂર્ણ ત્યાગ અને સંપૂર્ણ ભોગ એ બે એકબીજાના વિરોધી એવા બે ધ્રુવો — છેડા છે. પહેલો કહે શરીર મિથ્યા; બીજો કહે : આત્મા અસત્ય. બન્ને એકબીજાની દરકાર ન કરે એવા, કેવળ સ્વાર્થી છે. પણ આત્મા અને શરીર બન્નેનો માણસને ઠેકાણો બેટો થવાથી, અચૂર્નને જેમ બન્ને પક્ષમાં

પોતાનાં જ સમાવેશમાં દેખાવાથી સ્વયંનિર્ણય કરવો અશક્ય થઈ પડ્યો, તેમ કર્મયોગના ધર્મદોષમાં પોતાનો દિનસંબંધ બંને પક્ષો સાથે સંકળાયેલો જોઈને કોઈ પણ એક પક્ષની તરફેણમાં કાયમનો અને નિશ્ચિત નિર્ણય કરવો માણસને બારે ચાર પડે છે. મન દ્વિધામાં પડી જાય છે; અને એક મન સર્જીનું ઉપરાયું જોઈ તે પીડનું મન આત્માનો પક્ષ લે છે. અગરની આત્મા અને આત્મકીન શરીર એ બેની સંધિ ઉપર માણસનું જીવન ગ્રેહનું હોવાથી, શુદ્ધ આત્મવાદ અથવા મોક્ષ-પદ્ધતિ તે જીવી શકતો નથી, અને નયો જડવાદ અથવા કાર્મપાસના એને રુચનાં નથી. આ બન્ને મનનું અદ્વૈત સાધવાનું કામ બધું ખૂબીનું છે, અને કર્મ કરવાની આ ખૂબી કે 'સોગસ'માં જ જીવનનું ગદ્ય સમાયેલું છે. દેહાસક્ત એકલે કે નીચેના મનને 'મન', અને આત્મપ્રવણ અથવા ઉપગના મનને 'બુદ્ધિ'ના નામથી ઓળખાવીએ, તો મન અને બુદ્ધિની એકતા સાધી સમતાથી મધ્યો વ્યવહાર કરવો પડે છે. પણ ત્વચાકર્ષમ્ મયાકર્ષમ્ જેવી ગણિતી સમતા અહીં સાવ નકામી છે. ઘરમાં ચાર રોટલા છે અને બાળકો બે છે, તો દરેકને કેટલા રોટલા આપવા / આવી ત્રિરાશિની સમતા જો માતાઓ જાણે તો બારે મુકેલી જીભી થાય. એક છોકરો બે વરસનો અને બીજો પચીસ વરસનો હોય, તો પહેલો અનિસારથી મરી જશે અને બીજો જૂબે મરશે. આવો ગણિતી ન્યાય સ્વીકારીને શરીરનું અધુરું સમાધાન અને આત્માનું અધુરું સમાધાન કરવા માગવું — એ ઉદ્દેશ ન કહેવાય. સમતાનો અર્થ યોગ્યતા મુજબ કિંમત આંકવી એ છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં ગમે તેટલી મોટી સાન્ત સંખ્યાની કિંમત અનન્તની મરખામણીમાં

શન્ય માનવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે શરીરની યોગ્યતા ગમે તેટલી મોટી માનીએ તોય આત્માના અનન્ત મહિમાની આગળ તે નહિવત્ થઈ જાય છે. એટલા ખાતર નિષ્પક્ષ સમતાએ તો આત્માના પક્ષનો જ પુરસ્કાર કરવો રહ્યો. આ થયો એક પક્ષ. આ પક્ષને શુદ્ધ આત્મ-પક્ષ અથવા આત્મવાદ કહ્યું છે, પણ દેહનું બંધન છે ત્યાં સુધી તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવો તેને શક્ય લાગતો નથી. એથી જિલ્લું, ‘પ્રપંચ સાંઘન પરમાર્થ કેલા । તરી ગત્ત મિલ્લેના ચાયાલા’ (પોતાના સંસારની પરવા ક્યાં વિના પરમાર્થ કર્યો, પણ પેટપૂરતું ખાવાય મળતું નથી) એ વચન કેટલાક શ્લોકોનાં ભેગાંમાં — અથવા તો પેટમાં કોકો તોય ચાલે — ઝૂટ જિતરી જાય છે. પોટાસાઈં સારેં સોગ — પેટને ખાતર જ બંધી રમત હોરાથી માત્ર ચપટી ખાંડના નૈવેદ્યથી દેવતાનું સમાધાન કરી શકાય તો તે ધણીને કહ્યું લાગે છે. નામદેવે ધરેલું નૈવેદ્ય દેવ ખાતા ન હતા તેથી તે ધરણું લઈને બેઠો હતો, પણ આ શ્લોકોએ ધરેલું ચપટી ખાંડનું નૈવેદ્ય પણ દેવતા સાચેસાચ ખાવા માંડે તો તેઓ દેવતા અગિયારશ કરતા થાય તેટલા ખાતર સત્યાગ્રહ ક્યાં વિના નહિ રહે! આ શ્લોકોને નહિ જેવા ત્યાગથી આત્માનું સમાધાન કરવું છે. કારણ જે તેનું જરાય સમાધાન ક્યાં વિના કેવળ દેહપૂજના ધર્મનો આશ્રય લેવામાં આવે, તો તે દેહપૂજના બચાવ માટે નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાનનાં સંખ્યાબંધ પારાયણો કરીને પણ અંતરમાં ખૂંચતું શલ્ય કાયમને માટે મટાડી શકાતું નથી. તેથી અમે પક્ષની દૃષ્ટિએ તરબોલ તો કહ્યું છે જ. આ તરબોલ કરવાનું કામ ધર્મ અને અર્થ એ બે જાણે માથે લીધું છે.

એ જાણ વચ્ચે મારામારી થકુ થાય અને તેઓ એક-
 બીબનાં માથાં બાંગવા મારે તો તેમના અધડાનો અંત આખવા
 મારે અને પક્ષના માખીએ જેમ વચ્ચે પડે છે, તે જ પ્રમાણે
 આત્મવાદી મોક્ષ અને દેદવાદી હામ વચ્ચેનો અધડો પતાવવા
 મારે મોક્ષની આતુરથી ધર્મ અને હામની આતુરથી અર્થ એ
 બે પુરુષોથી વચ્ચે પડેલા છે. દરે ઉપસદિયા અંધિ કરાવવાના
 દેતુથી વચ્ચે પડેલા આ બે જાણ નિષ્પક્ષ વૃત્તિનું અથવા તો
 ન્યાય નડનડનું નાટક બજાવવા અંધારેલા દોષથી, તેમની
 બાધા અને પક્ષને આછીવત્તી ગમે એવી દોષી જરૂરનું દોષ
 છે; અને દોષ છે પણ ખરી. પણ આ માખીએને અધડો
 પતાવવાની બાધા બોલતી પડતી દોષ તોપણ તેમના મનમાં
 અને પક્ષની દાનિ ન થાય એવી તાલાવેલી દોષ છે જ એમ
 નથી. માથું બાંગે એ તેમનાથી જોવાતુ નથી, પણ તે
 પોતાના પક્ષનું. આમા પક્ષનું જ કેવળ બાંધનું દોષ તો તેનો
 તેમને જરાય વાંધા નથી હોતો. પણ દુઃખની વાત છે કે
 સામા પક્ષના માથાની સાથે જ પોતાના પક્ષના માથા ઉપર
 પણ માર પડે છે; અને એટલા મારે જ અધડો પતાવવાની
 આદતી આતુરતા છે. એટલે ધર્મ અને અર્થ મોક્ષહામ વચ્ચેનો
 અધડો શમાવવા મારે સાંતિમગ્નનો જાપ જાપનાં વચ્ચે પડ્યા
 હોય તોય, ધર્મની આંતરિક છમ્મજા તો એવી જ દોષ છે કે
 હામનું માથું સારી પેઢે ટિપાય તો સારું; અને અર્થને પણ
 મોક્ષ મરી જાય તો તે જોઈએ જ છે. કોઈ પણ એક
 પક્ષનો અંત આવે તો તેની સાથે અધડાનો પણ અંત આવે
 જ ! ઘણી વાર અધડાથી જે હામ પાર પડતું નથી તે સધિયી
 પાર પડે છે. લડવૈયાઓની તલવાર કરતાં મુત્સદ્દીઓની કલમને

ક્યારેક ક્યારેક વધારે સફળતા મળે છે. મોક્ષ અને કામને લડવૈયા ગણીએ તો ધર્મ અને અર્થ એ બેને મુત્સદ્દા કહેવા જોઈએ. બંનેને સમાધાન જોઈતું જ હોય છે. પણ સમાધાનની શરતો મોક્ષને અનુકૂળ હોય તે માટે ધર્મનો પ્રયત્ન. અને કામને અનુકૂળ હોય તે માટે અર્થનો પ્રયત્ન. સમાધાન તો થવું જોઈએ, પણ બની શકે ત્યાં સુધી પોતાના પક્ષના હિતને આંચ ન આવે એવી દરેક જાણની ધમ્મજા. આવી તડજોડનો એક નમૂનો દાખલા તરીકે બતાવવો એટલું જ અહીં શક્ય છે.

ધારો કે, મોક્ષ બ્રહ્મચારી અને કામ વ્યભિચારી એવા આ પરસ્પરવિરોધી બે છેડા છે. ધર્મ કહેશે,—
બ્રહ્મચર્ય જ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. એ ધ્યેયનું પાલન કરવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યારે કામ બહુ જ બસવા માંડે ત્યારે ધાર્મિક વિધિ મુજબ ગૃહસ્થવૃત્તિનો સ્વીકાર કરી તેના મોઢા ઉપર રોટલાનો એક કકડો ફેંકી દેવો. પણ તેમાંય સંયમનું પાલન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવો; અને ફરી વાર મનની તૈયારી થતાં ઉપરના આશ્રમમાં (વાનપ્રસ્થાશ્રમ)માં પ્રવેશ કરી કામથી છૂટા થઈ જવું. બ્રહ્મચર્યને લીધે જગત નાશ પામશે એમ કહેવું એમાં કોઈ પણ પાપનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન છે. જગત નાશ પામવાની ચિન્તા તમારે કરવાની જરૂર નથી. તે ચિન્તા કરવા માટે પરમેશ્વર સમર્થ છે. બ્રહ્મચર્યથી સૃષ્ટિ નષ્ટ થવાની નથી પણ મુક્ત થશે. તોપણ સંયમ પાળવાના ધરાદાયી ગૃહસ્થવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવાને કશો વાંધો નથી. એમ કરવામાં કામનું પણ થોડુંક કામ પાર પડશે. પણ એમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ એનું સતત ચિન્તન કરવું જોઈએ;

એટલે મોક્ષની પૂર્વતૈયારી પણ આપોઆપ થઈ જશે.

અર્થ કહેશે, — વ્યભિચારને માન્યતા આપો તો જગતની આખી અવસ્થા બગડી જશે. એટલે તેમ કરવું છટ તેમ જ ગણ્ય નથી. ઊલટું, અભિચારનો નિયમ તો સાવ નિઃસ્પર્શવિરુદ્ધ દેવાથી અગણ્ય છે એટલું જ નહિ પણ તે અનિષ્ટ પણ છે. એટલે વચસા ગૃહસ્થવૃત્તિનો માર્ગ એ જ એક રાજમાર્ગ કે ધારી રહેતો બાકી રહ્યો. આમાં મુંયમની થોડીક અગવડ કે પીડા હોય તોય તે અનિવાર્ય છે. ધડપણમાં દન્દિયો જાજાનિ થતા ત્યાગ સદગ જને છે. આપોઆપ જ ત્યાગ થાય છે એટલે ત્યાગની આ શરત અનિવાર્ય છે તેથી તેનો સ્વીકાર કરી લેવો, એટલે મોક્ષ પણ તેથી રાજ્ય થશે. પણ લક્ષનું અધન અભેદ માનવાનું કારણ નથી. આપણા સુખ માટે લગ્ન હોય છે, લગ્ન માટે આપણી વસ્તી નથી. તેથી લક્ષનો ધર્મ આપણે સ્વીકારીશું નહિ; પણ લક્ષની નીતિ આપણે સ્વીકારી રાખીશું.

મોક્ષની દૃષ્ટિએ અદિસા પદમ ધર્મ છે. ‘જનનિ, — દેગ — કાલ — સમય’ ઇત્યાદિ બધાં અંધનો કે મર્યાદાની પેલી પાનુ એ ‘સાર્વભૌમ મદાતન’ છે એમ પતંજલિએ કહેલું છે. એથી ઊલટું, આખી સૃષ્ટિ મારા ભોગનો વિષય છે અને મું આ સૃષ્ટિનો બોક્તા છું — ઈશ્વરોઽહ અહં ભોગી — એ કામનો ધ્યાનમંત્ર છે તેથી દિસા સિવાય તેને બીજો માર્ગ જ નથી. કારણ સામાન્યવાદની રોકેદરવૃત્તિની છમારત દિસાના પાયા ઉપર જ રચી શકાય. આવી સ્થિતિમાં ધર્મ કહેશે, — ઓછામાં ઓછું, મનથી તે દિસા ન જ થવા દેવાયે. સરોધમને લીધે અમ્મણમાં પણ થોડીક દિસા થવાની જ. તે પણ ઓછી

કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રયત્ન કરવા છતાં દુર્બળતાને લીધે જોટલી હિંસા બાકી રહે તેટલી ચલાવી લેવાય; તે માફ છે એમ માનવું. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, એટલી હિંસા કરવાનો આપણને અધિકાર મળી ગયો છે. પણ એ હિંસા માટે પ્રભુની નમ્રપણે ક્ષમા માગવી, અને બુદ્ધિ શુદ્ધ નિર્લેપ રાખવી. વળી જો ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી અશક્ય જ અને, તો 'સો અપરાધ માફ કરીશ'ના જેવું એકાદ વત લઈને હિંસાનો પ્રસંગ આગળ ડેલવો. એટલું ક્યાં છતાંય જો હિંસાની વૃત્તિ કાબૂમાં ન જ રાખી શકાય, અંતઃકરણમાં સૂઈ રહેલો પશુ જાગી જ નય, તો આપણા કરતાં વધારે બળવાન હોય તેનો સામનો કરવો, ઓછા બળવાનને તો ક્ષમા જ કરવી. એ પણ અશક્ય બને તો બચાવ પૂરતી હિંસા કરવી, આક્રમણના ઉદ્દેશથી નહિ. તેમાં પણ હિંસાનાં સાધનો બને તેટલાં સાદાં અને ખૂટાં રાખવાં. કેવળ શરીરથી જ દંડયુદ્ધ કરવું, શસ્ત્રાઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ. કહેવાની મનલબ્ધ એટલી કે, ધર્મમાં હિંસાને સ્થાન ન હોય તોપણ હિંસામાં ધર્મને અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ.

અર્થ કહેશે, — હિંસા વિના જગત ચાલવું શક્ય નથી. 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' એ સૃષ્ટિનો ન્યાય છે, તેને વશ થયે જ છૂટકો. પણ હિંસા કરવી એ પણ એક કળા છે. તે કળા હસ્તગત ક્યાં વિના કોઈએ પણ હિંસા કરવી નહિ. મુસલમાનોના રાજ્યમાં જોટલી ગાયોનો સંહાર થતો તેના કરતાં કેટલાયગણી વધારે ગાયોનો સંહાર અંગ્રેજ રિયાસતમાં થાય છે; એ વાત સરકારી આંકડાની મદદથી પણ સ્પષ્ટ બનાવી શકાય તેમ છે. પણ મુસલમાનોને હિંસાની કળા

ન આવડ્યાથી તેમને વિષે મોટી હોદ્દા થઈ. અંગ્રેજો વિષે કોઈને કશું ખાસ લાગતું નથી. એનું કારણ હિંસાની કળા ઇન્દ્રિયોએ જા ત્રીસ કરોડમાંથી સાઠ લાખ માણસો જોત-જોતામાં હોદ્દામાં કરી ગયો અને હિંસાની કળાની અણુઆવડતને લીધે પોતાનું નામ તેણે બદલામ કરી લીધું. વાસ્તવિક રીતે મંતરિયા તેનાથી વધારે માણસોનું કચાળ કરી નાખે છે. પણ ધીમે ધીમે ચાવીચાવીને ખાવું એ અજશાસ્ત્રનો નિયમ તે સારી રીતે જાણતો હોવાથી તે પ્રમાણમાં ઓછો ઉપદ્રવી હોય છે. શીતોષ્ણચાર અને ઉષ્ણપચાર વારાફરતી કરતા રહેવું એવો નૂતન વૈદકનો એક નિયમ છે. એ જ નિયમ હિંસાને પણ લાગુ પડે છે. યુદ્ધ પછી શાંતિપરિષદ અને શાંતિપરિષદ પછી વળી યુદ્ધ, એવો ક્રમ બરાબર ગોઠવતાં આવડ્યા વિનાં હિંસા કરવી નહિ. ચૂના ઉપર ઈંટ, અને ઈંટ ઉપર ફરી ચૂનો, એમ કરીને ભીંત રચવામાં આવે છે અને ફરી તે ભીંત ઉપર જેમ ચૂનો ચોપડવામાં આવે છે, તેમ જ શાંતતા પછી યુદ્ધ અને યુદ્ધ પછી શાંતતા એ ક્રમે સામ્રાજ્ય રચીને છેવટે તે સામ્રાજ્યને શાંતતાના ચૂનાનો લેપ કરી કરવાનો હોય છે. એને બદલે કેવળ ઈંટ ઉપર ઈંટનું ચણતર કરવાથી બધી જ ઈંટો ઢળી પડે છે. તેથી જ હિંસા વચ્ચે એક અહિંસાને જરૂર રચાવ આવડુ. એટલી નડજોડ કરવાને કરો વાંધા નથી.

‘અર્ધમનર્થે માવય નિત્યમ્’ એ મોક્ષનો ધ્યાનમંત્ર છે. એથી ઊલટું, જ્યાં કામોષભોગ એ જ મદામંત્ર હોય ત્યાં અર્ધ-સંચયનું અનુદાન દેખીતી રીતે જ છટ હોવાનું. ધર્મનું એમ કહેવું છે કે, ન વિત્તેન તપ્તેનીયો મનુજઃ (માણસને અર્ધસંચયથી

કદાપિ ત્વમિ થવાનો સંભવ નથી), તેથી અર્થસંગ્રહ કરવો હોય તોપણ તેને કંઈક મર્યાદા મૂકવી જરૂરની છે. સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ‘અશ્વત્થ’ છે. એટલે આવતી કાલ માટેનો સંગ્રહ સૃષ્ટિ પાસે આજે નથી. તેથી માણસનો સંગ્રહ પણ અશ્વત્થ હોવો જોઈએ. ‘સ एवाद्य स उच्यः’ તે આજે છે તેમ કાલે પણ તે જ છે—એ વર્ણન જ્ઞાનસંગ્રહને લાગુ પડે છે. તેથી એક માણસ ગમે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તોય જીજ્ઞાસા જ્ઞાનમાં તેથી કંઈ ઘટાડો થતો નથી, પણ દ્રવ્યસંગ્રહનું તેમ નથી. હું જો પચીસ દિવસનો સંગ્રહ આજે બેગો કરી રાખું તો ચોવીસ માણસનો આજનો સંગ્રહ ચોરી લીધા જેવું થાય અને એટલા માણસોને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બૂખે માર્યાનું પાપ મારે શિરે આવે. તેમ જ સૃષ્ટિમાં વધારાનો સંગ્રહ ન હોવાથી એટલો સંગ્રહ બેગો કરવા માટે મારે કુટિલ નીતિનો આશરો લેવો પડે. એકદમ સંગ્રહ કરવામાં મારી ગતિને તાણ પડતી હોવાથી મારી વીર્યહાનિ તો થયા જ કરે. વધારામાં, આટલો પરિશ્રમ સુરક્ષિત ગમ્પવાની ચિંતા મને થેરી લે છે, અને મારું મન પ્રેસેન રહી શકતું નથી. એટલે અર્થસંગ્રહનું એક કાર્ય કરવા જતાં સુલ, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિશ્રમ એ પાંચેય વ્રતોનો ભંગ થાય છે. તેથી બને તેટલો ઓછો—કેવળ શરીર નભાવવા પૂરતો—સંગ્રહ કરવો ઇષ્ટ છે. અને તે પણ શારીરિક શ્રમ કરી શરીરમાંથી પગસેવો કાઢીને કરવો જોઈએ. બેગાના મર્દન કરવા ધમમંજાતવારિણા । કેવળ શારીરિક કર્મ દ્વારા શરીરચાત્રા ચત્રાવાય તો તેમાં પાપનો દર રહેતો નથી—नाप्नोति किल्बिषम्—એવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આધ્યાસન છે. તેમાં પણ કાલિદાસે રઘુવંશના રાગઓના વર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે ત્યાગની

ટલિ રાખવી. કારણ તમારું ધન ન થું પણ તમારું શરીર પણ તમારી માલિકીનું નથી, પણ તે સ્વાર્થનિષ્ઠ અથવા ઈશ્વરની માલિકીનું છે. ટુંકમાં, સંમતનું પ્રમાણ અમર્ય એટલે તાત્કાલિક, સાધન શારીરિક શ્રમ, હેતુ શરીરયાત્રા ચલાવવા પૂરતો, અને જેણે ત્યાગની કોય, નો તેટલો ભોગ ધર્મને મંજૂર છે. સ્વયતેન મુજ્જીયા: ।

- અર્થનું કહેવું એમ છે કે, જન્મનમાં જીવનકલદ નો કાયમનો ન છે. જે લાયક હશે તે ટકશે. નાલાયક હશે તે નાશ પામશે. તેથી બધાની સગરડ માયવવાનો પ્રયત્ન કરવો બ્યર્થ છે. ઉપરાંત, વિશ્વનો વિસ્તાર અનંત હોઈ તેના એક નજીવા ભાગ ઉપર આપણે કાંઈ મેળવી શક્યા છીએ. બૌદ્ધિક શાસ્ત્રોની જેમ જેમ વધારે પ્રગતિ થશે તેમ તેમ આપણી માલિકી વધારે વિસ્તૃત થવાનો મંભવ છે. તેથી બધાની વ્યવસ્થા કરવાની અપ્રસ્તુત જવાબદારી પડેલી સર્ધએ તોય તે પાર પાડવા માટે પોતાનો સંમત ઘટાડવો એ ન કંઈ એક રહેતો નથી, પણ બધાના સામુદાયિક સંમતમાં વધારો કરવો એ પણ એક બીજો રહેતો ખુલ્લો છે ન. અને એ ન રહેતો પુરુષાતનનો છે. સૃષ્ટિમાં નો અખૂટ સંમત ભરેલો છે. પણ તેનું પૂરું જ્ઞાન આપણને નથી. તેથી બૌદ્ધિક મોધોની વિશ્રામ પ્રપત્તિ ચાલુ રાખીને, બાજિયકાળ માટે મંમત કરવાને કમી દરકત નથી; બલકે, સંમત કરવો એ આપણી ફરજ છે. માણસની જરૂરિયાતો જેટલી વધશે તેટલું વેપારકુશળને ઉત્તેજન મળશે અને સંપત્તિમાં ઉમેરો થશે. તેથી સંમત નો જરૂર કરવો જોઈએ. પણ સાવ એકલવાયાપણાનો સ્વાર્થ કામનો નહિ. કારણ માણસ સમાજનો એક ઘટક હોવાથી બીજાઓના

ચાર પુરુષાર્થ

સ્વાર્થનો પણ વિચાર ક્યાં વિના નહિ ચાલે. સંસારનો રોડ
 મીઠો લાગે તે માટે સ્વાર્થના લોટમાં પરાર્થનું થોડુંક
 નાખવું જરૂરનું છે. પણ લોટમાં મીઠું નાખવાનું છે, નહિ
 મીઠામાં લોટ. સ્વાર્થના માત્ર ઉપર પરાર્થની ટીક્કી કરી તે
 તેા સૌંદર્ય દીપી જાડે છે. પણ ટીક્કી કરવી એ જુદું એ
 આખે મોટે મેસ ચોપડવી એ જુદું. પરાર્થના સિદ્ધાંત
 વધારેપડતું મહત્ત્વ આપવાથી પરવર્તનને ઉત્તેજન મળે
 સ્વાર્થમાં સ્વાવર્તનનું નરવ છે. સ્વાર્થમય જીવનમંથ્રામ
 જેઓ દુબળા દશે તેમણે મરવું જ લેખે શ. અને એવ
 માગવામાં આપણે સાધનજૂત ઘર્ષએ નો તેમાં દુપણ નથી પ
 બૂપણ જ છે. દાન કરવું એ એક રીતે પારકાનું અપમા
 કરવા જેવું છે. પાણીની પરબ માંડવામાં પુણ્ય મનાય છે. પ
 તે પરબ ઉપર પાણી પીનારો માત્ર પાપનો બાગીદાર અને
 એમ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ પોને જ કહેલું છે. એનો અર્થ જો
 લોકો પાણી ન પીએ એટલા માટે પરબની યોજના હોય
 શુ ! બીજાઓને પાણી પાવાથી આપણા પાપનો અંશ એમ
 બાગે જશે, અને આપણું પાપ એટલા પ્રમાણમાં ઓછું થશે
 એ ત્રિતિમાં કંઈ ઉદારતા છે ખરી ? વધારામાં, મારે પારકા
 ચિંતા કરવી, અને પારકાએ મારી ચિંતા કરવી, એવો કાલિ
 પ્રાણુપામ કરવા કરતાં દરેક વળ પોતાની જ ચિંતા કરે તે
 તેમાં શું ખાટું ? સહેરમાં આજસુ અને ફવડ માતાએ
 છોકરાઓને ગ્સ્તામાં ઘર સામે શોચ માટે બેસાડે છે
 પણ તેમાં એવી ખૂબી કરે છે કે પોતાના ઘર આગ
 ચોખ્ખું રહે એટલા માટે પોતાના છોકરાને પારકાના ઘર સામે
 બેસાડે છે ! અને પ્રતિયોગી સહકારના સિદ્ધાન્ત મુજબ પેલ

લોકો એના ઘર આગળ પોતાના છોકરાઓને બેસાડે છે! એને બદલે સીધી રીતે પોતાનો છોકરો પોતાના જ ઘર આગળ બેસાડ્યો હોય તો શો વાંધો? એના જેવો જ આ પરાયનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી માણસનું અપમાન કરનારી આ પરાયની વૃત્તિ છોડી ઈર્ષ્યને દરેક જણે સ્વાર્થસાધના કરતા રહેવું. પારદાની વિશેષ ચિંતામાં પડવું નહિ. સહાનુભૂતિના સુખ માટે અથવા તો દૂરદર્શી સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ, નાતકાલિન સ્વાર્થનો ત્યાગ કરારેક કરવો પડે છે; એટલી તડબોડ જરૂર કરી લેવી.

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકનાં દાર છે; અને તેથી મોક્ષનો મુખ્ય દુર્મર્ગ તેમના ઉપર હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી આ ત્રણ વિષે, તડબોડની દૃષ્ટિથી, ધર્મ અને અર્થ કેવું વલણ ગમે છે તે ઉદાહરણ દાખલ આપણે જોઈએ. 'કામ' પણ એક 'પુરુષાર્થ' હોવાથી કાંઈને તેનું અહીં રજૂ કરેલું ચિત્ર અનિરજિત લાગશે પણ તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી; તે ચતુર્થિનિનુ જ પૂરેપૂરું નિર્દર્શક છે. 'સ્વર્ગની શુભામી કરતાં નરકમાં રાજ્ય કરવું બહેનર છે' એ મિલ્લનના શેવાનનું વાક્ય આ જ અર્થ સૂચવે છે. પુરુષાર્થ એટલે પુરુષને પ્રયત્ન કરનારો હેતુ. એટલે જ એનો અર્થ છે. આ હેતુ સફળે જ હોય એવું કંઈ નથી. દિન્દુધર્મે કામને 'પુરુષાર્થ' માન્યો છે એટલે એનો અર્થ એવો નથી થતો કે એણે એના ઉપર માન્યતાનો સિક્કો માર્યો છે. પણ માણસના મનમાં રહેલી તે એક પ્રેરક શક્તિ છે એટલું જ કહેવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. આત્મવાન માણસને એ વાતું કરીને માન્ય નહિ થાય. બિલકું, મોક્ષને પણ પુરુષાર્થ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનો અર્થ પણ દિન્દુધર્મે એના ઉપર વ્યવહારો

સિક્કો માર્યો છે એવો નથી થતો. તે પણ માનવી મનની એક પ્રેરક શક્તિ છે એટલું જ તેનું કહેવું છે. દેહધારી માણસને તેની આજ્ઞા પાળવી કદાચ અશક્ય પણ હોય. માણસની અતિ ઉચ્ચ અને અતિ નીચ પ્રેરણાઓ શાસ્ત્રકારોએ અહીં બતાવી દીધી છે એટલું જ. મોક્ષ એ પૂરમ પુરુષાર્થ હોવાથી એ દિશામાં માણસ જાય, અને કામ એ અધમ પુરુષાર્થ હોવાથી બની શકે ત્યાં સુધી તેનું ઈર્ષાન પણ તે ટાળે, એ કહેવાનો ઇરાદો આમાં છે. પણ આ બેનો મેળ સાધવાની પ્રેરણા માણસને થાય એ સ્વાભાવિક હોવાથી ધર્મ અને અર્થ એ હ મેશની બીજી બે પ્રેરણાઓ કહેવી છે. માણસનું સમાધાન કરવા માગતા આ બે મધ્યસ્થો છે. સંસ્કારભેદ પ્રમાણે કોઈને ધર્મ પ્રિય થશે, તો કોઈને અર્થ વહાલો લાગશે.

વડલમાચાર્યની વ્યવસ્થા પ્રમાણે સમાજના ત્રણ વિભાગ પડે છે — ૧. પુષ્ટિ, ૨. મર્યાદા, અને ૩. પ્રવાહ. આત્મ-સાક્ષાત્કારનું અમૃત પીને પુષ્ટ બનેલા મોક્ષશાસ્ત્રના ઉપાસકો પુષ્ટિ-શ્રુમિકા ઉપર વિદાર કરતા હોય છે; ન્યારે માયાનદીના પ્રવાહમાં તથાઈ જતા કામશાસ્ત્રના પ્રવાહપતિત અનુયાયીઓ વાસનાના મુક્તિમ હોય છે. આ બંને પ્રકાર સમાજશાસ્ત્રની મર્યાદાની બહારના છે. કામકામી માણસ સમાજના સુખ તરફ જોઈ શકતો નથી, કારણ તેને પોતાનું સુખ જોવાનું હોય છે. મોક્ષાર્થી માણસ પણ સમાજના સુખ તરફ જોઈ શકતો નથી, કારણ તેને કોઈના જ સુખ તરફ જોવાનું હોતું નથી; તેને કોઈના જ સુખની પડી હોતી નથી. કામશાસ્ત્ર સ્વ-સુખાર્થી, અને મોક્ષશાસ્ત્ર સ્વ-હિતાર્થી; એટલે બંને સ્વ-અર્થી જ રહ્યા. 'પ્રાયેણ દેવમુનયઃ સ્વવિમુક્તિકામાઃ' દેવ અને ઋષિઓ પણ

મેંટે બાગે સ્વાથી જ હોય છે, એમ બમવદબક્ત પ્રહારની માફી કરિયાદ છે. આ જે એકાન્તિક વર્ગ બાદ કરીએ તો, સામાજિક કાયદાનાં અંધન અને નિયમોની મર્યાદા મ્નાયવીને જેઓ ગે છે તેમને માટે ધર્મશાસ્ત્રની તેમ જ અર્થશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞતિ હોય છે.

હવે મોક્ષશાસ્ત્રને ન્યાય આપવા ખાતર એટલું કબૂલ કરવું જરૂરનું છે કે કામશાસ્ત્રને જેમ સમાજની પરવા નથી, તેમ પણ તેથી જોડાઈ સમાજને મોક્ષશાસ્ત્રની કદર નથી હોતી એટલે સમાજ અને કામશાસ્ત્ર વચ્ચેના અણખનાવની જવાબદારી જેમ કામશાસ્ત્રને માથે છે, તેમ સમાજ અને મોક્ષશાસ્ત્ર વચ્ચેના અણખનાવની જવાબદારી સમાજને શિરે જ છે. મોક્ષશાસ્ત્ર સ્વહિતપરાયણ હોય તોય, જેમ સ્વમુખને પગમુખની સાથે વિરોધ હોય છે તેમ સ્વહિતનો પગહિતની સાથે વિરોધ નથી હોતો. તેથી જે સ્વહિતને રત હોય છે તે આપોઆપ જ 'સર્વજૂતહિતે રત' થાય છે. પણ કોઈ વ્યક્તિ સર્વજૂતહિતે રત થાય તોપણ તે સમાજને પ્રિય નથી થતી, કારણ સમાજ મુખસોમુખ હોય છે, તેને સ્વહિતની વિરોધ પરવા નથી હોતી. સાર્વિકતાનો જુલમ સમાજથી ખસૂસ સકન થતો નથી. 'જગત્કા કલ્યાણા મોત્કા વિમુક્તિ' જગતના કલ્યાણ માટે મનોની વિમુક્તિઓ હોય છે એમ જે કહેવાય છે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ જગતના મુલ માટે જે સંતોની વિમુક્તિઓ હોય તો તો તેઓ સમાજને પ્રિય થાય. ખ્રિસ્ત, સોદેટીસ, તુશરામ જેવા માણુઓ સમાજને આજે પ્રિય છે, પણ તેમના વખતમાં તેઓ સમાજને કાંટાની જેમ ખૂંચતા હતા. આજે પ્રિય છે એનું કારણ એ નથી

કે સમાજ એટલો આગળ વધ્યો છે, પણ તેઓ આને જીવતા નથી એ છે.

દવે કામશાસ્ત્ર તદ્દન તામસ અને સમાજની સાથે અવગણના કરનારું હોવાથી તે સમાજને દુઃખ દે છે તેથી, અને મોક્ષશાસ્ત્ર દિન દે છે તેથી, અને સમાજશાસ્ત્ર...કામશાસ્ત્રની તામસ પ્રવાહ અને મોક્ષશાસ્ત્રની સાત્ત્વિક પુષ્ટિ બન્ને સમાજને સંસ્કારમાં જ વાપડાં. કોઈ રોગીની ક્યારેક એવી નાશુક અવસ્થા થાય છે કે તેને ખારાક આપીએ તો તે પચતો નથી, અને ઉપવાસ તેનાથી સદા થતો નથી. સમાજ પણ એવો એક નાશુક રોગી છે. બિચારો વૈદ્યોના પ્રયોગોનું પાત્ર થઈ પડ્યો છે. તામસ પ્રવાહ અને સાત્ત્વિક પુષ્ટિ બન્ને વર્ત્ય થવાથી રાજસ મર્યાદાના પ્રયોગો તેની ઉપર આસ્થા છે. ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર સમાજને મર્યાદા આપી આપનારાં શાસ્ત્રો છે. બન્નેને રાજસ ગણીએ તોપણ ધર્મશાસ્ત્ર સંત્વપ્રધાન અને અર્થશાસ્ત્ર તમઃપ્રધાન છે એમ કહેવું પડે. આપણોમાં ધર્મશાસ્ત્રનો વિગત વિકાસ થયો, પાશ્ચાત્યોમાં અર્થશાસ્ત્રનો થયો.

સમુદ્ધનું જરા સગળું મંથન થતાં જ ઝેરની ઉત્પત્તિ થઈ; પણ અમૂળ મેળવવા માટે ખૂબ મહેનત કરવી પડી. એ જ ન્યાયે સમાજશાસ્ત્રના ઉપલક્ષિયા અભ્યાસમાંથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થાય છે; પણ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉદય થાય તે માટે જાંડા અધ્યયનની જરૂર હોય છે. આપણે ત્યાં પણ અર્થશાસ્ત્ર મુદ્દલ હતું જ નહિ એમ નથી, પણ તેનું ઝેર રવચ્છ એળખીને સમાજશાસ્ત્રનું વધારે મંથન કરવામાં આવ્યું અને પડિણામે ધર્મશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ. આર્ય સંસ્કૃતિમાં અર્થશાસ્ત્રનો વિકાસ કેમ ન થયો તેનું આ કારણ છે. અથવા

વિદ્યાન શેષા નદિ એમ કહેવું પણ ખરાબ નથી. તેનો મંદાર
વિદ્યાન શેષા નદી નેથી જ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉદય થયો. પાશ્ચાત્ય
ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્દાશ વંતનાં પણ આ પરિણામો પ્રત્યક્ષ થાય છે.
'અભ્યાસવાળું શબ્દાર્થ, ધર્મશાસ્ત્રમાં કિયતિઃ' — ધર્મશાસ્ત્ર કહેતાં
ધર્મશાસ્ત્ર અધિક પ્રભાવ છે. એ મિદાન્નને જન્મ આપી
વિના ધર્મશાસ્ત્રનો ઉદય જ થાય નહિ.

આ જન્મના દોષ પાશ્ચાત્ય શ્રદ્ધાનિર્મલ મધા મૈદાના
ઉત્તમથી થતા માડયા છે. ધર્મશાસ્ત્રના અભિજ્ઞાનના
મિદાન્નનાં જો અધાને જ દંડાથી આવવા મંડ્યો છે. મર્મ
ગાદા આમંબુ 'મદમમ્, મદમમ્, મદમમ્' (દૂ ખાઈ ૧૩,
દૂ ખાઈ ૧૩, દૂ ખાઈ ૧૩) એવો જાપ જાપીને ઉપાસના કપો
કરે, એને જાગવાન ગણે 'મદમમ્, મદમમ્, મદમમ્, મદમમ્, મદમમ્,
(દૂ ખાનામે ૧૩, દૂ ખાનામે ૧૩, દૂ ખાનામે ૧૩) એ મંત્રનું
ગદન કપો કરે, એવા દલકટ પાછુ અભિજ્ઞાનના મિદાન્નની
દરે આખી દુનિયાને ચીડ આવી છે. રહિત જોવા નવન-
વેનાએએ અર્થશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ જે જુએ ઉઠાવી દર્શી તે આગળ
ગણાવનાગ વીંગની પરંપરા અવિગ્ન ચાતુ છે અને વિજ્ઞાન
જ એ જુએ પશ્ચિમ એવાં ચિદ્ધો રપટ દેખાવા લાગ્યાં
છે. ધર્મશાસ્ત્રને અનર્થશાસ્ત્ર નામ શ્રી. શક્ટિચાર્યે કયાનું
આવી દીધું છે. એ જ નામ (dismal science)નો
કુર્બાદાર પાશ્ચાત્ય નવજો કરવા લાગ્યા છે. તેથી અર્થ-
શાસ્ત્રની સુધારેલી નવી આદ્યનિઓ નીકળવા લાગી છે. આ
અધા દોષો ઉપરથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની કુખે ધર્મનો અવનાર
થશે એવી આશા ગાખીએ તો તેમાં કશું ખાટું નથી. મધા
મધાવુદ્ધથી તો પ્રત્યક્ષ પ્રભવવેદના સર થયેલી હોવાથી આ

અવતાર હવે તદ્દન નશ્વર આગ્યો છે એમ કેટલાકને લાગવા માંડ્યું છે.

ધર્મશાસ્ત્રનો અવતાર થવાને કેટલી વાર છે એ કહેવું મુશ્કેલ હોય તોપણ, એ અવતારની પૂર્વ તૈયારી કરનારું નીતિશાસ્ત્ર ક્યારનું જન્મ્યું છે અને મોટું પણ થતું જાય છે. ધર્મપ્રધાન પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને અર્થપ્રધાન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો મુખેય સાધવાની પાતતા અને શક્યતા નીતિશાસ્ત્રમાં કદ કદ પ્રમાણમાં છે. પણ આકાશ ને પૃથ્વી એ બેને સ્પર્શતી ક્ષિતિજની રેખા જેમ કાદ્ધનિક છે તેવી જ આ ઉભયાન્વયી શાસ્ત્રની સ્થિતિ છે. સારાનરસા બધા જ શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો એટલું જ કોશનું કામ હોય છે, અને તેથી તેને પોતાનો ખાસ એવો કશો સંદેશો હોતો નથી. માત્ર, ‘વ્યવહાર કરતી વખતે મારો ઉપયોગ તમે કરી શકશો’ એવી આગળ એ કશું જ કહી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રને પોતાનું ખાસ એવું કોઈ પ્રમેય નથી, અને ‘મને વાપરો, મને વાપરો’ એમ કહી પામર આશા સેવના બેસી રહેવું એટલું જ આને એને નસીબે છે. તેની પુરુષાર્થમાં ગણના કરવાનો કોઈને વિચાર આવતો નથી. કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનો અતિરેકી આગ્રહ ન રાખવો એ જ નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી, આખા જગતને આ ભુમિકા ઉપર એક કરવું શક્ય છે; પણ ‘સમાધાનથી રહો,’ ‘ભલાઈથી રહો,’ અથવા ‘જેમ કાવે તેમ રહો’ એવી ગોળગોળ લીસી શિકારસ કરવાથી આગળ નીતિશાસ્ત્રની મજલ દજી મુધી તો ગઈ ન હોવાથી, તેના છત્ર નીચે આપું વિશ્વ એક થઈ શકે એમ હોય તોપણ એવા ભ્રમ્ય દિગ્વંચ કરતાં લંગોટીથી જ લોકોને વધારે સમાધાન થાય તેમ છે.

‘મરીશ હાં મુધા જીવીશ’ એ આશિષમાં સત્ય હોય તોપણ તેમાં રૂઢિ નથી; તેથી ‘માન દિવસમાં મરી જઈશ’ એ શાપથી પરીક્ષિત રાત્રને જોટલું સમાધાન થયું તથા તેટલું પણ સમાધાન આપવાનું સામર્થ્ય આ સત્યમાં નથી. ‘માણસે માણસાઈથી વર્તવું જોઈએ,’ એ તો નીતિશાસ્ત્રનું સૂત્ર! અને માણસાઈ એટલે શું? માણસનો સ્વભાવ. નામ એટલે (દરેક પદાર્થ કે વસ્તુનું) નામ! આવા (અતિ) આપક શાસ્ત્રથી માણસને સમાધાન શી રીતે થવાનું હતું? અસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવા જ પ્રચંડ સિદ્ધાન્તો દેસા હોય છે. જેમાં ઘટતર હોય છે તે ઘટ, પડતર હોય છે તે પડ, અને પથ્થરપણ હોય છે તે પથ્થર. અને આ બધું જેમાં હોય છે તે ન્યાયશાસ્ત્ર! આવી જ વડે નીતિશાસ્ત્રની થયાથી ધર્મ-મોક્ષની તો યાત્રા જ એવા દઈએ. પણ અર્થશામતા જોટલી પણ રૂઢિ તેમાં નથી. પણ ધર્મ અને અર્થ અમાધાન દરાવવાનો ગમે તેટલા ડોળ કરે તોપણ તેઓ પક્ષપાતી છે, અને નીતિશાસ્ત્ર નિષ્પક્ષપાતી છે, એટલું કબૂલ કર્યું જ છૂટકો. તેની નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિને લીધે તેમાં આકર્ષક શક્તિ ઓછી હોય તોપણ તે મુશ્કેલી જ મનાવે જોઈએ. રોજનો ખોરાક આકર્ષક નથી હોતો. નીતિ રોજના ખોરાક જેવી છે તેથી તે આકર્ષક નથી લાગતી. પણ આખા સમાજને આથી રાકાય તેવો આથી વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક બીજો નથી. ધર્મ-મોક્ષ પૌષ્ટિક હોય તોપણ મોંઘા પડે છે. અર્થ-કામ મોંઘા હોય તોપણ તે કુપથ્યકારક. તેથી નીતિશાસ્ત્ર વિના આજે જગતને બીજો નરજોપાય નથી. આપણી સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન છે એમ આગળ કહ્યું છે તેનો એવો અર્થ નથી કે આપણે ધર્મપ્રધાન

છીએ, આપણે અર્થકામના જ ગુલામ છીએ. તેથી આપણી સંસ્કૃતિને નીતિની પરવા ન હોય તોય આપણે માટે નીતિની ઉપાસના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. એટલે કે આપણી શું કે બીજાઓની શું — આખી દુનિયાની જ કહોને — સામાન્ય બાપા નીતિશાસ્ત્ર છે એમ કહેવાને કરો વાંધો નથી. બધા પુરુષાર્થની તાલીમ આ જ બાપામાં અપાવી બેઠીએ. નીતિ એ પુરુષાર્થ ન હોય તોય પુરુષાર્થની તાલીમનું તે એક દાર કે વાહન છે. નીતિની બાપામાં પુરુષાર્થનું બાપાંતર કરવામાં આવે તો બધા જ પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ સૌમ્ય અને પરસ્પરાનુકૂલ જાણીએ આવશે. વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં ગાય અને વાઘ એક જ ચારે પાણી પીનાં એવું વર્ણન છે. એનો અર્થ વાઘની કૂરતા નષ્ટ થતી એમ એકપક્ષી નથી કરવાનો, પણ ગાયની બીરુતા પણ નષ્ટ થતી હતી એવો એવડો અર્થ કરવાનો છે. એટલે જ ગાય — બીતિ = વાઘ — કૌર્ય એમ મેળ બેમે છે. નહિ તો વાઘની ગાય બનાવવાનું સામર્થ્ય સર્કસમાં પણ છે; તે માટે ઋષિના આશ્રમની જરૂર નથી. નીતિના આશ્રમમાં બધા જ પુરુષાર્થોનું એકાંગી અને આગ્રહી સ્વરૂપ બદલાઈ જઈ તેમનો સમન્વય થઈ શકશે. નીતિના કામમાંથી બેતાં ચારે પુરુષાર્થના રંગ સાવ બદલાયેલા દેખાશે. કામની સુસ્મૃતતા, અર્થની ઉપયુક્તતા, ધર્મની પવિત્રતા, અને મોક્ષની સ્વતંત્રતા, એ બધાનું એકત્ર દર્શન થઈને સમગ્ર જીવનની યથાર્થ કલ્પના આવશે. સૌંદર્ય, ઉપયુક્તતા, પવિત્રતા, અને સ્વતંત્રતા એ ચારે દિશાઓને નીતિનું આગ્રહ સ્પર્શતું હોવાથી, ચારે પુરુષાર્થો આ નવા લેબાસ પહેરે તો તેમનામાં રહેલું દૈવ ઓછું થઈ માણસનું સમાધાન થવું શક્ય છે. પણ

‘મરીશ ત્યાં સુધી જીવીશ’ એ આશિષમાં સત્ય હોય તોપણ તેમાં રૂઝિ નથી; તેથી ‘સાન દિવસમાં મરી જાશી’ એ શાપથી પરીક્ષિત રાગને જેટલું સમાધાન થયું તરે તેટલું પણ સમાધાન આપવાનું સામર્થ્ય આ સત્યમાં નથી. ‘માણસે માણસાર્થી વર્તવું જોઈએ,’ એ તો નીતિશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ! અને માણસાર્થ એટલે શું? માણસનો સ્વભાવ. નામ એટલે (દરેક પદાર્થ કે વસ્તુનું) નામ! આવા (અતિ) વ્યાપક શાબ્દથી માણસને સમાધાન થી રીતે થવાનું હતું! સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવા જ પ્રયંત સિદ્ધાન્તો દેસા હોય છે. જેમાં ઘટત્વ હોય છે તે ઘટ, પડત્વ હોય છે તે પડ, અને પથ્યગ્વણ્ય હોય છે તે પથ્યર. અને આ બધું જેમાં હોય છે તે ન્યાયશાસ્ત્ર! આવી જ વસ્તે નીતિશાસ્ત્રની થયેલી ધર્મ-મોક્ષની તો યાત જ મહેલા છે. પણ અર્થશ્રમના જેટલી પણ રૂઝિ તેમાં નથી. પણ ધર્મ અને અર્થ સમાધાન કરાવવાનો ગમે તેટલા ડોળ કરે તોપણ નેઓ પક્ષપાતી છે, અને નીતિશાસ્ત્ર નિષ્પક્ષપાતી છે, એટલું દખ્ખલ ક્યેં જ છૂટકો. તેની નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિને લીધે તેમાં આકર્ષક શક્તિ ઓછી હોય તોપણ તે ગુણ જ મનાવો જોઈએ. રાજનો ખોરાક આકર્ષક નથી હોતો. નીતિ રાજના ખોરાક જેવી છે તેથી તે આકર્ષક નથી લાગતી. પણ આખા સમાજને આપી શકાય તેવો આથી વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક બીજો નથી. ધર્મ-મોક્ષ પૌષ્ટિક હોય તોપણ મોઢા પડે છે. અર્થ-શ્રમ સંધા હોય તોપણ તે કુપથ્યકારક. તેથી નીતિશાસ્ત્ર વિના આજે જગતને બીજો નરંગાપાય નથી. આપણી સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન છે એમ આગળ કહ્યું છે તેનો એવો અર્થ નથી કે આપણે ધર્મપ્રધાન

છીએ. આપણે અર્થકામના જ ગુલામ છીએ. તેથી આપણી સંસ્કૃતિને નીતિની પરવા ન હોય તોય આપણે મારે નીતિની ઉપાસના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. એટલે કે આપણી શું કે બીજાઓની શું — આખી દુનિયાની જ કહોને — સામાન્ય બાપા નીતિશાસ્ત્ર છે એમ કહેવાને કરો વાંધો નથી. બધા પુરુષાર્થની તાલીમ આ જ બાપામાં અપાવી જોઈએ. નીતિ એ પુરુષાર્થ ન હોય તોય પુરુષાર્થની તાલીમનું તે એક દાર કે વાહન છે. નીતિની બાપામાં પુરુષાર્થનું બાપાંતર કરવામાં આવે તો બધા જ પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ સૌમ્ય અને પરસ્પરાનુકૂલ જાણી શકાય. વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં ગાય અને વાઘ એક જ ચારે પાણી પીતાં એવું વર્ણન છે. એનો અર્થ વાઘની કૂરતા નષ્ટ થતી એમ એકપટ્ટી નથી કરવાનો. પણ ગાયની ભીરુતા પણ નષ્ટ થતી હતી એવો બેવડો અર્થ કરવાનો છે. એટલે જ ગાય — બીનિ = વાઘ — કૌર્ય એમ બેળ બેસે છે. નહિ તો વાઘની ગાય બનાવવાનું સામર્થ્ય સર્કસમાં પણ છે; તે માટે ઋષિના આશ્રમની જરૂર નથી. નીતિના આશ્રમમાં બધા જ પુરુષાર્થોનું એકાંગી અને આમઢી સ્વરૂપ બહુભાષી જઈ તેમના સમન્વય થઈ શકશે. નીતિના કાચમાંથી જોતાં ચારે પુરુષાર્થના રંગ સાત બહુભાષેલા દેખાશે. કામની સુખરતા, અર્થની ઉપયુક્તતા, ધર્મની પવિત્રતા, અને મોક્ષની સ્વતંત્રતા, એ બધાનું એકત્ર દર્શન થઈને સમગ્ર જીવનની ચચાર્ય કલ્પના આવશે. સૌંદર્ય, ઉપયુક્તતા, પવિત્રતા, અને સ્વતંત્રતા એ ચારે દિશાઓને નીતિનું આકાશ સ્પર્શતું હોવાથી, ચારે પુરુષાર્થો આ નવા લેઆસ પહેરે તો તેમનામાં હેલું દૈત ઓછું થઈ માણસનું સમાધાન થવું શક્ય છે. પણ

દાસના નીતિશાસ્ત્રને પાતાનો એવા કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત ન
 ફોવાથી ને સાવ સત્યદીન પોણું બનેલું છે; નેથી તેની પાસેથી
 નક્કર સમાધાન મળવાની આશા રાખવી તથા છે. એ જ વસ્તુ
 જરા જુદી બાબામાં એમ મૂકી શકાય કે, નીતિશાસ્ત્રમાં આત્મા
 નથી નેથી ને મોટે બાગે શાબ્દિક આડંબરવાળું ગણ્યું છે.
 આ પુરુષાર્થનો મેળ એસાડવાની 'શક્યતા તેણે બનાવી ખરી;
 પણ સમાધાન કરાવવાનું કર્તૃત્વ કે સામર્થ્ય તેનામાં નથી.
 તેથી આ ગિણપ બરી કાઢવા માટે ઝગિઓએ કર્તૃત્વવાળા
 યોગશાસ્ત્રની ગ્યના કરેલી છે. સમાધાનની પૂર્વતૈયારી કરવા
 માટે નીતિશાસ્ત્રનો આભાર માની આગળના કામ માટે એ
 યોગશાસ્ત્રને શરણે જવું જોઈએ.

જામનાદાસ ભગવાનદાસ સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

૧. જાતે મનૂરી કરનારાઓને	૦—૩—૦
૨. ત્યારે કરીશું શું ?	૧—૦—૦
૩. જીવનસાધન	૧—૦—૦
૪. કેળવણીના પાયા	૧—૦—૦
૫. સત્યાગ્રહી ગેરીસન	૧—૦—૦
૬. સદાયવૃત્તિ	૧—૪—૦
૭. જાપજી	૦—૬—૦
૮. આપણે આર્થિક પ્રશ્ન	૧—૦—૦
૯. ચીનનો અવાજ	૦—૮—૦
૧૦. ગાંધીજીની સાધના	૧—૪—૦
૧૧. શ્રીમદ્ભાગવત	૧—૮—૦
૧૨. બિધર્મનું જીવન	૦—૧૦—૦
૧૩. સો દેશ સ્વદેશી	૧—૪—૦
૧૪. મારી વ્યાપક કેળવણી	૧—૪—૦
૧૫. સ્વદેશી સમાજ	૦—૮—૦

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા બા. ૧-૨	૧-૦-૦
આત્મકથા બા. ૧-૨ (નાગરી લિપિ)	૦-૧૪-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦
કેળવણીનો કોષડો	૧-૦-૦
ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦
અહિંસા	૦-૮-૦
વસ્તુવ્યવસ્થા	૦-૬-૦
અનાસક્તિયોગ	૦-૨-૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦-૪-૦
મંગળપ્રભાત	૦-૧-૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦-૨-૫
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ બા. ૧	૦-૧૨-૦
" " " બા. ૨	૧-૦-૦
ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
હિંદ રૂબરૂ (હસ્તાક્ષરમાં, ખાલીનું પૃ. ૬)	૧-૧૨-૦
(" સાફ પૃ. ૬)	૧-૪-૦
(જાપેઠું)	૦-૪-૦
ગાંધીજીનું નવજીવન (ચાર ભાગ)	૧૧-૦-૦
' નીતિનાયને માર્ગે '	૦-૪-૦
ત્યાગમૂર્તિ અને જીવન શ્રેણી	૦-૧૨-૦
સર્વોદય	૦-૧-૬
એક સત્યવીરની કથા અથવા સોક્રેટીસનો બચાવ	૦-૧-૦
ગામડાંની વહેર	૦-૧-૦
ગીતાઓષ્ઠ	૦-૧-૬
ગોમેવા	૦-૫-૦

કાકા કાલેલકરનાં પુસ્તકો .

કાલેલકરનાં લેખો (અનેક વિષયો સ્વયંતા)	૩—૦—૦
અવનનો આનંદ (કથા અને કુદરતવિષયક લેખો)	૧—૮—૦
અવનભારતી (સાહિત્યવિષયક લેખો)	૨—૮—૦
અવનસંસ્કૃતિ (સામાજિક અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખો)	૨—૮—૦
દિમાપથનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે) (આર્થ સંસ્કૃતિનું રહસ્ય સ્વયંતો)	૧—૦—૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦—૩—૦
રમરણુયાત્રા (દિશેર અવસ્થાના રમણ અનુભવો)	૧—૮—૦
અવના તહેવારો (ધાર્મિક અવનનું કાવ્ય)	૦—૧૨—૦
ભોકભાતા (ભારતની નદીઓનું રસિક વર્ણન)	૦—૪—૦
ઓતરાતી દીવાલો (ટિપ્પણ સાથેની બીજી આવૃત્તિ)	૦—૬—૦
સદોષદાનકમ્ (વેરાળી રાજાનો વારસો)	છપાય છે
અવનવિકાસ (કેળવણીના અંગોની સ્વર્ણ)	બીજી આવૃત્તિ છપાશે.